

HANDELINGEN

der

**Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent**

NIEUWE REEKS - DEEL LI

GENT 1997

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur:

Ere-Voorzitter:

Em. Professor Dr. S. J. DE LAET, Soenenspark 45, 9051 St.-Denijs-Westrem

Voorzitter:

Em. Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 47, 9051 Gent-Afsnee

Ondervoorzitters:

Em. Professor Dr. A. DE SCHRYVER, Meidoorndreef 28, 9050 Gentbrugge

Dr. J. SCHEERDER, Frits van den Berghelaan 21, 9830 St.-Martens-Latem

Redactiesecretaris-penningmeester:

Prof. Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Secretaris:

Dr. M. BOONE, Blandijnberg 2, 9000 Gent

(alle briefwisseling en ruil)

Ere-bestuurslid:

Dr. J. DECAVELE, Veldstraat 82, 9000 Gent

Bestuursleden:

Lic. L. CHARLES, Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

Dr. G. DENECKERE, Blandijnberg 2, Gent

Lic. M.C. LALEMAN, Dienst Stadsarcheologie, Onderstraat 20, 9000 Gent

Lidmaatschap:

750 F jaarlijks vanaf 1995

Prijs, voor niet-leden, van de Handelingen: 850 F

(te storten op P.C.R. van de Maatschappij 000-0370680-43)

Uitgegeven met de steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en van de Provincie Oost-Vlaanderen.

ISSN: 0774-286X

D/1998/2514/2

LW035J | 01021
TB 3AAS

HANDELINGEN

der

**Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent**

NIEUWE REEKS - DEEL LI

VAKGROEP MIDDELEEUWSE
GESCHIEDENIS
RUG, BLANDIJNBERG 2

GENT 1997

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN
OUDHEIDKUNDE
TE GENT

HANDELINGEN - DEEL LI

INHOUD

Jaap H. VAN DER WERFF, HUGO THOEN, Robert M. VAN DIERENDONCK, Scheldevallei-amforen. Belgisch bier voor Bataven en Cananefaten?	1
Wim DE CLERCQ, Onbekend is onbemind. De vroege Middeleeuwen in het westen en het noordwesten van Oost-Vlaanderen gezien vanuit archeologisch perspectief	21
Dirk HEIRBAUT, De procedure tot overdracht van onroerende goederen in het Oud-Vlaamse recht: enkele feodale voorbeelden uit de dertiende eeuw	37
Bryce LYON, The Infrastructure and Purpose of an English Medieval Fleet in the first Phase of the Hundred Years' War (1338-1340)	61
Els DE PAERMENTIER, Architecturale ruimte en bewegingsvrijheid van de vrouw in de laatmiddeleeuwse Gentse religieuze en caritatieve instellingen	77
Peter STABEL, ' <i>Dmeeste, oirboirlixste ende proffitelixste let ende neringhe</i> '. Een kwantitatieve benadering van de lakenproductie in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Vlaanderen	113
Emmanuel MEERSSCHAUT, Textielaanbod in het achttiende-eeuwse Gent	155
Paul BEGHEYN, Onbekende toneelstukken en dichtwerken van het Jezuietencollege te Gent, 1742-1773	181
Piet LENDERS, Vrije geleerde genootschappen voor geneeskunde in de Oostenrijkse Nederlanden	187
Luc FRANÇOIS, De politieke evolutie onder het Directoire (1795-1799) en de impact op de Gentse situatie	219
Leen CHARLES, René DE HERDT, Marie Christine LALEMAN, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1996-1997	229

Medewerkers aan dit nummer:

Jaap H. Van der Werff, Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kerkstraat 1, NL 3811 CV Amersfoort

Hugo Thoen, RUG, Vakgroep Archeologie en Oude geschiedenis van Europa, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Robert M. Van Dierendonck, Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kerkstraat 1, NL 3811 CV Amersfoort

Wim De Clercq, Rostraat 12, 9850 Hansbeke

Dirk Heirbaut, RUG, vakgroep rechtsgeschiedenis, Universiteitstraat 4, 9000 Gent

Bryce Lyon, Kendal at Hanover, 80 Lyme Road apt. 1030, Hanover, New Hampshire 03755, USA

Els De Paermentier, Stijn Streuvelslaan 8, 9800 Deinze

Peter Stabel, RUG, vakgroep middeleeuwse geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Emmanuel Meersschaut, Koningin Elisabethlaan 148, 9000 Gent

Paul Begheyn, S.J., De Lairessestraat 61, NL 1071 NT Amsterdam

Piet Lenders, S.J., p./a. UFSIA, Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen

Luc François, RUG, vakgroep nieuwste geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Leen Charles, Stadsarchief Gent, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

René De Herdt, Museum Industriële Archeologie en Textiel, Oudevest 18, 9000 Gent

Marie Christine Laleman, Dienst Stadsarcheologie, Onderstraat 20, 9000 Gent

SCHELDEVALLEI-AMFOREN Belgisch bier voor Bataven en Cananefaten?

J.H. van der Werff, H. Thoen & R.M. van Dierendonck

Amforen zijn een- en twee-orige aardewerken containers, bestemd als verpakkingsmateriaal voor het transport van gietbare stoffen (doorgaans olijfolie, wijn en vissaus).^{*} De oorsprong gaat terug tot het faraonische Egypte. Via de Feniciërs, Etrusken en Grieken raakten de amforen in het Romeinse Rijk ingeburgerd, en het is de Romeinse amforentraditie (met name de West-Romeinse) die vanaf het begin van onze jaartelling sporen in het bodemarchief van de Lage Landen heeft achtergelaten. De laatste decennia heeft het inzicht in de ingang gevonden dat amfoorvondsten de neerslag zijn van specifieke goederenstromen over lange afstand. En wel een afstand die onze streken verbond met het Middellandse-Zeegebied, vooral met Zuid-Spanje en Zuid-Frankrijk. Dat inzicht brengt een nieuw onderzoeksterrein binnen de horizon: bestond er tegelijkertijd een aan amforen gebonden goederenstroom over korte afstand, met (inter)regionale reikwijdte?

Die vraag is voor de noordwestelijke provincies van het Romeinse Rijk niet geheel nieuw. In de jaren '70 werd in Brockley Hill (*Verulamium*) een productiecentrum van amforen Dressel 2-4 ontdekt.¹ Dat dwong tot de erkenning dat een of andere gegiste drank binnen de grenzen van *Britannia* vervoerswaarde bezat. Meer onlangs is gebleken dat ook in de omgeving van Augst en op een nog niet bekende plaats in *Germania Superior* amforen werden gemaakt.² Kennelijk dienden ze voor het vervoer (in het eerste geval van wijn) over afstanden van minder dan 100 km. In Brockley Hill, Augst en *Germania Superior* gaat het om kleine producties. Dat ze de onderzoekers zijn opgevallen danken ze niet aan hun

* De hier gepresenteerde tekst is een Nederlandse bewerking met aanvullingen van een Engelstalige lezing, gegeven in York in september 1996 en onlangs verschenen in de *Rei Cretariae Romanae Fautororum Acta* 35 (1997), Abingdon, p. 63-71.

De auteurs willen de volgende personen bedanken voor hun hulp en informatie: J. Bastiaens (Universiteit Gent), O. Brinkkemper (ROB, Amersfoort), M. Brouwer (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden), W. De Clercq en J. Deschieter (Provincie Oost-Vlaanderen), H. Kars (Vrije Universiteit Amsterdam), J.-L. Meulemeester (Oudenburg), P. Monsieur (Sint-Lievens-Houtem), E. Thoen (Universiteit Gent), J.R.A.M. Thijssen (Sectie Archeologie, Gemeente Nijmegen), A. Vanderhoeven (Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, Asse-Zellik), R. Van Hove (Archeologische Dienst Waasland, Sint-Niklaas). De tekeningen werden drukklaar gemaakt door J. Hulst en H. de Kort (ROB, Amersfoort).

¹ CASTLE S., 1978; SYMONDS R.P., 1993, p. 281-286.

² MARTIN-KILCHER S., MAGGETTIM. & GALETTIG., 1987; BAUDOUX J., 1992; SCHALLMAYER E., 1992.

talrijkheid maar aan de gelijkvormigheid aan gangbare Mediterrane amfoortypen (Dressel 2-4 en Dressel 20).

Er is intussen reden om aan te nemen dat de regionale amforen veel belangrijker waren dan deze drie voorbeelden doen vermoeden. Het bewijsmateriaal voor deze veronderstelling hoopt zich op in de oudheidkundige magazijnen. Af en toe dringt er iets van door in de publicaties. In pottenbakkerscentra van Xanten en Soller zijn scherven gevonden die door vorm en afmeting passen bij onze definitie van amforen.³ Het is niet duidelijk hoe die amforen werden gebruikt. Als opslagamfoor? Als transportamfoor? Het onderscheid is essentieel, maar de praktijk stoort zich zelden aan scherpe scheidslijnen. Wie een waterkruik nodig had, of een voorraadvat of een kruik om wijn in door te verkopen en in de buurt van een pottenbakkerij woonde, kon gemakkelijk aan een nog niet gebruikte amfoor komen. Maar als de afstand tussen de plaats waar een amfoor is gemaakt en waar ze is gevonden groter is, moet het om de inhoud zijn gegaan. Men zeult immers niet 50 km met een partij lege amforen, wel met een lading wijn verpakt in amforen. Zo reiken de amfoorscherven van Xanten en Soller problemen aan, maar geen oplossingen. En dat is symptomatisch. In het onderzoek naar Romeins aardewerk is geen materiaalgroep zo ontoegankelijk als de regionale amforen.

Er is op die regel, althans voor onze streken, één uitzondering. Dat betreft een materiaalgroep die we als "rode amforen" zullen aanduiden. Deze danken hun naam aan de opvallende oranjebruine tot rode klei (merendeels Munsell 2.5-5 YR 6/8) met grijze kern. Verse breuken zijn fijnkorrelig van structuur. Het oppervlak voelt fijnzandig aan en heeft doorgaans dezelfde kleur als de klei. Grote exemplaren hebben vaak een grijs oppervlak. Dikwijls is opzettelijk een witte sliblaag aangebracht. De rode amforen zijn onderdeel van een omvangrijke materiaalgroep, die in een studie van M. Brouwer uit 1986 is aangeduid als "blauwgrijze en rode waar".⁴ De kleurgroepen hangen blijkens bakselproeven samen met het milieu in de pottenbakkersoven: grijs met een zuurstofarm, rood met een zuurstofrijk milieu.⁵ In het vormenrepertorium van de grijsblauwe waar overheersen de voorraadpotten⁶; *dolia* en amforen maken het leeuwendeel van de rode waar uit.⁷

³ Xanten: LIESEN B., 1994, p. 42 en Taf. 8, 3-7; Soller: HAUPT D., 1984, p. 445-446 en Taf. 184.

⁴ BROUWER M., 1986. Deze aardewerkgroep beslaat meer dan 20 % van de gehele aardewerk-assemblage van Valkenburg-Marktveld.

⁵ Onderzoek door J.A. Brongers (ROB, Amersfoort) is tot nu toe beperkt gebleven tot macroscopie en delen van het bakproces (mededeling M. Brouwer, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden)

⁶ BROUWER M., 1986, p. 82. Grijsblauwe waar: BROUWER M., 1986, p. 82-85. Het grijsblauwe aardewerk van Valkenburg-Marktveld bestaat op basis van de randfragmenten voor 54 % uit voorraadpotten van de types HOLWERDA 140-413.

⁷ Voor het vormenrepertoire in de rode waar: BROUWER M., 1986, p. 86-89. *Dolia* en amforen maken in Valkenburg-Marktveld 43 % uit van de rode waar.

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

Fig. 1: Vindplaatsen van Scheldevallei-amforen vermeld in de tekst. 1 Wijnaldum; 2 Valkenburg; 3 Nijmegen (Ulpia Noviomagus en Nijmegen-Hatert); 4 Waasmunster-Pontrave; 5 Tienen; 6 Tongeren; 7 Velzeke; 8 Melden.

Het verspreidingsgebied van de rode amforen beslaat het uiterste noordwesten van *Gallia Belgica* en *Germania Inferior*. Nijmegen, Tienen en Tongeren liggen kennelijk aan de oostelijke rand van het verspreidingsgebied (Fig. 1).⁸ Westwaarts, in het mondingsgebied van Rijn, Maas en Schelde, komen ze in ieder type nederzetting te voorschijn. De grootste vondstenconcentraties bevinden zich in de provincie Oost-Vlaanderen, in het bijzonder in de *vici* van Waasmunster-Pontrave en Velzeke alsook in Oudenaarde-Melden (Fig. 2).⁹ De enige amfoorstempels die we tot dusver van de rode amforen kennen (ARCVS FECIT, ..]DICA, IVSTVS FECIT) komen uit Oudenaarde-Melden en Velzeke.¹⁰ Dat kan geen toeval zijn.

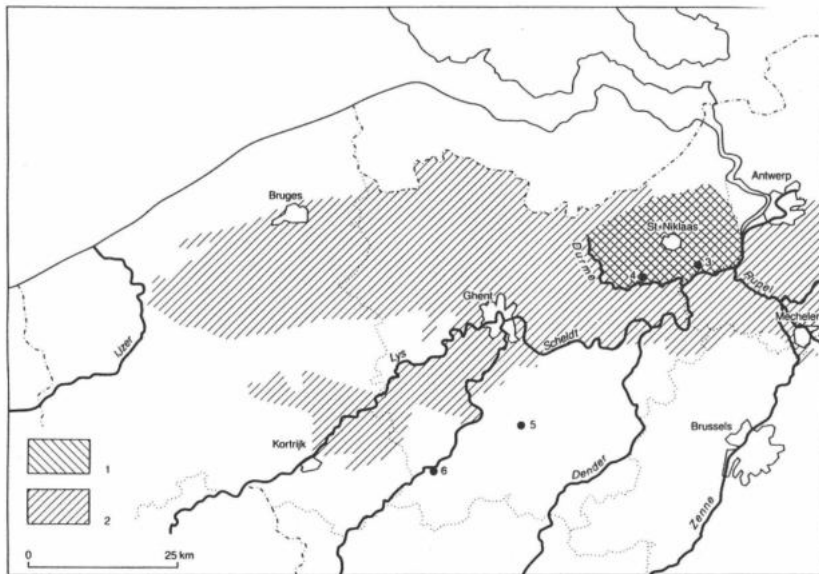

Fig. 2: Het gebied van de beneden Schelde (naar een kaart van de Archeologische Dienst Waasland (ADW)). 1 Waasland; 2 Zandig-Vlaanderen; 3 Temse; 4 Waasmunster-Pontrave; 5 Velzeke; 6 Melden.

⁸ *Ulpia Noviomagus*: mededeling J.R.A.M. Thijssen (Sectie Archeologie, Dienst Stadsontwikkeling, Nijmegen). Nijmegen-Hatert: HAALEBOS J.K., 1990, p. 174-175, nrs. 8025, 8350, Afb. 93, 2 en 94, 2. Tongeren en Tienen: mededeling A. Vanderhoeven (Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, Asse-Zellik). Ook ten noorden van de *limes* van *Germania Inferior* is een vindplaats bekend, nl. de terp Wijnaldum.

⁹ THOEN H., 1967, p. 62-64; ROGGE M. & BRAECKMAN K., 1995, p. 222-228.

¹⁰ ROGGE M. & BRAECKMAN K., 1995, p. 227, p. 251 en fig. 12, 101-102.

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

Het ligt voor de hand het productiegebied van de rode amforen te vermoeden in de omgeving van de Schelde. Al in 1967 wees H. Thoen op de samenhang tussen de Rupeliaanse klei (een tertiaire afzetting die in het Waasland en in de buurt van Boom opduikt) en de productie van roodbakkend aardewerk.¹¹ In navolging daarvan duiken in de literatuur, ter aanduiding van de blauwgrijze en rode waar steeds vaker de termen "Rupeliaans" en "Waaslands" aardewerk op.¹² Of die termen toepasselijk zijn is niet zo eenvoudig te verifiëren. De Rupeliaanse kleidepots hebben sterk te lijden gehad van de baksteenproductie in onze eeuw. Nu de Archeologische Dienst Waasland (Sint-Niklaas) zich om dit zo aangetaste bodemarchief is gaan bekommeren, gloort er weer hoop. In 1994 vond de ADW in Pontrave een atelier voor de productie van *terra nigra*; twee jaar later sneed de Dienst in de dorpskern van Temse een serie dakpanovens aan.¹³ Van ateliers voor amforen en ander gebruiks-aardewerk ontbreekt tot dusver ieder spoor. Maar ook zonder dat kan voor zeker worden aangenomen dat de rode amforen afkomstig zijn uit de Scheldevallei: onder meer het Waasland en de iets meer stroomopwaarts in de richting van Oudenaarde-Melden voorkomende kleiopduikingen langs de Schelde komen hiervoor in aanmerking. Scheldevallei-amforen dus.

In dit stadium laat de problematiek van de Scheldevallei-amforen zich het best illustreren aan de hand van het vondstenmateriaal van Valkenburg-Marktveld. Over de opgravingen van Valkenburg-Marktveld (1985-1988) kunnen we hier kort zijn. Een overzicht is te vinden in het eerste hoofdstuk van het Valkenburgboek "*Nederlandse Oudheden*" deel 15.¹⁴ Voor ons doel is het van belang in herinnering te brengen dat grondsporen en mobilia op een militaire en een civiele aanwezigheid wijzen. De militaire aanwezigheid vanaf 39/40 na Chr. tot in het begin van de 2de eeuw (in de vorm van o.a. *horrea*, een klein fortje en een wachttoren) houdt verband met het nabijgelegen *castellum* Valkenburg. De civiele component kreeg gestalte in de vroege 2de eeuw met het ontstaan van een burgerlijke nederzetting, waarvan de waarschijnlijk oudere kern onder het vliegveld Valkenburg wordt vermoed. In het westen van het opgravingsterrein werden van deze nederzetting de uitlopers aangetroffen in de vorm van erven met boerderijen, die tot in de 3de eeuw te dateren zijn.¹⁵ In het vondstenmateriaal is dan ook een militaire en een civiele component herkenbaar. Het vondstenmateriaal is voor het overgrote deel afkomstig uit een oude zijrivier van de Rijn, waarin militairen en vooral burgers hun afval hebben gedumpt.

¹¹ THOEN H., 1967, p. 62-64; 1975, p. 57 en p. 61-63.

¹² Vergelijk BROUWER M., 1986, p. 81; ALDRED J., SPREY S. & WASSINK A., 1992, p. 163; ALDRED J., 1994, p. 64-65; GROENEWOUDT B.J. & WIEMER R., 1993, p. 54, noot 18.

¹³ Pontrave: *Archeologische Dienst Waasland, jaarverslag 1994* (Sint-Niklaas 1995), p. 20. Temse: opgraving 1996.

¹⁴ HALLEWAS D.P. & VAN DIERENDONCK R.M., 1993, p. 11-46.

¹⁵ VAN DIERENDONCK R.M., 1997, p. 552.

Bij de bespreking van de Scheldevallei-amforen van Valkenburg-Marktveld moeten we enkele kanttekeningen vooropstellen. Allereerst deze: alleen randen zullen hier ter sprake komen. Handvatten en bodems (overigens zonder uitzondering behorend tot wat onze oosterburen "Standamphoren" zouden noemen) blijven hier buiten beeld. Voorts: de aantallen randen geven niet het totale aantal randfragmenten aan, maar het aantal amfoorindividuen. Tenslotte: tot de Scheldevallei-amforen rekenen we alleen randen met een diameter van 12 cm of meer (Fig. 3). Die grens is voor amforen in het algemeen onzinnig (een Kretenzische

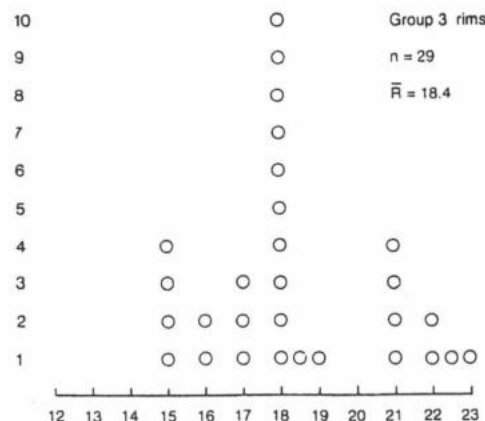
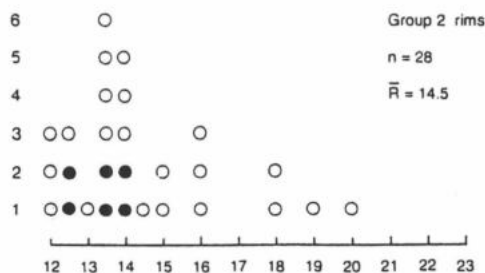
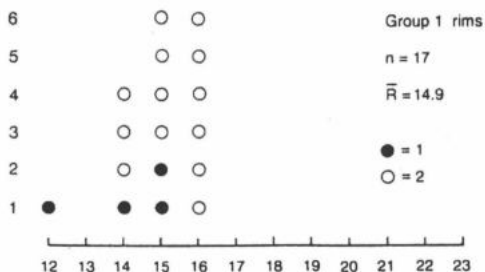

Fig. 3: Valkenburg-Markt-
 veld: Randdiameters
 van Scheldevallei-
 amforen. 1 resten
 van pek-coating; 2
 geen resten van pek-
 coating zichtbaar.

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

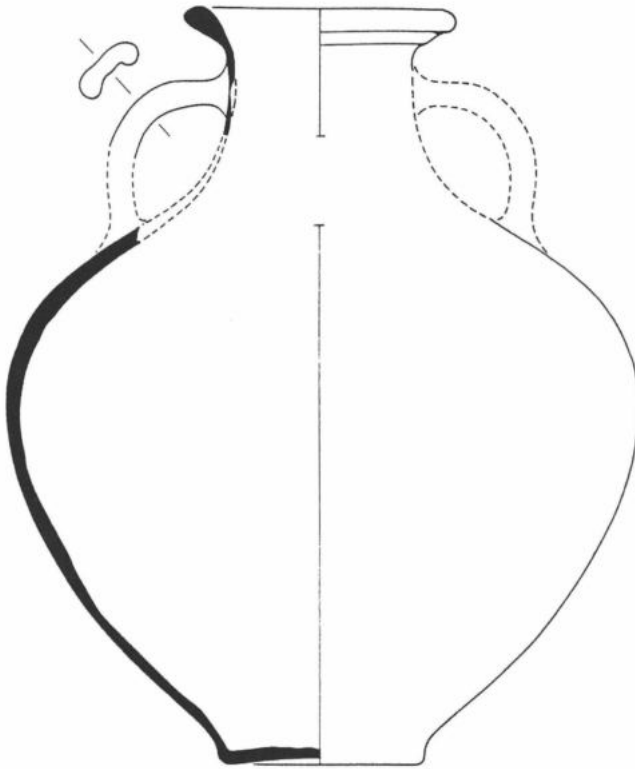

Fig. 4: Valkenburg-Marktveld: Scheldevallei-amfoor, Groep 2. Schaal 1:4.

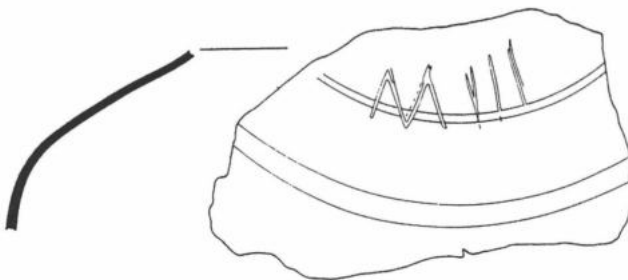

Fig. 5: Valkenburg-Marktveld: Graffito M III op een wandscherf van een Scheldevallei-amfoor. Schaal 1:4.

wijnamfoor Dressel 43 van het Marktveld heeft een diameter van 5,5 cm!), maar in ons geval bruikbaar. Diameters onder de 12 cm zijn flink wat kleiner (het gemiddelde ligt rond de 8 cm), ze zijn weinig talrijk en lijken te horen bij vaatwerk ter grootte van kruikjes. Ook als deze kleine Scheldevallei-amforen, zoals aannemelijk is, met inhoud zijn aangevoerd, vertegenwoordigen ze ten opzichte van de aanstonds uit te voeren berekeningen een "*quantité négligeable*". Dat geldt zeker niet voor de grotere, die met een diameter vanaf 12 cm. In Valkenburg-Marktveld hebben we te maken met 98 van zulke randen/individuen, bijna tweemaal zoveel als de Mediterrane amforen (Dressel 20, Pélichtet 47 en andere). En ze staan voor een aanzienlijke hoeveelheid handelswaar. Per Scheldevallei-amfoor nemen we een opslagcapaciteit aan van 17,5 liter. Dat is een enigszins willekeurige maar vermoedelijk te voorzichtige schatting. De enige amfoor die we tot dusver hebben kunnen reconstrueren (kennelijk een van de kleinste) blijkt bij een randdiameter van 13,5 cm een capaciteit van 15,3 liter te hebben (Fig. 4).¹⁶ Een secundaire graffito op de wand van een middelgroot exemplaar gewaagt van 3 *modii* = 26,262 liter (Fig. 5).¹⁷ Hoe dan ook - bij de aanname van 17,5 liter komen we tot een totale opslagcapaciteit van 1715 liter

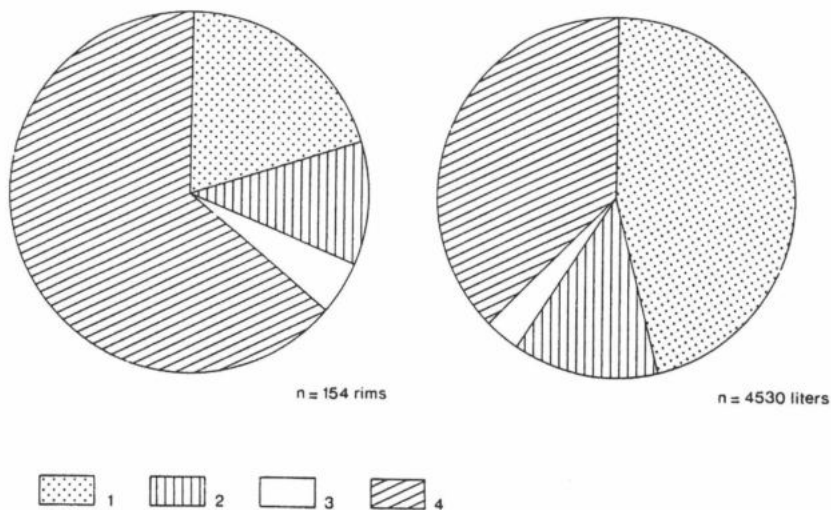

Fig. 6: Valkenburg-Marktveld: Cirkeldiagrammen van de relatieve frequenties van amforen op basis van het aantal randen (links) en hun capaciteit (rechts). 1 Dressel 20 (olijfolie); 2 Pélichtet 47 (wijn); 3 Overige Mediterrane amforen; 4 Scheldevallei-amforen.

¹⁶ Capaciteit vastgesteld door J.B.H.D. de Graaf (Amersfoort) met behulp van de πr^2 -methode met schijven van 0,5 cm dikte.

¹⁷ Mogelijk moet het zeer kleine graffito III op het handvat van type 2.22 (Fig. 8) op dezelfde wijze geïnterpreteerd worden.

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

voor de Scheldevallei-amforen, iets minder dan de opslagcapaciteit van de aanwezige olijfolie-amforen van het type Dressel 20, maar bijna driemaal zoveel als die van de wijnamforen van het type Pélichet 47 afkomstig uit Zuid-Frankrijk (Fig. 6).

In morfologisch opzicht vormen de Scheldevallei-amforen - zoals alle regionale amforen - een weerbarstige materie. Worden de meeste Mediterrane amfoortypen gekenmerkt door een hoge graad van herhaalbaarheid, de makers van de Scheldevallei-amforen lijken nauwelijks standaardisatie van hun product (met name van randen en handvatten) te hebben nagestreefd. Niettemin zoekt de onderzoeker een ordenend principe - en vindt hij bijvoorbeeld deze.

Groep 1: sikkelvormige rand (Fig. 7)

De richel aan de binnenkant is in meerdere of mindere mate gearticuleerd. De nummers 1.4 en 1.5 wijken enigszins af van de voorafgaande.

Groep 1 is op het Marktveld aanwezig vanaf de late 1ste eeuw na Chr.

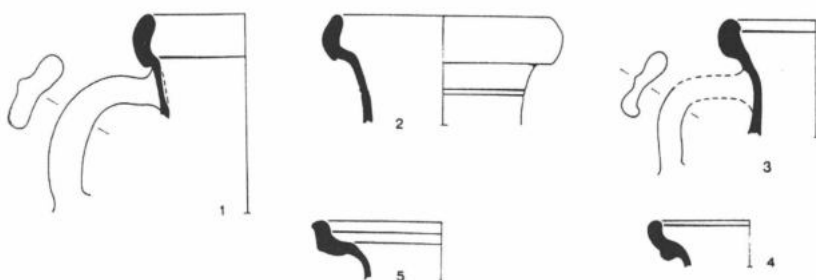

Fig. 7: Valkenburg-Marktveld: Scheldevallei-amforen, Groep 1. Schaal 1:4.

Groep 2: schuinoplopende rand, aan de binnenzijde gegroefd (Fig. 8)

Deze randen lijken weinig met elkaar te maken te hebben. Rand 2.4 herinnert aan een kruik, randen 2.51 en 2.52 zou men kunnen verwarren met randen van Dressel 20 uit de eerste helft van de 2de eeuw. De achterliggende gedachte, eerder toegepast op de "amforen van Punische traditie" in Uzita (Tunesië)¹⁸ en gesuggereerd door de onderbroken verbindingslijnen, is dat een geringe verandering in de stand van de hand van de pottenbakker leidt tot een resultaat dat eender maar anders is.

Deze groep komt vanaf het midden van de 2de eeuw voor op het Marktveld.

¹⁸ VAN DER WERFF J.H., 1977-1978, p. 198.

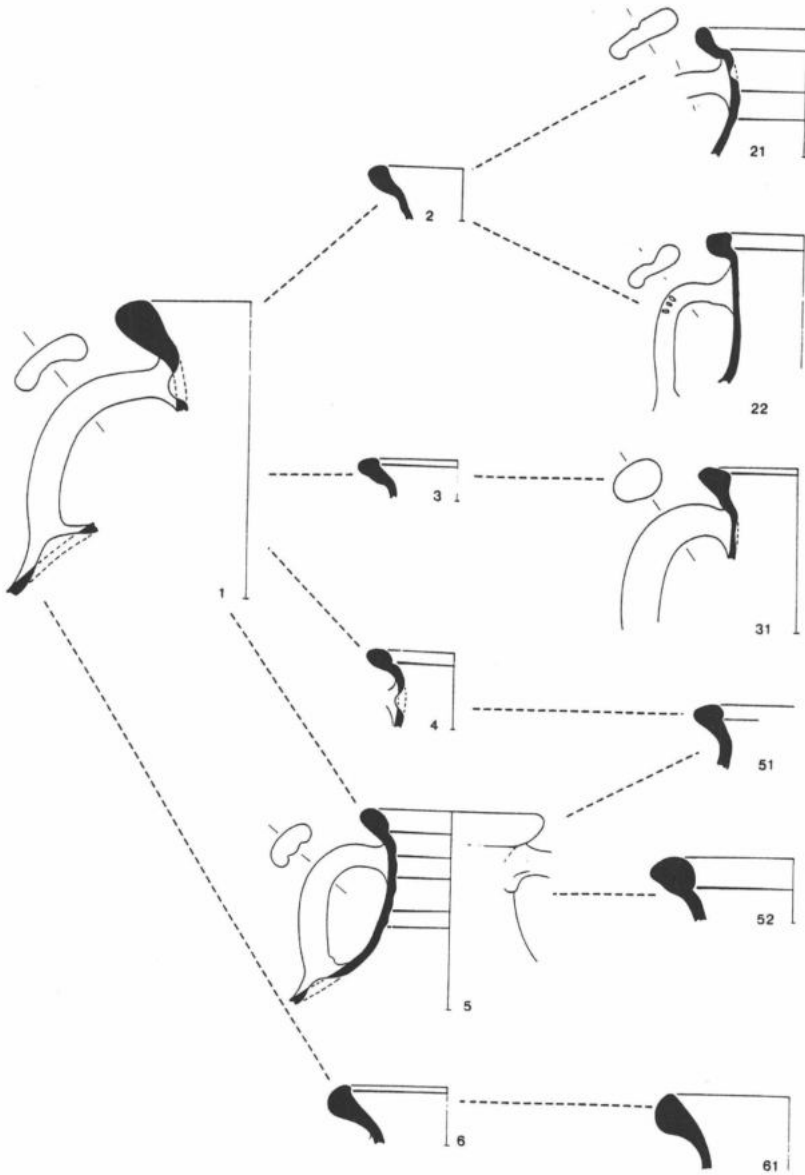

Fig. 8: Valkenburg-Marktvelde: Scheldevallei-amforen, Groep 2. Schaal 1:5.

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

Groep 3: schuin oplopende rand met profilering aan binnen- en buitenzijde (Fig. 9)

Ook in dit geval gaat het om een ogenschijnlijk heteroog gezelschap, dat voor de pottenbakker wellicht doorging voor meer-van-hetzelfde. Randen 3.21 en 3.41 zijn de meest gangbare; nummer 3.41 heeft bovendien het voor de Scheldevallei-amforen karakteristieke accoladevormige handvat.

Wij houden de Scheldevallei-amforen, naar analogie van de Mediterrane amforen, voor verpakkingsmateriaal. De vraag is dan: verpakkingsmateriaal voor welk product? Die vraag is nog niet definitief te beantwoorden. Toch zijn er wel aanwijzingen en contra-indicaties. Om met de laatste te beginnen: de pek-coating op de binnenkant van een aantal scherven sluit de mogelijkheid van olijfolie of andere plantaardige olie uit. Olie verdampt immers niet of nauwelijks en een coating is in amforen die deze vloeistof vervoeren overbodig. Olijfolie komt voor Oost-Vlaanderen trouwens toch al niet in aanmerking.¹⁹ Pek-coating vindt men wel in wijn- en vissausamforen. Die laatste mogelijkheid lijkt aantrekkelijk. Het (nagenoeg) wegvallen van de Mediterrane vissausaanvoer aan het begin van de 2de eeuw kan voor de regionale productie een stimulans hebben betekend. Er was in het mondingsgebied van Schelde, Maas en Rijn geen gebrek aan vis. Handelaren in zout en vissaus frequenteerden het Nehalennia-heiligdom van Colijnsplaat.²⁰ Toch is er een bezwaar, en wel met betrekking tot de afstanden. Voor de vissaus kan men de vis desnoods hebben betrokken van de oevers van de Oosterschelde, maar dan toch altijd nog minstens 25 km ten noorden van het tegenwoordige Antwerpen; het benodigde zout kwam van de Vlaamse kustvlakte, minstens 50 km ten westen van Gent.²¹ Was het dan nog lonend om scheepsladingen vol *lege* Scheldevallei-amforen vele tientallen kilometers stroomafwaarts te zenden, te vullen en met inhoud te verhandelen? Daar zullen we wel nooit achter komen, maar het bezwaar is niet zomaar weg te wuiven.

En alcoholische dranken? Wijn is, te oordelen naar de afwezigheid van druivenpitten, in het productiegebied van de Scheldevallei-amforen niet gemaakt - althans niet in de Romeinse tijd. Voor wijn op basis van andere vruchtensappen - bijvoorbeeld van kweepeer (*Cydonia oblonga*) - bestaan geen concrete aanwij-

¹⁹ Het belangrijkste oliehoudende zaad in onze streken in de Romeinse tijd is lijnzaad (*Linum usitatissimum*): mededeling O. Brinkkemper, ROB, Amersfoort; verg. BRINKKEMPER O., 1993, p. 54-55, p. 127. Dit is van 22 vindplaatsen in Nederland bekend, o.a. Maastricht-Houtmaas, Oosterhout, Oss-Ussen, Wijk Bij Duurstede-De Horden en Valkenburg-Marktvelde (!): resp. KUIJPER W.J., 1984, p. 7, Tabel 1 en Fig. 3: 2 en 3; BUURMAN J., 1990, p. 288 en Table 2; VAN DER SANDEN W.A.B., 1987, p. 88; LANGE A.G., 1990, p. 141; mededeling O. Brinkkemper. In België is het bekend van twee vindplaatsen nl. Tongeren en Aalter: VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & VYNCKIER P., 1993, p. 191 en fig. 27, 2 en mededeling J. Bastiaens. Over olieproductie van deze grondstof is weinig tot niets bekend.

²⁰ BOGAERS J.E., 1971, p. 40.

²¹ THOEN H., 1987, p. 69-74; 1993; VAN DEN BROEKE P.W., 1986; 1996.

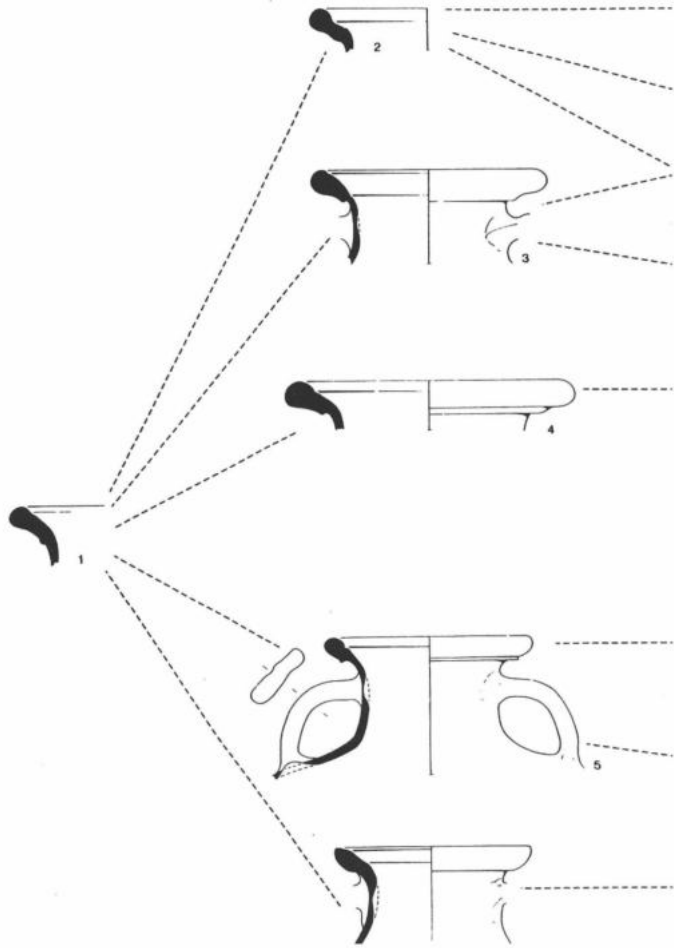
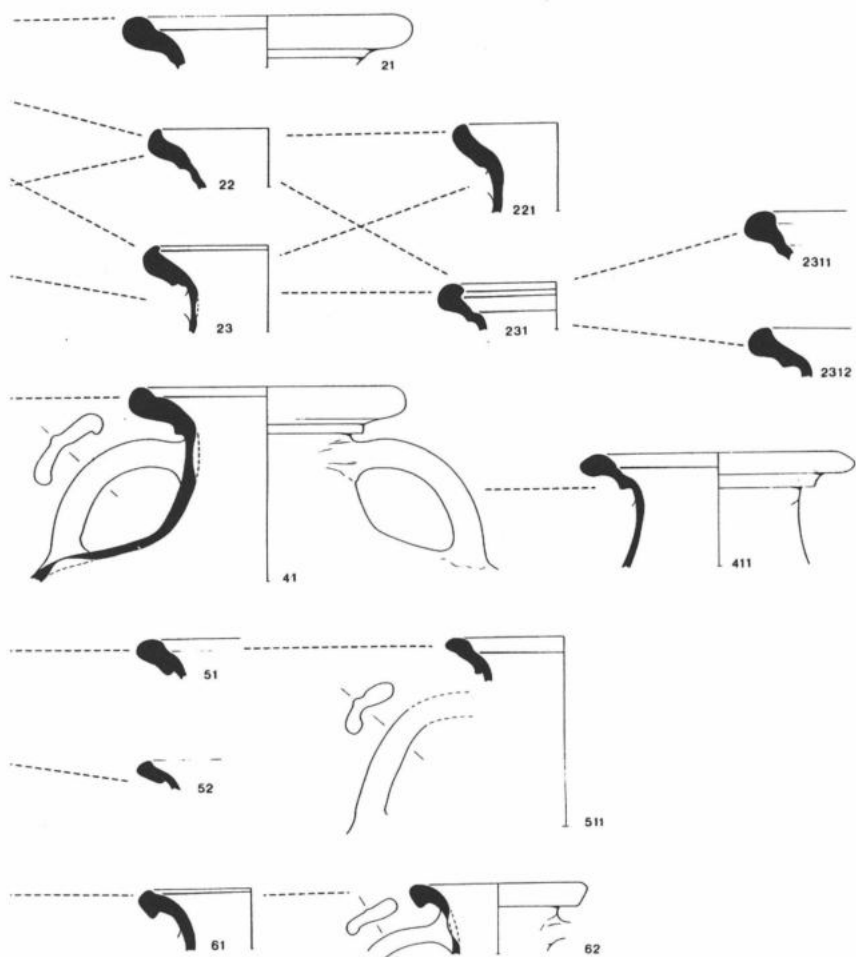

Fig. 9: Valkenburg-Marktvelde: Scheldevallei-amforen, Groep 3. Schaal 1:5.

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

zingen. Toch kunnen we ook deze mogelijkheid niet zonder meer uitsluiten. Maar de meeste kans maakt bier. Het vermoedelijke productiegebied van de Scheldevallei-amforen maakt deel uit van Zandig Vlaanderen, een voor akkerbouw tamelijk schraal gebied dat zich uitstrekt van Antwerpen tot Brugge, en dat tot vrij onlangs veel biergranen zoals gerst (*Hordeum vulgare*) en haver (*Avena sativa*) opbracht. Gemout graan, bewijs van bierproductie, is in de Romeinse tijd gevonden op enkele plaatsen in *Britannia* en in Bad Dürkheim en wel op basis van emmertarwe (*Triticum dicoccum*) en spelttarwe (*Triticum spelta*).²² Gerst, haver, emmertarwe en spelttarwe komen alle voor in Romeinse vindplaatsen van Zandig-Vlaanderen.²³

Het is in dit verband interessant kennis te nemen van een theorie van de Gentse mediëvist E. Thoen, volgens welke in het graafschap Vlaanderen in zijn vroegste periode (10de-12de eeuw) economische regio's zijn te onderscheiden.²⁴ Iedere regio functioneerde op basis van haar eigen natuurlijke hulpbronnen. Zo wijst E. Thoen bier of "ale" aan als een van de hoofdproducten van het centrale deel van Zandig-Vlaanderen. De sterke opkomst van de Vlaamse steden in de 13de eeuw maakte een eind aan wat E. Thoen het "agrarisch eco-systeem" noemt. Voor ons is de vraag relevant (zij het vooralsnog onbeantwoordbaar): bestond zo'n systeem waar bier in paste ook in de Romeinse tijd?

Bier was in de noordwestelijke provincies van het Romeinse rijk niet onbekend. Inscripties uit Parijs, Metz en Trier spreken van bier (*cervesia*) - of van bierhandelaren (*cervesarii*).²⁵ Volgens Tacitus hadden de Germanen "een drank uit gerst of graan, door gisting omgevormd tot iets dat op wijn lijkt".²⁶ Tacitus had met dit vocht weinig op. Dat gold in het algemeen voor de antieke schrijvers, die immers van huis uit vertrouwd waren met de wijngebieden in het zuiden. In onze streken, waar het klimaat wijnbouw bemoeilijkt, lag dat anders. Hier moet bier het voor de hand liggende roesmiddel zijn geweest. En het was toegankelijk voor de smalle beurs. In het "Prijsedict" van Diocletianus is bier, afhankelijk van het type, twee- tot viermaal zo goedkoop als de eenvoudigste wijn.²⁷ Zoals uit de schrijftafeltjes van *Vindolanda* blijkt, kregen de hulptroepen van het *castellum*

²² VAN ZEIST W., 1991, p. 118-121.

²³ De archeobotanische gegevens werden verstrekt door J. Bastiaens (Universiteit Gent).

²⁴ THOEN E., 1993, p. 273-274.

²⁵ Parijs: *CIL XIII* 10018, 7. - Metz: *CIL XIII* 11360. - Trier: *CIL XIII* 11319; *AE* 1928, 183 nr 41; BINSFELD W., 1972, p. 256-258.

²⁶ Tacitus, *Germania* 23, 1: "Potui umor ex hordeo aut frumento, in quendam similitudinem vini corruptus". De vertaling is van de auteurs.

²⁷ *De Pretiis* 2, 10-12: "vini rustici ital(icum) s(extarius) unum [denariis] octo, cervesiae (sive) cam(i) italicum s. unum [denariis] quatt(u)or, zythi italicum s. unum [denariis] duobus" (Vertaling: "[prijs van] een eenvoudige wijn, 8 denarii per Italische sextarius, van bier of camum 4, van zythum 2 denarii"): LAUFFER S., 1971, p. 102, p. 218. Vergelijk ANDRÉ J., 1981, p. 177: "... leur prix très bas (...) montre que (la bière) était le vin des pauvres ...".

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

bier voorgezet en werd het aangevoerd in hoeveelheden (1 *metreta* = 54,7 liter) die doen denken aan amforen, niet aan vaten.²⁸ Volgens een recent ontdekt schrijftafeltje vroeg de *decurio* Masclus aan zijn kampcommandant Cerialis (ca. 100 na Chr.): “Mijn manschappen hebben geen bier; ik verzoek u dat te laten sturen”.²⁹ Gaat het te ver hier bezorgdheid te vermoeden en in gedachten aan te vullen: “anders breken ze de tent af”?

Kijken we aan het slot van dit betoog opnieuw - en vanuit een nieuwe optiek - naar de cirkeldiagram van relatieve frequenties van aangevoerde liters. Daaruit blijkt dat de Scheldevallei-amforen van Valkenburg-Marktveld bijna driemaal zoveel opslagcapaciteit vertegenwoordigen als de wijnamforen van het type Pélichet 47 uit Zuid-Frankrijk. Wat kan dat anders betekenen dan dat de rijkere (bijvoorbeeld de officieren uit het nabije *castellum*) Rhône- en Roussillonwijnen dronken, en dat de minder draagkrachtigen (manschappen en plaatselijke boeren) genoegen moesten nemen met bier?!³⁰

En zo komen amforen, inhoud en maatschappelijke gelaagdheid samen in een hypothese. Hopelijk inspireert deze tot het entameren van wat wij als een wezenlijke opdracht voor de komende decennia zien: het onderzoek naar het zo talrijke gebruiks-aardewerk waarmee we nog zo weinig raad weten. Modieus ogende humbug als “*pilot studies*” en “*peer groups*” kunnen daarbij misschien gemist worden. Maar waar het op aankomt is het stellen van de juiste vragen, het vergaren van informatie, het doorploegen van stoffige depots, taai volharding, en berusting in het tempo waarvan Vondel al wist: “dees langzaamheid past groote zaken”.

Oproep aan de lezers

Dit artikel is bedoeld als een eerste poging om greep te krijgen op een belangrijke groep van regionale amforen. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of de hier uitgezette lijnen deugdelijk zijn. Wellicht kunt u als lezer daarbij helpen. Als u beschikt over informatie met betrekking tot de Scheldevallei-amforen (in verband met datering, verspreiding of andere) verzoeken wij u contact op te nemen met een van ons.

²⁸ BOWMAN A.K. & THOMAS J.D., 1994, nrs. 182, 14; 186, 11, 23; 190, 6, 9, 20, 23; 482.

²⁹ BOWMAN A.K. & THOMAS J.D., 1996, p. 324, regels 13-15: “*cervesam commilitones non habunt (sic!), quam rogó iubeas mitti*”. Vertaling van de auteurs. “Commilitones” moet hier begrepen worden als soldaten.

³⁰ Het is misschien geen toeval dat een kennelijk regionale amfoor uit het 4de-eeuwse *castellum* Alzey resten bevatte van een biermout, op basis van gerst: UNVERZAGT W., 1930, p. 314-315.

H. Thoen
Universiteit Gent
Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa
Blandijnberg 2
B-9000 Gent (België)

R.M. van Dierendonck en J.H. van der Werff
ROB
Kerkstraat 1
NL-3811 CV Amersfoort (Nederland)

Literatuur

ALDRED J., SPREY S. & WASSINK A., 1992. Romeinse bewoningssporen langs de Oude Rijn ten westen van Alphen, *Westerheem*, 41: 158-167.

ALDRED J., 1994. Romeins aardewerk uit de opgraving "Couvee", Alphen aan den Rijn, *Westerheem*, 43: 63-66.

ANDRÉ J., 1981. *L'alimentation et la cuisine à Rome*. Paris.

BAUDOUX J., 1992. Production d'amphores dans l'Est de la Gaule. In: LAUBENHEIMER F. (éd.). *Les amphores en Gaule. Production et circulation. Table ronde internationale, Metz 4-6 octobre 1990*. Paris: 59-67.

BINSFELD W., 1972. Eine Bierverlegerin aus Trier. Zu CIL XIII 450*, *Germania*, 50: 256-258.

BOGAERS J.E., 1971. Nehalennia en de epigrafische gegevens. In: *Deae Nehalenniae. Gids bij de tentoonstelling Nehalennia de Zeeuwse godin*. Middelburg/Leiden: 33-43.

BOWMAN A.K. & THOMAS J.D., 1994. *The Vindolanda writing tablets*. London (Tabulae Vindolandenses, II).

BOWMAN A.K. & THOMAS J.D., 1996. New writing-tablets from Vindolanda, *Britannia*, 27: 299-328.

BRINKKEMPER O., 1993. *Wetland farming in the area to the south of the Meuse estuary during the Iron Age and the Roman Period. An environmental and palaeoeconomic reconstruction*. Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia, 24).

BROUWER M., 1986. Het "Romeinse" aardewerk uit het Maasmondgebied. In: VAN TRIERUM M.C. & HENKES H.E. (red.), *Landschap en bewoning rond de mondingen van de Rijn, Maas en Schelde*. Rotterdam (Rotterdam Papers, V): 77-90.

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

BUURMAN J., 1990. Carbonised Plant Remains and Phosphate Analysis of two Roman Period House Plans with Sunken Byres at Oosterhout, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 40: 285-296.

CASTLE S., 1978. Amphorae from Brockley Hill, 1975, *Britannia*, 9: 383-392.

DRESSEL H., 1899. *Corpus Inscriptionum Latinarum XV, Pars I*. Berlin.

GROENEWOUDT B.J. & WIEMER R., 1993. Valkenburg-Marktvelde: Analysing the Predictive Potential of Roman Surface Scatters using GIS. In: VAN DIERENDONCK R.M., HALLEWAS D.P. & WAUGH K.E. (eds.), *The Valkenburg Project I: Introduction and Detail Studies*. Amersfoort (Nederlandse Oudheden, 15): 47-81.

HALLEWAS D.P. & VAN DIERENDONCK R.M., 1993. The Valkenburg-Marktvelde and Valkenburg-the Woerd Excavations, 1985-1988: a Preliminary Report. In: VAN DIERENDONCK R.M., HALLEWAS D.P. & WAUGH K.E. (eds.), *The Valkenburg Project I: Introduction and Detail Studies*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden, 15): 11-46.

HAALBOS J.K., 1990. *Het grafveld van Nijmegen-Hatert: Een begraafplaats uit de eerste drie eeuwen na Chr. op het platteland bij Noviomagus Batavorum*. Nijmegen (Beschrijving van de verzamelingen in het Provinciaal Museum G.M. Kam te Nijmegen, 11).

HAUPT D., 1984. Römischer Töpfereibezirk bei Soller, Kreis Düren. Bericht über eine alte Ausgrabung. In: HAUPT D. (Red.), *Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlandes*, 4. Bonn/Köln (Rheinische Ausgrabungen, 23): 391-476.

HOLWERDA J.H., 1923. *Arentsburg. Een Romeinsch militair Vlootstation bij Voorburg*. Leiden.

KUIJPER W.J., 1984. Plantenresten uit Romeins Maastricht, *Archeologie in Limburg*, 21: 3-8.

LANGE A.G., 1990. *De Horden near Wijk bij Duurstede. Plant remains from a native settlement at the Roman frontier: a numerical approach*. Amersfoort (Nederlandse Oudheden 13/Kromme Rijn Projekt 3).

LAUFFER S., 1971. *Diokletians Preisedikt*. Berlin.

LIESEN B., 1994. *Töpfereischutt des 1. Jahrhunderts n. Chr. aus dem Bereich der Colonia Ulpia Traiana (Schnitt 76/20)*. Köln/Bonn (Xantener Berichte, Grabung-Forschung-Präsentation, 4).

MARTIN-KILCHER S., MAGGETTI M. & GALETTI G., 1987. Fabrikation von Weinamphoren der Form Dressel 2-4 in Augusta Rauricorum (Augst BL), *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte*, 70: 113-132.

PÉLICHET P.E., 1946. A propos des amphores romaines trouvées à Nyon, *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, 8: 189-209.

ROGGE M. & BRAECKMAN K., 1995. De Gallo-Romeinse en vroeg-middel-eeuwse vondsten uit het Schelde-alluvium te Oudenaarde-Melden, *Handelingen van het Zottegens Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 7 (Archeologische Kroniek van Zuid-Oost-Vlaanderen, 4): 197-258.

SCHALLMAYER E., 1992. Production d'amphores en Germanie Supérieure? In: LAUBENHEIMER F. (ed.). *Les amphores en Gaule. Production et circulation. Table ronde internationale, Metz 4-6 octobre 1990*. Paris: 71-74.

SYMONDS R.P., 1993. Amphores romano-britanniques. In: *SFECAG. Actes du Congrès de Versailles*: 281-290.

THOEN E., 1993. The count, the countryside and the economic development of the towns in Flanders from the eleventh to the thirteenth century. Some provisional remarks and hypotheses. In: AERTS E., HENAU B., JANSSENS P. & VAN UYTVEN R. (eds.). *Studia oeconomica. Liber amicorum Herman Van der Wee*. Leuven: 259-278.

THOEN H., 1967. *De Gallo-Romeinse nederzetting van Waasmunster-Pontrave. Repertorium van de vondsten uit de verzamelingen M. Dewulf (Sint-Niklaas), B. Moens-Lambrechts (Waasmunster), A. Quintelier (Waasmunster), M. Van Cleemput (Waasmunster-Sombeke) en vroeger gepubliceerd materiaal*. Brussel (Oudheidkundige Repertoria, reeks B, 3).

THOEN H., 1975. Het Land van Waas in de Romeinse Tijd. In: D'HANENS J.-P. (red.), *Annalen van het 43^e congres van de Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België, Sint-Niklaas-Waas 1974*. Sint-Niklaas: 56-65.

THOEN H., 1987. De Gallo-Romeinse bewoning. In: THOEN H. (red.). *De Romeinen langs de Vlaamse kust*. Brussel: 58-99.

THOEN H., 1993. De zoutproductie in de ijzertijd en de Romeinse periode. In: ROUMEGOUX Y. & TERMOTE J. (red.). *Kemmel - Cassel. De vroegste bewoningsgeschiedenis van de Vlaamse Heuvels*. Kortrijk (Westvlaamse Archaeologica, 9, 2): 56-57.

SCHELDEVALLEI-AMFOREN

UNVERZAGT W., 1930. Römisches Dolium mit Biermaische aus Alzey. In: *Schumacher-Festschrift, zum 70. Geburtstag Karl Schumachers*. Mainz: 314-315.

VAN DEN BROEKE P.W., 1986. Zeezout: een schakel tussen West- en Zuid-Nederland in de IJzertijd en de Romeinse tijd. In: VAN TRIERUM M.C. & HENKES H.E. (red.), *Landschap en bewoning rond de mondingen van Rijn, Maas en Schelde*. Rotterdam (Rotterdam Papers, V): 91-114.

VAN DEN BROEKE P.W., 1996. Turfwinning en zoutwinning langs de Noordzeekust. Een verbond sinds de ijzertijd?, *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, 5, 2 (themanummer: Turfwinning in Laag Nederland voor 1530): 48-59.

VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & VYNCKIER P.(+) *et al.*, 1993. Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Veemarkt te Tongeren (prov. Limburg). Eindverslag 1988, *Archeologie in Vlaanderen*, 3: 127-205.

VAN DER SANDEN W.A.B., 1988. Oss-Ussen: ecologie en economie. In: VAN DER SANDEN W.A.B. & VAN DEN BROEKE P.W. (red.), *Getekend zand: Tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem, 31): 81-89.

VAN DER WERFF J.H., 1977-1978. Amphores de tradition punique à Uzita, *Bulletin Antieke Beschaving*, 52-53: 171-200.

VANDIERENDONCK R.M., 1997. Valkenburg-Marktvelde: military and civilian occupation in the vicinity of a frontier fort. In: GROENMAN-VAN WAATERINGE W., VANBEEK B.L., WILLEMS W.J.H. & WYNIA S.L. (eds.), *Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*. Oxford (Oxbow Monograph, 91): 547-554.

VAN ZEIST W., 1991. Economic aspects. In: VAN ZEIST W., WASYLKOWA K. & BEHRE K.E. (eds.). *Progress in old world palaeoethnobotany. A retrospective view on the occasion of 20 years of the International Work Group for Palaeoethnobotany*. Rotterdam/Brookfield: 109-130.

Afkortingen

BROB: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

CIL: *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

AE: *L'Année épigraphique*.

ROB: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

SFECAG: *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule*

ONBEKEND IS ONBEMIND

De vroege Middeleeuwen in het westen & noordwesten van Oost-Vlaanderen, gezien vanuit archeologisch perspectief

Wim De Clercq¹

I. Inleiding

De kennis van de laat-Romeinse - vroegmiddeleeuwse bewoning (4de-8ste eeuw) in het gebied ten westen en ten noordwesten van Gent was, tot voor enkele jaren, zo goed als onbestaand². Door de toename van het aantal prospecties en door controle van bouwwallen kwamen de laatste jaren³ echter enkele archeologica en nederzettingssporen uit deze perioden aan het licht. Het is onze bedoeling om in deze bijdrage deze sites en hun vondsten voor te stellen en wat dieper in te gaan op het archeologische materiaal, waar dit mogelijk blijkt. Tevens moet duidelijk worden dat het ogenschijnlijk gebrek aan vondsten en sites dat vroeger heerste, in eerste instantie te wijten is aan een té rigide interpretatie van verspreidingskaarten, i.e. een foutieve inschatting van het belang van de onderzoeks-distributie en de regionale variatie in intensiteit van onderzoek. We benadrukken dat dit onderzoeks-domein in deze specifieke regio zich echt nog in de kinderschoenen bevindt. Bijgevolg dient onderstaande bijdrage slechts als inleiding voor eventueel verdergezet onderzoek te worden beschouwd.

II. De sites

II. 1. Bachte-Maria-Lerne (Deinze)

Localisatie.

Deze site werd in de zomer van 1996 ontdekt, op een 16 m hoge, dominante

¹ Rostraat 12; 9850 HANSBEKE. Dank aan Y. Hollevoet, H. Thoen & L. Bauters voor het nalezen van de tekst.

² Zie vooral de opvallende leegte voor het hier besproken gebied in het overzicht geboden bij: Van Der Gucht K, 1985. De Merovingische periode in Oost-Vlaanderen. *VOBOV-Info* 20, pp. 16-20.

³ De aanzet van dit artikel werd gevormd naar aanleiding van de vondsten gedaan in het kader het project "De Gallo-Romeinse aanwezigheid in het Meetjesland" (promotor Prof. dr. H. Thoen, Vakgroep Archeologie & Oude Geschiedenis, Universiteit Gent). Deze studie bracht niet alleen tientallen Romeinse vindplaatsen aan het licht, maar leverde ook interessante gegevens op over de aanwezigheid van prehistorische en vroegmiddeleeuwse bewoning. Vandaar deze bijdrage.

zandrug op het interfluvium tussen de Leie en de Kale. Op deze plaats konden we bij terreinprospectie en in een sterk gebioturbeerde laag in de gracht van een voedersilo, een uitgebreid gamma aardewerk recupereren. De vondsten wijzen duidelijk op de aanwezigheid van een laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse nederzetting.

Het aardewerk

De handgevormde waar is meestal matig hard gebakken en overvloedig verschaald met rode kleibrokjes. De wanden zijn plaatselijk tot egaal mooi gepolijst. Bij de vormenschat kon een rand van een pot met zwak S-vormig profiel (Fig.1,1) worden onderscheiden⁴. Het voorkomen van handgevormde waar in deze techniek zou als typisch fenomeen voor de Scheldevallei gelden⁵ en kan slechts algemeen in de Merovingische tijd worden gedateerd.

Bij het gedraaide aardewerk vermelden we in eerste instantie een verzorgde, soms mooi gegladde en hard gebakken groep met gelaagde structuur, resulterend uit een afwisseld reducerende en oxiderende bakking. Er konden enkele vormen worden herkend, waaronder een wandscherf van een *biconus*, met twee onduidelijke restanten van een rolstempelpatroon (niet afgebeeld.) en een naar buiten gebogen rand (Fig.1,2). In deze techniek werd verder één scherf afkomstig van een tuitpot (een zgn. *spouted pitcher*) aangetroffen. Het voorkomen van deze techniek met Romeinse antecedenten⁶ is frequent op Merovingische sites, en zou algemeen uit de periode 6de-8ste eeuw dateren, hoewel uitlopers naar de 9de-10de eeuw voorkomen⁷. Macroscopisch onderzoek op het materiaal van Kerkhove laat verschillende potentiële productieregio's veronderstellen, o.a. Noord-Frankrijk en de Eifelstreek⁸.

Bij de Eifelwaar vermelden we drie randen van potten met verdikte, naar buiten gebogen rand. De stukken werden vervaardigd in oranje, hard gebakken

⁴ Kerkhove type 21: Rogge M., 1981. Een Merovingische nederzetting in Avelgem-Kerkhove. In: Van Doorselaer A. (red.), *De Merovingische beschaving in de Scheldevallei. Handelingen van het internationaal colloquium Kortrijk 28-30 oktober 1980*. Westvlaamse Archaeologica-Monografieën II. Kortrijk. p.91.

⁵ Rogge M. en Van Doorselaer A., 1990. Handgevormd aarden vaatwerk uit de laat-Romeinse en volksverhuizingstijd in Scheldevallei en kustgebied. *Westvlaamse Archaeologica*, 6, I, pp. 13-17

⁶ Rogge, 1981, pp. 97-98.

⁷ Demolon P. & Verhaeghe F., 1993. *La céramique du Vème siècle au Xème siècle dans le Nord de la France et la Flandre belge: état de la question*. In: Travaux du groupe de recherches et d'études sur la céramique dans le Nord-Pas-de-Calais, Actes du Colloque d'Outreau (10-12 avril 1992), Nord-Ouest Archéologie, hors-série, pp. 391-2.

⁸ Rogge, 1981, pp.77-8 en 97-8.

Mayenwaar en kunnen typologisch tot type Alzey⁹ 32 (Fig.1, 3-5) gerekend worden. Deze vormen dateren vooral uit het einde van de 4de - eerste helft 5de eeuw¹⁰. Twee randscherven (waarvan Fig.1, 6) in oranje-rode Mayenwaar behoren tot borden type Alzey 29/34¹¹ en kunnen in de 4de eeuw worden gedateerd. Een zwak driehoekig geprofileerde randscherf (Fig.1,7) van een kan (*Einhenkelkrug*) type Hüssong-Cüppers¹² 46b/Böhner¹³ D6b en een bandvormige, licht ondersneden rand van een kruik type Böhner D6a (Fig. 1, 8) dateren wellicht uit de 5de-6de eeuw. Een verdikte, uitstaande rand van een *Wölbwandtöpf* in Mayenwaar (Fig. 1, 9) kan algemeen in de periode 6de-8ste eeuw worden gesitueerd. Verder werden een vijftigtal wandscherven en een aantal bodemfragmenten in Mayenwaar aangetroffen. Het betreffen hard tot zeer hard gebakken, mineraalrijke producten van roze, gele, bruine of grijze kleur. Vermelden we tenslotte de aanwezigheid van een wandscherf in Badorfwaar, daterend uit de laat-Merovingische tot Karolingische periode.

Enkele grijze, vrij dunwandige scherven (< 4 mm) met fijne kwartsverschraling horen ofwel in de Merovingische, ofwel in de Karolingische tijd thuis. Vormen konden er niet of nauwelijks worden herkend. Slechts een klein wandscherfje van een pot, versierd met een fijn rolstempelpatroon met kleine driehoekige motieven (niet afgebeeld) dient te worden aangehaald.

Naast het Merovingisch aardewerk, werden er vondsten aangetroffen uit de steentijd, de metaaltijden en de Romeinse tijd (o.a. een scherf Centraal-Gallische *terra sigillata*, *tegulae*, *imbrices* en een *tubulus*-fragment). Enkele scherven uit de volle en late Middeleeuwen wijzen eerder op een mestspreidingspatroon. Een aantal handgevormde scherven kan onmogelijk met zekerheid aan één welbepaalde periode worden toegewezen. Al deze elementen suggereren een vorm van topografische continuïteit op deze strategische plaats, vlakbij de Leie en de Kale.

Een parel in glaspasta

Eén prospectievondst is opmerkelijk en er dient dan ook wat langer bij stilgestaan te worden. Het betreft een fragment van een "spinschijf" in glaspasta (Fig. 1,10). Het stuk heeft een afgeplatte onderzijde en een conische, zwak geribde en

⁹ Unverzagt W., 1916. *Die Keramik des Kastells Alzei*. Materialien zur römisch-germanischen Keramik, II. Frankfurt.

¹⁰ Willems W.J.H., 1986. *Romans and Batavians. A Regional Study in the Dutch Eastern River Area*. Amsterdam. (pp. 168-70, type 3).

¹¹ Unverzagt, 1916, p.34.

¹² Hüssong L. & Cüppers H., 1972. *Die Trieren Kaiserthermen. Die spätrömische und frühmittelalterliche Keramik*. Trierer Grabungen und Forschungen, Band I, 2. Mainz-am-Rhein.

¹³ Böhner K., 1958. *Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes. Germanische Denkmäler der Völkerverwanderungszeit*, Serie B, 1, Berlin.

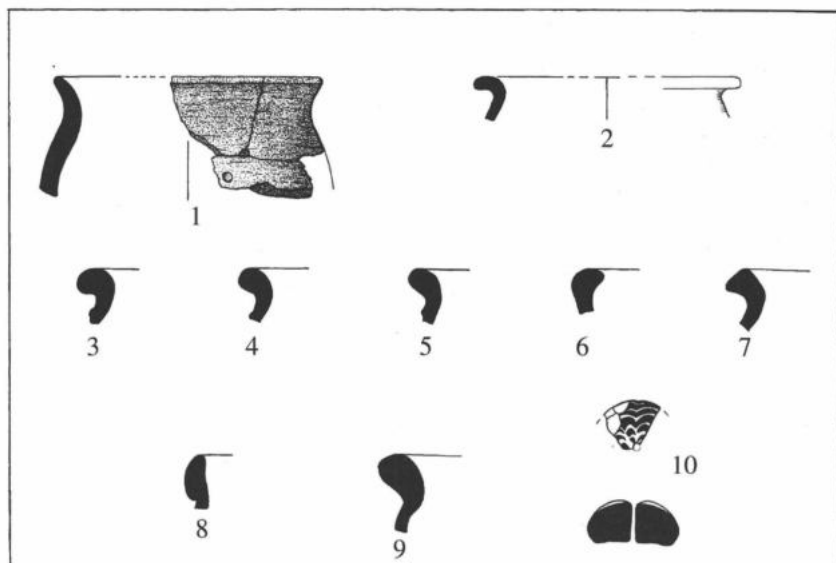

Fig. 1. Laat-Romeinse en Merovingische vondsten van de site Bachte-Maria-Leerne-Kouter. (schaal 1/3)

oplopende wand en bovenzijde. Het werd vervaardigd uit een opaak zwarte glaspasta en is versierd met een kransvormig golfpatroon door middel van draden in witte glaspasta. Deze versiering loopt door de centrale opening. Slechts een kwart van de totale straal is bewaard (diameter = 440 mm). De hoogte is maximaal bewaard en bedraagt 175 mm. Wellicht hoort dit stuk thuis bij de Germaanse / Merovingische, zgn. *Melonen-* of *Rosettenwirtel*.

Guido¹⁴ noteert dat het gebruik van ondoorzichtige parels en kralen in zwarte glaspasta ten vroegste vanaf de 5de eeuw voorkomt in Engeland en Ierland. De vroegmiddeleeuwse datering wordt onder andere bevestigd door gegevens uit de Merovingische begraafplaats van Nouvion-en-Ponthieu¹⁵ waar de stukken als *terminaisons de cordelières* (= einden van gordelkoorden) worden beschouwd¹⁶. Vormelijk en technisch identieke exemplaren komen er voor in graven uit de fazen A, B en C, d.i. tussen 485 en 530/40. Een gelijkaardig stuk werd aangetroffen in graf 295 te Lavoye¹⁷ en dateert uit fase A/B/C, dit is eind 5de-

¹⁴ Guido M., 1978. *The glass beads of the Prehistoric and Roman Periods in Britain and Ireland*. Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, XXXV., p.15.

¹⁵ Piton D., 1985. *La nécropole de Nouvion-en-Ponthieu*. Dossiers Archéologiques et Culturels du Nord et du Pas-de-Calais, 20. Berck., graven 181, 250, 273 en vooral 264.

¹⁶ Idem, p. 261 en Pl. 137, 8-11.

¹⁷ Joffroy R., 1974. *Le cimetière de Lavoye. Nécropole Mérovingienne*. Paris, p.70 & Fig. 53.

6de eeuw¹⁸. In Krefeld-Gellep¹⁹ zijn deze "spinschijven" aanwezig in Stufe II en III, dit is grosso modo tussen 450 en 600 na Chr. Vermelden we tenslotte een volledig identiek exemplaar uit Keulen²⁰. Gelijkvormige stukken, tevens met witte glasdraadversiering maar met een doorzichtig lichaam in groene (of gele of bruine) glas pasta komen tevens frequent voor in Merovingische context²¹. In Germaans gebied blijken de *Rosettenwirtel* blijkbaar vooral in 6de eeuwse contexten uit de Thüringsche en Alamannische cultuursfeer teruggevonden te worden, terwijl de *Melonenwirtel* zowel in 5de- als in 6de-eeuwse graven voorkomen²².

Hoewel de meerderheid van dergelijke stukken werd aangetroffen in funeraire context, vermelden we een fragment uit de Merovingische nederzetting van Brébières,²³ uit een context (V10) gedateerd tussen 525 en 600. De schijnbaar sterke gebondenheid van deze voorwerpen aan funeraire contexten kan wellicht voor een deel worden verklaard door de wanverhouding die er bestaat tussen het groot aantal onderzochte grafvelden enerzijds en de weinig of niet onderzochte nederzettingen anderzijds.

Er dient dus een duidelijk onderscheid gemaakt te worden tussen de normale parels en deze grote, dikwijls iets meer conisch afgewerkte stukken die vormelijk sterk naar de spinschijfjes toeneigen²⁴. Typologische parallellen zijn bij de parels ten andere niet of nauwelijks aanwezig²⁵. Dat deze siervoorwerpen een oudere

¹⁸ Perin P., 1980. *La datation des tombes mérovingiennes: histoire, méthodes, applications*. Genève, Droz, Fig.143.

¹⁹ Pirling R., 1966. *Das Römisch-Fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep*. Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts - Rheinisches Landesmuseum Bonn des Landschaftsverbandes Rheinland. Berlin, pp. 211-2.

²⁰ Fremersdorf F., 1955. *Das Fränkische Gräberfeld Köln-Müngersdorf*. Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts zu Frankfurt-am-Main. Berlin. (2 delen), Graf.122, nr.12.

²¹ zie bijvoorbeeld Roes A., 1953. *Quelques remarques sur la verrerie Francque.*, *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek.*, 4, pp. 14-18 en Pl.IV.

²² Grünwald Chr., 1988. *Das Alamanische Gräberfeld von Unterthürheim, Bayerisch-Schwaben*. Materialhefte zur Bayerische Vorgeschichte. Reihe A. Fundinventare und Ausgrabungsbefunde, Bd. 59, p. 117.

²³ Demolon, 1972. *Le village mérovingien de Brébières. Mémoires de la Commission Départementale des Monuments Historiques du Pas-de-Calais*, 14, p.150, Fig. 48,113.

²⁴ Piton, 1985, p. 261; Röber R., 1991. *Die Spinnwirtel der spätsachsichen Siedlung Warendorf. Ein Beitrag zur Rolle frühmittelalterlicher Spinnwirtel in de Tracht und im Totenbrauchtum*. Ausgrabungen und Funde in Westfalen-Lippe (Münster), jg. 6, B, pp. 1-21.

²⁵ Berthelot S., 1995. *Objets de parure en pâte de verre et en ambre de la fin du IIIe au VIIe siècle en Basse-Normandie. Archéologie Médiévale*, pp. 1-26. Sasse B. & Theune C., 1996. *Perlen als Leittypen der Merowingerzeit. Germania* 74, pp. 187-231.

oorsprong bezitten, kan blijken in de *magische Schwertanhänger* daterend uit de Hoge Keizertijd maar gevonden in het Midden-Europese *barbaricum*²⁶.

Het onderscheid tussen parels, gewone ceramische of benen spinschijven en versierde glazen spinschijven wordt duidelijk gemaakt door Fremersdorf, die de laatste groep blijkbaar exclusief als bijgaven in vrouwelijke graven aanziet²⁷. Hij merkt trouwens op dat de positie in het graf van glazen spinschijven verschilt van deze van ceramische spinschijven²⁸, wat meteen ook een duidelijk functioneel verschil tussen beide suggereert. De glazen exemplaren blijken vrijwel steeds op het bekken of tussen de bovenbenen gelegen te zijn, in tegenstelling tot de spinschijven in ceramiek of been die geen echt "vaste" positie in het graf bekleden, tenzij soms op of rond het bovenlichaam²⁹. De grafvondsten maken dus duidelijk dat het noch gewone spinschijven, noch gewone parels of kralen zijn, maar eerder stukken met een amulet karakter³⁰. Piton³¹, Grünewald³² en Röber³³ zien ze terecht als eindpunten van de gordelkoord, onder meer gezien de vondstomstandigheden en de vondstassociaties in de graven.

Deze voorwerpen kenden blijkbaar een Centraal- en Midden-Europese oorsprong. Met de expansie van de Germaanse bevolkingsgroepen in de 4de en de 5de eeuw, raakten ze verspreid naar het westen toe waar ze relatief frequent voorkwamen in de vroege fazen van de Merovingische begraafplaatsen. Naar het eind van de 6de eeuw werden ze schaarser om te verdwijnen in het begin van de 7de eeuw. Qua gebruik mag een relatie met de versiering van de gordelkoord (eindpunt ervan) verondersteld worden.

²⁶ Het betreft onder andere Zuid-Russische exemplaren in meerschuijm: Tempelmann-Maczynska M., 1985. *Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im Mitteleuropäischen Barbaricum*. Römisch-Germanische Forschungen, Band 43: Gruppe XXVI: "Kegelförmiger und abgeflachte Perlen oder Magische Anhänger".

²⁷ Fremersdorf, 1955, p.128. Het voorkomen van versierde glazen spinschijven werd vrij recent als een typisch kenmerk van vrouwegraven uit de zesde eeuw aangehaald: Bertram M.(red.), 1995. *Merovingerzeit. Die Altertümer im Museum für Vor- und Frühgeschichte im Museum für Vor- und Frühgeschichte*. Staatliche Museen zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz, p.47.

²⁸ Idem, p.128.

²⁹ Röber, 1991, p.10.

³⁰ Arends U., 1978. *Ausgewählte Gegenstände des Frühmittelalters mit amuletkarakter*, (Phil. Diss. Univ. Heidelberg), pp.451-455: rosette wirtel

³¹ 1985, p.261.

³² 1988, p. 116.

³³ 1991, p.10.

II.2. Vosselare (Nevele)

Ongeveer 2 km ten noorden van de site te Bachte-Maria-Lerne, werd bij een proefopgraving van een bronstijdcekel en een veronderstelde protohistorische percelering, een Merovingische scherf aangetroffen³⁴. Het stuk bevond zich in een greppel met platte bodem. Behalve deze scherf werden in deze structuur geen andere archeologica aangetroffen. Qua vorm en vulling onderscheidde het spoor zich van de protohistorische sporen³⁵. De vondst omvat een handgevormde scherf, verschaald met vrij grove (ca. 3 mm) rode kleibrokjes. Over de Merovingische datering van deze scherf bestaat weinig twijfel. Het stuk is overigens volkomen gelijkaardig aan het handgevormde materiaal uit de site te Bachte-Maria-Lerne. Ook hier is de vindplaats op een zandrug nabij de Kale gelegen. Op minder dan 300 m afstand vonden we bij terreinprospectie een handgevormde scherf, overvloedig verschaald met rode kleibrokjes. Deze scherf werd aangetroffen in een Romeinse oppervlakteconcentratie³⁶. Wellicht wijzen deze beide vondsten op de aanwezigheid van een Merovingische nederzetting in de onmiddellijke buurt.

II.3. Nevele

Naar aanleiding van baggerwerken aan de Poekebeek te Nevele-Kerrebroek werd, samen met het slib, heel wat archeologisch materiaal op de omgevende akkers verspreid. Naast het zeer talrijk, Romeins materiaal (dakpannen, tubuli, mortel, enz.), wellicht te associëren met de op de tegenoverliggende oever gesitueerde Romeinse steenbouwsite³⁷; troffen we er ook enkele scherven aan uit de late ijzertijd, de volle en de late Middeleeuwen. Eén handgevormde scherf hoort op basis van een zeer overvloedige verschraling met grove, rode kleibrokjes vrijwel zeker thuis in de Merovingische periode. Toch dient deze vondst, net als andere prospectievondsten, met de nodige kritiek te worden geïnterpreteerd. Het betreft immers een losse vondst, afkomstig uit een beek, dus mogelijk materiaal dat werd verplaatst.

³⁴ Bourgeois J. & De Mulder G., 1992. Een grafheuvel uit de bronstijd en prehistorische perceleringen. Opgravingen 1990 op de Kouter te Vosselare. *Het Land van Nevele*, XXIII-4, p.253.

³⁵ Persoonlijke mededeling J. Bourgeois en G. De Mulder.

³⁶ Voor alle duidelijkheid dienen we te vermelden dat het hier geen Romeins doliumfragment betreft. Dolia blijken immers vaak verschaald met rode kleibrokjes. Ze onderscheiden zich echter van het Merovingisch materiaal door hun grote wanddikte, hun overwegend grove klei met lichtgrijze kern en beige, korrelige wanden. De vroeg-middeleeuwse stukken zijn meestal veel dichter verschaald, dunwandiger en vervaardigd uit een fijnere klei met zwarte tot zwartbruine kern en wanden. Niet zelden werden de wanden geglad of gepolijst.

³⁷ De Clercq W., & Thoen H., 1997. Archeologie in een serre. Proef-opgravingen op een Romeinse steenbouw te Nevele (O.-VI.). *VOBOV-Info*, 46, pp. 9-15.

II. 3. Drongen (Gent)

Vlakbij een bocht in de Leie (Drongen-Heilig-Huizeken) werd een ruimtelijk duidelijk afgebakende concentratie aardewerk uit de Romeinse en Merovingische periode gelocaliseerd bij terreinprospectie. De vondsten vormden reeds eerder het voorwerp van een uitvoerige analyse³⁸. De auteurs onderscheidden naast Eifelwaar enkele handgevormde producten. Bij de vondsten vermelden we tenslotte een bronzen gelijkarmige beugelfibula, de enige Merovingische metaalvondst die in het gebied tot nu toe is gekend.

II.4.1. Aalter-Parking

Bij noodopgravingen in 1996, werd vlakbij de kerk van Aalter, een kuil met laat-Romeins of Merovingisch aardewerk aangetroffen.³⁹ Publicatie van deze context wordt in het vooruitzicht gesteld.

II.4.2. Aalter-Houtem

Naar aanleiding van archeologisch noodonderzoek van een Gallo-Romeinse waterput, werd ca 30 m ten zuiden van deze structuur een groot fragment van een schaal aangetroffen die, gezien het geknikte profiel, in de vroege La Tène-fase werd gedateerd⁴⁰. Deze datering is echter ontegensprekelijk een millenium te oud. De vorm is immers een standvoetschaal wiens verspreiding in oorsprong in het Noord-Nederlandse en Noord-Duitse kustgebied (onder andere Holstein) gesitueerd is, en bijgevolg in de context van de Germaanse cultuursfeer dient te worden geïnterpreteerd⁴¹. Als datering mag de 5de eeuw worden aangehaald.

II.4.3. Aalter

Volgens A. de Loë⁴² werd in Aalter een munt van keizer Constantinus I (307-337) aangetroffen. Verdere specificaties ontbreken. Nog onduidelijker is de vermel-

³⁸ Bockstaal Ph. & Van der Haegen G., m.m.v. Heyse I. en Vanmoerkerke J., 1985. Het Heilig Huizeken te Drongen. Een archeologisch Rapport. *Stadsarcheologie*, jg. 9, 1, pp. 2-28.

³⁹ Opgraving Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (St. Van Bellingen) en L. Bauters, provinciaal archeoloog Oost-Vlaanderen

⁴⁰ De Laet S.J. & Van Doorselaer A., 1976. *La-Tèneschaal uit Aalter-Houtem*. *Kultureel Jaarboek der Provincie Oost-Vlaanderen*, 2, p.15.

⁴¹ Rogge en Van Doorselaer, 1990, Fig. 2, 2.

⁴² de Loë A., 1937. *Belgique Ancienne. Catalogue descriptif et raisonné*. Brussel, p. 231.

ding van de vondst van een merovingisch (?) mes⁴³.

II.5.1 Maldegem-Ede (W. De Clercq & H.Thoen)

Bij een werfcontrole⁴⁴ naar aanleiding van de herinrichting van de oevers en de onmiddellijke omgeving van de Ede, werd in het voorjaar van 1997 in een sleufwand een kuil vastgesteld (Fig.2). Bij onderzoek bleek dat het aangetroffen spoor *in situ* zich situeerde onder een ca. 1 m dik pakket opgevoerde grond. Aangezien de zone grotendeels bedekt is door bos, konden geen bijkomende elementen meer ingewonnen worden. De structuur kende duidelijk verschillende opvullingsfazen en bevatte, naast een tegula-fragment en verschillende brokken met organisch materiaal verschaalde leem, een tiental handgevormde scherven welke zonder uitzondering werden vervaardigd in de *grass-* of *chaff-tempered* techniek⁴⁵. Er werd slechts één vorm herkend. Het betreft een rand en schouder van een pot met eenvoudig opstaande, licht geprofileerde rand (Fig.3) en zwak gemarkeerde schouder. De techniek met soms overvloedige organische verschraling, is vanaf de 5de tot het begin van de 8ste eeuw aanwezig op sites in de kustvlakte⁴⁶, hoewel er zeker geen exclusieve verspreiding in die regio is. Ook meer landinwaarts zijn vindplaatsen gekend die aardewerk in deze techniek opleverden. Te vermelden in dit verband zijn: Emelgem⁴⁷, Kruishoutem⁴⁸, Erps-Kwerps⁴⁹, Sint-Gillis-Waas⁵⁰, Sint-Martens-Latem⁵¹ Velzeke en Gent-Sint-

⁴³ Van Duyse H., 1850. *Museum voor Oudheidkunde der Stad Gent. Beschrijvende catalogus*. Gent., p. 88, n°1473.

⁴⁴ Ph. Crombé & W. De Clercq.

⁴⁵ Hollevoet Y., 1993. *Céramiques d'habitats mérovingiens et carolingiens dans la région d'Oudenburg (Flandre Occidentale, Belgique)*. In: Travaux du groupe de recherches et d'études sur la céramique dans le Nord-Pas-de-Calais, Actes du Colloque d'Outreau (10-12 avril 1992), Nord-Ouest Archéologie, hors-série, pp.197-199; Hamerow H.F., Hollevoet Y. & Vince A., 1994. Migration period settlements and "Anglo-Saxon" pottery from Flanders. *Medieval Archaeology*, XXXVIII, pp. 1-18.

⁴⁶ Hollevoet, 1993.

⁴⁷ Hollevoet Y., 1992. Early-Medieval Hand-made Pottery from settlement sites in Coastal Flanders (Belgium). In: Jennings S. & Vince A. (eds.). *Medieval Europe 1992: Technology and Innovation. Pre-printed papers*, 3, pp. 219.

⁴⁸ Bauters L. & Braeckman K., 1995. *Kruishoutem-Eierveiling. Een kuil uit de vroege Middeleeuwen. Monumentenzorg en Kunstpatrimonium*. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen, pp. 153-154.

⁴⁹ Verbeeck M., 1994. Vijf opgravingscampagnes te Erps-Kwerps (1987-1991). Een bewoningscontinuïteit van de prehistorie tot de Middeleeuwen. *Acta Archeologica Lovanensia*, 33, p.76.

⁵⁰ Hollevoet Y. & Van Roeyen J.-P., 1992. Germanic settlers at St.-Gillis-Waas. *Archeologie in Vlaanderen*, II, p.219.

⁵¹ Vermeulen F., 1989. *Kelten, Romeinen en Germanen tussen Leie en Schelde. Archeologische vondsten in St.-Martens-Latem en in het zuiden van de Vlaamse zandstreek*. *Scholae Archeologicae*, 10, p. 76.

Macharius⁵². Maldegem sluit eerder aan bij het complex van de gebieden onder invloed van de kust. Dergelijk aardewerk komt onder andere ook voor op Noord-Franse kustsites en op Angelsaksische sites aan de kust van Britannia⁵³. Hoewel deze opmerkelijke parallellen minstens een band of een zelfde invloed suggereren tussen de populaties aan beide zijden van het kanaal⁵⁴, is het niet ondenkbaar dat wat Vlaanderen betreft, deze invloed zich in de toekomst op een meer duidelijke basis verder binnenlands manifesteert. Veel hangt immers af van de ontoerijkende stand van onderzoek voor het gebied tussen Gent en Brugge, waar het sinds jarenlang ontbreken van uitgebreid nederzettingsonderzoek en dus van bruikbare contexten, contrasteert met het relatief grootschalig onderzoek in de regio Brugge-Oudenburg. In de huidige stand van onderzoek lijkt het voor het onderzoeksgebied meer aangewezen om minstens tot een meer genuanceerd beeld van de verspreiding van de verschillende technieken te komen, eerder dan een geografisch determinisme te hanteren waarbij één techniek soms zelfs als etnisch gidsfossiel fungeert. Sommige gebieden worden gekenmerkt door de dominante aanwezigheid van een welbepaalde techniek, maar op de meeste sites blijken toch steeds een aantal verschillende technieken voor te komen (geografische wisselwerking). Er dient in dit verband te worden opgemerkt dat de meeste scherven uit Maldegem behoudens de dominerende organische verschalingscomponent, ook wat rode kleibrokjes bevatten (technische wisselwerking).

II.5.2. Maldegem-Vake

Bij opgravingen op de 2de eeuwse Romeinse militaire basis in Maldegem-Vake werden twee laat-Romeinse munten aangetroffen, weliswaar niet in context⁵⁵. Het gaat om een munt van Constantinus II (352-358) en een imitatie van een munt van Tetricus I (ca. 270). In de onmiddellijke buurt van het kamp werd tevens een munt van Numerianus aangetroffen (282). De munten van Tetricus en Numerianus sluiten niet zozeer aan bij de volle laat-Romeinse tijd, de munt van Constantinus wel. Op basis van deze losse muntvondsten kan vooraansnog echter niet van een laat 3de en een 4de eeuwse bewoning op deze plaats gewag gemaakt worden. Anderzijds kan en mag een tijdelijke aanwezigheid of een site in de buurt niet uitgesloten worden.

⁵² Persoonlijke mededeling M. Rogge. Onderzoek St. Macharius: Dienst Monumentenzorg & Stadsarcheologie, Gent.

⁵³ Zie bijvoorbeeld Mucking aan het estuarium van de Thames: Hamerow H.F., 1987. Anglo-Saxon Settlement and Spatial Development at Mucking, Essex. *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek.*, 37, pp. 250-252.

⁵⁴ Hamerow, Hollevoet & Vince, 1994, p.16.

⁵⁵ Persoonlijke mededeling H. Thoen, Universiteit Gent.

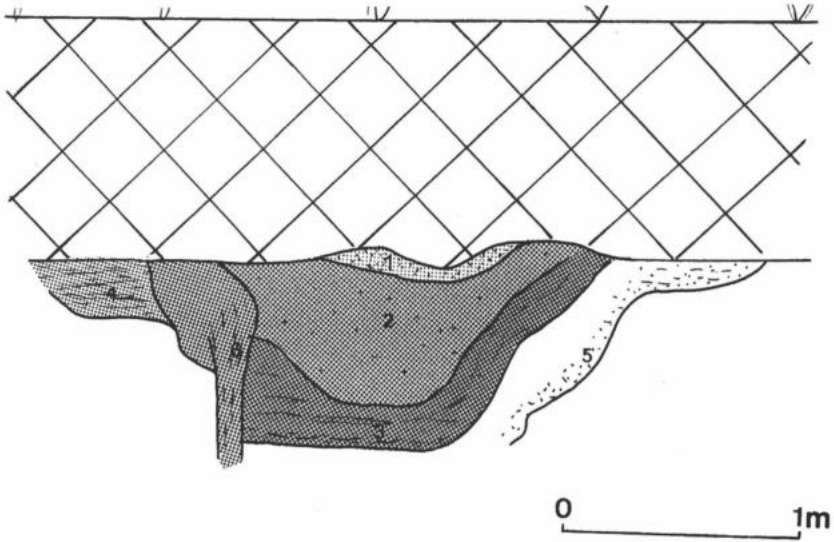

Fig. 2. Doorsnede van de kuil uit Maldegem-Ede.

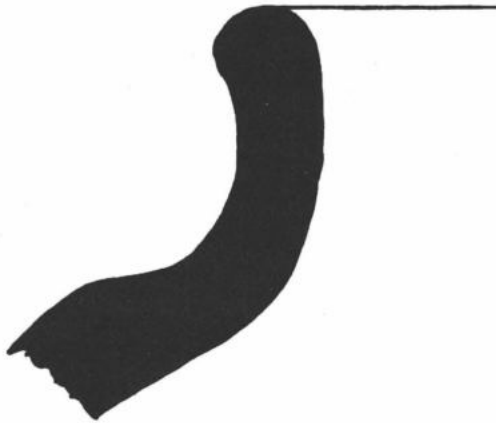

Fig. 3. Een randscherf van een pot met organische verschraling uit de Merovingische kuil van Maldegem-Ede (schaal 1/3)

II.6. Adegem-Balgerhoeke (Maldegem)

Bij de graafwerken voor het Schipdonkkanaal zou ter hoogte van het gehucht Balgerhoeke een Romeins grafveld aan het licht gekomen zijn dat voorwerpen bevatte uit de periode midden 1ste tot 4de eeuw⁵⁶. Gezien de voor de regio uitzonderlijke associatie van archeologica uit dergelijke brede tijdsspanne, het gebrek aan gegevens over de vondstomstandigheden en de onbetrouwbaarheid van de collectie Neelemans wensen we de gegevens uit deze bron in vraag te stellen⁵⁷.

II.7. Merendree (Nevele)

Bij een kleinschalig noodonderzoek op de belangrijke Romeinse nederzetting op de Molenkouter⁵⁸, werd in de bovenlaag een handgevormde scherf (Fig. 9) aangetroffen die vormelijk kan worden gesitueerd in de Saksische cultuursfeer⁵⁹. Het betreft een wandscherf in handgevormde waar, afkomstig van een pot met geknikte wand. De schouder is versierd met indrukken, terwijl de zone onder de knik afwisselend versierd werd door waarschijnlijk vier groepen van telkens verticale spatelindrukken. De zones tussen deze lineaire patronen werden opgevuld door ingedrukte puntversiering. De scherf is technisch van vrij hoge kwaliteit en vertoont een opvallend verzorgde afwerking; vooral de egaal sterke polijsting op het lichaam valt op. Macroscopisch is er weinig of geen verschraling vaststelbaar. Zeker is dat geen gras- of kleibrokmagering werd gebruikt. Wel kunnen enkele kwartskorrels worden onderscheiden. Op basis van macroscopische waarneming is een autochtoon Saksische herkomst niet ondenkbaar⁶⁰. Wellicht kan petrografisch onderzoek hier meer uitsluitsel over geven.

Vormelijk bestaat er een opvallend sterke gelijkenis met een "Noordwest-Germaanse" scherf uit Elewijt, gevonden in de bovenste vullingspakketten van een waterput, en gedateerd in het derde kwart van de 3de eeuw⁶¹. Wellicht horen

⁵⁶ De Clippele L., 1968. *Het Gallo-Romeinse grafveld te Balgerhoeke*. Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 22, pp. 109-144.

⁵⁷ Thoen H. & De Clercq W., 1995. De Gallo-Romeinse aanwezigheid in Adegem en Maldegem. *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe Reeks*, Deel XLIX, p.11.

⁵⁸ F. Vermeulen, 1988.

⁵⁹ De Clercq W., 1995. *De Gallo-Romeinse aanwezigheid in Merendree (Nevele, O.-Vl.)*. Een archeologische Survey. Licentiaatsverhandeling, RUG (prom. prof. H. Thoen), pp. 272-275; H.-J. Häbler, (Arbeitsgemeinschaft für Sachsenforschung; Niedersächsisches Landesmuseum, Hannover): persoonlijke mededeling.

⁶⁰ Persoonlijke mededeling H.-J. Häbler.

⁶¹ Van Impe L. & De Buyser Fr., 1990. Elewijt (Zemst, Bt): Romeinse vicus. *Archeologie*, p.58 & vooral Fig. 9; Rogge M., 1996. De Consolidatie (Van Chlodio tot Clovis, ca. 430-511). In: Lamacq D. & Rogge M (eds.). *De Taalgrens. Van Oude tot nieuwe Belgen*. Davidsfonds, Leuven. 1996, Fig; 16,2.

zowel de scherf van Merendree als het exemplaar van Elewijt, thuis in de laat-Romeinse - vroegmiddeleeuwse periode, met name in de 5de eeuwse Saksische cultuursfeer. Het lineaire versieringsschema is te situeren in het door Myres⁶² omschreven verticale tot diagonale lijnenpatroon, meer bepaald het *line and dot scheme, without bosses*, waarbij de rechtlijnigheid van deze schema's dikwijls geaccentueerd wordt door een opvulling met allerhande andere versieringen (bijvoorbeeld met ingedrukte puntjes). Verwant materiaal werd aangetroffen in Wijster⁶³ en omschreven als *Sharply Carinated bowl with linear decoration*, een vorm die nauw verwant is aan de typische *Schalenuernen* uit Holstein en dateert uit de 4de-5de eeuw. Gelijkaardige vormen en versieringspatronen komen zowel voor in Sachsen en omstreken zelf⁶⁴ als in Britannia⁶⁵. Hoewel de datering gegeven door de verschillende auteurs uiteenloopt van de 4de tot de 5de eeuw, lijkt de scherf uit Merendree vrij duidelijk te dateren in de 5de eeuw⁶⁶, misschien zelfs omstreeks 400⁶⁷. Hoewel er nog geen enkele Merovingische archeologische vondst, valt het historisch gezien op dat de kerk van Merendree gewijd werd aan de heilige Radegunde, een Thüringse prinses (ca.520-587). In Vlaanderen is dit de enige kerk die aan haar gewijd werd. De dichtst bijzijnde Radegunde-kerk is gelegen in Domburg (Walcheren). Bovendien vermeldt het Liber Traditionum van de Gentse Sint-Baafsabdij reeds voor 748 een *basilica* in Merendra⁶⁸.

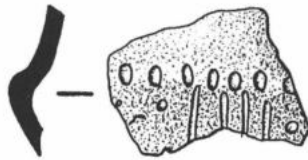

Fig.4. De Germaanse scherf van Merendree-Molenkouter (Schaal 1/3)

⁶² Myres J.N.L., 1977. *A Corpus of Anglo-Saxon Pottery of the pagan period*. Cambridge, p.15.

⁶³ Van Es W.A., 1967. Wijster. A Native Village beyond the Imperial Frontier. *Paleohistoria*, 11-12, Type VIIIb, pp. 315-7.

⁶⁴ Cf. bijvoorbeeld Häbler H.-J., 1980. Der sächsische Urnenfriedhof von Oldendorf (Weissenmoor), Kr. Stade, Niedersachsen. *Studien zur Sachsenforschung*, 2, pp. 107-150; Häbler H.-J. (ed), 1994. *Neue Ausgrabungen in Issendorf, Ldkr. Stade, Niedersachsen. Ein Beitrag zur Erforschung der Kulturgeschichte des sächsischen Stammes auf dem Kontinent*. Informationsschrift zur Ausstellung Vom Tod zum Leben. Die Altsachsen von Issendorf im Spiegel ihrer Gräber des 5 und 6 Jahrhunderts n. Chr. *Studien zur Sachsenforschung*, 9; Genrich A., 1954. *Formenkreise und Stammesgruppen in Schleswig-Holstein nach geschlossenen Funden des 3 bis 6 Jahrhunderts.*, OFFA-Bücher, 10.

⁶⁵ Eagles N., 1979. The Anglo-Saxon Settlement of Humberside. *B.A.R.*, 68, p.91 & Fig.48; West V., 1985. West Stow: the Anglo-Saxon Village. *East Anglian Archaeology*, 24, Fig. 92,4; beiden vroeg-Saksisch.

⁶⁶ De Clercq, 1995, p.274; Rogge, 1996, p.130.

⁶⁷ Persoonlijke mededeling H.-J. Häbler.

⁶⁸ Met dank aan dr. G. De Clercq, VUB en ULB

II.8. Ursel (Knesselare)

Bij terreinprospectie in het voorjaar van 1997 op de Romeinse nederzetting te Ursel-Berken-Kapel troffen we een handgevormde scherf aan, gekenmerkt door een wel zeer overvloedige verschraling met rode kleibrokjes. Technisch sluit deze scherf volledig aan bij het materiaal uit Bachte-Maria-Lerne. Er dient benadrukt dat deze vondst een losse prospectievondst betreft, aangetroffen op een Romeinse nederzetting. Hoewel het stuk zich technisch zonder probleem in de vroege-Middeleeuwen laat situeren, dienen verdere prospecties en/of opgravingen afgewacht te worden om meer uitsluitsel te krijgen aangaande de mogelijk vroegmiddeleeuwse aanwezigheid op deze site.

III. Synthese.

Deze bijdrage wil een eerste summiere *status quaestionis* zijn voor de stand van onderzoek van de laat-Romeinse - vroegmiddeleeuwse bewoning in het noordwesten van Oost-Vlaanderen. Net zoals voor de Romeinse tijd scheen ook deze periode tot voor een tiental jaar geleden afwezig in het bodemarchief van de regio. Ondertussen werd onder andere door de uitvoerige luchtfotografische prospectie van J. Semey, door enkele noodopgravingen en sinds kort uitvoerige systematische en gerichte terreinprospectie, heel wat vooruitgang geboekt voor de kennis van de prehistorie en de Romeinse tijd. Hoewel het onderzoek (prospectie & opgraving) voor de metaaltijden en de Romeinse tijd stilaan een weliswaar onvolledig maar toch iets breder gefundeerd inzicht toelaat in de ruimtelijke spreiding, de aard en de chronologie van sommige aspecten van de bewoning en/of begraafplaatsen, is dit voor de in dit artikel behandelde periode voorsnog niet het geval. We stellen enkel vast dat door de globale opdrijving van de archeologische activiteit in de regio in de periode 1996 - midden 1997, minstens drie Merovingische sites werden ontdekt op basis van sporen *in situ*. Voorheen was er slechts verspreid materiaal aan het licht gekomen, vooral bij opgravingen (één vondst *in situ*) of bij prospecties op sites uit de metaaltijden of de Romeinse tijd. Verder werden recent nog een aantal oppervlaktevondsten geregistreerd. Ongeacht de diversiteit in vondstomstandigheden (*in situ*, losse vondst, oppervlakteconcentratie) en op basis van een in tijdsspanne relatief beperkt onderzoek, blijkt toch dat de laat-Romeinse en vooral de vroegmiddeleeuwse periode duidelijk aanwezig is in het bestudeerde gebied. Het tot onlangs ontbreken van beschikbare gegevens is blijkbaar enkel een gevolg van de intensiteit en de stand van onderzoek evenals van het manifest gebrek aan interesse die vanuit de archeologische wereld voor de regio en periode in het bijzonder gedurende jaren aan de dag werd gelegd. Anderzijds speelde misschien ook een gebrek aan kennis van het archeologisch materiaal een rol. Het is in elk geval zonder meer duidelijk dat de intensiteit van prospectie, noodonderzoek en eventueel zelfs het gerichte nederzettingsonderzoek nog meer dient opgevoerd te worden, willen we binnen een aantal jaren nog een beter

inzicht kunnen krijgen in de specifieke problematiek van deze periode in de zone ten noordwesten van Gent. In hoeverre dit alles echter nog kan worden gerealiseerd binnen het archeologisch reeds sterk gehavende en continu aan culturele erosie blootgestelde bodemarchief van de regio, is een andere vraag.

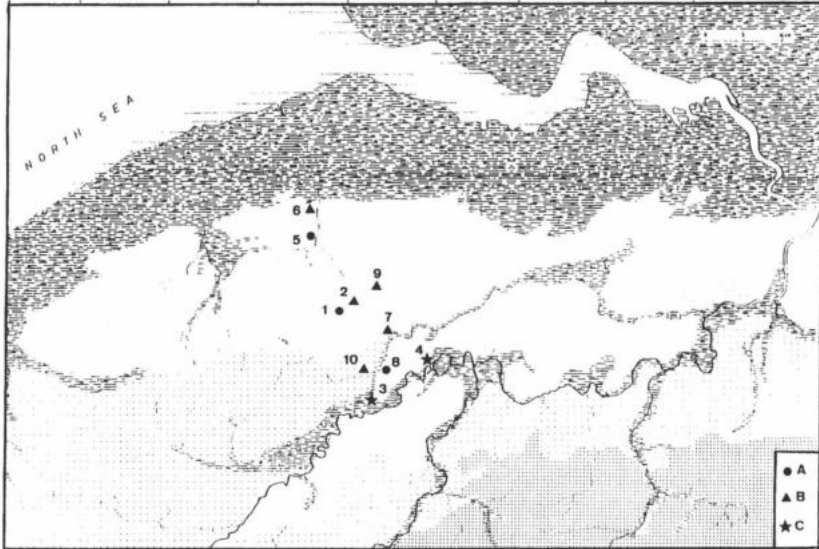

Fig. 5. Verspreiding van de 4de - 8ste eeuwse vondsten in het gebied ten westen & noordwesten van Gent.

1: Aalter-Parking; 2: Aalter-Houtem; 3: Bachte-Maria-Leerne-Kouter; 4: Drongen-Heilig Huizeken; 5: Maldegem-Ede; 6: Maldegem-Vake; 7: Merendree-Molenkouter; 8: Vosselare-Kouter; 9: Ursel-Berken Kapel; 10: Nevele-Kerrebreek

A: in situ; B: losse vondst; C: oppervlakte-concentratie,

Voor wat betreft de *laat-Romeinse* tijd beschikken we over de vondstmelding van een 4de- eeuwse munt uit Aalter, de losse muntvondsten in Maldegem-Vake en de 4de-5de-eeuwse Eifelwaar uit Bachte-Maria-Leerne en wellicht Aalter-Parking. Munten kunnen op de aanwezigheid van bewoning in de buurt wijzen, maar kunnen bijvoorbeeld even goed het resultaat zijn van verlies tijdens een zeer kortstondig verblijf of gewoon een doortocht. Slechts in Bachte-Maria-Leerne kan een nederzetting worden verondersteld.

Sporen van *Germaanse* aanwezigheid uit de 5de eeuw werden aangetroffen onder de vorm van typisch aardewerk in Noordwest-Duitse traditie. De scherven uit Merendree en Aalter-Houtem werden beide op Romeinse sites uit de Hoge Keizertijd aangetroffen. Er werden echter nog geen duidelijke Germaanse

sporen *in situ* aangetroffen zoals dat even ten zuiden van de Leie te Sint-Martens-Latem wel het geval was⁶⁹.

Drie vroegmiddeleeuwse nederzettingen werden ontdekt op basis van sporen *in situ* (Bachte-Maria-Lerne, Aalter, Maldegem). De vondst *in situ* van Vosselare kan eventueel ook op de aanwezigheid van een Merovingisch site in de buurt wijzen, terwijl de oppervlakteconcentratie te Drogen met een Merovingische site aan de buitenbocht van de Leie kan worden geassocieerd. We stellen tenslotte vast dat zowat alle localiseerbare elementen zich bevinden in de onmiddellijke buurt of op Romeinse sites uit de Hoge Keizertijd, bij voorkeur langs beken of rivieren (Merendree, Bachte-Maria-Lerne, Drogen, Maldegem, Vosselare, Nevele) of op topografisch meer significatieve opduikingen (Aalter, Ursel). In drie gevallen betreft het gebieden met Romeinse nederzettingen die in de Hoge Keizertijd, vooral dan in de tweede helft van de tweede en de eerste helft van de 3de eeuw, ongetwijfeld een regionaal belangrijke functie bezaten (Merendree, Aalter, Maldegem). In geen enkel geval zijn er voldoende sluitende bewijzen die een culturele continuïteit aantonen. Hoogstens kunnen we van een topografische continuïteit gewag maken waarbij de hogere droge gronden, liefst in de buurt van een waterloop, primeerden⁷⁰. Dat deze waterlopen in de vroege Middeleeuwen een zeker belang hadden, blijkt onder andere uit de overlevering van enkele riviernamen zoals bijvoorbeeld Dormia (Durme) voor de rivier die hedentendage nog Durme heet én voor haar bovenloop, de Kale-Poekebeek⁷¹.

Voor wat betreft de overgang naar de volle Middeleeuwen, resten er nog meer onopgeloste vragen. Met name Karolingische bewoning werd vooralsnog niet geattesteerd⁷². Toch zijn we ervan overtuigd dat een verdere opdrijving van onderzoek, bijvoorbeeld ook in de huidige dorpscentra zelf, een beter licht zal werpen op de aard en de verspreiding van de bewoning uit die perioden.

⁶⁹ Vermeulen, 1989, pp.76-77.

⁷⁰ Dezelfde opmerking geldt voor de overgang van de ijzertijd naar de Romeinse tijd. Bij het onderzoek in de vallei van de Kale blijkt een duidelijke topografische continuïteit van in de steentijd tot in de vroege Middeleeuwen waarbij de hoger gelegen, goed gedraineerde zand- en lemig-zandgronden een select nederzettingsareaal vormden en een succesvol, wisselend biologisch en economisch potentieel met de vlakbij gesitueerde Kale-vallei opleverden.

⁷¹ Devos A., 1958. De Middeleeuwse loop van de Durme en haar bijrivier de Poeke. *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe Reeks*, 10, pp. 31-46; Van Uytfanghe M., 1981. *La vallée de l'Escaut et ses affluents à l'époque mérovingienne: le témoignage des textes*. In: Van Doorselaer A. (red.), pp. 23-65, p.27. Het voorkomen van het toponiem Durme, langsheen de Durme maar ook langsheen de hedendaagse Kale (bv in Merendree) blijkt hier zeer significant voor te zijn. We wijzen hier ook in het bijzonder op het voorkomen van vroegmiddeleeuwse vondsten langsheen de Kale.

⁷² Zeer recent konden we bij controle van bouwwerken naast de kerk van Merendree, radgestempeld Karolingisch aardewerk recupereren.

DE PROCEDURE TOT OVERDRACHT VAN ONROERENDE GOEDEREN IN HET OUD-VLAAMSE RECHT: ENKELE FEODALE VOORBEEDEN UIT DE DERTIENDE EEUW.

Dr. Dirk Heirbaut
(Universiteit Gent Vakgroep Rechtsgechiedenis)

A. INLEIDING.

Al wie een middeleeuws cartularium doorneemt, wordt geconfronteerd met akten die een overdracht van onroerende goederen voor de rechtbank beschrijven. De moeilijkheid is dan vaak dat deze akten omvangrijk kunnen zijn en de meest ingewikkelde terminologie gebruiken. Dat gebeurt echter niet zomaar. Diepere juridische redenen liggen ten grondslag aan wat kan overkomen als zinloze plechtigheden, formules en termen. Voor echter die formaliteiten bij een overdracht aan bod kunnen komen, moet eerst aangegeven worden waarom ze eigenlijk nodig waren.

In ons hedendaagse recht verloopt de overdracht van goederen bij een verkoop relatief eenvoudig. Van zodra de verkoper en de koper het eens zijn gaat de eigendom van de goederen automatisch over van de ene partij op de andere. Omdat in deze werkwijze het akkoord, de overeenstemming (consensus) van de partijen centraal staat, wordt dit systeem vaak het consensuele stelsel genoemd. Het is een zeer gemakkelijk systeem, omdat niet meer dan het akkoord van de partijen vereist is. Men hoeft niet nog allerlei formaliteiten te vervullen. Juist dit gemak is echter ook een zwak punt. Het is vaak moeilijk om achteraf te bewijzen dat beide partijen het daadwerkelijk eens waren. Het consensuele systeem komt dan ook niet altijd en overal voor. Zelfs in ons hedendaagse recht zijn er verschillende gevallen waarin de toestemming van de partijen niet volstaat en zij nog bepaalde formaliteiten moeten afhandelen. Het meest bekend is de verkoop van onroerende goederen. Koopt iemand een huis, dan heeft dat enkel belang voor hem en de verkoper. De buitenwereld, b.v. een bank met een hypotheek op dat huis, hoeft met de verkoop geen rekening te houden. Dat moet wel indien een bijkomende formaliteit is afgehandeld, de overschrijving van de notariële akte betreffende de verkoop op het hypotheekkantoor.

Als zelfs in de twintigste eeuw niet altijd de loutere overeenstemming van de partijen volstaat, is het begrijpelijk dat men zeker in het verleden niet altijd genoeg nam met alleen een akkoord. Net zoals nu kwam dat vooral tot uiting bij de verkoop van onroerende goederen, of meer correct van *erven*, de goederen

die in het oude recht equivalent waren aan onze onroerende goederen. Kwamen vroeger in Vlaanderen twee personen, vervreemder en verwerver, overeen een bepaalde *erve* te vervreemden (verkopen, schenken, ruilen e.d.), dan was het consensualisme totaal afwezig. De verwerver verkreeg de *erve* pas na een afzonderlijke overdrachtshandeling.¹ Daarmee was de kous echter nog niet af. Een overdracht van een *erve* heeft immers belangrijke gevolgen voor de buitenwereld. Derden moeten het nieuwe recht van de verwerver respecteren, maar dat kunnen zij slechts wanneer zij vernomen hebben dat de verwerver een recht verkregen heeft. Een manier om hen te informeren over de overdracht is een overdrachtshandeling die in het openbaar gebeurt. In de vroege middeleeuwen draagt de vervreemder daarom een stuk grond ritueel over aan de verwerver op de grond zelf, die het voorwerp uitmaakt van de overeenkomst. Daarbij zijn dan meerdere getuigen aanwezig, zodat de publiciteit verzekerd is. Later evolueert dit. De overdracht gebeurt niet meer op het desbetreffende stuk grond zelf, maar voor de rechtbank.² Om duidelijk te maken dat iets speciaals gebeurt, is die overdracht dan wel verbonden met allerlei plechtige gebaren en formules.³

Al die formaliteiten leiden tot een complex kluwen. Dat wordt nog onoverzichtelijker door de tussenkomst van allerlei andere personen dan de verwerver en de vervreemder. De echtgenote, de erfgenaam, de heer e.d. kunnen een belang hebben in het vervreemde goed en ook dat zal in de overdrachtsprocedure tot uiting komen. Door al die formaliteiten en verschillende belangen is het vaak niet gemakkelijk om een overdrachtsprocedure te begrijpen. Duidelijkheid kan pas ontstaan wanneer men die procedure herleidt tot haar afzonderlijke elementen.

Daarom zal hier gepoogd worden de verschillende bouwstenen van de overdracht van een *erve* te analyseren aan de hand van een concreet voorbeeld. Eerst wordt het basisschema van de overdracht gegeven, daarna wordt dit schema uitgewerkt en tenslotte volgen enkele variaties op dit schema. Als concreet voorbeeld werd gekozen voor overdrachten van lenen in de dertiende eeuw in

¹ DIDIER, N., *Le droit des fiefs dans la coutume de Hainaut au moyen âge*, Parijs, 1945, 139-140; DONDORP, J. en SCHRAGE, E., *Levering krachtens geldige titel. Enige grepen uit de geschiedenis van de vereisten van de eigendomsoverdracht*, in: "Juridische reeks Vrije Universiteit", XII, Amsterdam, 1991, 2; GODDING, P., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, in: "Académie royale de Belgique, mémoires de la classe des lettres, collection in-4°", t. 2, XIV/1, Brussel, 1987², 232-233, 455-456.

² DIDIER, N., *Droit*, 127-128, 141-142; GODDING, P., *Droit*, 232; NÈVE, P., *De overdracht van onroerend goed in de middeleeuwen*, in: "De levering van onroerend goed. Vijf opstellen over de overdracht van onroerend goed vanaf het Romeinse recht tot het Nieuw Burgerlijk Wetboek", in: "Ars Notariatus", XXXII, Amsterdam, 1985, 29-35.

³ *sollemnitates* (VANHAECK, M., *Cartulaire de l'abbaye de Marquette*, Rijsel, 1937, I, nr. 120, 104-105 (1244)); *sollemnités* (PIOT, C., *Cartulaire de l'abbaye d'Eename*, Brugge, 1881, nr. 317, 290-292 (1278)).

OVERDRACHT GOEDEREN IN HET FEODALE RECHT

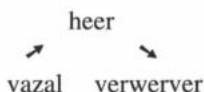
Vlaanderen, omdat voor Vlaanderen de situatie van de lenen grondiger bestudeerd is dan het recht betreffende andere goederen.⁴

B. HET BASISSCHEMA VAN DE OVERDRACHT VAN DE LENEN.

De overdracht van een *erve* gebeurt in Vlaanderen steeds voor de bevoegde rechtbank.⁵ Aangezien het leenhof instaat voor de lenen die ervan afhangen, gebeurt de overdracht van een leen dan ook normaal gezien voor het bevoegde leenhof.⁶ Gezien het leenhof in het openbaar zitting houdt, is daarmee meteen ook de buitenwereld op de hoogte van de overdracht.⁷

De overdracht voor het leenhof verloopt niet rechtstreeks. De vazal geeft het leen niet in de handen van de verwerver. De overdracht gebeurt via de leenheer of diens vertegenwoordiger. De vazal geeft het leen aan de heer en daarna geeft de heer het leen aan de verwerver.⁸

Schematisch:

Het eerste deel van de overdracht, de teruggave door de vazal, is de onterving. Het tweede deel, de overdracht door de heer aan de verwerver, is de inerving.⁹

⁴ Zie daarvoor HEIRBAUT, D., *Over heren, vazallen en graven. Het persoonlijk leenrecht in Vlaanderen, ca. 1000-1305*, in: "Algemeen rijksarchief en rijksarchief in de provinciën. Studia", LXIX, Brussel, 1997; HEIRBAUT, D., *Over lenen en families. Een studie over de vroegste geschiedenis van het leenrecht in Vlaanderen (ca. 1000-1305)* (in voorbereiding); OPSOMMER, R., *Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt. Het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw*, Brussel, 1995, 2 bdn.

⁵ Cf. GODDING, P., *Droit*, 232.

⁶ DE SMET, J., *Cartulaire de l'abbaye de Cambron*, in: "Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg", II/1, Brussel, 1869, nr. 54, 483 (1291); HAUTCOEUR, E., *Cartulaire de l'église collégiale de Saint-Pierre de Lille*, Rijsel, 1894, I, nr. 115, 112-115 (1215); Rijksarchief Gent (RAG), Abdij Groenenbriel, Oorkonde 71 (1260/1261).

⁷ B.v. MUSSELY, C. en MOLITOR, E., *Cartulaire de l'ancienne église collégiale de Notre-Dame de Courtrai*, Gent, 1880, nr. 69, 70-71 (1233).

⁸ GANSHOF, F., *Observations sur deux chartes intéressantes l'histoire de la comtesse de Flandre et de sa cour au début du XIIIe siècle*, in: "Mélanges Edmond-René Labande, Études de civilisation médiévale", Poitiers, 1975, 322-323 (1226); LUYKX, T., *Johanna van Constantinopel. Gravin van Vlaanderen en Henegouwen. Haar leven (1199/1200-1244). Haar regering (1205-1244), vooral in Vlaanderen*, "Verhandelingen van de koninklijke akademie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, klasse der letteren", VIII/5, Brussel, 1946, nr. 20, 549-550 (1233).

DIRK HEIRBAUT

Dat de heer tussenkomt bij de overdracht van het leen is begrijpelijk. Het leen hangt van hem af en bij een vervreemding moet de vazal de toestemming van zijn heer hebben¹⁰ en ook nog een taks betalen.¹¹ Indien de heer niet zou hoeven tussen te komen, zou de vazal nog kunnen proberen zijn leen buiten weten van zijn heer over te dragen, zonder de vereiste toestemming en vooral zonder de vereiste taksen. Door de tussenkomst van de heer bij de overdracht behoudt deze echter de controle over de vervreemding van een leen. Het kan niet overgedragen worden zonder dat hij daarvan op de hoogte is. De vazal kan bijgevolg niet anders dan de verschuldigde taksen betalen en aan zijn heer de toestemming vragen om het leen te mogen vervreemden.

Omdat zijn tussenkomst de beste manier is om zijn belangen te beschermen, zal de heer streng de hand houden aan zijn rol bij de overdracht van het leen. Zijn vertegenwoordiger, de baljuw, mag hem daarvoor enkel vervangen mits hij een volmacht heeft.¹² In de periode vóór 1200 kon het voorkomen dat de vazal zijn leen toch nog rechtstreeks overdroeg buiten het leenhof. In dat geval zorgde hij er wel voor achteraf de toestemming van zijn heer te bekomen,¹³ en dit kon ertoe leiden dat de overdracht nog eens volgens de regels overgedaan werd.¹⁴ In de dertiende eeuw komen de overdrachten buiten het leenhof niet meer voor. Een dergelijke overdracht is dan ongeldig,¹⁵ hoewel zij ook reeds in de voorgaande periode geen volledige zekerheid bood. Anders zouden de vazallen zich niet gehaast hebben om zo vlug mogelijk de bekrachtiging ervan door hun heer te bekomen.¹⁶

⁹ Voor de terminologie, zie infra, noten 70 en 94.

¹⁰ HAUTCOEUR, E., *Cartulaire de l'abbaye de Flines*, Rijsel, 1873, I, nr. 32, 33-34 (1243); VLEESCHOUWERS, C., *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent*, Brussel, 1990, II, nr. 309, 334 (1250).

¹¹ D'HERBOMEZ, A., *Histoire des châtelains de Tournai de la maison de Mortagne. Preuves*, in: "Mémoires de la société historique et littéraire de Tournai", XXV, 1895, nr. 176, 235-236 (ca. 1285); GYSSELING, M., *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, Den Haag, 1977, I/3, nr. 1270, 1937-1939 (1293).

¹² B.v. Archives départementales du Nord (ADN), B, 1561, nr. 615, f° 167 v° (1293).

¹³ HAIGNERÉ, J., *Les chartes de Saint-Bertin, d'après le grand cartulaire de Dom Ch.-J. Dewitte*, Sint-Omaars, 1886, I, nr. 389, 171 (1193). Cf. DE HEMPTINNE, T. en VERHULST, A., *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128-1191)*, II/2 (in voorbereiding. Word doorgenomen in manuscript. Omdat de nummers van deze uitgave nog kleine wijzigingen kunnen ondergaan, werd telkens naast het jaartal van de oorkonde ook de bestemming ervan vermeld.), nr. 657 (1183; abdij van Cercamp).

¹⁴ Cf. *Ibid.*, nr. 404 (1176; priorij van Sint-Bertijns te Poperinge).

¹⁵ GANSHOF, F., *Observations*, 322-323 (1226). Cf. WARNKÖNIG, L., *Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte*, Tübingen, 1842, III/2, nr. 74, 140-141 (1211).

¹⁶ Cf. DIDIER, N., *Droit*, 130.

C. DE UITWERKING VAN HET BASISSCHEMA.

Het basisschema van de leenoverdracht is op zich eenvoudig: de vazal draagt via zijn heer het leen over voor het leenhof. Dit fundamentele gegeven kent echter een complexe uitwerking. De vazal geeft zijn leen niet zomaar terug aan de heer, noch geeft deze het zomaar aan de verwerver. Onterving en inerving zijn omweven met een geheel ritueel.¹⁷ Bovendien gebeurt de overdracht niet in een vacuüm. De partijen hebben een overeenkomst gesloten, waarbij soms financiële motieven spelen. Er kunnen kerkbannen geweest zijn. De vazal heeft verwanten en misschien een echtgenote. De verwerver wil soms dat het leen omgezet wordt in een niet-feodaal goed, hetzij een *allodium*, hetzij een cijnsgoed. Hij verlangt meestal ook nog een bewijsstuk van de overdrachtsprocedure en vaak zelfs meer dan één.¹⁸ En zo kan de lijst verder gaan. Bij een overdracht zijn er heel wat factoren die een rol spelen en op een of andere manier tot uiting komen in de overdrachtsprocedure. Bovendien komen de diverse delen van de procedure niet altijd in dezelfde volgorde voor.

Het gevolg van dit alles is dat de verslagen over de overdracht van een leen nogal kunnen uiteenlopen. Nochtans is de overdrachtsprocedure steeds opgebouwd uit dezelfde standaardelementen. Die zijn echter niet opgenomen in alle oorkonden. Het kan immers dat een bepaalde mogelijkheid zich niet voordoet. Heeft een vazal een echtgenote die recht heeft op een weduwoed, dan komt zij tussen bij de overdracht.¹⁹ Heeft hij geen echtgenote, dan is daarvan uiteraard geen sprake. Daarnaast vermelden heel wat oorkonden niet de gehele procedure omdat zoiets toch niet nodig is. De oorkonde wordt opgesteld opdat ze later zou kunnen bewijzen dat de overdracht volgens de regels verlopen is. Daartoe hoeft ze echter niet de volledige overdrachtsprocedure te beschrijven. Het volstaat dat de oorkonde aangeeft dat alles volgens de regels verlopen is.²⁰ Toch worden de beschrijvingen in de oorkonden met de tijd uitvoeriger.

Doordat de bronnen niet altijd alle gegevens opnemen, blijft een zeer belangrijk element bij de leenoverdracht vaak onderbelicht: de typische samenwerking tussen het leenhof en zijn voorzitter (de heer of zijn vertegenwoordiger, de baljuw) die het maant, i.e. verzoekt een uitspraak te doen. Het leenhof is immers geen passieve toeschouwer bij de overdrachtsprocedure. Het speelt een actieve

¹⁷ “*iuste et rite acta sunt*” (MUSSELY, C. en MOLITOR, E., *Cartulaire*, nr. 165, 187-188 (1284)); “*rite et per legem*” (VLEESCHOUWERS, C., *Oorkonden*, II, nr. 283, 306-307 (1244)); “*fuertunt necessaria rite peractis*” (*Ibid.*, nr. 345, 372-373 (1255)).

¹⁸ Zie voor al deze elementen de werken vermeld supra, noot 4.

¹⁹ D'HOOP, F., *Recueil des chartes du prieuré de Saint-Bertin à Poperinghe, et de ses dépendances à Bas-Warneston et à Couckelaere*, Brugge, 1870, nr. 71, 69-71 (1242); HAUTCOEUR, E., *Abbaye*, I, nr. 133, 141-143 (1261).

²⁰ D'HOOP, F., *Recueil*, nr. 85, 89-91 (1249).

rol. Meerdere malen maant de voorzitter het leenhof, dat vervolgens uitspraak doet.²¹ Soms heeft het hof daarvoor een voorafgaande beraadslaging nodig.²² Het vraag- en antwoordspel van maner en hof kan op twee manieren verlopen. De maner kan een bepaalde vraag stellen die het leenhof alleen nog maar bevestigend of ontkennend hoeft te beantwoorden.²³ De maner kan echter ook vragen wat hij moet doen, waarna het leenhof hem concrete instructies geeft.²⁴

Zelfs de meest uitvoerige documenten uit de dertiende eeuw vertonen nog andere gebreken dan een eerder summiere vermelding van alle vragen en antwoorden. In bepaalde gevallen begeleiden enkele woorden een rituele handeling, maar we vernemen niet wat er precies gezegd wordt.²⁵ Enkele elementen van de procedure worden volgens sommige oorkonden tot driemaal toe uitgevoerd.²⁶ Andere bronnen vermelden deze herhaling echter niet. Ze lijkt daarom niet verplicht voorgeschreven te zijn. Ze dient louter om een bepaald element van de procedure meer te benadrukken.²⁷

Omdat bepaalde elementen herhaald worden, hun volgorde sterk kan verschillen en niet elk element van de overdrachtsprocedure altijd voorkomt, is elk systematisch overzicht van de overdracht van een leen niet meer dan een reconstructie van een 'ideale' overdracht aan de hand van gegevens uit heel wat uiteenlopende bronnen. Het komende overzicht gaat daarbij uit van de meest gebruikelijke volgorde. Omwille van de duidelijkheid van de hoofdtekst zijn de varianten soms verwezen naar de voetnoten, tenzij ze het gevolg zijn van een bepaalde factor die de volgorde grondig verandert, zoals bijvoorbeeld het voorkomen van voorafgaandelijke afkondigingen van de verkoop (kerkbannen). Om een al te lange uiteenzetting te vermijden, wordt ook geen melding gemaakt van de vraag van de maner die elk vonnis van het leenhof voorafgaat. Met het oog op de leesbaarheid zijn ook de verschillende terminologische uiteenzettingen in de voetnoten en niet in de hoofdtekst opgenomen.

²¹ Zie de teksten vermeld in noten 23-24.

²² DE SMET, J., *Cambron*, II/1, nr. 52, 474-478 (1287); D'HERBOMEZ, A., *Histoire*, nr. 52, 59-61 (1221).

²³ VAN DE PUTTE, F., *Cronica et cartularium monasterii de Dunis*, Brugge, 1864, II, nr. 465, 532-533 (1228); D'HERBOMEZ, A., *Chartes de l'abbaye de Saint-Martin de Tournai*, Brussel, 1901, II, nr. 680, 126-127 (1256).

²⁴ GYSSELING, M., *Corpus*, IV/4, nr. 1567, 2354-2356 (1297); WARNKOENIG, L. en GHELDOLF, A., *Histoire de la Flandre et de ses institutions civiles et politiques jusqu'à l'année 1305*, Brussel, 1835-1864, IV, nr. 26, 285-295 (1293).

²⁵ Cf. DESMET, J., *Cambron*, II/1, nr. 52, 474-478 (1287); VLEESCHOUWERS, C., *Oorkonden*, II, nr. 200, 216-217 (1232).

²⁶ DE SMET, J., *Cambron*, II/2, nr. 14, 708-711 (1282); D'HERBOMEZ, A., *Chartes*, nr. 293, 302-303; *Histoire*, nr. 52, 59-61 (1221).

²⁷ "pro sollempnitate implenda" (D'HERBOMEZ, A., *Chartes*, I, nr. 504, 547-548 (1242)).

OVERDRACHT GOEDEREN IN HET FEODALE RECHT

Daar hetgeen volgt handelt over leenoverdrachten in het Vlaamse leenrecht gedurende de dertiende eeuw, moet men rekening houden met het materieel leenrecht in de dertiende eeuw, met o.a. een nakooprecht van de heer en de familie, eventuele kerkbannen, een potentieel recht van de weduwe op een *doarium* en de voorwaarde dat de naaste erfgenaam zijn toestemming moet geven, tenzij de vazal kan aantonen dat hij om financiële redenen moet verkopen. De procedure in de twee voorgaande eeuwen en in de late middeleeuwen stemt grotendeels overeen met die in de dertiende eeuw. Variaties zijn vooral het gevolg van verschillen in het materieel leenrecht.²⁸

1. De overeenkomst en de voorbereiding van de overdracht.

Opdat een vazal een leen zou overdragen, moet er eerst een overeenkomst zijn die aan de basis ligt van deze overdracht. Over het algemeen is deze overeenkomst het eerste element dat de oorkonden vermelden.²⁹ Ze wordt vergezeld van de betaling door de verwerver bij een koop³⁰ of toch ten minste van garanties voor de betaling.³¹ Na het sluiten van de overeenkomst verzoekt de vazal zijn heer in te stemmen met de geplande overdracht.³² Is de verwerver een stedeling, een clericus of een kerkelijke instelling, dan valt de overdracht van het leen onder de grafelijke ordonnantie van 1252-1261, die in dat geval de tussenkomst van de graaf vereist.³³ Bijgevolg moet dan ook de graaf nog zijn toestemming tot de overdracht geven.³⁴ De volgorde is enigszins anders wanneer de vazal het nakooprecht van zijn verwanten wil uitschakelen. Deze laatste hebben immers het recht in de plaats van de koper gesteld te worden, op voorwaarde dat zij hem vergoeden voor de koopsom en de kosten. Een verkopende vazal kan ervoor

²⁸ Zoals b.v. het bestaan van een voor- in plaats van een nakooprecht vóór de dertiende eeuw (DE HEMPTINNE, T. en VERHULST, A., *Oorkonden*, II/2, nr. 610 (1181-1182; abdijs van Cysoing)). Zie over het materieel leenrecht, de werken vermeld supra, noot 4.

²⁹ DE REIFFENBERG, C., *Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg*, Brussel, 1844, I, nr. 65, 215-217 (1286); GYSSELING, M., *Corpus*, I/1, nr. 225, 395-397 (1278).

³⁰ COLPAERT, C., *Avelgem voor 1500*, Avelgem, 1965, nr. 10, 292-293 (1247); DE COUSSEMAKER, I., *Documents relatifs à la ville de Bailleul en Flandre*, Rijsel, 1877, I, nr. 28, 28-31 (1287).

³¹ GILLIODTS-VAN SEVEREN, L., *Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées*, in: "Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges", Brussel, 1893, V, nr. 8, 122-124 (1290). Cf. WARNKÖNIG, L. en GHELDOLF, A., *Histoire*, IV, nr. 26, 285-295 (1293).

³² GYSSELING, M., *Corpus*, I/1, nr. 455, 696-697 (1282); HAUTCOEUR, E., *Église*, I, nr. 801, 567-568 (1299).

³³ Zie over deze ordonnantie HEIRBAUT, D., *Heren*, 83-86, 326-340.

³⁴ DE COUSSEMAKER, I., *Un cartulaire de l'abbaye de Notre-Dame de Bourbourg (1104-1793)*, Rijsel, 1882-1891, I, nr. 198, 190 (1280); RAG, Chronologisch supplement, 123 (1284).

zorgen dat zijn verwanten dit recht niet meer kunnen uitoefenen, maar dan moeten zij vóór de verkoop opgeroepen worden om het leen van hem te kopen door enkele voorafgaandelijke bekendmakingen van de verkoop in de plaatselijke parochiekerk.³⁵ Daartoe vraagt de vazal eerst de vereiste toestemming aan zijn heer. Die geeft daarop aan zijn baljuw de opdracht de kerkgeboden te houden, waarna de verkoop kan doorgaan.³⁶

Eens dit allemaal geregeld is, kan de overdracht zelf voorbereid worden. Heeft de heer geen zin om het leenhof in eigen persoon voor te zitten, dan geeft hij een volmacht aan zijn baljuw om hem te vertegenwoordigen.³⁷ Beschikt de heer niet over een baljuw, dan kan hij een baljuw van zijn eigen heer lenen.³⁸ De baljuw of de heer roepen daarop de vazallen samen om in het leenhof te zetelen.³⁹ Zo nodig lenen ze enkele vazallen van een hogere heer, wanneer de heer zelf niet genoeg vazallen heeft.⁴⁰ Uitzonderlijk lenen de heer of zijn baljuw zelfs een plaats van een derde om te zetelen.⁴¹

2. De verschijning voor het leenhof.

Heeft de maner de leden van het hof verzameld, dan kan het leenhof zetelen. Wanneer de heer zich door zijn baljuw laat vertegenwoordigen, wordt eerst de volmacht van de baljuw onderzocht. Alleen daardoor kan het leenhof er zeker van zijn dat de baljuw niet eigenmachtig handelt. Bij het verlenen van een mondelinge volmacht⁴² waren er vazallen aanwezig die nu daarvan getuigen voor het leenhof.⁴³ Bij een schriftelijke volmacht is dat niet nodig. De oorkonde terzake wordt geïnspecteerd door en voorgelezen voor het leenhof⁴⁴ en in enkele

³⁵ HEIRBAUT, D., *Lenen*.

³⁶ DE SMET, J., *Codex diplomaticus abbatiae Ninoviensis*, in: "Corpus Chronicorum Flandriae", II, Brussel, 1841, nr. 262, 952 (1287); MUSSELY, C. en MOLITOR, E., *Cartulaire*, nr. 152, 167-169 (1280).

³⁷ DE REIFFENBERG, C., *Monuments*, I, nr. 76, 234-237; HAUTCOEUR, E., *Église*, I, nr. 764, 542-543 (1293).

³⁸ MUSSELY, C. en MOLITOR, E., *Cartulaire*, nr. 155, 172-173 (1281); RAG, Gaillard, 984 (1295).

³⁹ GYSSELING, M., *Corpus*, I/1, nr. 455, 696-697 (1282); HAUTCOEUR, E., *Abbaye*, I, nr. 13, 10-11 (1235).

⁴⁰ GYSSELING, M., *Corpus*, I/3, nr. 1362, 2120-2122 (1290); HAUTCOEUR, E., *Abbaye*, I, nr. 344, 314-315 (1293).

⁴¹ GILLIODTS-VAN SEVEREN, L., *Coutumes*, V, nr. 8, 122-124 (1290); HAUTCOEUR, E., *Église*, I, nr. 765, 543 (1293).

⁴² HAUTCOEUR, E., *Église*, I, nr. 765, 543 (1288).

⁴³ RAG, Saint-Genois, 656 (1292).

⁴⁴ FEYS, E. en NELIS, A., *Les cartulaires de la prévôté ou abbaye de Saint-Martin à Ypres (1102-1543)*, Brugge, 1880, II, nr. 304, 217-219 (1280); HAUTCOEUR, E., *Abbaye*, I, nr. 264, 284-287 (1288).

OVERDRACHT GOEDEREN IN HET FEODALE RECHT

gevallen vertaald.⁴⁵ Is de bevoegdheid van de baljuw naar de zin van het hof voldoende aangetoond, dan ontvangt het hem als vertegenwoordiger van zijn heer.⁴⁶

Daarna geeft de vazal een verslag van de afgesloten overeenkomst.⁴⁷ Indien dat een verkoop was, erkent hij daarbij tevens dat hij de koopsom reeds ontvangen heeft⁴⁸ of dat hij daartoe de nodige garanties gekregen heeft.⁴⁹ Dit verslag van de overeenkomst is overigens overbodig wanneer de partijen hun overeenkomst gesloten hebben ten overstaan van het leenhof.⁵⁰ Eens het verslag achter de rug is, kan de eigenlijke overdrachtsprocedure beginnen. Het leenhof spreekt zich bij een verkoop wel eerst nog uit over de kerkbannen, als die er geweest zijn.⁵¹ Daarna moet de vazal aangeven of hij al dan niet de toestemming van zijn erfgenaam heeft,⁵² voor zover hij dat nog niet in zijn verslag gemeld heeft.⁵³ De vazal kan immers slechts zijn leen vervreemden met de toestemming van zijn erfgenaam, tenzij hij het vervreemdt uit financiële overwegingen.⁵⁴ Indien hij zich op die laatste beroept, moet hij ze wel bewijzen voor het leenhof.⁵⁵ Zodra

⁴⁵ DE SMET, J., *Codex*, nr. 197, 891-893 (1244).

⁴⁶ WARNKOENIG, L. en GHELDOLF, A., *Histoire*, IV, nr. 26, 285-295 (1293). Uitzonderlijk controleert het leenhof de bevoegdheid van de baljuw pas later in de procedure (GYSELING, M., *Corpus*, I/1, nr. 331, 545-547 (1281)).

⁴⁷ DE COUSSEMAKER, I., *Documents*, I, nr. 28, 28-31 (1287).

⁴⁸ D'HERBOMEZ, A., *Chartes*, I, nr. 510, 556-558 (1242); GYSELING, M., *Corpus*, I/4, nr. 1567, 2354-2356 (1297). Deze erkenning is ook in andere stadia van de procedure mogelijk (DE SMET, J., *Cambion*, II/1, nr. 53, 479-483 (1291); FEYS, E. en NELIS, A., *Cartulaires*, II, nr. 304, 217-219 (1280)).

⁴⁹ DE REIFFENBERG, C., *Monuments*, I, nr. 76, 234-237 (1291). Cf. WARNKOENIG, L. en GHELDOLF, A., *Histoire*, nr. 26, 285-295 (1293).

⁵⁰ D'HERBOMEZ, A., *Chartes*, I, nr. 510, 556-558 (1242); GYSELING, M., *Corpus*, I/4, nr. 1567, 2354-2356 (1297).

⁵¹ GYSELING, M., *Corpus*, I/4, nr. 1567, 2354-2356 (1297); RAG, Gaillard, 984 (1295). Soms buigt het hof zich pas in een latere fase van de procedure over de kerkbannen (DE SMET, J., *Twee akten over de verkoop van de heerlijkheid Tillegem, 1285*, in: "Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge, opgericht onder de benaming Société d'émulation", CV, 1968, nr. 1, 207-211 (1285); ADN, B, 1563, nr. 93, f° 13 v°-14 r° (1289)).

⁵² DE COUSSEMAKER, I., *Documents*, I, nr. 28, 28-31 (1287); GYSELING, M., *Corpus*, I/4, nr. 1567, 2354-2356 (1297); RAG, Gaillard, 984 (1295).

⁵³ GYSELING, M., *Corpus*, I/3, nr. 1083, 1675-1678 (1291).

⁵⁴ *Ibid.*, I/4, nr. 1567, 2354-2356 (1297); MONIER, R., *Les lois, enquêtes et jugements des pairs du castel de Lille. Recueil des coutumes, conseils et jugements du tribunal de la Salle de Lille, 1283-1406*, in: "Documents et travaux publiés par la société d'histoire du droit des pays flamands, picards et wallons", III, Rijsel, 1937, nr. 220, 141-142 (einde dertiende eeuw).

⁵⁵ DE COUSSEMAKER, I., *Documents*, I, nr. 28, 28-31 (1287); RAG, Gaillard, 984 (1295). Vaak vraagt het leenhof maar aan de vazal op welke manier hij wil vervreemden, nadat hij reeds afstand gedaan heeft van zijn rechten op het leen

dat gebeurd is of zijn aanwezige erfgenaam ingestemd heeft met de vervreemding, vonnist het leenhof dat de vazal zijn leen kan overdragen.⁵⁶ Omdat pas in deze fase vaststaat dat het leen mag overgedragen worden, zijn er voorzichtige partijen die tot dit stadium wachten om de eigenlijke overeenkomst tot overdracht te sluiten, maar zij vormen een uitzondering.⁵⁷ Wat vaker voorkomt is dat de koper, alweer uit voorzichtigheid, pas nu betaalt.⁵⁸

Bijkomende regelingen moeten nog getroffen worden wanneer de vazal een echtgenote heeft en zij recht heeft op een *doarium*, een weduwgoed, op het leen dat zal vervreemd worden. Zij heeft dan, indien zij haar echtgenoot overleeft, recht op de helft van de opbrengsten van het leen voor de rest van haar leven⁵⁹ en de vervreemding doet geen afbreuk daaraan.⁶⁰ Dat is niet meteen aangenaam voor de verwerver. Indien de echtgenote van de vervreemder daadwerkelijk haar man overleeft, moet hij nog een tijdlang de opbrengsten van het leen met haar delen. Daarom doet de echtgenote bij de overdracht haast altijd afstand van haar rechten op het leen.⁶¹ Nu eens laat het leenhof haar daarbij alleen optreden,⁶² dan weer moet zij optreden met een voogd *ad hoc*. Die voogd kan haar echtgenoot zijn,⁶³ een derde die haar door het leenhof toegewezen is⁶⁴ of een persoon van haar keuze.⁶⁵ Het optreden van de voogd *ad hoc* heeft tot doel de echtgenote bewust te maken van de ernst van de handelingen die zij zal stellen.⁶⁶ Door de verzaking zal zij immers haar rechten op het vervreemde leen opgeven. Dat hoeft

(HAUTCOEUR, E., *Abbaye*, I, nr. 276, 297-298 (1289)). De vazal bewijst zijn financiële motieven in dat geval pas na zijn onterving (VANHAECK, M., *Cartulaire*, I, nr. 233, 223-225 (1269); nr. 317, 301-303 (1296)).

⁵⁶ DE COUSSEMAKER, I., *Cartulaire de l'abbaye de Cysoing et de ses dépendances (867-XVIIe s.)*, Rijsel, 1883, nr. 168, 213-216 (1281); DE REIFFENBERG, C., *Monuments*, I, nr. 65, 215-217 (1286).

⁵⁷ D'HOOP, F., *Recueil*, nr. 85, 89-91 (1249).

⁵⁸ MANTOU, R., *Chartes en langue française antérieures à 1271 conservées dans les provinces de la Flandre orientale et de Flandre occidentale*, in: "Documents linguistiques de la Belgique romane", II, Parijs, 1987, nr. 9, 10-11 (1248).

⁵⁹ Zie over het *doarium*, HEIRBAUT, D., *Lenen*.

⁶⁰ HAUTCOEUR, E., *Église*, I, nr. 244, 212 (1232); nr. 685, 487 (1279); nr. 693, 489-490 (1280).

⁶¹ D'HOOP, F., *Recueil*, nr. 71, 69-71 (1242); HAUTCOEUR, E., *Abbaye*, I, nr. 133, 141-143 (1261).

⁶² D'HOOP, F., *Recueil*, nr. 71, 69-71 (1242); VLEESCHOUWERS, C., *Oorkonden*, II, nr. 325, 351-355 (1252).

⁶³ MUSSELY, C. en MOLITOR, E., *Cartulaire*, nr. 125, 133-134 (1267).

⁶⁴ GYSSELING, M., *Corpus*, I/1, nr. 331, 545-547 (1281); I/4, nr. 1567, 2354-2356 (1297); WARNKÖNIG, L. en GHELDOLF, A., *Histoire*, IV, nr. 26, 285-295 (1293).

⁶⁵ DE SMET, J., *Cambron*, II/1, nr. 53, 479-483 (1291).

⁶⁶ De echtgenote heeft immers de instemming van haar voogd *ad hoc* niet nodig (cf. LEURIDAN, T., *Histoire de Seclin*, Roubaix, 1908, II/1, nr. 10, 18-23 (1249)).

OVERDRACHT GOEDEREN IN HET FEODALE RECHT

echter niet te betekenen dat zij een verlies lijdt door de vervreemding van het leen. Het leenhof legt immers de vazal op zijn echtgenote te compenseren voor haar *doarium* wanneer hij dat nog niet gedaan heeft.⁶⁷ Heeft de echtgenote die compensatie, dan moet zij verklaren of ze daarmee tevreden is.⁶⁸

3. De onterving.

Zoals reeds aangegeven is, valt de eigenlijke leenoverdracht uiteen in twee delen: de onterving van de vazal en de inerving van de verwerver.⁶⁹ De vazal ontferft⁷⁰ zich door afstand te doen van het leen,⁷¹ i.e. door het leen terug te geven aan de heer⁷² ten behoeve van een bepaalde verwerver.⁷³ Meer concreet draagt de vazal het leen over in de handen van de heer.⁷⁴ De teksten geven echter weinig informatie over de daarbij gebruikte symbolen. De schaarse gegevens laten toch toe vast te stellen, dat zowel sprake was van symbolen die de overdrachts-

⁶⁷ DE SMET, J., *Codex*, nr. 197, 891-893 (1244/1245); WARNKOENIG, L. en GHELDOLF, A., *Histoire*, IV, nr. 26, 285-295 (1293). Bij enkele overdrachten moet de vazal dit nog doen in een later stadium van de procedure (D'HERBOMEZ, A., *Chartes*, II, nr. 638, 82-84 (1252); DEREIFFENBERG, C., *Monuments*, I, nr. 65, 215-217 (1286)).

⁶⁸ HAUTCOEUR, E., *Église*, I, nr. 622, 441 (1270); WARNKOENIG, L. en GHELDOLF, A., *Histoire*, IV, nr. 26, 285-295 (1293).

⁶⁹ Voor de terminologie, zie de volgende noot en infra, noot 94.

⁷⁰ *exheredare* (DE SMET, J., *Cambron*, II/1, nr. 32, 447 (1267)); *desyreter* (PIOT, C., *Cartulaire*, nr. 317, 290-292 (1278)); *onteeven* (GYSELING, M., *Corpus*, I/3, nr. 1252, 1913-1915 (1293)).

⁷¹ *devestire* (D'HERBOMEZ, A., *Histoire*, nr. 63, 70-71 (1239)); *exire* (KERVYN DE LETTENHOVE, J., *Codex Dunensis sive diplomatum et chartarum mediæ ævi amplissima collectio*, Brussel, 1875, nr. 41, 53-54 (dertiende eeuw)); *desvestir* (HAUTCOEUR, E., *Abbaye*, I, nr. 118, 120 (1258)); *issir* (PIOT, C., *Cartulaire*, nr. 317, 290-292 (1278)); *huut ghaen* (GYSELING, M., *Corpus*, I/3, nr. 1104, 1702-1703 (1292)).

⁷² Een specifieke terminologie is er niet op dit punt. De meest uiteenlopende termen komen voor: *donare* (MUSSELY, C. en MOLITOR, E., *Cartulaire*, nr. 125, 133-134 (1267)); *reddere* (HAUTCOEUR, E., *Église*, I, nr. 91, 93 (1210)); *reportare* (D'HERBOMEZ, A., *Histoire*, nr. 63, 70-71 (1239)); *resignare* (VLEESCHOUWERS, C., *Oorkonden*, II, nr. 397, 428-429 (1262)); *transfere* (MUSSELY, C. en MOLITOR, E., *Cartulaire*, nr. 125, 133-134 (1267)); *raporter* (PIOT, C., *Cartulaire*, nr. 317, 290-292 (1278)); *dragen* (GYSELING, M., *Corpus*, I/2, nr. 855, 1371 (1289)); *dragen*: i.e. opdragen in de handen van de heer).

⁷³ *ad opus* (HAUTCOEUR, E., *Église*, I, nr. 332, 285-287 (1243)); *à oes* (PIOT, C., *Cartulaire*, nr. 317, 290-292 (1278)); *te boef* (GYSELING, M., *Corpus*, I/3, nr. 1080, 1672-1673 (1291)).

⁷⁴ "*in manus nostras resignaverunt*" (VLEESCHOUWERS, C., *Oorkonden*, II, nr. 397, 428-429 (1262)); "*Ende van al desen voerseiden ghoede so hebwi ons onteereft in Wouters hande van Pollaer daer wi dit ghoet af hilden*" (GYSELING, M., *Corpus*, I/3, nr. 1252, 1913-1915 (1293)).

handeling voorstellen zoals de roede,⁷⁵ als van symbolen die het leen voorstellen, zoals de halm⁷⁶ of de graszode.⁷⁷

Is het leen in de handen van de heer, dan doet de vazal afstand van zijn rechten op het leen door het te verwerpen.⁷⁸ De verwerping bestaat uit bepaalde gebaren en woorden.⁷⁹ De eerste staan bekend onder de naam *effestucare* of *halmen*.⁸⁰ De vazal geeft immers symbolisch uitdrukking aan zijn onterving door een *festuca*, een halm, weg te werpen. Daarbij kan het gaan om om het even welk twijgje van stro of hout.⁸¹ Wanneer hij dit twijgje wegwerpt, zegt de vazal tevens dat hij geen recht meer heeft op het leen.⁸² Eens hij klaar is, onterven zijn echtgenote en zijn naaste erfgenaam zich op net dezelfde manier, voor zover hun toestemming of hun verzaking vereist is.⁸³ Na hun onterving leggen de vazal, zijn erfgenaam en zijn echtgenote vaak eden af, waarin ze onder andere beloven niet te zullen ingaan tegen de gedane overdracht.⁸⁴

⁷⁵ DE HEMPTINNE, T. en VERHULST, A., *Oorkonden*, II/2, nr. 334 (1171; abdij van Loos).

⁷⁶ VAN DE PUTTE, F., *Cronica*, II, nr. 502, 561 (1234).

⁷⁷ DE COUSSEMAKER, I., *Cysoing*, nr. 94, 132-133 (1246).

⁷⁸ *werpire* (VLEESCHOUWERS, C., *Oorkonden*, II, nr. 397, 428-429 (1262)); *werpir* (MANTOU, R., *Chartes*, nr. 9, 10-11 (1248)); *werpen* (GYSELING, M., *Corpus*, I/3, nr. 1104, 1702-1703 (1292)). *Werpire* etc. hebben in het middeleeuws Latijn en het Oudfrans ook hun varianten met *gue-* in plaats van *we-* (b.v. *guerpire* (MUSSELY, C. en MOLITOR, E., *Cartulaire*, nr. 125, 133-134 (1267))).

⁷⁹ DE SMET, J., *Cambron*, II/1, nr. 52, 474-478 (1287); VAN DE PUTTE, F., *Cronica*, II, nr. 502, 561 (1234).

⁸⁰ *defestucare* (PREVENIER, W., *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206)*, Brussel, 1964, II, nr. 280, 612-615 (1205)); *effestucare* (VLEESCHOUWERS, C., *Oorkonden*, II, nr. 397, 428-429 (1262)); *festucare* (SA Aalst, Onze-Lieve-Vrouwhospitaal Aalst, *Oorkonden*, 2 (1241)); *enfestukier* (MANTOU, R., *Chartes*, nr. 9, 10-11 (1248)); *halmen* (GYSELING, M., *Corpus*, I/2, nr. 855, 1371 (1289)).

⁸¹ BLOCH, M., *Les formes de la rupture de l'hommage dans l'ancien droit féodal*, in: "Revue historique de droit français et étranger", XXXVI, 1912, 152.

⁸² *quitarre* (FEYS, E. en NELIS, A., *Cartulaires*, II, nr. 190, 128-129 (1255)); *quitum clamare* (PREVENIER, W., *Oorkonden*, II, nr. 297, 642-643 (1205)); *renuntiare* (VLEESCHOUWERS, C., *Oorkonden*, II, nr. 219, 240-241 (1236)); *clamer quite* (D'HERBOMEZ, A., *Histoire*, nr. 195, 260-262 (1305)); *quiter* (HAUTCOEUR, E., *Abbaye*, I, nr. 118, 120 (1258)); *quite scelden* (WARNKOENIG, L. en GHELDOLF, A., *Histoire*, IV, nr. 7, 234-239 (1269)).

⁸³ GYSELING, M., *Corpus*, I/3, nr. 1104, 1702-1803 (1292); nr. 1252, 1913-1915 (1293); VAN HOLLEBEKE, L., *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Pierre de Loo de l'ordre de Saint Augustin (1093-1794)*, Brussel, 1870, nr. 38, 43-44 (1220). Deze verzaking is ook nog mogelijk na de inerving van de verwerper (D'HERBOMEZ, A., *Chartes*, II, nr. 641, 86-88 (1252)).

⁸⁴ *Ibid.*, I, nr. 345, 350-352 (1230); HAUTCOEUR, E., *Église*, I, nr. 332, 285-287 (1243); WARNKÖNIG, L. en GHELDOLF, A., *Histoire*, IV, nr. 26, 285-295 (1293). Uitzonderlijk gaan de eden de onterving vooraf (FEYS, E. en NELIS, A., *Cartulaires*, II, nr. 320, 230-232 (1284)).

OVERDRACHT GOEDEREN IN HET FEODALE RECHT

Hebben de vazal, zijn vrouw en zijn naaste erfgenaam zich onterfd, dan bevestigt het leenhof dat formeel. Het vonnist dat zij geen recht meer hebben op het leen.⁸⁵ Het hof oordeelt dit zelfs ten aanzien van de naaste erfgenaam die niet aan zijn rechten verzaakt, wanneer de vazal zijn financiële motieven bewezen heeft.⁸⁶ Daarbij mag men echter niet uit het oog verliezen dat de naaste erfgenaam nog altijd een nakooprecht geniet, wanneer er geen kerkbannen waren. Hij en andere verwanten kunnen tegen een vergoeding nog steeds het leen van de koper bekomen.⁸⁷ Door het vonnis van het leenhof, dat de vazal, de echtgenote en de naaste erfgenaam geen recht meer hebben op het leen, is de heer in dit stadium van de procedure terug de enige rechthebbende op het leen. Hij mag er nu mee doen wat hij wil. Ook al heeft de vazal aan zijn rechten verzaakt ten behoeve van een bepaalde verwerver, de heer kan beslissen het leen zelf te houden. Het leenhof zegt dat trouwens hetzij in zijn vonnis over de onterving,⁸⁸ hetzij in een daaropvolgend vonnis.⁸⁹ De heer moet in dit geval natuurlijk wel de koper schadeloos stellen.⁹⁰

4. De inerving.

Slechts zelden trekt de heer het leen aan zich, zodat de onterving van de vazal meestal leidt tot de inerving van zijn tegenpartij. Die kan onmiddellijk doorgaan,⁹¹ maar in enkele gevallen verloopt enige tijd tussen de twee delen van de overdrachtsprocedure. Die kan soms zelfs een jaar later plaatsvinden⁹² of toch zoveel later dat het leenhof ondertussen reeds een andere voorzitter gekregen

⁸⁵ GYSSELING, M., *Corpus*, I/4, nr. 1567, 2354-2356 (1297); MUSSELY, C. en MOLITOR, E., *Cartulaire*, nr. 125, 133-134 (1267); PREVENIER, W., *Oorkonden*, II, nr. 280, 612-615 (1205); STRUBBE, E., *Egidius van Breedene (11.-1270). Grafelijk ambtenaar en stichter van de abdij Spermalie. Bijdrage tot de geschiedenis van het grafelijk bestuur en van de Cisterciënser orde in het dertiende eeuwse Vlaanderen*, in: "RUG, Werken uitgegeven door de faculteit der wijsbegeerte en letteren", XCIV, Brugge, 1942, nr. 26, 301 (1239).

⁸⁶ VANHAECK, M., *Cartulaire*, I, nr. 65, 52-53 (1233); RAG, Saint-Genois, 656 (1292).

⁸⁷ Cf. FEYS, E. en NELIS, A., *Cartulaires*, II, nr. 320-321, 230-233 (1284); MUSSELY, C. en MOLITOR, E., *Cartulaire*, nr. 152, 167-169 (1280).

⁸⁸ VAN HOLLEBEKE, L., *L'abbaye de Nonnenbosche de l'ordre de Saint Benoît près d'Ypres (1101-1796), suivi du cartulaire de cette maison*, Brugge, 1865, nr. 38, 102-103 (1221). Cf. GYSSELING, M., *Corpus*, I/2, nr. 749a, 1238-1241 (1287).

⁸⁹ HAUTCOEUR, E., *Église*, I, nr. 88, 90-91 (1208); PREVENIER, W., *Oorkonden*, II, nr. 280, 612-615 (1205).

⁹⁰ Cf. MUSSELY, C. en MOLITOR, E., *Cartulaire*, nr. 205, 214 (1303).

⁹¹ GYSSELING, M., *Corpus*, I/3, nr. 1083, 1675-1678 (1291); I/4, nr. 1567, 2354-2356 (1297).

⁹² DE REIFFENBERG, C., *Monuments*, I, nr. 65, 215-217 (1286; onterving vazal); nr. 16, 104 (1287; inerving verwerver).

heeft.⁹³ De heer erft de verwerver in⁹⁴ door hem de investituur te geven,⁹⁵ onder voorbehoud van de mogelijke rechten van derden.⁹⁶ Krachtens het oordeel van het leenhof hebben immers alleen de vazal, diens verwanten en echtgenote geen recht meer op het leen. Alle anderen behouden hun rechten.

De inerving verloopt verschillend van geval tot geval. Blijft het leen een leen, dan verloopt alles zoals bij een gewone belening.⁹⁷ Het is mogelijk dat het leen gedefeodaliseerd wordt, i.e. omgezet wordt in een niet-feodaal goed. De heer doet daartoe afstand van zijn rechten als leenheer op het leen. Vervolgens maakt hij van het vroegere leen een cijnsgoed of een *allodium* en geeft hij de investituur ervan aan de verwerver.⁹⁸ Zijn leenhof sluit de inerving af door te vonnissen dat de betrokkene ingeërfd is.⁹⁹ Aangezien de investituur tevens een lichamelijke

⁹³ CALLEWAERT, C., *Chartes anciennes de l'abbaye de Zonnebeke*, Brugge, 1925, nr. 131, 143-144 (1295); GANSHOF, F., *Observations*, 322-323 (1226).

⁹⁴ *adhereditare* (D'HERBOMEZ, A., *Chartes*, II, nr. 680, 126-127 (1256)); *inhaeredare* (DE SMET, J., *Codex*, nr. 262, 952 (1286)); *heredare* (DE SMET, J., *Cambron*, II/1, nr. 32, 447 (1267)); *ayreter* (PIOT, C., *Cartulaire*, nr. 317, 290-292 (1278)); *erven* (GYSELING, M., *Corpus*, I/1, nr. 35, 88-89 (1266)).

⁹⁵ *investire* (HAUTCOEUR, E., *Église*, I, nr. 332, 285-287 (1243)); *investir* (LUYKX, T., *De grafelijke financiële bestuursinstellingen en het grafelijk patrimonium in Vlaanderen tijdens de regering van Margareta van Constantinopel (1244-1278)*, in: "Verhandelingen van de koninklijke akademie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, klasse der letteren", XXXIX, Brussel, 1961, nr. 31, 351-352 (1264)); *ravestir* (HAUTCOEUR, E., *Église*, I, nr. 564, 399 (1264)). Tal van oorkonden geven geen specifieke terminologie, maar beperken zich tot meer algemene termen, zoals b.v. *conferre* (VLEESCHOUWERS, C., *Oorkonden*, II, nr. 177, 188-189 (1227)) of *rendre* (PIOT, C., *Cartulaire*, nr. 317, 290-292 (1278)).

⁹⁶ GYSELING, M., *Corpus*, I/4, nr. 1567, 2354-2356 (1297); VANHAECK, M., *Cartulaire*, I, nr. 317, 301-303 (1296); RAG, Gaillard, 984 (1295).

⁹⁷ PREVENIER, W., *Oorkonden*, II, nr. 280, 612-615 (1205); GYSELING, M., *Corpus*, I/4, nr. 1567, 2354-2356 (1297); ADN, B, 4058/4150 (1299).

⁹⁸ DE SMET, J., *Codex*, nr. 197, 891-893 (1244/1245); FEYS, E. en NELIS, A., *Cartulaires*, II, nr. 253, 170-171 (1269); GYSELING, M., *Corpus*, I/2, nr. 855, 1371 (1289). Cf. FEYS, E. en NELIS, A., *Cartulaires*, II, nr. 190, 128-129 (1255). De defeodalisering volgt in heel wat gevallen op de investituur (GYSELING, M., *Corpus*, I/1, nr. 35, 88-89 (1266); HAUTCOEUR, E., *Église*, I, nr. 332, 285-287 (1243)). Laat de heer zich vertegenwoordigen door zijn baljuw, dan defeodaliseert hij soms het leen reeds in de volmacht van de baljuw (CALLEWAERT, C., *Chartes*, nr. 123, 134 (1287); D'HERBOMEZ, A., *Chartes*, II, nr. 820, 304-305 (1270)), maar in enkele gevallen doet hij dat pas na de overdracht (LAMBERT, V., *De oorkonden van het Sint-Donatianskapittel te Brugge* (uitgave aangevat door Strubbe, E., voortgezet door Lebbe, C. en Ruyffelaere, P. en voltooid door Lambert, V.; in voorbereiding; doorgenomen in manuscript), nr. 219 (1236)).

⁹⁹ GYSELING, M., *Corpus*, I/3, nr. 1083, 1675-1678 (1291); HAUTCOEUR, E., *Abbaye*, I, nr. 264, 284-287 (1288); nr. 314, 344-345 (1293); MANTOU, R., *Chartes*, nr. 9, 10-11 (1248).

OVERDRACHT GOEDEREN IN HET FEODALE RECHT

inbezitstelling is,¹⁰⁰ hoeft geen verdere overdrachtshandeling meer gesteld te worden.

Soms is er geen inerving voor het leenhof. De heer verbiedt dan na de defeodalisering aan het leenhof nog verder over het vroegere leen te oordelen.¹⁰¹ De inerving heeft daarom plaats voor de rechtbank die bevoegd is voor het cijnsgoed of *allodium* geworden leen.¹⁰² De procedure voor die andere rechtbank verloopt volgens dezelfde lijnen als de inerving voor het leenhof.¹⁰³ Uitzonderlijk is er bij de inerving een opsplitsing van de rechten op het leen. Het is mogelijk dat twee verschillende personen moeten ingeërfd worden: de ene met de lijftocht op het leen (wat overeenstemt met ons vruchtgebruik), de andere met de *erve* van het leen (wat overeenstemt met onze naakte eigendom).¹⁰⁴ In dat geval worden beiden afzonderlijk ingeërfd¹⁰⁵ of wordt één van hen met gehele leen ingeërfd, waarna hij de lijftocht aan de andere overdraagt.¹⁰⁶

Verwerft een rechtspersoon, b.v. een kerk of een stad, het leen, dan erft de heer een vertegenwoordiger van de desbetreffende instelling in. Die krijgt dan de investituur, niet voor zichzelf, maar ten behoeve van de rechtspersoon die hij vertegenwoordigt.¹⁰⁷ De overdracht aan een persoon ten behoeve van een derde is ook mogelijk in andere gevallen dan de vertegenwoordiging van een instelling. De derde verkrijgt dan het leen door een latere overdracht.¹⁰⁸ Dit systeem van overdrachten ten gunste van een derde heeft in Engeland geleid tot de ontwikkeling van de *use*, een voorloper van de *trust*.¹⁰⁹ Een persoon krijgt een leen ten behoeve van een derde. Hij draagt het niet over aan deze derde, maar die krijgt wel de economische voordelen van het leen. Op die manier is het mogelijk

¹⁰⁰ FEYS, E. en NELIS, A., *Cartulaires*, II, nr. 191, 129-130 (1255); STRUBBE, E., *Egidius*, nr. 28, 303-304 (1240).

¹⁰¹ DE SMET, J., *Cambroun*, II/1, nr. 52, 474-478 (1287); II/2, nr. 14, 708-711 (1282). Cf. HAUTCOEUR, E., *Abbaye*, I, nr. 216, 237-239 (1280).

¹⁰² DE SMET, J., *Codex*, nr. 262, 952 (1286; de schepenbank van de heer van Outer voor een cijnsgoed); GYSSELING, M., *Corpus*, I/2, nr. 598, 998-999 (1285; de kasselrijschepenbank van Brugge voor een *allodium*).

¹⁰³ D'HERBOMEZ, A., *Histoire*, nr. 103, 125-127 (1261); FEYS, E. en NELIS, A., *Cartulaires*, II, nr. 186, 125-126 (1253).

¹⁰⁴ Over het onderscheid tussen lijftocht en *erve*, zie HEIRBAUT, D., *Heren*.

¹⁰⁵ MONIER, R., *Lois*, nr. 43, 44-45 (1296). Cf. GYSSELING, M., *Corpus*, I/2, nr. 850, 1371-1375 (1289).

¹⁰⁶ DE COUSSEMAKER, I., *Documents*, I, nr. 28, 28-31 (1287); DE REIFFENBERG, C., *Monuments*, I, nr. 76, 234-237 (1286).

¹⁰⁷ HAUTCOEUR, E., *Église*, I, nr. 648, 454-455 (1274); nr. 804, 568-569 (1300); ADN, B, 1336/4296 (1300).

¹⁰⁸ DE COUSSEMAKER, I., *Cysoing*, nr. 84, 116-117 (1221); DE SMET, J., *Akten*, 207-211 (1285); D'HERBOMEZ, A., *Chartes*, I, nr. 352, 360-361 (1230).

¹⁰⁹ Het woord *use* staat niet in verband met het werkwoord *to use*. Het is een afleiding van *opus* via het Oudfranse *oeps* (*oes*) (BAKER, J., *An introduction to English legal history*, Londen, 1990³, 286 noot 7).

allerlei rechtsregels te omzeilen, aangezien deze gericht zijn tegen de juridische en niet tegen de economische rechthebbende.¹¹⁰ In Vlaanderen is het nooit zover gekomen, hoewel de juridische basis aanwezig was.

5. *Het slotvonnis.*

Met de inerving van de verwerver is de procedure niet afgelopen. Het leenhof vonnist eerst nog dat alles volgens de regels verlopen is.¹¹¹ Vindt het hof onregelmatigheden, dan kan die toestand alsnog verholpen worden.¹¹² Zodra het hof zijn eindvonnis gegeven heeft, heeft de verwerver op regelmatige wijze het goed verkregen, althans toch wat de overdracht betreft. De transactie kan daarna op dit punt niet meer aangevochten worden.¹¹³ De regelmatige overdracht kan later op twee manieren bewezen worden. De in het hof zetelende leenmannen kunnen mondeling verslag uitbrengen over de overdracht,¹¹⁴ maar meestal verlangt de verwerver een oorkonde, een geschreven stuk dat tot bewijs van de overdracht kan dienen.¹¹⁵ Hoewel een bewijs zowel door een oorkonde als door getuigen kan worden geleverd,¹¹⁶ geeft een oorkonde nu eenmaal meer zekerheid dan het geheugen van sterfelijke mensen.¹¹⁷ Over het algemeen is de oorkonde afkomstig van de leenheer.¹¹⁸ Oorkonden van de vervreemdende vazal,¹¹⁹ eventueel medegezegeld door de leenheer,¹²⁰ of van de leden van het leenhof¹²¹ zijn

¹¹⁰ BEAN, J., *The decline of English feudalism. 1215-1540*, Manchester, 1968, 104-179; BAKER, J., *Introduction*, 283-295.

¹¹¹ VAN DE PUTTE, F. en CARTON, C., *Chronique et cartulaire de l'abbaye de Hemelsdaele*, Brugge, 1858, nr. 39, 73-74 (1257); GYSSELING, M., *Corpus*, I/3, nr. 1362, 2120-2122 (1294); HAUTCOEUR, E., *Abbaye*, I, nr. 264, 284-287 (1288).

¹¹² DE COUSSEMAKER, I., *Cysoing*, nr. 75, 97-98 (1218). Cf. HAUTCOEUR, E., *Église*, I, nr. 412, 322-324 (1249).

¹¹³ LUYKX, T., *Johanna*, nr. 52, 579-580 (1238).

¹¹⁴ ADN, B, 1250/2197 (1281); ADN 12 H, 2, nr. LVII/67, f° 65 r°-66 r° (1287).

¹¹⁵ Cf. COPPENS, C., *Cartularium Affligemense ab anno 1254 ad annum 1309*, in: "Fontes Affligemenses", XXII, Hekelgem, 1977, nr. 63, 36-38 (1260); LAMBERT, V., *Oorkonden*, nr. 171 (1232); PIOT, C., *Cartulaire*, nr. 234, 204-205 (1239).

¹¹⁶ Cf. DE HEMPTINNE, T. en VERHULST, A., *Oorkonden*, II/2, nr. 414 (1176; abdijs van Mesen); DE SMET, J., *Cambron*, II/1, nr. 62, 491-493 (1295); NOTERDAEME, J., *De heren van Beveren-Waes, tevens burggraven van Diksmuide*, in: "Annalen van de oudheidkundige kring van het Land van Waas", LVIII, 1953, nr. 4, 150-151 (1213).

¹¹⁷ Cf. ESPINAS, G. e. a., *Privilèges et chartes de franchise de la Flandre*, I, *Actes généraux et Flandre française. Flandre française*, Brussel, 1959-1961, I, nr. 25, 49-58 (1220).

¹¹⁸ DE SMET, J., *Codex*, nr. 249, 941 (1280); PIOT, C., *Cartulaire*, nr. 260, 229-230 (1246); VANHAECK, M., *Cartulaire*, I, nr. 198, 190-191 (1260).

¹¹⁹ COPPENS, C., *1254*, nr. 63, 36-38 (1260); DE COUSSEMAKER, I., *Cysoing*, nr. 168, 213-216 (1281); *Documents*, I, nr. 31, 32-34 (1288).

¹²⁰ DE SMET, J., *Cambron*, II/1, nr. 53, 479-483 (1291); D'HERBOMEZ, A., *Histoire*, nr. 119, 146-147 (1265).

¹²¹ Archives de l'état à Namur, Chartrier des comtes de Namur, 173 (1284); RAG, Saint-Genois, 656 (1292).

OVERDRACHT GOEDEREN IN HET FEODALE RECHT

in de dertiende eeuw minder gebruikelijk. Nochtans zijn ze goedkoper¹²² en kunnen ze moeilijker vervalst worden.¹²³ Van wie ze ook afkomstig moge zijn, de individuele oorkonde vormt in deze periode het beste bewijsmiddel van de overdracht. De leenhoven zijn immers in de dertiende eeuw nog niet zover geëvolueerd, dat ze registers bijhouden waarin de overdrachten van lenen opgenomen zijn. Zelfs bij de belangrijkste leenhoven is het daarvoor nog wachten tot de vijftiende eeuw.¹²⁴

6. Bekrchtigingen en verzakingen na de overdracht.

De overdrachtsprocedure kent nog enkele uitlopers. Tenzij er kerkbannen geweest zijn, moet de verwerver bij een verkoop nog één jaar en één dag wachten vooraleer het nakooprecht van de verwanten is uitgedoofd.¹²⁵ Soms vraagt hij ook nog een bekrchtiging door de leenheer van de overdrachtsprocedure, indien deze zich voor diens vertegenwoordiger afgespeeld heeft.¹²⁶ Vaak is het verworven leen een achterleen. Wil de vervreemder een defeodalisering van dit achterleen, dan kan dit via een overdrachtsprocedure voor het leenhof van de hogere heer, die bij die gelegenheid aan zijn rechten verzaakt.¹²⁷ Komt het hogere leenhof niet tussen, dan moet de hogere leenheer nog in een afzonderlijke akte zijn toestemming geven en aan zijn rechten verzaken,¹²⁸ voor zover hij dat nog niet gedaan heeft.¹²⁹ Laat de vazal na deze toestemming te vragen, dan mag de hogere leenheer het leen in beslag nemen.¹³⁰

In een klein aantal gevallen ontbreekt de toestemming van bepaalde personen, zodat die achteraf nog voor het leenhof gegeven wordt. Zo onterven de naaste erfgenaam¹³¹ en de echtgenote¹³² zich soms nog na de overdrachtsprocedure voor

¹²² Cf. COPPENS, C., *1254*, nr. 63, 36-38 (1260).

¹²³ STRUBBE, E., *Egidius*, nr. 3-4, 274-276 (1228); nr. 11-12, 284-286 (1231).

¹²⁴ OPSOMMER, R., *Leengoed*, II, 560.

¹²⁵ VANHAECK, M., *Cartulaire*, I, nr. 165, 155-157 (1251); ADN, 10 H, 323, p. 16-17/f° 25 r°-v^o (1260/1261).

¹²⁶ MUSSELY, C. en MOLITOR, E., *Cartulaire*, nr. 132, 145-146 (1270); nr. 155, 172-173 (1281).

¹²⁷ Zie infra, paragraaf D.

¹²⁸ FEYS, E. en NELIS, A., *Cartulaires*, II, nr. 192, 130 (1255); PIOT, C., *Cartulaire*, nr. 279, 248-249 (1248).

¹²⁹ GYSSELING, M., *Corpus*, I/3, nr. 1104, 1702-1703 (1292).

¹³⁰ DUCHESNE, A., *Histoire généalogique des maisons de Guines, d'Ardres, de Gand et de Coucy. Preuves*, Parijs, 1631, 545-547 (1262).

¹³¹ FEYS, E. en NELIS, A., *Cartulaires*, II, nr. 254, 171-172 (1269); STRUBBE, E., *Egidius*, nr. 2, 272-273 (1226); Archives de l'état à Tournai, *Cartulaires*, 68, f° 22 v°-23 r° (1251).

¹³² DE LIMBURG-STIRUM, T., *La cour des comtes de Flandre. Leurs officiers héréditaires*, I, *Le chambellan de Flandre et les sires de Ghisteltes*, Gent, 1868, nr. 17, 20-21 (1219); PIOT, C., *Cartulaire*, nr. 172, 140-141 (1228).

het leenhof. De echtgenote verzaakt bovendien in enkele gevallen voor een tweede maal aan haar rechten ten overstaan van een kerkelijk rechter.¹³³

D. DE VARIATIES OP HET BASISSCHEMA.

Hoe complex de uitwerking ervan ook mag zijn, op zich verloopt de leenoverdracht relatief eenvoudig. De vazal geeft het leen terug aan de heer en die geeft het aan de verwerver. Het kan echter ingewikkelder. Bij een defeodalisering van een leen is de toestemming van alle leenheren vereist. In de twaalfde eeuw leidde dat over het algemeen tot een tussenkomst van de leenhoven van al die heren bij de overdracht van het leen.¹³⁴ In de dertiende eeuw komt dat niet zo vaak meer voor.¹³⁵ De overdracht voor het lagere leenhof volstaat. De hogere leenheer moet wel nog zijn toestemming geven en afstand doen van zijn rechten.¹³⁶ De overdracht door zijn handen en voor zijn leenhof is echter niet meer vereist.

Treden alle leenhoven op bij de procedure, dan leidt dit tot een hele reeks opeenvolgende handelingen. Nemen we bijvoorbeeld een overdracht van een achterachterleen dat gedeфеodaliseerd wordt, i.e. omgezet wordt in een cijnsgoed of een *allodium*. De vazal geeft zijn leen terug aan zijn laagste leenheer, die geeft het aan de intermediaire leenheer en die draagt het over aan de hoogste leenheer. Deze laatste geeft dan de investituur aan de verwerver.¹³⁷ Schematisch geeft dit volgend resultaat:

¹³³ HAUTCOEUR, E., *Église*, I, nr. 502, 424 (1268); nr. 577, 406 (1266).

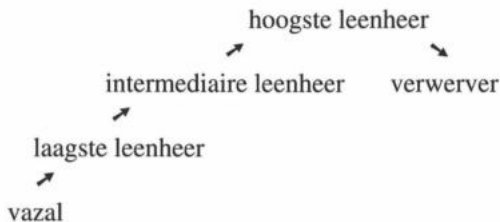
¹³⁴ DE HEMPTINNE, T. en VERHULST, T., *Oorkonden*, II/1, nr. 285, 445-446 (1159-1168); II/2, nr. 292 (1168; priesters van het decanaat Ieper); nr. 610 (1181-1182; abdij van Cysoing).

¹³⁵ Voor voorbeelden, zie infra, noot 37.

¹³⁶ DE GHELLINCK-D'ELSEGHEM, A., *Cartulaire de l'abbaye de Beaulieu*, Brugge, 1894, nr. 11-13, 18-20 (1291); HAUTCOEUR, E., *Abbaye*, I, nr. 25-26, 26-28 (1240).

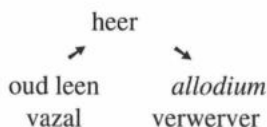
¹³⁷ HAIGNERÉ, J., *Chartes*, II, nr. 1237, 157-158 (1282); MUSSELY, C. en MOLITOR, E., *Cartulaire*, nr. 155-156, 172-176 (1281); VAN HOLLEBEKE, L., *Abbaye*, nr. 51, 117-118 (1240).

OVERDRACHT GOEDEREN IN HET FEODALE RECHT

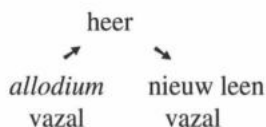

Een andere complicatie is de koppeling van een opgedragen leen aan een vervreemding met defeodalisering. In theorie geeft de heer een bepaald goed in leen aan zijn vazal, zorgt dus de heer voor het leen. In de praktijk ging het vaak anders. De vazal gaf één van zijn eigen *allodia* aan zijn heer en die gaf het hem daarna terug als leen. Het voordeel voor de heer is evident. Dat voor de vazal niet. Toch droegen vazallen soms één van hun *allodia* in leen op aan hun heer om allerlei redenen.¹³⁸ Eén van de belangrijkste daarvan was verbonden met de vergoeding aan de heer voor de schade bij de vervreemding van een leen dat daarna gedeфеodaliseerd werd. De heer liet dat niet zomaar toe. Soms eiste hij b.v. dat de vazal één van zijn *allodia* aan zijn heer in leen opdroeg.¹³⁹ Twee operaties, de overdracht met defeodalisering van het leen enerzijds en de omzetting van het *allodium* van de vazal in een leen anderzijds, volgen dan elkaar op. Schematisch:

eerste operatie
(overdracht met defeodalisering)

tweede operatie
(opgedragen leen)

Het kan nog ingewikkelder wanneer de twee voorgaande situaties samen voorkomen, een combinatie die beperkt blijft tot de twaalfde eeuw. Nemen we bijvoorbeeld een koppeling tussen de defeodalisering van een achterleen en een opgedragen leen.¹⁴⁰ Via de heren wordt het achterleen eerst aan de verwerver overgedragen. Daarna geeft de vazal via de intermediaire heer zijn *allodium* aan de hoogste heer, van wie hij het dan, opnieuw via de intermediaire heer, als leen terugkrijgt. Schematisch:

¹³⁸ Zie over de opgedragen lenen, HEIRBAUT, D., *Lenen*.

¹³⁹ CALLEWAERT, C., *Chartes*, nr. 44, 50 (1219); GYSSELING, M., *Corpus*, I/1, nr. 331, 545-547 (1281). Cf. *Ibid.*, I/2, nr. 855, 1371-1375 (1289).

¹⁴⁰ DE HEMPTINNE, T. en VERHULST, A., *Oorkonden*, II/1, nr. 262, 414-416 (1156-1166). Cf. *Ibid.*, nr. 147, 235-236 (1155).

DIRK HEIRBAUT

Deze complicaties verschijnen vooral in de twaalfde eeuw. In de dertiende eeuw zijn ze zeldzaam geworden. Het hof van de hogere leenheer hoeft dan niet meer tussen te komen bij een overdracht en de heer bekommt nog zelden dat een vazal in ruil voor zijn toestemming een *allodium* in leen opdraagt. Nochtans mag men uit de versoepeling op dit punt niet afleiden dat de evolutie altijd in de richting gaat van een verminderde tussenkomst van de heer en zijn leenhof. De geschiedenis van de splitsing illustreert dit. Vervreemdt een vazal een deel van zijn leen, dan moet men dit deel afsplitsen bij de overdracht.¹⁴¹ De vazal scheidt het te vervreemden deel af van zijn leen. Hij houdt de rest, maar draagt het afgescheiden deel over aan zijn heer die het doorgeeft aan de verwerver.¹⁴² In de late middeleeuwen verloopt dit echter veel formalistischer. De vazal draagt zijn gehele leen over aan de heer. Die splitst het leen en geeft daarna aan de vazal en de verwerver hun deel.¹⁴³ Een schema toont meteen aan dat deze latere manier van werken complexer is:

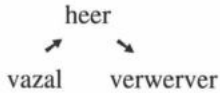
¹⁴¹ *dividere a feodo* (MUSSELY, C. en MOLITOR, E., *Cartulaire*, nr. 69, 70-71 (1233)); *excerpere a feodo* (*Ibid.*, nr. 166, 188-189 (1284)); *separare a feodo* (DE POTTER, F. en BROECKAERT, D., *Geschiedenis van de gemeenten van de provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1864-1900, r. 5, I, *Grimmingen*, 29 noot 1 (1228/1229)); *departir del fief* (BRUN-LAVAINNE, M., *Roisin. Franchises, lois et coutumes de la ville de Lille*, Rijsel, 1842, 314 (1285)); *dessevrer del fief* (OPSOMMER, R., *Splitsing van de heerlijkheid Hemsrode (Anzegem) anno 1284: leenrechtelijke bemerkingen*, in: "Jaarboek van de geschied- en heemkundige kring De Gaverstreke", XV, 1987, 79-80 (1284)); *esrachier del fief* (HAUTCOEUR, E., *Abbaye*, I, nr. 264, 284-287 (1288)); *extraire del fief* (*Ibid.*, nr. 267, 297-298 (1289)); *oster hors del fief* (VANHAECK, M., *Cartulaire*, I, nr. 198, 190-191 (1260)); *spliten van den lene* (GYSSELING, M., *Corpus*, I/3, nr. 1104, 1702-1703 (1292)).

¹⁴² MANTOU, R., *Chartes*, nr. 14, 18-20 (1258); HAUTCOEUR, E., *Abbaye*, I, nr. 276, 297-298 (1289).

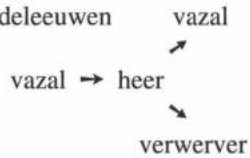
¹⁴³ OPSOMMER, R., *Leengoed*, II, 511-513.

OVERDRACHT GOEDEREN IN HET FEODALE RECHT

hoge middeleeuwen

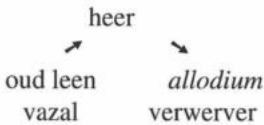

late middeleeuwen

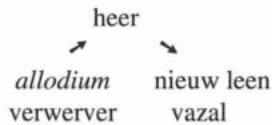

Tot slot kan nog vermeld worden dat de complexiteit van een overdrachts-procedure soms het gevolg is van het contract dat eraan ten grondslag ligt. Een mooi voorbeeld vormt de ruil. Normaliter houdt de vazal het in ruil ontvangen goed eveneens in leen.¹⁴⁴ Bijgevolg zijn er twee operaties. De vazal geeft zijn leen aan de heer. Die geeft het aan de tegenpartij van zijn vazal. De heer krijgt daarop een ander goed in ruil terug, waarmee hij vervolgens zijn vazal beleent.¹⁴⁵ De gevonden voorbeelden betreffen over het algemeen een ruil met een defeodalisering ten voordele van de tegenpartij van de vazal. Schematisch:

eerste operatie

tweede operatie

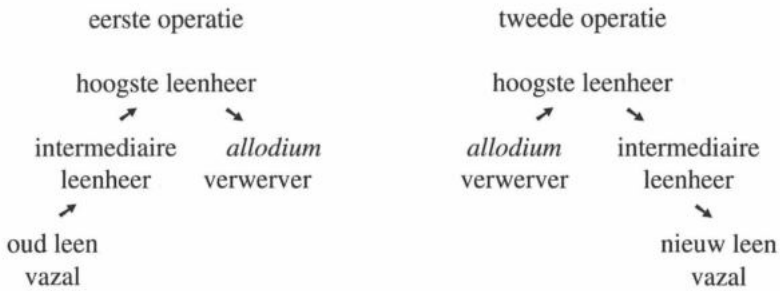
Ook in dit geval zijn meer ingewikkelde operaties niet uitgesloten. Het is mogelijk dat er meerdere leenheren zijn, zodat zij en hun leenhoven allemaal kunnen optreden bij de ruil. Dat blijft echter beperkt tot de twaalfde eeuw en is enkel gedocumenteerd voor een ruil met kerkelijke instellingen, waarbij het leen gedefeodaliseerd wordt. Het leen wordt dan eerst door de vazal via de verschillende leenheren aan de verwerver gegeven. Daarna geeft deze een ander goed terug aan de hoogste leenheer, zodat dit via de verschillende leenheren bij de vazal terechtkomt.¹⁴⁶ Dat geeft volgend schema:

¹⁴⁴ CALLEWAERT, C., *Chartes*, nr. 41, 46 (1218); VAN DE PUTTE, F., *Cronica*, II, nr. 448, 516 (1223).

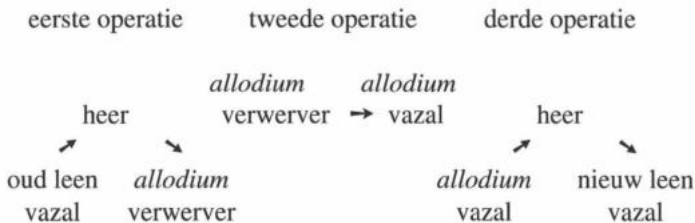
¹⁴⁵ D'HERBOMEZ, A., *Histoire*, nr. 111, 133-135 (1264); VAN DE PUTTE, F., *Cronica*, II, nr. 416, 491-492 (1214).

¹⁴⁶ DE HEMPTINNE, T. en VERHULST, A., *Oorkonden*, III/1, nr. 147, 235-236 (1155); nr. 181, 285 (1159).

DIRK HEIRBAUT

Een andere complicatie bij de ruil met een defeodalisering ten voordele van de tegenpartij hoort bij de dertiende eeuw. De vazal geeft eerst via zijn heer zijn leen aan zijn tegenpartij. Die geeft daarop een *allodium* rechtstreeks aan de vazal, waarna die dat aan zijn heer geeft opdat die het in leen zou omzetten.¹⁴⁷ Schematisch:

E. OVERDRACHTEN VAN NIET-FEODALE ERVEN.

Overdrachten van niet-feodale *erven* verlopen in principe op dezelfde wijze als leenoverdrachten.¹⁴⁸ Ook in dit geval treedt de bevoegde rechtbank op en zijn allerlei bijkomende elementen, zoals de instemming van de familieleden, aanwezig.¹⁴⁹ *Mutatis mutandis* (b.v. optreden van een schepenvank in plaats van een leenhof),¹⁵⁰ kan het voorgaande dan ook een uitgangspunt vormen voor wie de overdrachtsprocedure bij *allodia* of cijnsgoederen wil bestuderen. Bij de *allodia* zijn er wel twee belangrijk verschillen. Vooreerst heeft de overdracht

¹⁴⁷ PIOT, C., *Cartulaire*, nr. 215, 184 (1233). Cf. DE COUSSEMAKER, I., *Bourbourg (1104-1793)*, Rijsel, 1882, I, nr. 133, 124 (1236); D'HERBOMEZ, A., *Histoire*, nr. 83, 100 (1251); GYSSELING, M., *Corpus*, I/2, nr. 855, 1371-1375 (1289).

¹⁴⁸ BÉTHUNE, J., *Cartulaire du béguinage de Sainte Elizabeth à Gand*, Brugge, 1883, nr. 27, 24 (1273); COPPENS, C., *1254*, nr. 101, 58-59 (1265).

¹⁴⁹ BÉTHUNE, J., *Cartulaire*, nr. 39, 32-33 (1279); DE REIFFENBERG, C., *Monuments*, I, nr. 68, 220-222 (1286).

¹⁵⁰ HAUTCOEUR, E., *Abbaye*, nr. 167, 177 (1269); cf. ESPINAS, G., *La vie urbaine de Douai au Moyen Age*, Parijs, 1913, nr. 42, 30-31 (1263).

OVERDRACHT GOEDEREN IN HET FEODALE RECHT

voor getuigen, en niet voor een rechtbank, hier langer standgehouden.¹⁵¹ Daarnaast kan de overdracht, als die voor een rechtbank plaatsgrijpt, rechtstreeks gebeuren.¹⁵² De vervreemder kan het *allodium* direct aan de verwerver geven. Toch is dit niet altijd het geval. Zeker vanaf de dertiende eeuw treedt een heer of zijn vertegenwoordiger vaak ook als tussenpersoon op bij de overdrachten van *allodia*.¹⁵³ Die heer heeft dan een zekere zeggenschap verkregen over het desbetreffende *allodium*. De macht van een heer over een *allodium* kan zelfs zo groot zijn dat men kan zeggen dat het van hem gehouden wordt.¹⁵⁴ Het verschil met een tenure is dan niet zo groot meer.

F. BESLUIT.

De overdracht van lenen en andere *erven* is in de middeleeuwen maar al te vaak een complex gebeuren en de diversiteit in de oorkonden geeft de indruk dat op dit vlak in de middeleeuwen chaos heerste. Die indruk is verkeerd. Achter de complexiteit van de beschrijvingen gaat slechts één basisprincipe schuil, nl. de overdracht van vervreemder aan verwerver voor de bevoegde rechtbank. Bij lenen is dat meer concreet de overdracht van vervreemder naar verwerver via de leenheer voor diens leenhof. Naargelang de belangen en strategieën die in het spel zijn, wordt dit principe op de meest uiteenlopende wijzen uitgewerkt. De daarbij gebruikte bouwstenen zijn echter steeds dezelfde, ongeacht de volgorde of de gedaante waarin ze voorkomen, en ze berusten allen op hetzelfde reeds vermelde basisprincipe. Zolang men dit maar goed voor ogen houdt, kan men nog steeds door de bomen van de formaliteiten het bos van de overdracht zien.

¹⁵¹ DE SMET, J., *Codex*, nr. 101, 826 (1210); nr. 209, 902 (1248).

¹⁵² DE GHELLINCK-D'ELSEGHEM, A., *Chartes et documents concernant la famille van Vaernewijck, I, Xe siècle à 1400*, Gent, 1899, nr. 22, 33-35 (1274); FEYS, E. en NELIS, A., *Cartulaires*, II, nr. 304, 217-219 (1280).

¹⁵³ RA Ronse, Abdij Ename, Oorkonden, 1978 (1287); VLEESCHOUWERS, C., *Oorkonden*, II, nr. 329, 355-356 (1253).

¹⁵⁴ ADN, B, 1561, nr. 525, f° 138 v° (1244-1278); VANHAECK, M., *Cartulaire*, I, nr. 54, 43-44 (1232).

THE INFRASTRUCTURE AND PURPOSE OF AN ENGLISH MEDIEVAL FLEET IN THE FIRST PHASE OF THE HUNDRED YEARS' WAR (1338-1340)

by Bryce Lyon

In 1994 heads of state, politicians, and veterans of World War II gathered on the coast of Normandy and in England to commemorate the fiftieth anniversary of D-Day, that day of 6 June 1944 when allied troops landed on the Normandy coast to begin the allied invasion of western Europe. Much has been spoken and written about the valor and sacrifices of the allied soldiers, sailors, and aviators and about the incredible logistical operations involved in the assembling in England of troops, armaments, supplies, and ships required for transport and for engagement that entailed the labor of millions for well over a year. An achievement that bears comparison is Edward III's invasion of western Europe some 600 years ago on 16 July 1338. Although Edward's initial invasion and campaign in the Low Countries did not achieve the allied success of 1944, the logistics were as incredible given the primitive means of transportation and communication, the dearth of technology and advanced weapon systems, and the small size of medieval ships. It was the most ambitious undertaking by an English king up until that time.

To examine the naval infrastructure involved to mount Edward's invasion is the intention of this study. But, first, some observations about medieval naval warfare need to be made. That historians of ancient and medieval warfare have written little about naval operations is easily explained. Except for the naval battles of Salamis and Actium and those of the Roman Republic against Carthage, whatever other naval engagements occurred in Greek and Roman history were peripheral to the outcome of campaigns and wars. Empires were won and lost on the results of land engagements. Those leaders who achieved fame in military history excelled in the strategy and tactics of ground forces, the most notable being, of course, Alexander the Great, Hannibal, and Julius Caesar. With the disintegration of the Roman Empire in the West and control of the Mediterranean Sea passing to Islam during the seventh and eighth centuries, western Europe became partially landlocked and, with its institutions of seigniorialism and feudalism, lived for some centuries on an agrarian economy. As Islam expanded, the Arabs constructed a fleet that gradually deprived Byzantium of its hegemony in the eastern Mediterranean. And yet, although an Arab fleet destroyed a Byzantine fleet in 655, a joint Arab naval assault and siege

of some twelve months in 717 failed to take Constantinople.¹

The German tribes that occupied the Roman provinces in the West did so by their advances over land. Charles Martel became known as the savior of western Christendom because of his victory over the Saracens at Poitiers in 732. Charlemagne forged a new empire by his land campaigns. Otto the Great restored the Holy Roman Empire by his victories over the Hungarians and his campaigns in eastern Germany. William the Conqueror acquired England by his victory at Hastings. During the Middle Ages mounted knights, archers, and infantry with their pikes and halberds were the warriors who determined the course of battles and sieges. France gained its thirteenth-century hegemony over western Europe by its victory over the continental allies of England at Bouvines in 1214. In 1302 the Flemish pikemen shocked the chivalry of western Europe by their bloody triumph over the French knights at Courtrai. The celebrated victories of the English over the French during the Hundred Years' War were all achieved in land battles. The one exception to these victories by land was the naval engagement at Sluis in June of 1340 when an English fleet battered a French fleet, giving Edward III a firmer control over the North Sea and English Channel. In the late fifteenth century the strong Burgundian state ended with the humiliating defeats of Charles the Bold by the Swiss infantry at the battles of Morat (1476) and Nancy (1477).²

¹ The principal task of the Roman navy after the establishment of the Empire was combatting piracy. The best study is still that of C. G. Starr, *The Roman Imperial Navy 31 B. C.-A. D. 324*, 2^d ed., Cambridge, 1960. See also W. L. Rogers, *Greek and Roman Naval Warfare*, Annapolis, 1939; R. H. Dolley, "The Warships of the Later Roman Empire," *Journal of Roman Studies*, XXXVI, 1948; D. Kienast, *Untersuchungen zu den Kriegsfлотten der römischen Kaiserzeit*, Bonn, 1966; L. Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton, 1971; J. Rougé, *La marine dans l'antiquité*, Paris, 1975; and Lawrence Keppis, "The Army and Navy," in *The Cambridge Ancient History: The Augustan Empire, 43 B. C.-A. D. 69*, 2^d ed., Cambridge, 1996, X, 371-396. A recent and succinct account of land and naval warfare is by Michael Brett, "Warfare, Islamic," *Dictionary of the Middle Ages*, XII, 1989, 551-554. Brett concludes his account by writing that "few great naval battles took place. After Islam controlled the Mediterranean most naval engagements were raids. From the eleventh century, those raids turned to piracy by enterprising privateers. The navies of the dynasties of Egypt, North Africa, and Spain were normally used in support of land campaigns, especially those involving the blockade or relief of a coastal city" (p. 553). For more comprehensive studies see Maurice Canard, "Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende," *Journal Asiatique*, CCVIII, 1926; Vassilios Christides, "Naval Warfare in the Eastern Mediterranean," *Graeco-Arabica*, III, 1984; and A. M. Fahmy, *Muslim Seapower in the Eastern Mediterranean*, London, 1966. For Byzantine naval warfare see W. E. Kaegi, "Warfare, Byzantine," *Dictionary of the Middle Ages*, XII, 1989, 547-550, and *Some Thoughts on Byzantine Military Strategy*, Chicago, 1983. Also useful is A. R. Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean, A. D. 500-1100*, Princeton, 1951.

² The best account of medieval warfare in the West remains that of J. F. Verbruggen, *De Krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen (IXe tot Begin XIVe)*

THE ENGLISH FLEET (1338-1340)

When the West began to retake the Mediterranean from Islam during the eleventh century the Genoese, Pisans, and Venetians used their ships primarily in pillaging and piratical thrusts against Islamic ships and ports. Subsequently their ships were used to transport troops and supplies that led to such victories in land engagements and those won by the intrepid Normans in southern Italy and Sicily. When the Crusaders went to the Middle East to regain the Holy Land many went by land routes and the others took ships with no intention of engaging the Saracens on water. Throughout the Crusades ships were regarded as a means of transportation for soldiers, horses, and supplies. The convoluted Fourth Crusade resulting in the capture of Constantinople occurred only because Venetian ships transported and supplied the French crusaders. Throughout the Middle Ages ships were primarily used as a means of transportation.³

Not until the sixteenth century did ships become valued as prime instruments of warfare, essential for offense as well as for defense. Hastening this development were advances in navigational instruments, the use of cannon, and the age of exploration which triggered competition for overseas colonies and riches. Engagements by sea now became decisive and often dictated the outcome of wars. The triumph of the Spanish and Venetians over the Ottoman Turks at the naval battle of Lepanto in 1572 halted the Ottoman surge westward. The destruction of the Spanish Armada by the English in 1588 was a mortal blow to Philip II and made England the preeminent naval power in the West, a position it almost lost to the enterprising Dutch in the seventeenth century. The military importance of seapower, as demonstrated in the sixteenth and seventeenth centuries and confirmed in the following centuries, forced historians of war to broaden their perspective and to give naval warfare a prominent place in their accounts.

It was but natural that even in England, for so long the paramount naval power in the world, scholarly research on naval history concentrated on the sixteenth

Eeuw), Brussels, 1954. An English translation by Summer Willard and S. C. M. Southern appeared as *The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages*, Amsterdam, 1977. The definitive study on the battle of Courtrai is Verbruggen's *De Slag der Gulden Sporen: Bijdrage tot de Geschiedenis van Vlaanderens Vrijheidsoorlog, 1297-1305*, Antwerp, 1952. For other studies on medieval warfare see Hans Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, 2^d ed., Berlin, 1923, Vols. I-VI. It has been translated as *History of the Art of War Within the Framework of Political History*. A later survey is that of Ferdinand Lot, *L'art militaire et les armées au moyen âge en Europe et dans le Proche Orient*, Paris, 1946, Vols. I-II. For a brief account with an extensive bibliography see John Beeler, "Warfare, Western European," *Dictionary of the Middle Ages*, XII, 1989, 554-569.

³ See particularly H. C. Krueger, "The Italian Cities and the Aralis Before 1095," in K. M. Setton and M. W. Baldwin, eds., *A History of the Crusades*, 2^d ed., Philadelphia, 1969, I, 40-53; J. H. Pryor, "Transportation of Horses by Sea During the Era of the Crusades: Eighth Century to 1285 A. D.," *Mariner's Mirror*, LXIV, 1982.

BRYCE LYON

and subsequent centuries. Neglected until recently were studies on English naval history during the Middle Ages.⁴ Since World War II an increasing number of scholars have produced some fine studies on English medieval shipbuilding, the types and sizes of vessels, the military and logistical functions of ships, naval tactics, the growth and location of ports, the embryo of a royal fleet, and the numbers and types of naval personnel. These studies have enlarged our understanding of English medieval naval history but have not revised the consensus that English medieval ships were primarily designed and used as a means of transportation. When the English kings used ships during hostilities they did so to transport soldiers, horses, war materiel, and supplies overseas to places where land campaigns and sieges were planned or already underway.

Some of the most meticulous research on English naval history in the late thirteenth and fourteenth centuries has recently been done by Timothy J. Runyan who, in a series of articles, has provided a detailed account of the types of vessels, their size and tonnage, the complements of crews and their remuneration, the arresting of merchant ships for royal naval service, the logistics of outfitting a fleet, the problems of transporting men, horses, and supplies overseas, the small cadre of royal ships, naval tactics, and the ports from which ships and sailors came.⁵ Although insisting that command of the sea was essential for the continental campaigns of Edward III, Runyan emphasized that Edward's ships were primarily used for transportation. In the one major naval battle during the

⁴ The dearth of studies on English medieval naval history is evidenced in E. B. Graves's new edition of Charles Gross, *A Bibliography of English History to 1485*, Oxford, 1975. Studies on land warfare greatly outnumber those on naval. Except for a few articles, prior to World War II the principal studies were the first 2 volumes of N. H. Nicolas, *A History of the Royal Navy*, London, 1847; W. L. Clowes, *The Royal Navy: A History from the Earliest Times to the Present*, London, 1897-1903, Vols. I-VII; F. W. Brooks, *The English Naval Forces, 1199-1272*, London, 1933; and K. M. E. Murray, *The Constitutional History of the Cinq Ports*, London, 1935.

⁵ "Ships and Mariners in Later Medieval England," *Journal of British Studies*, XVI, 1977, "Ships and Fleets in Anglo-French Warfare, 1337-1360," *The American Neptune*, XLVI, 1986, 91-99, "The Organization of Royal Fleets in Medieval England," in Runyan, ed., *Ships, Seafaring, and Society: Essays in Maritime History*, Detroit, 1987, and "Naval Logistics in the Late Middle Ages: The Example of the Hundred Years' War," in J. A. Lynn, ed., *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present*, Oxford, 1993, pp. 79-100. Also useful are A. R. Lewis and Runyan, *European Naval and Maritime History, 300-1500*, Bloomington, Ind., 1985; R. W. Unger, *The Ship in the Medieval Economy*, London, 1980, "Ships and Shipbuilding, Northern European," *Dictionary of the Middle Ages*, XI, 1988, 238-245. For types of ships see Gillian Hutchinson, *The Archaeology of Medieval Britain*, London, 1995; and Ian Friel, *The Good Ship, Ships, Shipbuilding and Technology in England, 1200-1520*, London, 1995. For the naval forces of the Burgundian dukes see Jacques Paviot, *La politique navale des ducs de Bourgogne, 1384-1482*, Lille, 1995; and Louis Sicking, *Zeemacht en onmacht. Maritieme politiek in de Nederlanden (1488-1558)*, Leiden, 1996.

THE ENGLISH FLEET (1338-1340)

Hundred Years' War, Edward III's triumph over the French off the Flemish coast at Sluis on 24 June 1340 did give the English command of the Channel for years to come.⁶

What follows refines Runyan's figures on numbers of ships and sailors, the types of ships, and the ports from which they came. A recent computer-assisted study of 1,291 English ships in the years between 1337 and 1360 provided some useful data for Runyan's latest work. Designed to record entries of a ship's name, home port, size, owner, master, as well as such data as whether it was a royal ship, the ship's activities, and sources of references, the program is, as Runyan readily admitted, not without weaknesses. It is frequently impossible to determine how many ships with the same names such as *St. Mary*, *La Nicholas*, *la Seinte Mariecogg*, *la Michel*, *la Godbyete*, etc. were discrete ships because often the names of the masters and home ports are not given. Is a ship with the name of *St. Mary* but with no other data the *St. Mary* from the port of Lynn, or the port of Southampton, or some other port? Runyan notes that the computer program provides 57 references to a ship called *La Nicholas* (named after the patron saint of sailors), but without home ports listed it is impossible to ascertain how many of these were different ships. It is possible that a *La Nicholas* referred to 10 times is the same ship. Given this possibility, Runyan frankly admitted that his research "is not comprehensive enough to date to eliminate such repetition and ascertain the exact number of discrete vessels among the 1,291 entries."⁷

Most of the data for this computer program was derived from the Calendar of Close Rolls and the Calendar of Patent Rolls for 1337-1360. Other pertinent records such as the wardrobe books were not used, probably because of their bulk and that only two have been edited and published. Revealing, therefore, is an examination of the wardrobe book of the keeper William de Norwell from 12 July 1338 to 27 May 1340.⁸ A part of the royal household, the wardrobe was almost always with the king and was readily available to him. This is why Edward III relied primarily on the wardrobe to finance his various campaigns, whether in Scotland, the Low Countries, or France. From this wardrobe book one learns what Edward III spent on his war efforts. Listed are the numbers and types of soldiers and sailors as well as their wages and duration of service; the numbers and types of vessels with the names of their masters and their home

⁶ Runyan concluded that "had the English lost at Sluys and not been able to carry the war to France, there may not have been a Crécy, and the scene of battle might have centered more on the Channel or perhaps even in England" (*Feeding Mars*, p. 93).

⁷ *Ibid.*, pp. 86-87, 96.

⁸ Bryce and Mary Lyon, eds., *The Wardrobe Book of William de Norwell, 12 July 1338 to 27 May 1340*, Brussels, 1983. Prior to the edition of this wardrobe book the only other one was the *Liber Quotidianus Contrarotulatoris Garderobae anno regni Regis Edwardi primi vicesimo octavo. A. D. 1299 and 1300* edited by John Topham in 1787 and published by the Society of Antiquaries of London.

ports; the numbers and kinds of horses; the materiel of war; and all other expenses for outfitting and supplying an army and a fleet.⁹ The wardrobe book of Norwell is one of the most comprehensive and useful because it meticulously records the expenditures of Edward III on his Low Country campaign against Philip VI of France for 2 years of the 26 month campaign.

The wardrobe book of Norwell records total expenditures of 410, 391 lb. 4s. 4d. Of this sum Edward III's campaign in the Low Countries accounted for a bit more than 382,000 lb., with the rest being spent on the maintenance of the royal household and other sundry items such as gifts, alms, and support of the hunting and fowling establishments. For his campaign Edward assembled on the eastern coast at Orwell and Great Yarmouth 291 different ships and their masters to transport his force to Antwerp. These ships plus another 80 or so also assisted in other operations during the overseas campaign. Comprising this fleet were 12,263 masters, constables, sailors, pages, clerks, and carpenters whose remuneration came to 4,797 lb. 11s. 6d. It transported 2,720 earls, bannerets, knights, squires, men-at-arms, and hobelars; 5,550 mounted and unmounted archers; 4,614 horses; and the king's and queen's households comprising over 500 personnel.¹⁰ As these figures indicate the scope of the preparations and logistics for transporting such a large force overseas was tremendous; in fact it was the most ambitious overseas undertaking by an English king up to this time. No wonder Edward had to postpone his original plan to go overseas to the Low Countries in 1337 as the necessary ships, personnel, and supplies had not been assembled. Not until 14 July 1338 did he board the royal ship *la Cristofre* at Orwell, and then the ships and forces assembled at Orwell and Great Yarmouth set sail on 16 July across the North Sea, arriving at Antwerp on 22 July.¹¹

⁹ For the functions of the wardrobe see T. F. Tout, *Chapters in the Administrative History of Mediaeval England*, Manchester, 1920-1933, Vols. I-VI; E. B. Fryde, *The Book of Prests of the King's Wardrobe for 1294-5*, Oxford, 1962; Charles Johnson, "The System of Account in the Wardrobe of Edward I," *Transactions of the Royal Historical Society*, VI, 1923, 50-72; J. H. Johnson, "The King's Wardrobe and Household," in J. F. Willard and W. A. Morris, eds., *The English Government at Work, 1327-1336*, Cambridge, Mass., 1940, I, 250-299; M. C. Prestwich, "Exchequer and Wardrobe in the Later Years of Edward I," *Bulletin of the Institute for Historical Research*, XLVI, 1973, 1-10; and Bryce Lyon, *Wardrobe Book of Norwell*, pp. xi-cxxiii.

¹⁰ *Wardrobe Book of Norwell*, pp. 461, 204, 206-211, 325-392. The money referred to is English sterling.

¹¹ The best account of Edward III's expedition to the Low Countries remains that of H. S. Lucas, *The Low Countries and the Hundred Years' War, 1326-1347*, Ann Arbor, 1929. See also Hans Van Werveke, in Van Werveke and J. F. Niermeyer, eds., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Antwerp, 1951, III, 36-62; H. J. Hewitt, *The Organization of War Under Edward III, 1338-62*, Manchester, 1966; Michael Prestwich, *The Three Edwards: War and State in England 1272-1377*, New York, 1980, and *Armies and Warfare in the Middle Ages*, New Haven, 1996; W. W. Ormrod, *The Reign of Edward III*, New Haven, 1991; C. Allmand, *The Hundred Years' War: England and France at War c. 1300-c. 1450*, Cambridge, 1988; Kenneth Fowler, ed., *The Hundred Years' War*, London, 1971; and Philippe Contamine, *La guerre de cent ans*, Paris, 1968.

THE ENGLISH FLEET (1338-1340)

The approximately 370 ships appearing in this wardrobe book is a figure greater than either the 147 ships said by one chronicler to make up the fleet of Sluis or the 330 ships mentioned by another chronicler. Runyan and other scholars have generally agreed that about 260 ships were involved.¹² Obviously more ships were required for transporting the force overseas than for a sea engagement and this necessitated large ships such as cogs and other types which had to be refitted to transport horses or to engage in naval conflict. The figure of 370 comes primarily from that section of the wardrobe book entitled *Incipiunt Vadia Nautarum* that, port by port, lists the names of the ships, the masters' names, the numbers of constables, sailors, pages, clerks, and carpenters, and the duration of service plus the wages. Masters and constables received 6d. daily as did clerks and carpenters (noted only on royal ships); sailors, 3d., and pages (ship's boys) 1.5d. Typical of the entries for all ships with their home ports identified is this for one of the king's ships (*naves regis*), *la Cog Thomas "de Turri Londonie"*: "*Roberto Salomon magistro navis vocate la Cog Thomas pro vadiis suis, 1 constabularii, 1 clerici, 1 carpentarii quolibet ad 6d. et 116 marinariorum quolibet ad 3d. et 16 pagetorum quolibet ad 1.5d. per diem videlicet per 21 dies infra tempus supradictum, 34 lb. 13s.*"¹³ The 370 ships were manned by 370 masters, 282 constables (smaller ships usually had no constables), 11,325 sailors, 585 pages, plus 5 clerks and 4 carpenters for the king's ships. The data on the types of ships is more sparse. Usually when a vessel is a cog it is so designated. Generally, however, the entries refer only to *naves* as, for example, in this entry: "*Henrico Prest magistro navis vocate la Trinite . . .*"¹⁴ A total of 52 different cogs are noted. The royal cogs docked at the Tower of London numbered 7. Other ports providing the most cogs were Great Yarmouth with 6; Dartmouth, 4; Winchelsea, 4; and Bristol, 4. We are left to speculate as to the type of the other vessels although some are identified as hulks, spinaces, busses, and barges. Surely there were few galleys because Edward I was the last king to order their construction and on the northern seas they were much less seaworthy.¹⁵

¹² Runyan, in *Feeding Mars*, p. 98. Lucas cites various chroniclers' estimates of figures which range from three to five hundred ships for the trip between Orwell and Antwerp. Lucas states that at the battle of Sluis the French fleet numbered over 200 ships and that the English fleet was smaller (*Low Countries*, pp. 283, 398).

¹³ *Wardrobe Book of Norwell*, p. 363. For serving another 28 days with 1 constable, 1 clerk, 1 carpenter, and 108 sailors, Salomon received 40 lb. 12s. (p. 363).

¹⁴ *Ibid.* p. 365.

¹⁵ Runyan states that in 1294 Edward I ordered 20 galleys to be constructed but that building accounts indicate that only 8 were completed. He concludes that "from the late thirteenth century onward, a galley was a less preferable choice of ship to build" (*Feeding Mars*, p. 84). Edward III did have some galleys in his fleet because he had contracted with Nicholas Blank de Flisk from Marseilles to serve with a galley (*Calendar of Patent Rolls, 1338-1340*, p. 190). Various entries in Norwell's wardrobe book indicate that Nicholas must have been put in charge of some other galleys because he, his sailors, and soldiers were well remunerated. The pertinent entries are the following: "*Eodem die*

BRYCE LYON

The latest research of Runyan indicates that ports "north of the Thames to the Humber and the southwestern coastal towns" were the principal suppliers of ships for trade and war between 1337 and 1360, a not surprising conclusion given the destination of English overseas campaigns in this period.¹⁶ The wardrobe book mostly confirms this conclusion but also provides the specific information discussed above. The accompanying table tabulates this information.¹⁷ The disparity in remuneration is striking. For example, Great Yarmouth and the other five Norfolk ports supplied the most ships (69) and the most personnel (2,738), but the total remuneration was only 199 lb. 10s. 3d. compared with the six ports of Dorset that supplied only 52 ships and personnel totalling 1,552 yet with a remuneration of 789 lb. 1s. 9d. This disparity is explained by the length of service. The personnel from Great Yarmouth and the other Norfolk ports served for a relatively short period, from 17 July to 1 August 1338. Those from the Dorset ports served for 27 days and some for longer. Those from Kingston upon Hull (Yorkshire) served 98 days. And the 264 personnel from the ports of Montacute and Thorne (Somerset) served on five ships for 93 days, being paid wages of 284 lb. 13s. 7.5d.¹⁸

English Ports Supplying Edward III's Ships and Their Crews

(compiled from *Wardrobe Book of William de Norwell, 12 July 1338 to 27 May 1340*)

Counties	Ships	Masters	Constables	Sailors	Pages	Clerks	Carpenters	Wages
<u>Norfolk</u> Great Yarmouth Blakeney Cromer Holme Warham Wiggenhall	61 8	61 8	52 4	2,329 173	100 11			164 lb. 15s. 34 lb. 15s. 3d.
<u>Dorset</u> Gosford Hooke Lynn Melcombe Poole Weymouth	52	52	43	1,404	53			789 lb. 1s. 9d.
<u>Devon</u> Dartmouth Exmouth Plymouth Seaton Sidmouth Tynmouth	30	30	30	889	44			415 lb. 4s. 9d.

<u>Yorkshire</u> Kingston upon Hull Ravenscar Swinhey Swynhumber	27	27	19	801	23			705 lb. 3s. 7.5d.
<u>Suffolk</u> Dunwich Ipswich Orford Orwell	26	26	24	891	38			415 lb. 4s. 9d.
<u>Sussex</u> Hastings Rye Shoreham Winchelsea	22	22	21	839	64			248 lb. 3s. 5d.
<u>Kent</u> Faversham Greenwich Hythe Maidstone Romney Sandwich Strood	22	22	11	507	44			152 lb. 17s. 8d.

<u>Hampshire</u> Lymington Southampton	14	14	12	386	26			115 lb. 15s. 3d.
<u>Middlesex</u> Tower of London (king's ships)	14	14	13	1,223	94	5	4	477 lb. 3s. 4.5d.
<u>Cornwall</u> Falmouth Fowey Looe Polruan	11	11	11	324	18			98 lb. 19s. 3d.
<u>Lincolnshire</u> Boston Grimsby Saltfleet Surfleet Wainfleet	11	11	6	234	10			48 lb. 4d.
<u>Middlesex</u> Port of London	10	10	8	222	14			60 lb. 16s.
<u>Gloucestershire</u> Bristol	9	9	7	270	15			83 lb. 6s. 1.5d.

THE ENGLISH FLEET (1338-1340)

<u>Essex</u> Brightlingsea Colchester Hadleigh Harwich Island of Mersea	7	7	4	103	9			38 lb. 16s. 7.5d.
<u>Somerset</u> Montacute Thorne	5	5	4	222	33			284 lb. 13s. 7.5d.
<u>Northumberland</u> Newcastle upon Tyne Tyne	4	4	1	223				216 lb. 17s. 9d.
<u>Ireland</u> Cork Dublin	2	2	2	70	4			21 lb. 5s. 3d.
<u>Cheshire</u> Chester	1	1	1	29	2			8 lb. 18s. 6d.
<u>Isle of Wight</u> Yarmouth	1	1	1	28	2			8 lb. 13s. 3d.
<u>Wales West Glamorgan</u> Swansea	1	1	1	26	2			8 lb. 2s. 9d.

THE ENGLISH FLEET (1338-1340)

On 20 February 1340 when Edward III and some of his councillors and household returned from Sluis to Orwell to negotiate at Westminster for more money from parliament, ships and their personnel still stationed in Brabant and Flanders were arrested to provide the transportation. Seventeen named masters and their ships with their complements of sailors (numbers not given) were arrested. For their service the masters and their crews received a total of 1,368 lb. 12s. 1.5d. The duration of this service is not stated but if it was only for the voyage from Sluis to Orwell it was limited to a few days. It would seem, therefore, that when ships, masters, and sailors overseas were arrested for service their remuneration was considerably higher. Of the seventeen named masters, five came from Hull, two from Lynn, two from London, and two from Ravenscar (Yorkshire). The ports of the other six masters are not given.¹⁹

per manus Nicholas Blank de Flisk magistri galearum pro vadiis suis et hominum suorum existentium in dictis galeis, 366 lb." (p. 3); "*Domino Nicholao de Flysk militi percipienti per diem 12s. tam pro vadiis et expensis suis propriis quam hominum suorum ad arma in comitiva sua existentium . . . per 567 dies, 340 lb. 4s.*" (p. 343). In another entry Nicholas is noted to have served for 119 days with his men in accordance with the contract "*in litera regis patente*" (pp. 355-356). In the section of the wardrobe book where Norwell accounted for the royal jewels and gold and silver plate in the wardrobe, it is noted that a silver cup decorated with gold and a water pitcher also decorated with gold with a value of 7 lb. 6s. 3d. had been given to Nicholas (p. 400). On another occasion Nicholas is referred to as "*patrono galearum regis*" and received 416 lb. for his service and that of his sailors. He received part of this money from the banking society of the Bardi in Antwerp (p. 428). Occasionally other types of vessels are noted. Alexander Springet, master of *la Margarete*, described as a royal spinace anchored at the Tower of London, had a crew of 1 constable, 26 sailors, and 3 pages (p. 364). John de Stalham, master of *la Spinace* from Great Yarmouth, served with a crew of 1 constable, 21 sailors, and 1 page (p. 381). Robert, a royal chamberlain, was sent "*per regem super mare cum una bargia, una spinacia, et una magna nave*" with 19 men-at-arms and a crew of 138 sailors (p. 385). John Paunz is referred to as a master of the king's barge *la Edmond* from Hythe (p. 220). There are also references to French galleys (p. 221).

¹⁶ *Feeding Mars*, pp. 86-87.

¹⁷ The data in this table are primarily from the section *Incipiunt Vadia Nautarum* (pp. 363-386).

¹⁸ *Ibid.*, pp. 375, 383-384.

¹⁹ *Ibid.*, pp. 434-435. The first entry indicates why these ships were arrested: "*Johanni Swerd magistro de la Godier de Hulla et Rogero Swerd magistro de la Marie de Hulla arestatis per ministros regis de precepto suo in partibus Brabancie anno regni sui xiii ad reduendum eum cum familia sua de Brabancia en Angliam de prestito super vadiis suis et marinariorum dictorum navium per manus domini Thome de Hatfeld, clerici camere regis, solventis eis denarios.*" In January and February 1340 numerous magnates, bannerets, knights, and men-at-arms transported a large number of their horses back to England from Sluis. The entries do not indicate that ships were arrested for this service but each individual had to pay for the passage of his horses and then was recompensed by the wardrobe. The number of ships and sailors involved is not noted but the wardrobe paid a total of 1,540 lb. 6s. 8d. The cost of transportation was a half marc for each horse. The following is a typical entry: "*Domino Henrico de Burghassh episcopo Lincolniensi pro*

Sometimes payments were made to masters and their crews with no mention of the names of the masters, their ships, or their home ports. For example, John de Montgomery, a banneret and household knight, and John Wawayn, a trusted royal clerk, were sent overseas for certain negotiations. They and their personnel used 2 ships with their masters, 2 constables, and 152 sailors. The negotiations and the voyage over and back between 16 December 1336 and 5 January 1337 totalled 21 days. For this naval service the wages were 42 lb. On another occasion Robert, a royal chamberlain, was sent overseas with 19 men-at-arms on 1 barge, 1 pinace, and 1 large ship (*magna nave*). Robert's men-at-arms received 6d. daily and 138 sailors received 3d. daily for a period of 31 days between 12 March and 11 April 1340 for a total of 68 lb. 19s. 6d.²⁰

Although at least ninety percent of the data on masters, ships, sailors, ports, and wages comes from the section *Incipiunt Vadia Nautarum*, dispersed throughout the wardrobe book are entries relating to all sorts of transactions pertaining to ships and their personnel. Among the diverse payments of money received by the wardrobe from the exchequer to compensate for wardrobe expenditures were 66 lb. 13s. 4d. paid to John But, admiral of the fleet at Harwich, for his wages and those of 11 masters of ships.²¹ One of numerous payments to Nicholas Blank de Flisk from Marseilles, referred to as a master of galleys, was 366 lb. for the wages of himself and his sailors. Nicholas had previously contracted to serve Edward III with his galley but obviously he had later been put in charge of a few other galleys.²² Listed under the rubric *Incipiunt Necessaria* are payments to pilots. The pilot Michael Long and 290 pilots used to guide the 291 ships on the crossing from Orwell to Antwerp on 16 July 1338, received 97 lb. from the wardrobe clerk Walter de Wetwang. Each pilot received a half marc (6s. 8d.) for his service. This sum multiplied by 291 equals the 97 lb. paid for the pilots. Nicholas Pike, a prominent merchant from London, who rendered various services to Edward III and is referred to as a master of *la Trinite*, received 35 lb. for providing pilots for the return trip of 13 royal ships and another from London.²³ Under the rubric *Titulus de Prestitis Factis Diversis Infra Tempus Huius Compoti* (advance

passagio 6 equorum suorum pro corpore suo proprio, 25 equorum pro 5 banerettis suis videlicet pro quolibet 5 equi et 96 equorum pro 24 militibus suis videlicet pro quolibet 4 equis et 225 equis pro 75 scutiferis suis videlicet pro quolibet 3 equi, pro quolibet equo dim. mr., 117 lb. 6s. 8d" (pp. 386-392). In another section on imprests 17 masters were remunerated for their arrested ships (pp. 434-436).

²⁰ *Ibid.*, p. 385.

²¹ *Ibid.*, p. 2.

²² *Ibid.*, p. 3. For other payments to Nicholas see note 15.

²³ "*Michaeli le Long et 290 sociis suis xvii die Julii anno xxi^o in alto mari de Orewell versus Andewerpam pro lodmanagio 291 navium passantium regem et homines de exercitu suo, equos eorum et victualia in prima transfrecacione sua versus partes Brabancie ad impugnandum dominum Philippum de Valoys pro rege Francie se gerentem pro qualibet navi dim. mr. per manus Walteri de Wetewang, 97 lb.*" (*ibid.*, pp. 233-234).

THE ENGLISH FLEET (1338-1340)

payments for services) the royal clerk John de Watenhull received 750 lb. for paying the wages of the king's sailors assembled at Walton near Orwell on 14 July 1338.²⁴

The transactions involved in outfitting, repairing, and provisioning ships are scrupulously recorded for the royal ships. Henry de Greystoke, clerk of the royal chamber, was also the clerk responsible for the king's ships *la Touz Seintz* and *le Alhalghcog*. Henry received 100s. from the customs on wool at Southampton to help pay 62 lb. 6d. authorized by Edward III to provision *la Touz Seintz*.²⁵ For wages of men repairing *le Alhalghcog*, Richard de la Pole, the merchant-banker from Hull and king's butler, sold 4 casks of Gascon wine for 20 marcs and paid this sum to Henry; Stephen le Blount, custodian of the king's victuals at Portsmouth, sold 6 casks of flour for 9 lb. 9s., 4 casks of cider for 64s., 12 slabs of bacon for 48s., and 2 casks of Gascon wine for 4 lb., and paid Henry 19 lb. 12s.; and William de Dunstaple, custodian of the king's victuals at Great Yarmouth, sold a variety of victuals and paid the proceeds of 14 lb. 4s. to Henry. During these repairs Henry and the crew also had to be paid. For the service of 421 days Henry, 1 master, 1 constable, and 1 carpenter received 6d. daily; 58 sailors, 3d.; and 6 pages, 1.5d. Their total compensation came to 284 lb. 5s. 6d. but with the note that wages for 91 days had been deducted because these had been previously paid from another source and that wages for 1 sailor for 28 days were also deducted.²⁶ These operations to maintain 2 of the king's ships serve to indicate the logistics involved to maintain not only the small royal fleet but all the other ships while in the king's service.

In his discussion of the types of vessels prominent during the fourteenth century Runyan emphasized that the cog emerged "as the standard vessel for transport and war" because of the larger size and because its broad deck and high freeboards mitigated construction of protective battlements for naval engagements. The largest cogs constructed in the fourteenth century had displacements of up to 300 tons.²⁷ The wardrobe book does not indicate tonnage of ships but is specific on the complements of crews. Besides the masters and constables serving on the king's ships, almost all of which are designated as cogs, were the

²⁴ *Ibid.*, p. 437.

²⁵ *Ibid.*, p. 6. For other transactions involving Henry and these 2 royal ships see pp. 58-59, 64-65, 75, 385, 412-413.

²⁶ *Ibid.*, pp. 58-59, 385. Some of these supplies for Edward III's ships were procured from Flanders and Brabant. For example, John Garlof, a burgher of Sluis, received 100s. for supplying 10,000 quarrels "*ad municionem navium de Flandria missarum in obsequio regis super mare apud Lesclus in Flandria*" (p. 219). Garlof also furnished some ships. Two royal clerks paid 1,500 lb. at Sluis "*Johanni Garlof burgensi de Scluisis admirallo 7 navium de Flandria misso super mare in obsequio regis de prestito super vadiis marinariorum dictarum navium*" (p. 428).

²⁷ *Feeding Mars*, pp. 83-84.

BRYCE LYON

largest complements of sailors numbering 116, 108, 103, and 87.²⁸ From great Yarmouth the largest complements on various ships were 100, 81, 78, 72, 66, and 62. From Lynn there was a ship with a crew of 58, and from Poole one with 49, and from Rye one with 76 and another with 72. Generally the complements from all the ports averaged in the thirties and forties.²⁹ Rarely did the complements dip below 15 but from Kingston upon Hull one ship had only a master and a crew of 7, and from Swynhumber one ship had a master and crew of 5 and another a master and a crew of 4.³⁰ Obviously these ships were small and used only to transport supplies between ports along the coast.

To assemble the fleet of 291 ships to transport his force to Antwerp and to obtain the other odd 80 ships which served him primarily in the period from late 1337 until 25 September 1340 when he concluded a truce with Philip VI of France that ended his Low Country campaign, Edward III had to spread his net wide. From Ireland, Wales, all around the English coast and north up to Newcastle upon Tyne his various officials labored to procure the necessary ships, personnel, horses, war materiel, and supplies. It was an amazing logistical effort that involved 64 ports plus others unnamed in the wardrobe book. Later in the Hundred Years' War Edward's French campaigns involved more ships and crew and larger fighting forces but the transportation only involved a short distance across the English Channel. The voyage of Edward III and his fleet across the North Sea to Antwerp involved at least 135 miles.

Other pertinent exchequer and chancery records could be used to flesh out the above data but none of these records combine and organize such data as efficiently as this wardrobe book does. The preciseness and accuracy with which the data is recorded says much about the sophistication of the organs of English royal administration by the reign of Edward III. As the principal war treasury the wardrobe and its staff, almost a civil service because of its duration, comprised the nerve center of Edward III's military and naval efforts. On the Continent there was as yet no comparable administrative apparatus and definitely no records such as the wardrobe books which afford a daily, monthly, and yearly accounting of what a king was spending of his and of his subjects' money.

²⁸ *Wardrobe Book of Norwell*, pp. 363-364.

²⁹ *Ibid.*, pp. 379-382, 367, 373, 386.

³⁰ *Ibid.*, pp. 375, 377.

ARCHITECTURALE RUIMTE EN BEWEGINGSVRIJHEID VAN DE VROUW IN LAATMIDDELEEUWSE GENTSE RELIGIEUZE EN CARITATIEVE INSTELLINGEN¹.

Els De Paermentier

I. Finaliteit en doel van het onderzoek

Dit onderzoek beoogt om twee hoofdaspecten van het begrip "ruimte", met name de *architecturale ruimte* en de *sociale ruimte*, toe te passen op de vrouw in het laatmiddeleeuwse Gentse kloosterwezen. Omdat het begrip "ruimte" op zich een waaier aan betekenissen omvat² en het onderzoek hierdoor te grootschalig en oppervlakkig dreigde te worden, leek het ons verstandiger om ons in het bijzonder te concentreren op de twee hogervermelde aspecten van het begrip "ruimte", temeer omdat het geraadpleegde bronnenmateriaal ons hierover de meest bruikbare informatie verschaft.

De verschillende kamers, vertrekken of ruimtes binnen de Gentse kloosters en hospitalen worden behandeld in het deel over de *architecturale ruimte*. Daarbij gaat de aandacht niet zozeer naar de specifieke bouw- of ontstaansgeschiedenis van deze vertrekken, doch eerder naar de manier waarop de kloosterlingen en broeders en zusters van het gemene leven zich binnen deze ruimtes dienden te gedragen. De hoofdreden voor deze invalshoek ligt in het feit dat de geraadpleegde bronnen ons onvoldoende informatie verschaffen over de architectuur als dusdanig, maar het accent in deze voorschriften in hoofdzaak lag op het gedrag binnen deze ruimtes. Voor het deel aangaande de *sociale ruimte* worden

¹ Dit artikel vormt een herwerkt uittreksel van de licentiaatsverhandeling *De relatie vrouw-ruimte in religieuze en caritatieve instellingen te Gent in de veertiende en vijftiende eeuw. Een onderzoek naar verschillende aspecten van de geografisch-stedelijke, architecturale, sociale en rituele ruimte bij een twintigtal instellingen* (XXXII + 196 pp.). Met dank aan mijn promotor Professor de Hemptinne, dr. Gita Deneckere en dr. Jozef Scheerder voor de suggesties en het kritisch nalezen van dit artikel. Gebruikte afkortingen: AA: Archief Arme Claren, AB: Archief Bijloke, ABG: Archief Bisdom Gent, HSLZ: Handschriftenleeszaal-RUG, RAG: Rijksarchief Gent, SAG: Stadsarchief Gent.

² In de nederlandse taal wordt *ruimte* algemeen omschreven als de plaats waarin men zich bevindt of waarin men zich vrij kan bewegen. In de functie van *afstand* kan het begrip worden omschreven als *de ruimte tussen twee zaken*. Een lokaal of kamer impliceert een *begrensde ruimte*, met name de plaats die door drie dimensies wordt bepaald. Tot slot kan het begrip *ruimte* nog worden gebruikt als uiting van *sociale bewegingsvrijheid*.

uit een ruim aanbod vooral die aspecten gekozen, die in de bronnen het meest uitgesproken naar voor komen en zich dus ook gemakkelijker tot vergelijking lenen. Zo wordt vooreerst nagegaan welke vormen van sociale hiërarchie zich binnen de behandelde religieuze gemeenschappen manifesteerden. Voorts wordt onderzocht in welke mate en op welke tijdstippen (semi)religieuze vrouwen gemachtigd waren hun gemeenschap te verlaten. Daarmee gepaard gaand wordt speciale aandacht besteed aan de bezoeksregeling en het ontvangen van vreemdelingen binnen het klooster en hospitaal. Tot slot wordt nagegaan in hoeverre de betreffende (semi)religieuze groepen de zwijgplicht dienden te respecteren.

II. Bronnen voor het onderzoek naar de Gentse kloosters en hospitalen : mogelijkheden en beperkingen

In de beginfase van dit onderzoek bleek het niet evident om onmiddellijk te achterhalen uit welk type "historische bron" de meest geschikte informatie voor dit onderzoeksonderwerp zou kunnen gehaald worden. Na verloop van tijd echter bleek dat de normatieve bronnen ons de meest nuttige informatie verschaffen. Vandaar dat regels en reglementen, ordonnanties en statuten de primaire bron vormen voor dit onderzoek naar de twee aspecten van de relatie vrouw-ruimte, terwijl historische documenten van een andere dan normatieve aard slechts ter bevestiging van een gegeven uit de literatuur (bijvoorbeeld in verband met de oprichting van een kapel of oratorium) werden geraadpleegd, of als aanvullende informatie werden ingekeken. Tevens dient vooraf te worden gesteld dat voor dit onderzoek, dat zich immers richt tot de situatie van religieuze vrouwen in **Gent**, vooral werd gewerkt met archivalia. Dan hebben we het in hoofdzaak over de normatieve bronnen, die eigen waren aan de Gentse kloosters en hospitalen. Alleen wanneer dit Gents archiefmateriaal onvoldoende bijdroeg tot het vorderen van het onderzoek (bijvoorbeeld wanneer voor een Gentse religieuze of caritatieve instelling alleen 17de-eeuwse documenten voorhanden waren), werd beroep gedaan op voor bepaalde orden of gemeenschappen algemeen geldende, middeleeuwse normatieve bronnen. De vergelijking van middeleeuwse algemeen geldende regels of statuten met regels of statuten van na de late middeleeuwen, uitgevaardigd voor een Gents klooster, had alleen tot doel om met een grotere zekerheid te kunnen aantonen welke bepalingen uit latere periodes ook in de late middeleeuwen van toepassing waren.

Er dient echter te worden vooropgesteld dat niet voor alle kloosters en hospitalen even bruikbare bronnen beschikbaar waren. Een andere grote beperking ligt in het feit dat niet alle gehanteerde bronnen uit de (late) middeleeuwen stamden. Aanvankelijk werd van de 16de- tot 18de-eeuwse bronnen afgezien, doch na raadpleging ervan bleek dat bepaalde regels, reglementen en statuten grote gelijkenissen vertoonden met (laat)middeleeuwse normatieve bronnen van eenzelfde "orde" of religieuze gemeenschap. De gegevens uit de latere bronnen worden in hoofdzaak gebruikt als nuttige aanvullende informatie. Ingeval er

VROUW EN RUIMTE

voor een klooster zowel middeleeuwse als latere bronnen beschikbaar waren, werd de informatie ervan aangewend om aan te tonen of er op één of meerdere eeuwen tijd al dan niet van een evolutie van bepaalde gebruiken of gewoonten kon worden gesproken.

Nergens echter wordt geponeerd dat de bronneninformatie uit de periode vanaf de 16de eeuw zomaar kritiekloos kon worden overgeheveld naar de late middeleeuwen. Integendeel, men dient deze gegevens met grote voorzichtigheid te benaderen en slechts in die gevallen waar dit expliciet kon worden aangetoond, mag worden besloten dat deze regels ook in de late middeleeuwen van toepassing waren.

Globaal gezien kan men de bewoners van de kloosters en hospitalen, die hier behandeld worden en waarvoor ook het meest bruikbare bronnenmateriaal voorhanden was, reduceren tot vier (semi)religieuze groepen, met name de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus, de tweede- en derde-ordelingen van Sint-Franciscus, de Cisterciënzerzusters en de broeders en zusters van het gemene leven.

1. Reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus

Reguliere kanunnikessen verbleven te Gent in de priorij van Sint-Agnes, in de kloosters van Galilea en Sint-Barbara, en in de abdij van Groenenbriel³. Zij namen respectievelijk in 1454, 1431, 1455 en 1372 de regel van Augustinus aan. Bij de stichting kregen de religieuze gemeenschappen de goedkeuring van de paus, terwijl de regel hen tot de late middeleeuwen meestal werd opgelegd door de bisschop van Doornik⁴.

Voor dit onderdeel zijn geen laatmiddeleeuwse statuten voor de Gentse kloosters van reguliere kanunnikessen voorhanden. De statuten en ordonnanties die nog bewaard gebleven zijn voor de priorij van **Sint-Agnes**, het klooster van **Sint-Barbara** en de abdij van **Groenenbriel** dateren allen van de 17de eeuw⁵.

³ Het onderscheid tussen een abdij en een priorij ligt vooral in hun graad van afhankelijkheid. Een abdij vormde een autonome gemeenschap. Een priorij was afhankelijk van een ander klooster, meestal een mannenklooster. De abt of overste van dit klooster was tevens abt van de priorij, die onder zijn hoede werd geplaatst. Aan het hoofd van een priorij stond een priorin, die slechts in beperkte mate macht kon uitoefenen. De priorijen van Sint-Barbara, Galilea en Sint-Agnes waren respectievelijk afhankelijk van de Sint-Pietersabdij, de abdij van Elzegem en de abdij van Sion te Oudenaarde.

⁴ De voornoemde kloosters van Galilea en Sint-Barbara, de priorij van Sint-Agnes en de abdij van Groenenbriel bevonden zich respectievelijk in de Hoogstraat, de Savaanstraat, op de Gansdries (bij de huidige Lindenlei) en op de Groenenbriel.

Vertrekkend vanuit het feit dat de regel van Augustinus op verschillende manieren interpreteerbaar is, zou men geneigd zijn te veronderstellen dat een uniforme regel voor reguliere kanunnikessen bijgevolg onbestaande is. Deze hypothese bleek na verder onderzoek niet overeen te stemmen met de realiteit. In het archief van het Bisdom bevinden zich namelijk 15de-eeuwse, algemeen geldende Nederlandse statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus⁶. Na vergelijking van deze 15de-eeuwse statuten met de 17de-eeuwse statuten en ordonnanties voor de abdij van Groenenbriel, de priorij van Sint-Agnes en het klooster van Sint-Barbara bleek tot onze verwondering dat grote gedeelten van de 17de-eeuwse statuten overeenkomen met deze van de 15de eeuw, sommige paragrafen (bijvoorbeeld deze met de richtlijnen over het slotgedeelte binnen het klooster) waren bijna letterlijke copieën van elkaar. Hier en daar werden wel bepalingen aangetroffen die specifiek voor elk van de kloosters waren opgesteld. Het voordeel van de vergelijking tussen de statuten van de 15de en 17de eeuw ligt in het feit dat nu met meer zekerheid kan worden gesteld dat een groot deel van de 17de-eeuwse informatie, die voor dit onderzoek werd gebruikt, ook voor de besproken kloosters van reguliere kanunnikessen in de late middeleeuwen gold (althans zeker voor wat betreft de 15de eeuw).

De priorijen van **Sint-Agnes** en **Galilea** waren aangesloten bij het Kapittel van Windesheim. De constituties voor de Windesheimse vrouwenkloosters van voor 1559 zijn uitgegeven door Van Dijk en vormden dus voor dit onderzoek eveneens een grote (aanvullende) hulp⁷.

2. Tweede-ordelingen van Sint-Franciscus

Van de oorspronkelijke regel van 1263 voor de Rijke Claren is gelukkig in het Rijksarchief een 14de-eeuwse kopie bewaard. Deze kopie vormt meteen de meest bruikbare normatieve bron voor de Gentse **Rijke Claren**⁸. Aanvullende informatie werd gehaald uit een verzameling van regels, reglementen en gebruiken in voege in het klooster tot rond 1700. Een groot deel van deze documenten bestond echter nog slechts uit fragmenten, waarvan de meeste ongedateerd.

⁵ De statuten en ordonnanties voor de abdij van Groenenbriel, die door A. Triest, bisschop van Gent, werden uitgevaardigd, dateren van 22 december 1623 en 7 febr. 1628. Deze voor het klooster van **Sint-Agnes** en dat van **Sint-Barbara** werden respectievelijk in 1671 en 1686 uitgevaardigd door de bisschop van Gent (A. Triest (1621-1657), E.A. d'Allamont (1666-1673), A. de Hornes (1681-1694)).

⁶ ABG, GBB 11/55, *Statuten voor de kanunnikessen van de orde van Augustinus*, 15de eeuw.

⁷ VAN DIJK, R.Th.M., *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters voor 1559*, Nijmegen, 1986, 2 Dln.

⁸ De Rijke Claren waren gevestigd aan de Guldenmeers, net buiten de stadsmuren. Pas in de 17de eeuw verhuisden zij definitief *intra muros*.

VROUW EN RUIMTE

De normatieve bronnen voor de Gentse **Arme Claren** zijn heel wat schaarser, vooral omdat geen enkel middeleeuws afschrift van de oorspronkelijke regel van de Heilige Clara voor het Gents klooster is bewaard. Bijgevolg dienden wij ons te beroepen op een 19de-eeuwse vertaling (1837) van de regel van 1253, aangevuld met een vertaling van de statuten der hervorming van de Heilige Coleta in 1434 en enkele bepalingen van 17de-eeuwse concilies.

3. Cisterciënzerzusters

Ook voor de Gentse Cisterciënzerzusters van de Bijloke zijn geen specifieke middeleeuwse normatieve bronnen voorhanden. Uit enkele 19de-eeuwse gedragsregels voor de slotzusters bleek wel dat zij speciaal voor de abdij van de Bijloke waren opgesteld, maar daarmee kon zeker niet het bewijs worden geleverd dat deze regels ook in de late middeleeuwen van toepassing waren geweest. Een copie van een verslag van het *Generael Capittel tot Cîteaux*, gehouden op 14 mei 1618, biedt interessante algemene informatie over het bestuur binnen de Cisterciënzerabdij. Het belangrijkste en meest bruikbaar normatief document voor dit onderzoek is wellicht de algemeen geldende *Rituel François* voor de Cisterciënzerzusters. Hoewel deze gedrukte bron dateert van 1715, bevat ze voor dit onderzoeksonderwerp onschatbare informatie betreffende het gedrag dat door de slotzusters binnen bepaalde architecturale ruimtes (refter, kerk, dormter,...) diende te worden aangenomen. Daarbij komt nog dat in geen enkele andere geraadpleegde normatieve bron zoveel aandacht wordt besteed aan de verschillende soorten "sociale" hiërarchieën binnen een religieuze gemeenschap. Hoewel de *Rituel* niet enkel voor de Gentse Cisterciënzerzusters was opgesteld, en hoewel op geen enkele manier kon worden aangetoond dat de bepalingen, die in de *Rituel* waren opgenomen, ook in de late middeleeuwen reeds van toepassing waren, werden ze toch in dit onderzoek opgenomen. Men wordt bij het lezen van deze bepalingen echter wel attent gemaakt op het feit dat het gaat om 18de-eeuwse informatie, die niet noodzakelijk ook voor de late middeleeuwen geldt.

4. Broeders en zusters van het gemene leven

In hospitalen of *gasthuizen* werden de zieken in veel gevallen verzorgd door een religieuze gemeenschap van broeders en zusters, die een leven in navolging van dat van Sint-Augustinus nastreefden. Toch werden deze broeders en zusters, ondanks het feit dat zij een regel navolgden en hun leven in grote lijnen parallel liep met dat van regulieren, nooit tot een echte *ordo* gerekend, maar werden ze eerder beschouwd als broeders en zusters van het gemene leven. De broeders en zusters konden samen in een hospitaal zijn tewerkgesteld, maar desondanks leidden zij een volledig gescheiden leven.

De oudste normatieve bron voor de broeders en zusters, die actief waren in de hospitaalsector, zijn de statuten voor het leprozenhospitaal of het **Rijke Gast-**

huis, daterend van 1236⁹. Voor het **Sint-Janshospitaal** of Sint-Jan-ten-Dullen zijn ordonnanties van 1404 en 1568 voorhanden, doch deze zijn slechts fragmentair bewaard. De ordonnanties van 1547 en deze van 1670 en 1692, geldend voor hetzelfde hospitaal, zijn iets uitgebreider en waren ons dan ook beter van dienst.

Over het algemeen wordt er in de regels, statuten en ordonnanties voor de hospitalen minder aandacht besteed aan de manier waarop de broeders en zusters zich binnen bepaalde kamers of vertrekken dienden te gedragen dan in de gelijknamige bronnen voor de (slot)kloosters. Wel zal blijken dat de broeders en zusters, net als regulieren, richtlijnen werden opgelegd met het oog op een beperking van hun sociale vrijheid.

Wat deed deze vrouwen besluiten om zich voor de rest van hun leven te wijden aan geestelijke afzondering en strenge voorschriften, al dan niet gebonden aan een clausuur? Waren zij vrij zelf deze beslissing te nemen of was het hun familie die hiervoor de nodige stappen ondernam?

III. Rekrutering en motivatie tot intrede

Reeds in de vroege middeleeuwen bleek dat geestelijke vroomheid niet de enige reden was waarom jongeren het kloosterleven binnentraden. Schenkingen van adellijke minderjarige kinderen aan kloosters, de zgn. *oblatae*, kwamen regelmatig voor¹⁰. In tegenstelling tot de latere periodes werden vaak eerstgeborenen aan het klooster afgestaan, temeer omdat zij niet vroeg genoeg konden beginnen aan een opvoeding waarin kuisheid en zondeloosheid zeer hoog werden gewaardeerd. Bovendien konden zij tot geleerde monniken worden opgeleid. Toch schulde achter dit oblatiemotief een weg waarlangs de adel zijn misvormde, lastige of ziekelijke kinderen van de hand kon doen. Omdat op deze werkwijze veel kritiek werd geuit, verminderde het gebruik ervan na verloop van tijd geleidelijk voor wat de zonen betreft, hetgeen echter niet van de dochters kan worden gezegd. Jongere zonen waren immers nog in staat een opleiding tot ridder te genieten, terwijl meisjes onherroepelijk een last bleven voor het gezin. Vrouwenkloosters bleven in grote mate "overtollige" meisjes rekruteren.

⁹ Voor de uitgave van deze statuten, zie GYSSELING, M., De statuten van de Gentse leprozerie van 1236, *Studia Germanica Gandensia*, V, 1963, pp. 9-43. Het Rijkse Gasthuis of het Gasthuis van Onze-Lieve-Vrouw ter Lazarien werd gesticht op het grondgebied van Sint-Baafs, op de hoek van de Hoogstraat en de Holstraat.

¹⁰ DE JONG, M.B., *Kind en klooster in de vroege middeleeuwen: aspecten van de schenkingen van kinderen aan kloosters in het Frankisch Rijk (500-900)*, Universiteit van Amsterdam, Historisch Seminarium, 1986; BOT, P., *Tussen verering en verachting. De rol van de vrouw in de middeleeuwse samenleving, 500-1500*, Kapellen, Pelckmans, 1990, pp. 176-186.

VROUW EN RUIMTE

Vanaf de 12de-13de eeuw werd, in navolging van de religieuze armoedebeving, West-Europa als het ware overspoeld door oprichtingen van nieuwe kloosters. Vrouwen uit alle standen sloten zich bij bestaande orden aan of leefden in afzonderlijke conventen, al dan niet een regel nalevend. Toch lijken het vooral vrouwen uit de adellijke stand te zijn geweest die voor een religieus leven opteerden.

Veel adellijke dochters werden door hun ouders aan een klooster afgestaan omdat zij binnen het gezin te talrijk waren. Behalve adellijke dochters, die het slachtoffer waren van ouderlijke willekeur, traden veel jonge meisjes ook vanwege andere motieven in. Zo kon het kloosterleven een uitweg bieden om te ontkomen aan een door de ouders voorbestemd huwelijk. Een middeleeuwse vrouw had immers op een bepaalde leeftijd slechts de keuze tussen het huwelijk of het intreden in een klooster.

Koch behandelt de problematiek rond de motieven tot intrede vanuit een andere invalshoek¹¹. Zij stelt dat het massaal intreden van adellijke vrouwen een dwangmatige uiting van een collectieve gesteldheid vormde, waarbij de intrede niets anders was dan een reactie tegen de adellijke wereld, waarin alles draaide rond overvloedige rijkdom en een ethiek van grootmoedigheid. "De middeleeuwse religie vormt", aldus Koch, "een antithese op de adellijke trots". Rijkdom en seksuele frustratie vormden een extra stimulans tot religieuze bekering. Bovendien was het heel goed mogelijk dat de stap naar een kerkelijk celibatair leven voor een vrouw gemakkelijker ging, daar in hun opvoeding steeds van jongs af aan de nadruk werd gelegd op het behoud van de maagdelijkheid. Dit extreme kuisheidsideaal kon er zelfs toe leiden dat de vrouw een angst-zoniet een afkeer- tegenover het huwelijk ontwikkelde. Deze stelling verduidelijkt Koch met de theorie van Dinzelbacher, die meent dat er in de religieuze vrouwenbeweging niet zozeer sprake kan zijn geweest van een collectief tegen de man gericht bevrijdingsstreven, doch eerder van een afwijzing van het huwelijk als gevolg van een extreem religieus kuisheidsideaal¹².

Andere vrouwen traden in omdat zij meenden in het klooster een opleiding te kunnen genieten of om in sommige gevallen een leiderspositie te kunnen uitoefenen. In de meeste vrouwenkloosters werd Latijn onderwezen, al stelde dit niet veel voor. Kennis van de klassieke taal was alleen vereist om de liturgische teksten te kunnen volgen en te begrijpen. De leidersposities binnen een dergelijke gemeenschap werden vaak toegekend aan de meest gegoeden onder de religieuze vrouwen. Zij die het ambt van abdis of prioeres uitoefenden, bezaten een macht die weliswaar niet verder reikte dan de kloostermuren. Alles wat

¹¹ KOCH, E.M.F., *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600*, Leeuwarden, Eisma, 1994, pp. 103-117.

¹² *Ibidem*, pp. 103-117.

daarbuiten viel, kwam onder het gezag van hun mannelijke collega's¹³.

IV. Architecturale ruimte

Vergeleken met de statuten en reglementen met betrekking tot de begijnhoven, waarin slechts op een onrechtstreekse manier melding wordt gemaakt van de verschillende gebouwen, kamers en vertrekken, komen die aspecten in de Gentse regels en statuten voor religieuzen sterker naar voor. De vertrekken en gebouwen binnen een kloostercomplex, waaronder als voornaamste de kerk, de refter, de dormter of slaapzaal, de spreekkamer en het slot, werden meestal in afzonderlijke capitels, voorzien van een titel die de naam van het gebouw of vertrek droeg, besproken. Toch werd daarbij niet zozeer aandacht besteed aan het gebouw of vertrek als architecturaal geheel¹⁴, dan wel aan de functie die binnen deze ruimtes aan een specifiek persoon werd toegekend, aan de houding die door de kloosterlingen diende te worden aangenomen bij het betreden of verlaten van het gebouw of vertrek en dergelijke meer. De vermelding van andere vertrekken dan deze die hierboven werden vernoemd, varieerde dan weer van orde tot orde. In sommige gevallen werd een apart hoofdstukje gewijd aan de werkkamer of de infirmerie, terwijl deze even goed ergens anders onrechtstreeks ter sprake konden komen¹⁵.

De reglementen en ordonnanties voor de Gentse hospitalen zijn veel minder uitgebreid dan die van de kloostergemeenschappen en bevatten eerder algemene richtlijnen voor de broeders en zusters. Hierdoor wordt het dan ook begrijpelijk dat de voorschriften minder gedetailleerd werden opgesteld en dat er bijgevolg slechts een geringe aandacht ging naar het specifiek gedrag dat door de broeders en zusters binnen bepaalde architecturale ruimtes diende te worden aangenomen.

1. Contemplatie en clausuur

Reeds onder Karel de Grote werden aan de kloosterorden strengere maatregelen opgelegd om het groeiend misbruik en de talrijke overtredingen van de orderegel tegen te gaan¹⁶. De ineenstorting van het Karolingische rijk vormde voor de kloosterlingen een gelegenheid om een deel van hun vrijheid terug te winnen,

¹³ *Ibidem*, pp. 103-117.

¹⁴ In de normatieve bronnen wordt weinig of geen aandacht besteed aan de positie van de verschillende vertrekken of kamers binnen de kloostercomplexen. In andere archiefdocumenten werden daar evenmin veel aanwijzingen voor gevonden.

¹⁵ Gezien de beperkte omvang van dit artikel beperken wij ons hier enkel tot architecturale ruimtes als de toegangspoort, de spreekkamer, het slot, de kerk en de dormter.

¹⁶ BOT, P., *Op. Cit.*, pp. 156-157.

doch dit duurde slechts tot de 11de en 12de eeuw, wanneer door nieuwe hervormingen vooral vrouwelijke monialen werden onderworpen aan een strengere clausuur. Dit hield concreet in dat zij de omsloten en ommuurde klooster-ruimte niet mochten verlaten, tenzij met uitzonderlijke toelating van de bisschop. Het verzorgen van armen en zieken in de stad behoorde dus zeker niet tot hun mogelijkheden. Zij werden totaal afgesloten van de buitenwereld en werden als het ware opgelegd hun dagen door te brengen in gebed en meditatie. Koch maakt in haar betoog een duidelijk onderscheid tussen *actieve clausuur*, waarbij de vrouwelijke religieuzen niet buiten de muren van het slotklooster mochten gaan, en *passieve clausuur*, waarbij niemand van buiten de muren het klooster mocht betreden¹⁷. Zij past deze verschillende vormen van clausuur echter alleen toe op Cisterciënzerkloosters (vrouwelijke kloosterlingen), die sedert de beslissing van het Generaal Kapittel in 1220 aan een strenge clausuur waren onderworpen. Uit het betoog van Bot kan algemeen worden opgemaakt dat religieuze vrouwen, die op een dergelijke drastische manier van de buitenwereld werden afgesloten, hier zeker niet opgetogen over waren. De beslissing tot invoering van de clausuur was immers door de mannelijke clerus genomen en vrouwen hadden hier onder geen enkel beding iets aan te zeggen gehad¹⁸. Afzondering van de buitenwereld werd een middel om de vrouwelijke religieuzen beter te kunnen controleren en om hen elke vorm van bekoring door wereldse aangelegenheden te ontzeggen of af te leren. Dit principe wordt onder meer duidelijk uit orderegels voor de Gentse Rijke Claren, waarin expliciet staat vermeld dat "...de kercke de cloosters aen siet als casteelen, en schuytplaetsen om te vluchten uyt al 't perykel van de werrelt en van den duyvel,..."¹⁹. Dit fragment komt uit een van de weinige documenten waarin de visie van de hogere clerus, die tenslotte instond voor het opstellen van de regel, ten aanzien van de vrouwelijke religieuzen zo duidelijk wordt verwoord. Het klooster moest een afgebakende leefruimte vormen waarbinnen vrouwen niet in staat waren zich aan enige vorm van "wereldse bekoring" over te geven.

In de periode van het Tweede Concilie van Lateranen (1139) kwam het gebruik in voege om in de spreekkamer van het klooster de ruimte tussen de kloosterling en de bezoeker door middel van traliewerk te scheiden²⁰. Elke deur die naar buiten leidde, werd voorzien van twee sloten, zodat niemand in staat was het slot individueel te verlaten, wanneer men daartoe de uitzonderlijke toestemming had verkregen (cfr. infra).

In dit opzicht is het begrijpelijk dat in de regels en statuten die op de reguliere vrouwelijke kloosterlingen van toepassing waren, in ruime mate belangstelling werd getoond voor de bepalingen die golden binnen het slot en de spreekkamer.

¹⁷ KOCH, *Op. Cit.*, p. 25.

¹⁸ BOT, P., *Op. Cit.*, pp. 156-157.

¹⁹ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, 14de eeuwse copie van de regel van 1263.

²⁰ BOT, P., *Op. Cit.*, p. 183.

Derde-ordelingen of zogenaamde Tertiariissen en broeders en zusters van het gemene leven, die vooral in de hospitaalsector actief waren, waren niet gebonden aan clausuurregels. In hun statuten of reglementen werd hieraan dan ook weinig of geen aandacht besteed. Wat echter niet wegneemt dat ook zij zich dienden te houden aan bezoekregels of bepalingen in verband met het "uitgaan".

2. Architecturale componenten van het klooster- en hospitaalcomplex

2.1. De toegangspoort

De verplichting voor kloosterlingen tot contemplatie en claustratie werd letterlijk toegepast. Kloosters werden ommuurd en waren slechts hier en daar toegankelijk door toegangspoorten. Voor de abdij van Groenenbriel (reg. kan. Aug.) werd de eis tot ommuring bijvoorbeeld reeds in de stichtingsoorkonde bepaald²¹, wat erop wijst dat de isolatie van vrouwelijke religieuzen binnen de stedelijke ruimte een niet onbelangrijke voorwaarde vormde voor de stichting van een nieuw klooster.

Per klooster werden een of meerdere personen aangesteld die belast waren met het toezicht op wie het klooster binnenkwam of verliet, de zgn. *poortiersters* of *poortieressen*. De taak van de poortieres bestond niet alleen uit het binnen- en buitenlaten van bezoekers in de spreekkamer, zij was vooral ook verantwoordelijk voor het openen en sluiten van bepaalde gebouwen of vertrekken, waarvan alleen zij en de abdis de sleutels bewaarden. Een 17de-eeuwse ordonnantie voor de Rijke Claren maakt duidelijk dat "...zij sullen hebbe de slutels van de rolle ende traillie²² ende van de kerkcke, van de groote poorten, van den bogaert ende en sullen niet open ghedaen worden dan den tijd van noodt ende niet anders maer sullen altoos gesloten bleyve"²³.

Nergens staat echter vermeld op welke momenten van de dag de poort gesloten

²¹ VAN DER HAEGHEN, V., *Het klooster ten Walle en de abdij van den Groenen Briel*, Gent, 1888, 22, Oorkonde 10 maart 1341. Lodewijk, graaf van Vlaanderen, geeft zijn toelating tot de stichting van een klooster op Ter Walle. "...a le dicte mayson, [...] ensi comme elle est muree et che que dedens est, estant pour fonder une mayson de religion de teles persones..."

²² Een rolle was een soort doorgeefluik of draaischijf, "... daermen alle dingen deur geven ende ontfanghen mach." RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten uitgevaardigd door Antonius Triest, Bisschop van Gent, 22 dec. 1623. Aangezien dit "instrument" telkens met de spreekkamer wordt geassocieerd, mag worden aangenomen dat het zich waarschijnlijk in de nabijheid van de traliën moet hebben bevonden, waardoor kloosterlingen met hun bezoekers konden spreken (cfr. infra).

²³ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, Ordonnantie door Frare Simon de Hennin, provinciaal commissaris, 26 mei 1680. Omdat de poortieres de sleutels van de "rolle" en de "traliën" bezat, mag hieruit worden afgeleid dat zij eveneens over de sleutels van de spreekkamer kon beschikken. De poortieres van het Sint-Barbaraklooster (reg. kan. Aug.)

bleef. Deze informatie kan daarentegen wel uit de *rituel* voor de Cisterciënzer-zusters worden gehaald²⁴. In de zomer was het klooster toegankelijk vanaf de Lauden, in de winter vanaf de Priemen²⁵. Wanneer iemand zich aanmeldde, keek de poortieres eerst door een gegrilleerd venstertje welke bezoeker wenste binnen te komen. Vervolgens vroeg zij hem wat zijn wens was, ...” & *sur leur réponse, elle ira faire leurs commissions*”²⁶. Gasten werden altijd binnengeleid in de spreekkamer, die zich bij de Cisterciënzers evenmin ver van de poort bevond. Tijdens de koordiensten bleef het klooster toegankelijk, maar aangezien de poortieres verplicht was deel te nemen aan de koordiensten, mocht zij die verlaten wanneer er iemand aan de poort belde. De poort was overdag gesloten tijdens de Tertsen, de conventmis, de Vespers en tijdens de maaltijden. ‘s Avonds werd ze gesloten vanaf het moment dat de Completen aanvingen. Het schenken van aalmoezen aan armen behoorde eveneens tot de taak van de poortieres²⁷.

Het sluiten van de poort tijdens de maaltijden was een gebruik dat door elke orde werd toegepast, met inbegrip van de mannenorden. Dit kan onder meer blijken uit de algemene instructies van een nuntius aangaande het kloosterleven²⁸.

Niet alleen kloosters, ook hospitalen waren ommuurd en voorzien van poorten. Uit de ordonnanties voor het Sint-Janshospitaal, daterend van 1568, kan duidelijk worden opgemaakt dat ook hier een vrouwelijke poortieres werd aangesteld. Zij diende nauwgezet te observeren welke personen het gebouw, waarin de religieuze gemeenschap van broeders en zusters was ondergebracht, betraden of verlieten. Bovendien “... *en sal de voorseide poortiersterigghe nyet vermoghen bier ofte wijn met kannen, potten, flaschen ende anderssins in te laeten bringhen*”²⁹.

bezat de sleutels van de deuren binnen het slot, doch die van de spreekkamer werden bewaard door de priorin. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten ende Ordonnantien voor het klooster van Sinte Barbara, oversien ende verbeterd door den hoogweerdigen heer Albertus d’Horne, bisschop van Ghendt*, 1 maart 1686, Cap. 18, p. 91. In het klooster van Sint-Agnes bewaarde de priorin alle sleutels. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten ende Ordonnantien van het clooster van Sente Agneeten binnen Gent vande orde vanden heyligen vader Augustinus, getrocken uut andere haere statuten des selfs clooster ende geaprobeert bij den eerwerdichen heere bisschop van Gent*, 16 maart 1671, Cap. 35, p. 37.

²⁴ AB, *Rituel François pour les Religieuses de l’Ordre de Cisteaux*, Paris, 1715, Chap. IX, pp. 407-409.

²⁵ RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten ende Ordonnantien van het klooster van Sente Agneeten...*, 1686, Cap. 34, p. 36.

²⁶ AB, *Rituel...*, 1715, pp. 407-409.

²⁷ *Ibidem*, pp. 407-409.

²⁸ RAG, *Fonds Bisdom*, 4663, Afschrift dateert van de 17de eeuw, datum van het origineel onbekend. “*Dat den portier binnen den tijt van den noen oft avontmaeltijt nymant uut ofte in en laete, welcken hij andermal niet en moste uut oft in laeten...*”

²⁹ SAG, *Fonds Sint-Janshospitaal*, reeks LXV/1, Ordonnantie 10 okt. 1568 (copie).

ELS DE PAERMENTIER

2.2. De spreekkamer

Wanneer bezoekers een kloosterlinge wensten te spreken, gebeurde dit in een speciaal daartoe bestemde spreekkamer. Zoals reeds hoger werd aangehaald, bevond deze kamer zich in veel gevallen niet ver van de poort waardoor men het klooster binnenkwam³⁰. De bezoekers werden naar de spreekkamer geleid door de poortieres.

Reeds in de 13de-eeuwse regel van de Rijke Claren wordt vermeld dat er zich in de spreekkamer of het *locutorium* een soort ijzeren plaat of luik moet hebben bevonden, doorboord met fijne gaatjes, en voorzien van een slot, dat door niemand kon worden geopend. Door dit "luik" diende men te spreken tot de bezoekers. Aan de "binnenzijde", waarmee waarschijnlijk de kant van de kloosterlinge werd bedoeld, was met nagels een zwarte linnen doek bevestigd, opdat niemand de zusters kon zien en zij zelf niet in staat waren hun bezoekers aan te kijken³¹. Aan de bezoekregeling zelf wordt in het deel over de *sociale ruimte* meer aandacht besteed. De hoofdverantwoordelijke voor de spreekkamer was volgens de 17de-eeuwse statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus niet de poortieres maar de abdis. Het behoorde tot haar taak "... datter nimant in het spreekhuys sonder haeren expressen orloff en sal ingaen..."³². Niet alleen was het niemand geoorloofd het locutorium individueel te betreden, ook tijdens het gesprek met bezoekers dienden meerdere personen aanwezig te zijn³³. De 17de-eeuwse instructies aangaande het kloosterleven in het algemeen voegt aan het bovenstaande nog toe dat niet alleen een kleed of doek voor de traliën was vereist, "... twelck se nochtans dicwils sonder reden weeren...", maar dat zij "... haerlieden ooc selve bedecken", om alsnog niet door de bezoekers te

³⁰ In de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Barbara wordt dit geëxpliciteerd. "*Een oft twee [poortieressen] sullen altyjt den gehelen dach door in een camerken ontrent het spreekhuys wesen op datse altyjt bereet moghen zijn om een jeder vanden overcommende lieden te spreken ende te beantwoorden*". RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten ende Ordonnantien voor het clooster van Sinte Barbara*..., 1686, Cap. 35, p. 150.

³¹ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, 14de eeuws afschrift van de regel van 1263, Cap. XVI. "*Ipsum locutorium sit congruae quantitatis, de lamina ferrea subtiliter perforata, et taliter clavis fortibus coaptata, quod numquam valeat aperiri. [...] cui pannus niger lineus interius taliter apponatur, quod nec sorores extra videre valeant, nec videri.*"

³² RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten uitgevaardigd door bisschop Antonius Triest, 22 dec. 1623, Cap. 35. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten*, 1671, Cap. 35, p. 37, RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara*, 1686, Cap. 35, p. 150.

³³ De 17de-eeuwse statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Barbara voorzagen echter in een bepaling, waardoor een kloosterlinge met haar moeder, vader, broer of zuster mocht spreken zonder dat daar andere religieuzen bij aanwezig waren. In dergelijke situaties werd de deur van de spreekkamer dan wel opengezet, zodat men van buiten de spreekkamer kon zien wat er binnen gebeurde, zonder te horen wat er werd gezegd. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara*, 1686, Cap. 35, p. 150.

VROUW EN RUIMTE

worden opgemerkt³⁴. In de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus wordt gesproken van een dubbel traliewerk, dat aan de kant van de bezoeker was voorzien van ijzeren pinnen en aan de kant van de kloosterlinge was bedekt met een doek³⁵. Nochtans was het volgens deze bron op bepaalde dagen, maar niet op vrijdagen, vastendagen, tijdens de advent en de vasten, en niet op biecht- en communiedagen, mits goedkeuring van de abdis toegelaten de doek of het gordijn weg te nemen of opzij te schuiven. Dit impliceert echter nog niet dat deze gewoonte ook in de late middeleeuwen van toepassing was, temeer daar deze bepaling niet is opgenomen in de 15de-eeuwse algemeen geldende statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus.

Over de momenten waarop kloosterlingen met bezoekers mochten praten, verschaffen de algemene constituties van de Windesheimse vrouwenkloosters, waarbij het Gentse Agnetenklooster en dat van Galilea (reg. kan. Aug.) was aangesloten, meer uitleg. Niemand kreeg de toelating om zich in de spreekkamer met vreemdelingen te onderhouden tijdens het koorgebed, de conventsmis of de rust, en zeker niet in de periode tussen de Completen en de Priemen ('s nachts), tenzij zij hier een gewichtige reden toe hadden. Eens een kloosterlinge in de spreekruimte kwam, was het haar niet toegestaan daar langer dan een uur te verblijven³⁶.

Alleen uit de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus kan verdere informatie worden gehaald met betrekking tot de inrichting van de spreekkamer, al stelt deze niet veel meer voor. In een bijvoegsel wordt namelijk

³⁴ RAG, *Fonds Bisdom*, 4663, Instructies van een apostel-nuntius ..., 17de eeuws afschrift, origineel onbekend.

³⁵ RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten uitgevaardigd door bisschop Triest, 1623, Cap. 35. "De traillen sullen ooc soo nauwe wesen dat men daer deur de hant niet steken en kan, [...] nochte iet geven ofte ontfanghen." Daarvoor dienden immers de "rolle" en de draaischijven. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 35, p. 150. In de statuten voor de reguliere kanunnikessen van het klooster van Sint-Agnes wordt gesteld dat "... aende traellien sullen sijn hauten deuren [waarschijnlijk luikjes] die gesloten sullen wesen in tijden datmen niet spreken en mach". RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 35, p. 37.

³⁶ VAN DIJK, R.Th.M., *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters voor 1559*, Dl. 2, p. 805. "Nulli sine notabili et necessaria causa detur licencia loquendi in locutoriis cum extraneis aut intrandi ibidem, quamdiu hore vel missa conventualis dicuntur vel quando conventus dormit, sed post completorium et ante primas nemini sine inevitabili necessitate concedatur. Nulla vocata ad locutoria ultra horam unam loquetur". De statuten voor de kloosters van Sint-Barbara en Sint-Agnes vullen deze richtlijnen nog aan met de bepaling dat er niet mag gesproken worden op biecht- en communiedagen, op vrijdagen en woensdagen, en in de advent en de vasten, tenzij om uitzonderlijke redenen. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 35, p. 153. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 34, p. 36.

gesteld dat "...int spreekhuys maer twee veinsters (= spreekvensters) ofte ten uutersten drie [...] sullen wesen"³⁷. In de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Barbara en Sint-Agnes wordt nog verder bepaald dat "... in desen spreechuyse en sal wesen gheen deuren daer men uut oft in 't convent commen sal"³⁸.

2.3. Het slot

Het slot vormde binnen het klooster de eigenlijke leefruimte voor de religieuzen die eeuwige geloften hadden afgelegd en gebonden waren aan de clausuur. Niemand van de slotzusters mocht het slot verlaten, van buitenaf werd niemand binnengelaten. Het document aangaande de instructies voor het kloosterleven in het algemeen verwijst naar een ordonnantie van 1310, waardoor "...nonnen [...] oft susters souden blijven in hun cloosteren onder eeuwelycke beslyutenisse, [...] waerduer wordt gheordonneert, dat gheene vande nonnen stillelyck oft expresselyck gheprofest, macht hebben oft sal moghen hebben om uit het clooster te gaene, van wat religie oft orden dat se sijn ..."³⁹. Ook voor de Rijke Claren werd reeds op 18 oktober 1263 bepaald dat de zusters in gehoorzaamheid, armoede en kuisheid een leven binnen het kloosterslot zouden leiden⁴⁰. Enkel in de statuten van Groenenbriel (reg. kan. Aug.) wordt een plausible verklaring voor het "slotwezen" aangetroffen. Het zou de religieuzen in staat stellen "... het gemack des eenicheyts beter te vercrygen, genieten ende bewaeren, want deur de conversatie van weerlycke oft buyten persoonen wort veel verstroeytheit veroorsaect"⁴¹. Dit verwoordt echter niet de persoonlijke houding van de kloosterlingen ten aanzien van de clausuur, want "...de beslyutenisse is ingestelt geweest vande vaders ende autheuren des geestelycke levens"⁴².

In de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Barbara en Groenenbriel werd voorgeschreven dat het slot aan alle kanten diende omringd te zijn met hoge muren, voorzien van deuren, vensters en sloten. De belangrijkste gebouwen of

³⁷ RAG, Fonds Groenenbriel, Idem, Cap. 35. RUG, HSLZ, Ms. 4, Statuten voor het clooster van Sinte Barbara..., 1686, Cap. 35, p. 152. Met "veinsters" worden hier de rasters, waardoor gesproken werd, bedoeld. Er konden dus waarschijnlijk maximum drie kloosterlingen tegelijk bezoek ontvangen.

³⁸ RUG, HSLZ, Ms. 4, Statuten voor het clooster van Sinte Barbara ..., 1686, Cap. 35, p. 153. RUG, HSLZ, Ms. 4, Statuten voor het clooster van Sente Agneeten..., 1671, Cap. 35, p. 37.

³⁹ RAG, Fonds Bisdom, 4663, Instructies van een apostel-nuntius aangaande het kloosterleven, 17de eeuws afschrift, Origineel onbekend, Cap. 91.

⁴⁰ RAG, Fonds Rijke Claren, Regel, 1263, copie 14de eeuw, Cap. 1. "...vivendo in obedientia, sine proprio, et in casitate sub clausura."

⁴¹ RAG, Fonds Groenenbriel, 8, Statuten uitgevaardigd door bisschop Triest, 1623, Cap. 36.

⁴² RAG, Fonds Groenenbriel, 8, Idem, Cap. 36.

VROUW EN RUIMTE

vertrekken die in de abdij van Groenenbriel en het klooster van Sint-Agnes tot het slotgedeelte werden gerekend waren de refter, de dormter of slaapzaal, de panden, de boomgaarden, de brouwerij, de hoven en alle plaatsen die dienden tot het eigen gebruik van de regulieren⁴³.

Voor de 17de eeuw wordt in een aantal bronnen bepaald dat alle vensters en "gaten", die de slotzusters enig zicht op de buitenwereld zouden kunnen verschaffen, dienden geblindeed te worden⁴⁴, doch dit kan niet met zekerheid worden aangetoond voor de 14de-15de eeuw. Toch is dit aannemelijk, aangezien ook in laatmiddeleeuwse bronnen reeds van een strenge clausuur getuigd wordt.

In de meeste gevallen was het slot slechts toegankelijk door één dubbele deur, die moest voorkomen dat men, in het geval de deur zou openstaan, rechtstreeks kon binnenkijken in het slot of omgekeerd geen enkele kloosterling in staat was een glimp van de buitenkant op te vangen⁴⁵. De 17de-eeuwse statuten voor de abdij van Groenenbriel (reg. kan. Aug.) spreken van "... *geenen toeganck [...]* in het slot, *doer eenighe anderen inganck oft deure, dan een alleen, oft twee uuterlinghe...*"⁴⁶. In de regel voor de Rijke Claren staat beschreven hoe men via een ophefbare deur die zich op een verhoogde plaats bevond, mits bijzondere toelating toegang kreeg tot het slot. Dit kon nooit in de periode tussen de Completen en de Priemen van de volgende dag. Ook tijdens de rustperiodes en gedurende visitaties bleef de deur opgetild⁴⁷. Uit de constituties voor de Windesheimse vrouwenkloosters blijkt dat er zich in de kerk bovendien een soortgelijke deur bevond, waardoor eventuele novicen konden worden binnengeleid, en die door de priester kon worden gebruikt om de sacramenten aan de zieken toe te

⁴³ RAG, *Fonds Groenenbriel*, Idem, Cap. 36. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 36, p. 156.

⁴⁴ RAG, *Fonds Bisdome*, 4663, *Algemene instructies...*, Afschrift 17de eeuw, origineel onbekend. RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, *Statuten uitgevaardigd door bisschop Triest*, 1623, Cap. 35. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 35. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten*, 1671, Cap. 35.

⁴⁵ In de constituties voor de Windesheimse vrouwenkloosters, waarbij het Gentse Sint-Agnetenklooster en de priorij van Galilea waren aangesloten, staat vermeld dat de sleutel van de buitenste deur werd bewaard in het slot (dus aan de binnenkant), terwijl de sleutel van de binnenste deur werd toevertrouwd aan iemand die door de visitorator was aangesteld in het "buitenste" deel van het klooster. VAN DIJK, R.Th.M., *Op. Cit.*, p. 443.

⁴⁶ RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, *Statuten uitgevaardigd door bisschop Triest*, 1623, Cap. 36.

⁴⁷ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, Regel 1263, Afschrift 14de eeuw. "*Quae scala per catenam ferream ex parte sororum studiose ligata, a completorio dicto usque ad primam diei sequentis, continue sit suspensa, et tempore diurnae dormitionis et visitationis...*"

ELS DE PAERMENTIER

dienen⁴⁸. De deur die toegang bood tot de boomgaard was hier eveneens een voorbeeld van.

In de kerk zelf werden een of twee kleine vensters aangebracht die in hoofdzaak dienden als "biechtraampjes". Zij dienden eveneens voorzien te zijn van traliën en een doek die daaraan was bevestigd. In uitzonderlijke situaties kon door deze venstertjes een kort bericht worden doorgegeven, doch het biechtraam mocht geenszins worden gebruikt als spreekraam⁴⁹. Merkwaardig is dat in de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Barbara gewag wordt gemaakt van twee andere "venstertjes" binnen de kerk. "*Inden muer vanden choir naer de voorkercke sal oock wesen een spreekvenster, ende daer neffens een cleyn ander vensterken, waer door men sal moghen de Communie gheven, de welcke altijts sullen ghesloten wesen, ten waere alst tijt is daer door de Communie te gheven...*"⁵⁰.

In de spreekkamer kon men een kleinigheid doorgeven aan de slotzusters door de doorgeefluiken en draaischijven of "rollen". Dergelijke systemen waren voorzien van een of meerdere sloten en werden pas op aanvraag opengemaakt. Ingeval hetgeen diende overhandigd te worden te groot was om op de draaischijf te plaatsen, kon dit via de deur gebeuren. De plaats waar deze "instrumenten" waren aangebracht wordt nergens duidelijk beschreven. Zowel in de regel van de Rijke Claren (1263) als in de algemene constituties voor de Windesheimse vrouwenkloosters voor 1559 wordt gesteld dat de zogenaamde "rollen" moesten worden aangebracht op verschillende daartoe geschikte plaatsen in de muren. Feit is dat hetgeen door deze luiken en draaischijven werd gegeven, van "buiten" het slot naar de ruimte "binnen" het slot werd gebracht, zodat de luiken de grens vormden tussen het slotgedeelte van het klooster en het deel daarbuiten. Onder geen enkele voorwaarde echter mochten de gever en de ontvangster elkaar zien⁵¹.

Het was aan alle kloosterlingen verboden het slot te verlaten. Onder welke specifieke condities dit wel was toegestaan wordt in het deel over het "uitgaan" benaderd.

Met het voorafgaande kan worden bevestigd dat de strenge bepalingen die in verband met de clausuur werden opgemaakt ongetwijfeld tot doel hadden de

⁴⁸ VAN DIJK, R.Th.M., p. 806. "*Potest et aliud in ecclesia haberi ostium simili modo firmandum, ubi includende introducuntur vel per quod sacerdos infirmis sacramenta ministraturus ingredi possit.*"

⁴⁹ VAN DIJK, *Op. Cit.*, p. 443.

⁵⁰ RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 36, p. 160.

⁵¹ Voorbeeld voor de Rijke Claren: "*Et taliter disponatur, quod per eam nec intra nec extra valeat aliquis intueri.*" RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, Regel 1263, 14de eeuwse copie, Cap. 14.

VROUW EN RUIMTE

monialen van de desbetreffende kloosters op een zo groot mogelijke afstand van het "wereldse" te houden. Elke (dubbele!) deur die de overgang vormde van buitenwereld naar het slot werd voorzien van zware sloten, waarvan de sleutels maar aan ten hoogste twee personen werden toevertrouwd. Hiermee wordt nog maar eens het bewijs geleverd dat alles wat zich binnen de slotmuren afspeelde, volledig was gericht op gebed, meditatie en contemplatie.

Aangezien de hospitalen, met uitzondering van de Bijloke (Cist.), waren bevolkt door broeders en zusters van het gemene leven, is het begrijpelijk dat, vermits zij niet waren gebonden aan een clausuur, in de statuten geen aandacht werd besteed aan een slotleven. Het voortdurend contact met en het verzorgen van zieken en behoeftigen maakte van hen immers "actieve religieuzen", zodat het onmogelijk was hen af te zonderen van de buitenwereld en hen te verplichten hun leven te leiden in het teken van gebed en contemplatie. Dit neemt echter niet weg dat zij eveneens gebonden waren aan reglementen betreffende het uitgaan en het ontvangen van "gezonde" vreemdelingen.

2.4. De kerk of kapel.

Voor dit architecturaal onderdeel werd in hoofdzaak beroep gedaan op de *Rituel François* voor de Cisterciënzusters⁵². Hoewel deze bron dateert uit de 18de eeuw, bevat ze een van de meest treffende en volledige beschrijvingen van hoe religieuzen zich binnen de "kerkelijke ruimte" dienden te gedragen en bovenal welke houding zij dienden aan te nemen tijdens de goddelijke diensten.

De religieuzen zaten aan beide kanten van het koor, in de volgorde waarin ze hun professie hadden gedaan. De zieke en behoeftige religieuzen zaten in een apart koorgedeelte (het derde gedeelte), dat afgesloten was van de rest door middel van een tussenschot. Het bevond zich achter de zitstoelen van de abdis en de prioeres, waarnaast zich aan beide zijden nog een of twee zitstoelen bevonden. De abdis zelf zat op de eerste plaats van het rechtse koor, de zitstoel van de priorin was gesitueerd op de eerste plaats van het koor aan de linkerkant⁵³.

⁵² AB, *Rituel François pour les Religieuses de l'Ordre de Cisteaux*, Parijs, 1715. Naar alle waarschijnlijkheid waren deze voorschriften en gewoonten ook van toepassing op het Gentse Cisterciënzerklooster, omdat zich in het archief van de Bijloke een (waarsch. 19de-eeuws) identiek afschrift bevindt van de *Rituel François*, geldend voor dit klooster. AB, *Gedrageregels*, los document, waarsch. 19de eeuw.

⁵³ AB, *Idem*, 1715, Chap. 7, p. 17. Over het algemeen werden de termen "abdis" en "prioeres" als synoniem van elkaar gebruikt. In dit geval blijkt dit onmogelijk, daar de priorin een andere plaats in de kerk kreeg toegewezen dan de abdis. Daarom wordt hier waarschijnlijk met "prioeres" wel degelijk een overste bedoeld, maar iemand die hiërarchisch gezien iets lager in rang stond dan de abdis. Men denke hier bijvoorbeeld aan de novicemeesteres, die instond voor de volledige opleiding van novicen van bij de intrede tot aan de professie, of een andere overste met een plaatsvervangende functie bij afwezigheid van de abdis.

ELS DE PAERMENTIER

Het gedrag of de houding die monialen binnen de kerk dienden aan te nemen is in de *Rituel* op een accurate manier voorgeschreven. Zo dienden de religieuzen op een specifieke manier de kerk te betreden, meer bepaald het hoofd een beetje naar beneden gebogen, de ogen naar de grond gericht⁵⁴. Geen enkele zuster mocht het middengedeelte van de kerk bewandelen, met uitzondering van de abdis of de priorin. In stilte betraden en verlieten de religieuzen het koor via een toegang ter hoogte van het hoofdaltaar. In de algemene voorschriften van de apostel-nuntius betreffende het kloosterleven wordt, als aanvulling bij de doorgang van het slot naar de kerk, aandacht geschonken aan de "weg" die de priester diende af te leggen om in de kerk of kapel te komen. Weliswaar alleen voor slotkloosters, die door vrouwelijke religieuzen waren bevolkt, gold de bepaling dat, wanneer de kerk of kapel zodanig gelegen was dat ze enkel door de priester kon worden bereikt via het slot, "... datmen raedt scheere, door de welcke men vinde oft door den omeganck oft door een ander plaetse, een ander wech voor de priester om inde kercke te commen"⁵⁵. Vanzelfsprekend zag men er even streng op toe dat geen vreemdelingen via de kerk toegang kregen tot het slot⁵⁶. Omgekeerd was het aan de religieuzen evenmin toegestaan om na het Officie "... te commen tot de buytenste kercke⁵⁷, ende aldaer de vreemdelingen diese willen besoecken, veel min dat se te kercken uutgaen, ende oft in de kerckduere de passanten observeren, oft tot de ghebueren gaen om tsamen te clappen"⁵⁸.

In het Gentse Agnetenklooster (reg. kan. Aug.) kwam het voor dat de bidplaats voor andere doeleinden dan de goddelijke diensten werd gebruikt⁵⁹. Wanneer een jong meisje wenste te worden opgenomen in deze religieuze gemeenschap, werd een vergadering gehouden in de bidplaats. Ook de professie of de ceremonie rond het afleggen van de eeuwige geloften vond in deze ruimte plaats. De gotische kapel die zich in het Bijlokehospitaal naast de toenmalige ziekenzaal bevond, werd na de 15de eeuw achtereenvolgens gebruikt als ziekenzaal, amfiteater en lijkenhuis⁶⁰.

De wijze waarop de broeders en zusters, die in de hospitaalsector waren

⁵⁴ AB, *Idem*, 1715, Chap. 5, pp. 12-14.

⁵⁵ RAG, *Fonds Bisdom*, 4663, Instructies ..., Afschrift 17de eeuw, origineel onbekend, Cap. 91.

⁵⁶ *Ibidem*, Cap. 91.

⁵⁷ Of hiermee de ruimte buiten de kerk of de plaats achteraan de kerk wordt bedoeld, waar het de religieuzen verboden was te komen omdat die voor "wereldse" personen (bv. parochianen) was voorbehouden, valt hier niet met zekerheid uit af te leiden.

⁵⁸ AB, *Rituel...*, 1715, Chap. 7, p. 17.

⁵⁹ CASSIMAN, A., *De Moderne Devotie of Geert Groote in Oost-Vlaanderen, Ons Geestelijk Erf*, XXVII, Antwerpen, 1952, p. 177.

⁶⁰ Eds., *8 eeuwen Gentse ziekenhuizen*, Catalogus van de tentoonstelling van 13 feb. - 3 maart 1993, Museum A. Van der Haeghen, UZ, 1993, p. 43.

VROUW EN RUIMTE

tewerkgesteld, zich binnen de bidplaats dienden te gedragen, werd, zij het minder gedetailleerd dan in de kloosterregels, in de reglementen voor het Wenemaerhospitaal beschreven⁶¹. Zo mocht “... *in den bede huse [...] niemant yet doen zonder daert toe ghemaect es, [...] ende en wilt niet singhen sonder dat ghij ghelesen hebt datmen singhen sal*”⁶².

Een laatste voorbeeld toont duidelijk aan hoe men in het hospitaal van Sint-Jan en Sint-Pauwel belang hechtte aan het uitzicht vanuit bepaalde vertrekken. In een rekening van 12 maart 1555 wensten de voogden van het hospitaal de cijns op een stuk grond rechtover de kapel, tussen de Elisabethgracht en de straat, eigendom van het Sint-Elisabethbegijnhof, verder te betalen, opdat niemand anders het zou kunnen bebouwen. De reden daartoe lag in het feit “... *dat de zelve erfve [...] rechte over de duere ende inganck vanden voornomden godshuuse licht ende datmen van daer ziet duer de cappelle inden ghemeenene vloer vanden godshuuse daer de provenghierigghen daghelicx gaen staen ende zitten ende spinnen...*”⁶³. Rekening houdend met de wens van de hospitaalvoogden om in 1555 de cijns verder te betalen, mag hieruit worden afgeleid dat men reeds in de late middeleeuwen van in de kapel uitzag op de werkkamer van de proveniersters. Iets dergelijks zou binnen een slotklooster natuurlijk ondenkbaar zijn, daar alle vensters en ramen, die een enigszins “aangenaam” uitzicht verschaften, geblindeerd waren.

2.5. Dormter of slaapzaal

In verscheidene bronnen werd de dormter net als de andere gemeenschappelijke plaatsen in een apart hoofdstuk of kapittel behandeld. De manier waarop de zusters zich binnen hun cel dienden te gedragen, werd reeds in een copie van de oorspronkelijke regel van 1263 voor de Rijke Claren, de oudste bron die voor dit onderdeel werd geraadpleegd, geïncorporeerd.

Alle zusters die gezond waren, lagen in een gemeenschappelijke slaapzaal, met inbegrip van de abdis. Zij lagen gekleed en omgord op hun bedden, die van elkaar waren gescheiden⁶⁴. Het bed van de abdis stond in de slaapzaal op een welbepaalde plaats, van waaruit zij een overzicht had over de bedden van alle zusters⁶⁵.

⁶¹ SAG, *Fonds Wenemaer*, reeks LXIX, nrs. 4 en 5, Reglementen, 1597.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ BETHUNE, VAN WERVEKE, A., *Het godshuis van Sint-Jan en Sint-Pauwel te Gent, bijgenaamd de Leugemeete*, Gent, 1902, p. 137.

⁶⁴ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, 14de eeuws afschrift van de regel van 1263, Cap. 5. “*Omnes sorores sanae, tam abbatissa quam aliae, vestitae et cinctae iaceant in communi dormitorio, et quaelibet per se lectum habeat ab invicem separatim.*”

⁶⁵ RAG, *Fonds Rijke Claren*, Idem. “*Lectus tamen abbatissae in tali loco dormitorii disponatur, quod inde ceteros dormitorii lectos sine obstaculo, si commode fieri poterit, valeat intueri.*”

In een latere verklaring van dit capittel wordt gesteld dat "... *alle religieusen sullen liggen in eenen gemeenen dormtere alwaer de kamers ofte cellen gesepeareert sullen sijn*"⁶⁶. Wat verder uit deze verklaring blijkt dat 's nachts alle celdeuren gesloten werden, en dat de sleutel alleen door de abdis op haar kamer werd bewaard. Dit zou kunnen impliceren, in tegenstelling tot wat in de oorspronkelijke regel werd bepaald, dat de abdis een eigen kamer of cel bezat. Een mogelijke oplossing zou kunnen liggen in de interpretatie dat alle bedden binnen de slaapzaal van elkaar werden gescheiden door middel van schutsels of wanden, elk voorzien van een deur met slot, en dat zij daardoor met de term "cel" of "kamer" werden aangeduid. Het blijft dan natuurlijk onduidelijk hoe de abdis een globaal overzicht kon houden over al deze bedden of cellen.

In de constituties voor de Windesheimse vrouwenkloosters (Sint-Agnetenpriorij en het klooster van Galilea) kan een gelijkaardige constructie in de slaapzaal worden vastgesteld⁶⁷. Alle gezonde religieuzen, dus ook de abdis, sliepen in de slaapzaal in een cel of *chambrette*. De ingang van de cel werd er echter niet zoals bij de Rijke Claren afgesloten door een deur met slot, maar door een laken ter breedte van het bed⁶⁸. Aan niemand was het toegestaan de cel of kamer van iemand anders te betreden, met uitzondering van de abdis⁶⁹. De religieuzen dienden in hun cel te blijven in de periode tussen de Completen en de Priemen. Enkel om de Metten bij te wonen, om naar het toilet te gaan en om zich te warmen aan de haard was het geoorloofd de slaapzaal te verlaten⁷⁰. In de nabespreking van de bronnen van de Windesheimse kloosters bevestigt Van Dijk dat in de vrouwenkloosters de slaapzaal steeds op de bovenverdieping werd ingericht⁷¹, terwijl de inrichting van de dormter in de mannenkloosters zowel op de bovenverdieping als op het gelijkvloers kon zijn⁷². Voor de overige Gentse kloosters zijn hierover geen concrete gegevens beschikbaar.

⁶⁶ RAG, *Fonds Rijke Claren*, Idem. Verklaring van capittel 5, wrsch. 17de eeuw.

⁶⁷ VAN DIJK, R.Th.M., *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters voor 1559*, pp. 807-808.

⁶⁸ *Ibidem*, pp. 807-808. "*In anteriori parte circa latitudinem lecti fieri potest et ante residuum pannus dependeat.*"

⁶⁹ Deze bepaling komt eveneens voor in de statuten voor de Gentse reguliere kanunnikessen van Augustinus. RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten..., 1623, Cap. 38. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 37, p. 161. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 30, p. 32.

⁷⁰ VAN DIJK, *Op. Cit.*, pp. 807-808. "*A completorio usque ad primas nusquam sine licencia extra dormitorium divertant, nisi pro necessitate nature et ad ecclesiam pro divino officio peragendo sive ad calefaciendum.*"

⁷¹ Dit kan worden bevestigd voor de priorij van Sint-Agnes (reg. kan. Aug.), die was aangesloten bij de Congregatie van Windesheim. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 30, p. 32.

⁷² VAN DIJK, *Op. Cit.*, p. 451. Voor de abdij van de Bijloke (Cist.) werd een aanwijzing gevonden waaruit bleek dat de dormter zich waarschijnlijk op de benedenverdieping bevond. VAN LOKEREN, *Op. Cit.*, p. 22. "*... les cellules, qui se trouvaient au-dessus du cloître ...*".

VROUW EN RUIMTE

Uit de *Rituel* (1715) voor de Cisterciënzerzusters kan worden opgemaakt dat de cellen van de religieuzen vooraan van een deur voorzien waren, aangezien een gedetailleerde beschrijving wordt gegeven van de celdeur, die van een klein vierkant raampje was voorzien, dat kon gesloten worden door een schuifplankje. Door dit raampje kon de abdis observeren wat de religieuzen in hun kamer aan het doen waren. Bovendien was het de kloosterlingen verboden hun deur te sluiten, omdat de abdis op om het even welk moment, hetzij overdag, hetzij 's nachts, de cel kon binnenkomen⁷³.

Het was gebruikelijk dat de oversten de cellen van de religieuzen bezochten. De 15de-eeuwse statuten der Arme Claren bijvoorbeeld schetsen hoe "... *tusschen zeven en acht uren de Vicaresse met eene andere Zuster vergezelschaft, alle de bedden van de slaepplaats ootmoediglyck en godvruchtiglyk [zal] bezoeken, op dezelve gewyd water werpende, [...] opdat zy te beter met God mogen bezig zyn ...*"⁷⁴. De statuten voor de reguliere kanunnikessen van Augustinus komen in grote lijnen overeen met wat in de regel voor de Rijke Claren wordt voorgeschreven⁷⁵. Over het bezoek van de abdis melden de statuten dat "... *de Abdesse alle nachte den dormter sal doen sluyten, ter selver ure, ende dicwils sien ofte doen sien, oft yder op haere celle is ...*"⁷⁶.

Zowel in de statuten voor Groenenbriel als in de ordonnanties voor de Rijke Claren werd het uur waarop de religieuzen zich naar de dormter dienden te begeven expliciet vermeld. Zo werd voor de reguliere kanunnikessen voorgeschreven dat zij "... *ten acht uren sullen [...] maecken in haer ruste te sijn, naer welcken tijt de abdesse nimant en sal licht laeten hebben*"⁷⁷. In de ordonnanties voor de Rijke Claren wordt dit meer genuanceerd. "*On ordonne pareillement que dortoir soit tousiours ferme a huict heures du soir, et pour les dimanches et festes a sept et demie...*"⁷⁸. De overige bronnen verschaffen ons daarover geen informatie.

De broeders en zusters van het gemene leven waren niet gebonden aan een clausuur en genoten dus een relatief grotere vrijheid dan slotzusters. Toch blijkt uit een bron voor het Wenemaerhospitaal dat de zusters, net als de regulieren, in

⁷³ AB, *Rituel François ...*, 1715, Chap. 11, p. 155.

⁷⁴ AA, *Den eersten regel der religieuzen van de heylige Clara, met de statuten der hervorming van de heylige Coleta*, Vertaling 1837, Kap. 11, p. 71.

⁷⁵ RAG, *Fonds Groenenbriel*, Statuten uitgevaardigd door bisschop Triest, 1623, Cap. 38. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 37, p. 164.

⁷⁶ RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten..., 1623, Cap. 38.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, Ordonnances et constitutions des Clarisses Urbanistes, s.d. (wrsch. 16de-17de eeuw).

een gemeenschappelijke dormter slapen, in bedden die door wanden van elkaar gescheiden waren⁷⁹. Van controle op de cellen door de "meesteres" wordt niet gesproken. Waarschijnlijk zal dit dan ook in mindere mate dan in slotkloosters het geval zijn geweest.

V. Sociale Ruimte : bewegingsvrijheid en omgang met familie en vreemdelingen

De plicht tot navolging van de strenge clausuurbepalingen die vanaf de middeleeuwen zo eigen was aan de regulieren en aan de vrouwelijke religieuzen in het bijzonder, oefende niet alleen invloed uit op de architectuur van de kloostercomplexen. De sociale ruimte of bewegingsvrijheid werd flink aan banden gelegd. Allerhande nauw omschreven beperkingen betreffende het omgaan met vreemdelingen, het ontvangen van bezoek en het verlaten van het slot in uitzonderlijke omstandigheden, vormen hier slechts enkele voorbeelden van. In het hierna volgende onderdeel zal gepoogd worden na te gaan in hoeverre deze bepalingen in de late middeleeuwen invloed uitoefenden op het leven van deze religieuzen en of er omstandigheden waren waarin deze richtlijnen in mindere mate golden of "verzacht werden" .

1. Sociale Hiërarchie

Bepalingen in verband met het respect dat door "minderen" voor "meerderen" moest worden opgebracht, kwamen regelmatig voor in de geraadpleegde normatieve bronnen, doch hun aanwezigheid was iets meer uitgesproken in de gewoonten, gebruiken en "gedragscodes" dan dat dit het geval was in de meer officiële regels en statuten. De 17de-eeuwse *Rituel François* voor de Cisterciënzerzusters vormt hier het meest treffende voorbeeld van. Hoewel deze informatie stamt uit de 18de eeuw, schetst ze niettemin een duidelijk beeld van wat het begrip "sociale hiërarchie" inhoudt.

Vooreerst werd de verheven positie van de abdis of priorin duidelijk in de manier waarop kloostelingen de kerk betraden. Aan geen enkele religieuze was het toegestaan te wandelen in de middengang van de kerk, "...si ce n'est l'Abesse ou la Superieure..."⁸⁰. De kloosterlingen dienden een buiging te maken voor de abdis wanneer zij haar buiten de kerk, in de kloostergangen ontmoetten. Wanneer religieuzen elkaar tegenkwamen, "... elles se salueront mutuellement en passent"⁸¹. Gedurende de werktijden, na de Completen, op de dormter, in de

⁷⁹ RAG, *Fonds Gent*, 164, 17de eeuwse copie van een ordonnantie- en fondatieakte van 1352. "... ende de susteren sullen moeten ligghen en gescheeden op eenen dormtere..."

⁸⁰ AB, *Rituel François pour les Religieuses de l'Ordre de Cisteaux*, Paris, 1715, pp. 13-14.

VROUW EN RUIMTE

refter of in de kerk waren de vrouwelijke religieuzen niet verplicht te knielen voor elkaar, doch wel voor de abdis wanneer die zich in de richting van de religieuzen begaf. Morlion, die zijn informatie over de reguliere kanunnikessen van Sint-Agnes in hoofdzaak haalde uit de 15de-eeuwse kroniek van het desbetreffende klooster, vat de macht van de abdis summier samen door te stellen dat religieuzen tegenover de overste van het klooster zichzelf en hun eigen overtuigingen dienden weg te cijferen⁸². Uit verschillende hiernavolgende voorbeelden zal blijken dat dit grotendeels klopt. Toch stipt Persoons aan dat de priores of abdis, hoewel de kloosterlingen enorm veel eerbied voor haar dienden op te brengen, net als de andere religieuzen gekleed was en met hen het gewone kloostereten at en de getijden bijwoonde⁸³. In de 19de-eeuwse vertaling van de oorspronkelijke regel van 1253 voor de Arme Claren kan in verband met de sociale status van de abdis nog worden aangehaald dat zij "... in alles het Gemeente zal volgen : in de Kerk, Slaepplaets, refter, Ziekhuis en in de kleederen; hare Vicaresse is verpligt het zelfde te doen"⁸⁴. De sociale positie van de abdis tussen de overige religieuze vrouwen kon dus verschillen van situatie tot situatie. Uit voorbeelden blijkt dat zij in theorie en op materieel vlak⁸⁵ eerder werd gelijk gesteld aan de andere religieuzen, doch *de facto* scheen zij alle ("sociale") macht naar zich toe te trekken en dwong zij respect af van de andere religieuzen.

De macht van de abdis of de priorin blijkt tevens uit het feit dat zij het was die teken gaf tot het beginnen of eindigen van het Officie, of toelating gaf aan een religieuze die om een of andere reden de kerkelijke dienst vroeger wenste te verlaten⁸⁶. Pas na het Officie mochten alle kloosterlingen het koor verlaten, met

⁸¹ *Ibidem.*

⁸² MORLION, C., De onuitgegeven kloosterkroniek van het Sint-Agneeteconvent als bron voor de deugdenspiegel en spiritualiteitsbeleving bij de vrouwelijke Moderne Devoten, *Ons Geestelijk Erf*, 56, 1982, p. 350.

⁸³ PERSOONS, E., Het dagelijks leven in de Windesheimse vrouwenkloosters, *Spiegel Historiae*, 15, 1980, p. 346. Deze bepaling was op dezelfde wijze opgenomen in de 15de eeuwse algemene statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus. ABG, GB 11/55, *Statuten van de kanunnikessen van de orde van Sint-Augustinus*, 15de eeuw.

⁸⁴ AA, *Den Eersten Regel der Religieuzen van de Heylige Clara...*, Vertaling 1837, Kap. 4, p. 9.

⁸⁵ Vooral voor wat betreft de maaltijden en de kledij.

⁸⁶ AB, *Rituel...*, 1715, pp. 43-44. "... et elle (= de abdis) accorde sa permission en faisant un signe de la main, ou inclinant un peu la tête." Dit kan eveneens voor de Gentse reguliere kanunnikessen worden aangetoond. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, cap. 5, p. 36. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 9, p. 12. Uit bijna alle regels en statuten voor de Gentse religieuze vrouwengemeenschappen bleek dat de abdis of priorin ook het teken gaf tot het beginnen en beëindigen van de maaltijden.

⁸⁷ AB, *Rituel...*, 1715, p. 44.

dien verstande dat "... *les anciennes sortant les premières*"⁸⁷. Het is echter niet duidelijk of met "anciennes" de oudsten in leeftijd of de oudsten in rang, i.e. het tijdstip waarop men was ingetreden, bedoelde. Mocht het hier inderdaad gaan om een verschil in leeftijd, dan kan eerder worden gesproken van een "leeftijdshierarchie" dan van een "ranghiërarchie"⁸⁸.

In de refter schijnen dan weer meer ranghiërarchieën van kracht te zijn geweest. Uit respect voor de abdis dienden de kloosterlingen bij het binnen komen van de eetruimte te knielen in de richting van de hoofdtafel, waaraan de abdis gezeten was⁸⁹. Zij bleven in die houding totdat de abdis had plaatsgenomen aan tafel. Verder werd in de 18de-eeuwse *Rituel* voorgeschreven dat "... *les Inférieures ne s'asseoient pas, qu'à proportion que celles qui les précédent, se soient placées*"⁹⁰. De hiërarchie in leeftijd, die naast de ranghiërarchie in de refter eveneens nauwgezet werd toegepast, wordt duidelijk bij het bedienen van de kloosterlingen. De *Rituel* beschrijft dat ingeval er twee religieuzen instonden voor de bediening aan de tafel waaraan de abdis zat, de oudste in leeftijd de abdis zelf bediende, terwijl de bediening van de overige kloosterlingen die aan dezelfde tafel waren gezeten⁹¹ werd overgelaten aan de jongere zuster die eveneens met de bediening was belast⁹².

Voor de Gentse caritatieve instellingen werd nagenoeg geen enkele aanwijzing gevonden betreffende een of andere vorm van sociale hiërarchie. Uit de klachtenlijst van de zieke poorters uit het Rijke Gasthuis ten jare 1349 blijkt alleen dat de broeders en zusters van het gemene leven verscheidene knechten ter hunner beschikking hadden⁹³.

⁸⁸ Bij de mannelijke navolgelingen van de regel van Benedictus schijnt vooral de ranghiërarchie van belang te zijn geweest. De rang die men na zijn intrede had bekomen bepaalde de volgorde waarin zij te communie gingen, het tijdstip waarop zij hun psalmen aanvatten en hun plaats in het koor. SCHMITZ, P., *Regula Sancti Benedicti et Regula Monachorum*, Namen, 1945, Cap. 63, pp. 88-89. "*Ergo secundum ordines quos constituerit vel quos habuerint ipsi fratres, sic accedant [...] ad communionem, ad psalmum imponendum, in choro standum.*" De hiërarchie in leeftijd hield voornamelijk in dat de jongeren respect en eerbied voor de ouderen dienden op te brengen, maar dat omgekeerd ook gold dat de jongeren de ouderen evenzeer dierbaar moesten zijn. SCHMITZ, *Idem*. "*Iuniores igitur priores suos honorent; priores minores suos diligant.*"

⁸⁹ AB, *Rituel...*, 1715, p. 132.

⁹⁰ AB, *Rituel...*, 1715, pp. 132-133. Wie precies wordt bedoeld met "inférieures", in tegenstelling tot de "supérieures", wordt nergens nader omschreven. Waarschijnlijk omvatten de "inférieures" de novicen en de kloosterlingen die nog niet zolang waren ingetreden, en werd met "qui les précèdent" de religieuzen bedoeld die een hogere plaats in rang bekleedden, of gewoon ouder waren.

⁹¹ Aan de tafel van de abdis gold nog een andere leeftijdshierarchie, die met name inhield dat "... *les plus anciennes sont les plus proches de la Supérieure.*" AB, *Rituel...*, 1715, p. 139.

⁹² *Ibidem*, p. 134.

⁹³ WILLEMS, J.F., Klagten der zieke poorters in het Gasthuis te Gent, Ten Jare 1349, *Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands*, 7, 1843, p. 89.

2. Uitgaan

De bepalingen betreffende het "uitgaan" werden in de meeste bronnen op een opvallend gedetailleerde manier weergegeven. Vaak werd dan ook tot in de puntjes geregeld onder welke omstandigheden de kloosterlingen het slot mochten verlaten. Er kan vrijwel met zekerheid worden gesteld dat de strenge voorschriften omtrent het uitgaan ook in de late middeleeuwen werden nagevolgd, temeer omdat zij in de 13de-eeuwse regel voor de Rijke Claren en in de 15de-eeuwse statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus reeds uitvoerig beschreven staan in het hoofdstuk over het slot.

De Rijke Claren bijvoorbeeld waren slechts gemachtigd het slot te verlaten wanneer zij door "... *eenige peryckeuse en onvermijdelicke nootsaeckelyckheit...*" daartoe werden gedwongen. Dergelijke gevaarlijke en onvermijdelijke omstandigheden konden zowel een uitslaande brand als een onverwachte inval van de vijand betekenen. Voorwaarde was dat de kloosterlingen hierdoor niet meer de gelegenheid zouden krijgen zich naar de overste of abdis te begeven om toelating te vragen om het slot te verlaten⁹⁴. Het verlaten van het slot naar een andere geschikte plaats diende in groep te gebeuren, er rekening mee houdend dat "... *clausae morentur (= onderhouden)*"⁹⁵. Wanneer Rijke Claren naast deze uitzonderlijke omstandigheden het slot wensten te verlaten, hadden zij daarvoor de toelating nodig van de kardinaal van Rome, die door de Heilige Stoel was aangesteld om de religieuze gemeenschap te superviseren en te besturen⁹⁶.

Dat niet alleen het verlaten van het slot, maar ook de omgeving rond het slot kon bijdragen tot een verslapping van de aandacht voor de religieuze plichten, blijkt uit het voorgebod dat in 1530 door de Gentse schepenen werd uitgevaardigd met de bedoeling de "slecht befaamde huizen" in de buurt van het klooster van Groenenbriel (reg. kan. Aug.) af te schaffen of de dienaressen ervan te vermanen en aan te sporen zich te verplaatsen, omdat zij een niet geringe misleiding

⁹⁴ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, 14de eeuwse copie van de Regel van 18 okt. 1263, Cap. 2. "... *clausae manere firmiter teneantur, [...] nisi forsan quod absit supervenire inevitabilis et periculosa necessitas, sicut exustionis ignis, vel incursus hostilis, seu alicuius huiusmodi, que dilationem nullo modo caperent, ad egrediendi licentiam postulandi.*" ABG, GB11/55, *Statuten van de kanunnikessen in de orde van Sint-Augustinus*, 15de eeuw, Cap. 18.

⁹⁵ RAG, *Fonds Rijke Claren*, Idem. Deze bepalingen zijn ongeveer gelijklopend met die voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus. COENEGRACHT, P., *Op. Cit.*, p. 364. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 36, p. 158. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 35, p. 37.

⁹⁶ RAG, *Fonds rijke Claren*, Idem. "... *nisi forte de mandatio aut autoritate cardinalis Romanae ecclesiae, cui a sede apostolica generaliter fuerit iste ordo commissus,* ..."

ELS DE PAERMENTIER

vormden voor de kanunnikessen van Groenenbriel. Een uittreksel uit het voorgebod mag dit illustreren : “*Ende omme dat den dienst Godts, die men bij daghe ende bijnachte doet binnen dyveersche cloesters [...] staende ten Groenen Briele en de daer omtrent, grootelics verachtert wert by den ongheregheldden, beroerte ende onghestadichede daghelicx ghebuerende by den heerbeerghen, bordeelen ende lichten levene van de personen aldaer wonende, [...] so ghebieden van heere ende wet wegghen, dat allen den ghuene van lichten levene ende hemlieden daer mede gheneerende, tsijn vrouwen, weerdinnen, lichte meysins oft hooftvrouwen, rumen, vertrecken ende verhuussen in den selven Groenen Briele ende daer ontrent, tusschen dit ende Pallemsondach, ende also verre als sy tselve licht leven willen blijven contynuweerne, gaen wonen Over Schelde daer van hauts toe gheordyneert*”⁹⁷.

In het 17de-eeuwse afschrift van de algemene instructies aangaande het kloosterleven werd zowel voor de vrouwelijke als voor de mannelijke religieuzen, die gebonden waren aan het slot, voorgeschreven dat “... *ghesondicht werdt van religieusen in het uitgaen oft om de vrienden te besien, oft om eenich spectacel t'aenschouwen, oft om de stadt ende de straeten herrewaert ende derrewaert t'overloopen, ende in veele ijdele ende onsalighe tsamensprekinge met de broeders...*”⁹⁸.

Straffen voor religieuzen die het klooster zonder toestemming hadden verlaten, waren niet minder mals voor de Cisterciënzerzusters dan voor de Rijke Claren. De abdis besliste immers in samenspraak met de biechtvader van het klooster om de religieuze bij haar terugkeer in het klooster te “... *garder sûrement dans une chambre fermée et en silence, jusqu'à ce qu'elle ait eu ordre du Supérieur majeur de la faire absoudre de l'Excommunication qu'elle a encourüe*”⁹⁹.

In tegenstelling tot de eerder schaarse informatie die in de bronnen en literatuur van de Gentse caritatieve instellingen over bepaalde vormen van sociale hiërarchie werd gegeven, lijken er meer gegevens beschikbaar te zijn rond de voorschriften in verband met het verlaten van de instelling.

Met uitzondering van diegenen die van de meesteres een speciale toestemming hadden verkregen, mochten de broeders en zusters van het Sint-Janshospitaal slechts één maal per week buiten de instelling overnachten. Zusters die zich naar de nabijgelegen Sint-Jacobskerk begaven, dienden minstens met twee te zijn¹⁰⁰. De richtlijnen in verband met het “vergezeld uitgaan” voor de religieuzen van het

⁹⁷ VAN DER HAEGHEN, V., *Het klooster ten Walle en de abdij van den Groenen Briel*, Gent, 1888, nr. 179, Voorgebod van de schepenen betreffende slecht befaamde huizen in de buurt van den Groenenbriel, 1 april 1530.

⁹⁸ RAG, *Instructies van Oct. Frang. Mirter, apost. nuntius in Duitsland, aangaande het kloosterleven*, Afschrift 17de eeuw, Origineel onbekend, Cap. 96.

⁹⁹ AB, *Rituel...*, Chap. 6, p. 380.

VROUW EN RUIMTE

Wenemaerhospitaal luidden als volgt: "...sij en sullen niet gaen [...] waer waert dat noot es te gane, min (= minstens) twee of dan drie ende die ghene die noot heeft yewerincs te gaene, di en sal niet gaen metten ghenen die si willen sal, maer metten ghene daerse die prostinne mede ghebieden sal te gane..."¹⁰¹. De extra informatie die ons hierbij wordt verschaft houdt in dat het voor de religieuzen van het Wenemaerhospitaal de overste was die besloot door wie zij vergezeld zouden worden. Nergens wordt vermeld of dit alleen voor de zusters of zowel voor de broeders als voor de zusters gold.

Voorts waren zowel de broeders als de zusters verplicht aan de meesteres de reden en de bestemming van hun "reis" te melden¹⁰². Net zoals dit het geval was bij de slotzusters, deinsde men er bij de broeders en zusters van het gemene leven evenmin voor terug om overtreders van de regels betreffende het uitgaan te bestraffen. "Ende voert waren sij van huus viertiennacht so souden sij verbueren haer broet ende haer suvelsghelt van al so langhe tijts als sij buten huus waren..."¹⁰³.

Aangezien het Sint-Janshospitaal gedurende de 15de eeuw werd gekarakteriseerd door een ernstig verslappende regeltucht, gingen de vicaris-generaal van de bisschop van Doornik én de officiaal in 1517 over tot het afkondigen van een bevelschrift, waarin werd gestipuleerd dat voortaan niemand van de broeders of zusters was gemachtigd de instelling binnen te komen of te verlaten voor of na de vastgestelde uren¹⁰⁴. Bovendien mocht niemand voortaan het hospitaal nog verlaten zonder toelating van de meesteres¹⁰⁵. Een ordonnantie van 1568

¹⁰⁰ DE POTTER, F., *Op. Cit.*, p. 150. Algemeen werd in de ordonnantie van 1404 enkel voor de zusters van het Sint-Janshospitaal bepaald dat "... ne gheene sustre buten huus gaen en sal, en sal sijn bi den horlove van der meesterighe ende met eere ghesellinne..." Naar alle waarschijnlijkheid zullen hier vooral de veiligheid en de mogelijkheid tot controle op de vrouwelijke religieuzen een bepalende rol hebben gespeeld. SAG, *Sint-Janshospitaal*, Reeks LXV/1, Ordonnantie 10 april 1404.

¹⁰¹ SAG, *Wenemaerhospitaal*, Reeks LXIX, nrs. 4 en 5, Regel 1597.

¹⁰² SAG, *Sint-Janshospitaal*, Reeks LXV/1, Ordonnantie 10 april 1404. "... so wie die huter poert in pelgerinaegen gaen wille ofte met sinen vriend die es sculdich te commene tote der meesterighe ende gheven haer te kennene waer dat sij wesen willen ende bidden haer om den orlof..."

¹⁰³ SAG, *Idem*, Ordonnantie 10 april 1404.

¹⁰⁴ In een ordonnantie van 24 febr. 1547 werden de uren waarop men ten laatste terug diende te zijn in het hospitaal vastgesteld "... van Bamesse tot vastenavondt [...] ten zeven uren, ende van vastenavondt tot Bamesse ten neghen uren, ten waere dat sij tot langheren tijdt consent hadden." SAG, *Sint-Janshospitaal*, Reeks LXV/1, Ordonnantie 24 febr. 1547.

¹⁰⁵ DE POTTER, F., *Op. Cit.*, pp. 153-155. Mag hieruit worden afgeleid dat het tijdens de late middeleeuwen voor de broeders en zusters niet verplicht was om een toelating om de instelling te mogen verlaten te bekomen? Gezien de zedeloosheid die in de 15de eeuw in het hospitaal heerste, lijkt dit waarschijnlijk wel het geval te zijn geweest. Walters stelt dat niet alle Gentse religieuzen die actief waren in de hospitaalsector de

ELS DE PAERMENTIER

bewijst dat de strengere 16de- eeuwse bepalingen om de kloosterontucht van de 15de eeuw tegen te gaan bleven gelden of zelfs werden verstrakt. Zo werd bijvoorbeeld voor de broeders en zusters van het Sint-Janshospitaal opnieuw bepaald dat "... *es gheordonneert dat nyemandt binnen de bijvanghe vande voorseiden hospitale wonende, tsij suster, broeder of provengiersterigghe en sal vermoghen buyten den selven bijvanghe te gane dan met consente van de overste...*"¹⁰⁶.

3. Bezoekregeling en contact met mannen

Wanneer rekening wordt gehouden met het strenge slotleven dat aan de regulieren werd opgelegd, is het begrijpelijk dat niet alleen het uitgaan, maar ook het daarmee gepaard gaand ontvangen van bezoekers zoveel mogelijk werd beperkt. Het valt op hoe in de verschillende regels, reglementen en statuten steeds dezelfde personen worden vermeld die, omwille van hun functie of hun religieuze rang, gemachtigd waren het slot te betreden, doch alleen wanneer zij daar een grondige reden toe hadden. Toch wordt hier en daar blijk gegeven van een versoepeling van de bezoeksregeling wat ouders en familieleden betrof.

Wanneer de concrete situatie van de Gentse vrouwelijke religieuzen wordt onderzocht, blijkt dat er veel gemeenschappelijke kenmerken tussen de geestelijke gemeenschappen onderling in verband met het ontvangen van familieleden en kennissen konden worden geconstateerd. Zo werd in 1401 door paus Bonifatius IX een bulle uitgevaardigd, waardoor het voor de kanunnikessen van Groenenbriel (reg. kan. Aug.) geoorloofd werd in tijden van nood hun ouders en bloedverwanten te bezoeken¹⁰⁷. Deze bepalingen waren eveneens van toepassing op de Rijke Claren, doch bij hen scheen een grotere nadruk te liggen op het feit dat familieleden, om het slot te mogen betreden, over een toelating dienden te beschikken. Het moest om een dringende situatie gaan¹⁰⁸. In de statuten voor

instelling zonder toelating konden verlaten. Hij toont bijvoorbeeld aan dat het geen enkele Cisterciënzerzuster van de Bijloke in de middeleeuwen geoorloofd was na haar professie het klooster/hospitaal te verlaten, tenzij zij hiervoor de uitdrukkelijke toestemming van de abdis had verkregen. WALTERS, J., *De Zusters Cistercianen der Bijloke en der Toevlucht van Maria te Gent. Geschiedkundig Overzicht*, Gent, 1924, p. 4.

¹⁰⁶ SAG, *Sint-Janshospitaal*, Reeks LXV/1, Ordonnantie 10 okt. 1568.

¹⁰⁷ VAN DER HAEGHEN, V., *Het klooster Ten Walle en de abdij van Groenenbriel*, Gent, 1888, nr. 113, Bulle 9 nov. 1401. "... *quotienscumque parentes et consanguineos tempore infirmitatis huiusmodi visitare, [...] dummodo rationabilis causa subsistat...*"

¹⁰⁸ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, Regels, Reglementen en gebruiken in voege in het klooster, [1263]-1700, Cap. 4, Art. 1. "*De Heylicheyt der beloften van het slot en wort alleen niet gesconden als de Religieusen uyt gaen, maer oock als wanneer sonder Recht sonder oorelof, en buyten noot de vremde daer binnencomen...*" Wanneer van deze situatie werd afgeweken, werd niet alleen de persoon die binnenkwam, maar ook de religieuze die de toegang tot het slot had verschaft, bestraft met excommunicatie. Er kan

de Arme Claren werd niet gesproken van een toelating vanwege de abdis, maar veeleer van een "... oorlof van onzen H. Vader den Paus of van de Heer Cardinael beschermmer van het Order,..."¹⁰⁹ wanneer bijvoorbeeld iemand van de familie of een kennis in het binnenste gedeelte van het klooster wenste te komen. Biechtvaders, geneesheren en andere hierna vernoemde personen vormden een uitzondering op deze regel.

De enige personen die zonder meer het slot der Rijke Claren mochten betreden waren "... den cherugin, den docteur, de weercklieden ende andere...", doch "... men sal sich nauwkeurigh schicken in hunne binnen laetinge in het slot..."¹¹⁰. De 17de-eeuwse statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus verschaffen ons hierover meer gedetailleerde informatie. Naast de bovenvermelde personen¹¹¹ werd de toegang tot het slot bovendien nog verleend aan de bisschop of de visitator¹¹² en de biechtvader¹¹³. De kapelaan, die in sommige

niet met zekerheid worden bevestigd dat deze voorschriften ook voor de late middeleeuwen golden, daar op dezelfde pagina van het manuscript gewag wordt gemaakt van het Concilie van Trente. De bepalingen golden dus waarschijnlijk vanaf de tweede helft van de 16de eeuw.

¹⁰⁹ AA, *Statuten uitgevaardigd n.a.v. de hervorming van de H. Coleta rond 1434, aangevuld met bepalingen van 1638*, vertaling 1837, Kap. 15, p. 48. In het klooster van de kanunnikessen van Sint-Barbara was een bezoek binnen het slot enkel toegestaan mits toelating van de bisschop. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 36, p. 156.

¹¹⁰ RAG, *Fonds Rijke Claren*, Idem, Art. 3. Wie met "andere" wordt bedoeld valt niet uit de context af te leiden. Waarschijnlijk worden hier ook werklieden mee bedoeld.

¹¹¹ RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten uitgevaardigd door bisschop Triest, 2 dec. 1623, Cap. 36. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 36, pp. 158-160. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 35, p. 37. Onder de werklieden werden in de statuten voor de kanunnikessen van Groenenbriel de "...hoveniers, aerbeyders, wagnaers, ende andere welcker hulpe het clooster van noode heeft..." gerekend. Bij de Arme Claren ging men zelfs zo ver dat "... de Abdisse zich wel zal wachten van het werk, dat van de Zusters zelve kan gedaen worden, door persoonen van buyten te laten doen". AA, *Statuten uitgevaardigd naar aanleiding van de hervorming van de H. Coleta rond 1434, aangevuld met bepalingen van 1638*, Vertaling 1837, Kap. 15, pp. 48-49.

¹¹² RAG, *Fonds Groenenbriel*, Idem, Cap. 36. De bisschop en de visitator dienden wel "... vergeselschap te sijnde met ghemanierde ende treffelycke geestelycke persoonen..."

¹¹³ RAG, *Fonds Groenenbriel*, Idem, Cap. 36. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 36, pp. 158-160. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 35, p. 37. Biechten binnen het slot was enkel mogelijk voor de religieuzen die niet in staat waren hun bed te verlaten. Wanneer de biechtvader het slot betrad, "... sullen een oft twee hem vergeselschappen tot aen de camer [van de zieke] om biecht te hooren, ende met open deuren hem altijts int gesicht hebben, verwachten tot sijn vertreck." De biechtvader mocht zich dus nooit alleen begeven naar de kamer van de zieke religieuze.

ELS DE PAERMENTIER

religieuze gemeenschappen instond voor het afnemen van de biecht, voor het uitreiken van de communie en het toedienen van het laatste sacrament, en van wie eveneens vermelding wordt gemaakt in de 19de-eeuwse vertaling van de oorspronkelijke regel voor de Arme Claren, mocht enkel het slot betreden wanneer hij vergezeld was, "... en er binnen zynde, dat zy in eene openbare plaets wezen, alwaer zy elkanderen kunnen zien en van andere gezien worden"¹¹⁴. Steeds diende men er echter nauwgezet op te letten dat de personen die het slot binnenkwamen "... moeten geleet (= begeleid) wesen, van twee oft drye religieusen tot die plaetse daer sij te doen hebben, ende niet elders"¹¹⁵.

Bezoek ontvangen omvatte niet alleen het zien van ouders, familieleden of kennissen, maar betekende tevens dat de religieuzen ook onderling met elkaar contact konden hebben. Dit onderling contact diende wel steeds in het openbaar plaats te vinden. In de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus wordt immers duidelijk gestipuleerd dat "... ten genen tijden en sal toegelaten worden dat de religieusen op malcanders cellen gaen om te spreken, veel min om bij malcanderen te slapen op arbitrare correctie..."¹¹⁶. Met uitzondering van de abdis, die op elk mogelijk moment de cellen van de religieuzen kon controleren, was het de kloosterlingen dus niet toegestaan een bezoekje op elkaars cel te brengen.

De bezoekregeling voor de broeders en zusters van het gemene leven bleek niet minder streng te zijn opgesteld dan de voorafgaande bepalingen die golden voor de slotzusters. In de ordonnantie van 1568 werd bepaald dat het Sint-Janshospitaal volledig kon worden gesloten en dat de poortierster "... nyemandt en sal laten uutgaen noch ooc vremdelinghen innecommen, dan hebbende consent van der voorseyder meesterighe"¹¹⁷. In dit opzicht valt het binnenlaten van vreemdelingen in het gedeelte van het Sint-Janshospitaal waar de broeders en zusters verbleven dus in zekere mate te vergelijken met de manier waarop dit bij de reguliere slotzusters gebeurde.

Daar waar in het Sint-Janshospitaal de vrouwelijke religieuzen slechts voor hoogstnodige zaken of in dringende situaties contact met mannen mochten hebben, schijnt dit in veel mindere mate het geval te zijn geweest voor de zusters

¹¹⁴ AA, *Den eersten Regel...., met de Statuten der Hervorming....*, Vertaling 1837, Kap. 12.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten..., 1623, Cap. 38.

¹¹⁷ SAG, *Sint-Janshospitaal*, Reeks LXV/1, Ordonnantie 10 okt. 1568 (copie). *Idem*, Ordonnantie 24 febr. 1547. Deze bepalingen waren niet anders voor kennissen of vrienden die in een andere stad woonden en dus een hele reis achter de boeg hadden. Een volgend citaat kan dit illustreren: "Oock inden ghevalle den susteren eenich vriendt buyten der stede woonende quaeme visiteren, den zulcken sullen sij vermoghen vier te doen makene ter bequaemer plaetsen, hebbende consent van huerlieder meesterighe ende andersins niet..."

VROUW EN RUIMTE

van het Wenemaerhospitaal. In de regel die aan het eind van de 16de eeuw werd uitgevaardigd wordt immers letterlijk vermeld "... *nochtan en wert u niet verboden mannen te siene als ghij yewerincx gaet...*"¹¹⁸. Contact met mannen was dus toegestaan wanneer men uitging, zolang men zich maar niet liet bekoren en overging tot onkuisheid, want "... *dats groote sonde*"¹¹⁹.

In het Rijke Gasthuis tenslotte leefden de mannen en vrouwen dan weer volledig gescheiden van elkaar¹²⁰, zodat de "relatieve vrijheid" op gebied van omgaan met mannen niet voor alle broeders en zusters van het gemene leven gold.

4. Zwijgplicht en vormen van communicatie

Het opleggen van een zwijgplicht vormde voor kloosterlingen een niet geringe inkrimping van de sociale bewegingsvrijheid. De momenten of omstandigheden waaronder de religieuzen mochten praten werden op een gedetailleerde manier uiteengezet in de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus en in de constituties voor de Windesheimse vrouwenkloosters voor 1559, waar volgens Persoons het Gentse Agnetenklooster en de priorij van Galilea (reg. kan. Aug.) deel van uitmaakten¹²¹. De voornaamste plaatsen waar de stilte diende te worden gehandhaafd waren de kapel, de refter, de slaapzaal of dormter, het toilet en de plaats bij de haard¹²². Tijdens het koorgebed en de conventsmis, en tijdens de maaltijden en de middagslaap werd evenmin enige vorm van communicatie geduld¹²³. De "grote" silentie ging in van de Completen tot na de Priemen of de

¹¹⁸ SAG, *Wenemaerhospitaal*, Reeks LXIX, nrs. 4 en 5, Regel 1597.

¹¹⁹ SAG, *Wenemaerhospitaal*, Idem, nrs. 4 en 5.

¹²⁰ GYSSELING, M., De Statuten van de Gentste leprozerie van 1236, *Studia Germania Gandensia*, t.V, 1963, p. 27. "*Omnes viri tam sani quam infirmi a mulieribus tam sanis quam infirmis [...] habeant separatim.*"

¹²¹ PERSOONS, E., *Op. Cit.*, p. 20.

¹²² VAN DIJK, R.Th.M., *De Constituties der Windesheimse Vrouwenkloosters voor 1559*, Nijmegen, 1986, Dl. 2, pp. 801-803. "*In oratorio, refectorio, dormitorio suo et conversarum in parte claustris designata, circa ignem et in loco privato sorores omni tempore silentium teneant.*" RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 33, p. 143. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 29, p. 31. In de 13de-eeuwse regel voor de Arme Claren werd bepaald dat men enkel in de kerk, op de dormter en in de refter moest zwijgen. Vanaf de tweede helft van de 15de eeuw kwam daar nog het pand of het klooster bij. AA, *Den eersten regel...*, met de statuten der hervorming van de Heylige Coleta, Vertaling 1837, Kap. 5, pp. 10-11, Kap. 10, p. 33.

¹²³ VAN DIJK, *Op. Cit.*, pp. 801-803. "*Infra horas regulares et missas conventuales et tempore meridiane dormicionis et refectonis silentium teneant*". In de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus is daar nog bijgevoegd dat de religieuzen niet mochten spreken op Goede Vrijdag en op Heiligendagen. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 33, p. 143. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 34, p. 36.

ELS DE PAERMENTIER

Tertsen van de volgende dag en mocht enkel worden onderbroken ingeval er brand uitbrak¹²⁴. Wie verscheidene malen op ongepaste momenten de silentie verbrak, of wie herhaaldelijk tijdens de werkuren te lange gesprekken voerde, werd gestraft en moest in de refter op de grond de maaltijd nuttigen.

Ondanks de strenge bepalingen diende toch niet elk moment in stilte te worden doorgebracht. Op zon- en feestdagen mochten de kloosterlingen die aangesloten waren bij het Kapittel van Windesheim van 12 uur tot aan het eerste teken van de Vespers en in de periode tussen het einde van de Vespers en het eerste teken voor de avondmaaltijd op een speciaal daartoe bestemde plaats (het locutorium) met elkaar praten¹²⁵. Op gewone werkdagen werden de zusters verondersteld in de werkplaats enkel het hoogstnodige aan elkaar mede te delen. Wensten zij een gesprek te voeren, dan begaven zij zich naar de spreekkamer¹²⁶. Wanneer de abdis het nodig achtte, kon zij onder meer aan de keldermeesteres en aan de zusters die belast waren met de keukendienst de toelating geven op elk moment te spreken, voor zover hun werk dat vereiste. In de voornoemde reguliere plaatsen dienden zij de zwijgplicht evenwel te respecteren¹²⁷.

Opvallend is het feit dat de 17de-eeuwse statuten voor de reguliere kanunnikesen van Sint-Augustinus de bijna letterlijke Nederlandse vertaling zijn van de voorafgaande bepalingen in verband met de zwijgplicht uit de constituties voor de Windesheimse kloosters. Het enige wat nog eens extra wordt geëxpliciteerd is het feit dat "... de Abdesse oock mag tallen tijden spreken als sy wettelycke reden heeft"¹²⁸.

Dat de regels met betrekking tot het zwijgen zeker reeds in de late middeleeuwen werden nagevolgd, wordt nog eens bevestigd door voorschriften uit de 13de-eeuwse regel voor de Rijke Claren. Zo werd voor deze religieuzen bepaald dat, wanneer een zuster een gesprek wenste te voeren in het locutorium, zij dit eerst diende te melden aan haar abdis, die vervolgens ten minste twee andere zusters

¹²⁴ VAN DIJK, *Op. Cit.*, pp. 801-803. "A completorio autem usque post primas vel terciis sequentis diei artissimo silencio studentes..." [...] "Si incendium subito ortum fuerit in monasterio [...], sorores silentium solvere possunt."

¹²⁵ VAN DIJK, *Op. Cit.*, pp. 801-803. "Celebribus diebus a duodecima hora usque ad primum signum vesperarum et, finitis vesperis, usque ad primum signum laborerio vel in alio loco deputato convenientes loqui poterunt."

¹²⁶ VAN DIJK, *Op. Cit.*, pp. 801-803. Hetzelfde gold voor de reguliere kanunnikesen. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 33, p. 164. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sente Agneeten...*, 1671, Cap. 39, p. 31.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ RAG, *Fonds Groenenbriel*, Statuten uitgevaardigd door bisschop Triest, 22 okt. 1623, Cap. 33.

VROUW EN RUIMTE

aanstelde om mee te gaan naar de spreekkamer, met het doel de “converserende” zuster permanent te observeren en te horen¹²⁹.

Voor het eerst werd in de regel voor de Rijke Claren ook belang gehecht aan de manier waarop moest worden geconverseerd. De zusters dienden zich ervoor te behoeden, wanneer zij een gesprek voerden met iemand, al te lege en nutteloze woorden te gebruiken. Evenmin werd het op prijs gesteld dat men zich gedurende een lange periode in de spreekkamer ophield¹³⁰. In het verlengde van deze richtlijnen rond communicatie werd in een later archiefdocument van de Rijke Claren beschreven hoe elk gesprek dat geen stichtende inhoud bevatte ten stelligste diende te worden vermeden, temeer omdat “... *si quelqu'une ostense sa soeur avecq des parolles iniurieules et picquantes, [...], qu'elle soit punie de la superieure comme perturbatrice de la paix...*”¹³¹. Niet alleen in de regel voor de Rijke Claren, ook in de statuten voor de reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus werd van de kloosterlingen geëist dat “... *sij hun sullen wachten int samensprecken, yet te verhaelen van hunne qualiteyt, van eenighe weerlycke dingen, rakende hun ouders oft familien, van malcanders onvolmaecktheyt, fauten oft cranckheden, tsij geestelyck oft lichamelyck, ten waere met de Abdesse, oft oversten...*”¹³².

De 13de-eeuwse regel voor de Arme Claren tenslotte, vormt de enige normatieve bron waarin ook aandacht werd geschonken aan plaatsen die zich buiten het kloostergebouw bevonden. Zo werd gesteld dat “... *men zal zeldzaem spreken aen de Tralie en nooyt aen de poort*”¹³³.

Voor de Gentse caritatieve instellingen werd nagenoeg bijna geen informatie gevonden over het al dan niet naleven van een zwijgplicht. Enkel werd in de ordonnantie van 1547 voor het Sint-Janshospitaal bepaald dat de broeders en zusters “... *sonder dat sij van nu voortan sullen vermoghen tsaemen eeneghe*

¹²⁹ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, 14de eeuwse copie van de Regel van 18 okt. 1263. “... *alicui de sororibus loqui petierit, nunciatur primitus abbatissae, et si ipsa concesserit, accendens ad locutorium, duas alias ad minus habeat secum semper, [...] quae loquentem videant et audire valeant quae dicuntur...*” Dit voorschrift werd eveneens opgenomen in de 13de-eeuwse regel voor de Arme Claren. AA, *Den eersten regel...*, Vertaling 1837, Kap. 5, p. 10.

¹³⁰ RAG, *Fonds Rijke Claren*, Idem. “*Caveant tamen sibi sorores, quae cum aliquo loqui habent, ne per verba inutilia inaniter se diffundant, nec etiam trahant in locutionibus moram longam.*”

¹³¹ RAG, *Fonds Rijke Claren*, 5, Regels, Reglementen en gewoonten in voege in het klooster, [1263]-1700, Ordonnances ou Constitutions des Clarisses Urbanistes.

¹³² RAG, *Fonds Groenenbriel*, 8, Statuten..., 1623, Cap. 33. RUG, HSLZ, Ms. 4, *Statuten voor het clooster van Sinte Barbara...*, 1686, Cap. 33, pp. 146-147. Zij mochten evenmin beloften doen aan elkaar, of onder eed zweren dat zij niets zouden zeggen over de besproken zaken, temeer omdat de abdis van alles op de hoogte wilde zijn.

¹³³ AA, *Den Eersten Regel...*, Kap. 5, p. 11.

hanthieringhe thebbene of nemene in [...] conversatie, noch andersins sonder consent vander meesterighe, dan alleenlick als sij commen om heurlieden pottaige (= soep), ende broot, ofte oock eeneghen dienst tsaemen te doene hebben"¹³⁴. Hieruit blijkt dus dat er wel degelijk een "stilzwijgendheid" diende te worden onderhouden en dat de broeders en zusters verondersteld werden alleen te praten wanneer zij om hun voedsel kwamen of wanneer zij samen dienst hadden. Net als bij de regulieren was een toelating van de meesteres nodig om een conversatie te mogen voeren. Omdat dit slechts met zekerheid voor het Sint-Janshospitaal kan worden aangetoond, is het bijgevolg beter om de stelling niet onmiddellijk op alle andere middeleeuwse Gentse hospitalen toepasbaar te achten¹³⁵.

VI. Besluit

De architectuur binnen de Gentse religieuze en caritatieve instellingen was enerzijds afgestemd op het gemeenschappelijk leven dat de (semi)religieuzen leidden, en stond anderzijds in functie van de wens van de Kerk om het contact met de buitenwereld zo veel mogelijk te beperken. In de normatieve bronnen, en vooral deze handelend over (slot)kloosters, gaat veel aandacht naar gemeenschappelijke vertrekken als de dormter, de refter, en de kerk. Kloosterlingen werden geacht zich binnen deze *architecturale ruimtes* aan nauwkeurig bepaalde en zeer strikte gedragsregels te houden, zoals voor verschillende Gentse kloosters werd aangetoond.

De architecturale ruimte weerspiegelde in belangrijke mate de sociale verhoudingen binnen de Gentse religieuze en caritatieve instellingen.

De *sociale ruimte* of bewegingsvrijheid van de (semi)religieuzen werd vooral beperkt door de sociale hiërarchie, de strenge bepalingen in verband met het uitgaan, de bezoekenregeling en de zwijgplicht.

Uiteindelijk blijkt dat in de Gentse religieuze en caritatieve instellingen in de late middeleeuwen de relatie "vrouw-ruimte", en voornamelijk de *sociale* en *architecturale ruimte*, werd bepaald door een stelsel van geschreven regels, statuten en gewoonten, die op gedetailleerde wijze het dagelijkse leven binnen de genoemde instellingen organiseerden. Met andere woorden, de ruimte waarin laatmiddeleeuwse (semi)religieuze vrouwen verkeerden en de persoonlijke vrijheid die zij al dan niet genoten, was de loutere toepassing van een aantal normen die voorafgaandelijk door de geestelijke, maar ook door de wereldlijke

¹³⁴ SAG, *Sint-Janshospitaal*, Reeks LXV/1, Ordonnantie 12 febr. 1547.

¹³⁵ Het is echter evengoed mogelijk dat dit onderdeel van de ordonnantie van 1547 eveneens een maatregel was om de 15de-eeuwse ontucht tegen te gaan, wat zou kunnen impliceren dat er gedurende de late middeleeuwen weinig of niet "op bevel werd gezwegen".

VROUW EN RUIMTE

overheid waren vastgelegd. Het zou uiteraard interessant zijn in de toekomst na te gaan in welke mate die normen geïnspireerd werden door de algemeen geldende visie op de positie van de vrouw in de middeleeuwse samenleving en of een even strikt aantal regels eveneens bepalend was voor de relatie vrouw-ruimte bij adellijke vrouwen in vorstelijke residenties.

**“DMEESTE, OIRBOIRLIXSTE ENDE
PROFFITELIXSTE LET ENDE NERINGHE”
EEN KWANTITATIEVE BENADERING VAN
DE LAKENPRODUCTIE
IN HET LAATMIDDELEEUEWSE EN
VROEGMODERNE VLAANDEREN**

Peter Stabel²

De hoge vlucht die de lakennijverheid gedurende de middeleeuwen had genomen, is een van de belangrijkste determinanten geweest van de sociaal-economische en politieke ontwikkeling in de Nederlanden. De hoge graad van verstedelijking en kapitaalsaccumulatie die in hun kielzog een progressieve landbouw, een sterke commercialisering van de maatschappij in haar geheel en een dynamisch proces van veranderende sociale verhoudingen met zich meebrachten, zou niet mogelijk geweest zijn zonder de impact van deze, naar middeleeuwse normen, massale exportnijverheid. Vlaamse, maar ook Brabantse en Hollandse lakens, werden verkocht van het Iberisch schiereiland tot Nowgorod, van Constantinopel tot Scandinavië.

Het is daarom des te schrijnender dat er nauwelijks kwantitatieve indicatoren voorhanden zijn, die deze industriële expansie nader kunnen duiden. De conjunctuur van de lakennijverheid is eigenlijk vooral bekend door al bij al, verspreide en soms weinig representatieve vermeldingen van lakenexport. De analyse van deze vermeldingen en diverse monografieën over individuele industriesteden, hebben niettemin een vrij betrouwbaar beeld mogelijk gemaakt van algemene ontwikkelingen en tendensen binnen deze secundaire sector. De wolnijverheid was in de 12de en 13de eeuw ontstaan als een gedifferentieerde, stedelijke exportnijverheid. Ze zou in de 14de eeuw, door het wegwijnen van de actieve handel en de Champagne-jaarmarkten en een substantiële verhoging

¹ Citaat uit een drapierskeure voor Aalst uit 1480, die verder nog vermeldt dat de lakennijverheid ook de economische sector is “*daerup den loop vander coopmanscep princepaelixst ende meest regneert*” (F. De Potter, *Geschiedenis der stad Aalst, voorgegaan van eene historische schets van het voormalige Land van Aalst*, deel 2, Gent, 1873, p. 433 en P. Stabel, *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)*, [VERHANDELINGEN VAN DE KONINKLIJKE ACADEMIE VOOR WETENSCHAPPEN, KLASSE DER LETTEREN, 156], Brussel, 1995, p. 160).

² Is als doctor wetenschappelijk medewerker verbonden aan de vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis van de Universiteit Gent (Interuniversitaire Attractiepolen, fase IV, nr. 33 “Stedelijke samenleving in de late Middeleeuwen”).

van de transactiekosten, o.a. door de grotere impact van de duurdere internationale handel overzee, evolueren naar een exclusieve luxenijverheid terwijl er zich tegelijkertijd een duidelijke proliferatie van productiecentra voordeed.

Over het *herfsttij* van de exportnijverheid in de 15de en 16de eeuw bestaat er echter al veel meer onenigheid. Het, vooral door de school van Pirenne vooropgestelde, model van een foudroyant verval in de late middeleeuwen ten gevolge van een corporatistische verstarring, is door recent onderzoek volledig onderuit gehaald. Het industriële landschap in Vlaanderen getuigt daarentegen van een voortdurend streven naar reconversie en delocalisatie³. Veranderingen op de internationale markt en verschuivingen op de arbeidsmarkt hebben wellicht voor lokale catastrofes gezorgd, maar hebben voor ondernemers in andere centra of regio's dan weer nieuwe kansen gecreëerd.

Dat er over de middeleeuwse draperie geen echte recente synthese werd gemaakt, is mede veroorzaakt door het ontbreken van betrouwbare kwantitatieve reeksen over productie en handel. De oudere studies van Georges Espinas en Henri Laurent blijven tot op heden de enige grootschalige, maar inmiddels achterhaalde pogingen tot synthese⁴. Minder groots opgezette bijdragen door Henri Pirenne zelf, door Hans Van Werveke en Alain Derville hebben daarentegen vooral de industriële organisatie en de sociale impact van arbeidsverhoudingen nader geduid⁵. Nochtans zijn het niet de bronnenedities en de voorstudies die ontbreken. Met de onuitputtelijke collectie *Recueil des documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière* (uitgegeven door Georges Espinas en Henri Pirenne voor de periode tot 1400 en door Henri de Sagher en talrijke medewerkers voor westelijk Vlaanderen na deze periode ; de verzameling over Oostelijk Vlaanderen en het kustgebied blijft helaas voorlopig een spijtig vacuüm⁶), met soms schitterende monografieën en studies van de hand van

³ H. Van der Wee, Industrial dynamics and the process of urbanization and deurbanization in the Low Countries from the late middle ages to the eighteenth century. A synthesis, in : id., *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries (late middle ages - early modern times)*, Leuven, 1988, pp. 321-336.

⁴ H. Laurent, *Un grand commerce d'exportation au moyen âge. La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens (XIIIe-XVe siècles)*, Parijs, 1935 ; G. Espinas, *La draperie de la Flandre française au moyen âge*, 2 delen, Parijs, 1923.

⁵ H. Van Werveke, De koopman-ondernemer en de ondernemer in de Vlaamse lakennijverheid in de middeleeuwen, in : *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten. Klasse der Letteren*, 8, 1946 ; en A. Derville, Les draperies flamandes et artésiennes vers 1250-1350, in : *Revue du Nord*, 54, 1972, pp. 353-370.

⁶ G. Espinas en H. Pirenne (eds.), *Recueil des documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière*, 4 delen, [KONINKLIJKE COMMISSIE VOOR GESCHIEDENIS], Brussel, 1904-1920 en H.-E. De Sagher, J.-H. De Sagher, H. Van Werveke en C. Wyffels (eds.) *Recueil des documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. Deuxième partie. Le sud-Ouest de la Flandre depuis l'époque bourguignonne*, [KONINKLIJKE COMMISSIE VOOR GESCHIEDENIS], Brussel, 1951-1965.

Emile Coornaert (over Hondshoote, Sint-Winoksbergen en de verhouding tussen de landelijke en de stedelijke draperie) of van Adriaan Verhulst (over de Vlaamse wolproductie en de impact van de agrarische sector op de industriële ontwikkeling in de volle middeleeuwen⁷), en met een schier eindeloze reeks detailstudies over lakensexport (Charles Verlinden, Jan Craeybeckx, Federigo Melis, Hektor Ammann, Simonne Abraham-Thisse, enz.⁸) waren de aanzetten meer dan aanwezig. In de jaren 1970 en 1980 waren het dan weer vooral Engelse en Amerikaanse historici die zich vanuit diverse invalshoeken op de Vlaamse lakensector hebben geworpen (Robert DuPlessis, Martha Howell, en vooral Patrick Chorley en John Munro⁹), terwijl er recent ook aandacht werd besteed

⁷ E. Coornaert, *Un centre industriel d'autrefois. La draperie-sayerterie d'Hondshoote. XIVe-XVIIIe siècle*, Parijs, 1930; id., *Une industrie urbaine du XIVe au XVIe siècle. L'industrie de la laine à Bergues-Saint-Winoc*, Parijs, 1930; en id., *Draperies rurales, draperies urbaines. L'évolution de l'industries flamande au moyen âge et au XVIe siècle*, in: *Belgische Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 28, 1950, pp. 59-96, aan te vullen met D. Clauzel and S. Calonne, *Artisanat rural et marché urbain: la draperie à Lille et dans ses campagnes à la fin du moyen âge et au XVIe siècle*, in: *Revue du Nord*, 72, 1990, pp. 531-573. A. Verhulst, *La laine indigène dans les anciens Pays-Bas entre le XIIIe et le XVIIe siècle. Mise en oeuvre industrielle, production et commerce*, in: *La lana come materia prima. Atti della Prima Settimana di Studio 18-24 aprile 1969*, [ISTITUTO INTERNAZIONALE DI STORIA ECONOMICA "F. DATINI", PRATO, SERIE II, ATTI DELLE SETTIMANE DI STUDIO E ALTRI CONVEGNI], Firenze, 1974, pp. 11-42.

⁸ Voor de Hanzegebieden, zie: H. Ammann, *Deutschland und die Tuchindustrie Nordwesteuropas im Mittelalter*, in: *Hansische Geschichtsblätter*, 72, 1954, pp. 55-136 aan te vullen met S. Abraham-Thisse, *Le commerce des draps de Flandre en Europe du nord: faut-il encore parler du déclin de la draperie flamande au bas moyen-âge*, in: M. Boone and W. Prevenier (eds.), *La draperie ancienne des Pays-Bas: débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècles)*, Leuven/Apeldoorn, 1993, pp. 167-206 en de daar vermelde literatuur. Voor mediterranea Europa: C. Verlinden, *Draps des Pays-Bas et du Nord-Ouest de l'Europe au Portugal au XVIe siècle*, in: *Annuario de Estudios Medievales*, 3, 1966, pp. 236-261, id., *Draps des Pays-Bas et du nord de la France en Espagne au XIVe siècle*, in: *Le Moyen Age*, 47, 1937, pp. 21-36, H. Laurent, *Choix de documents pour servir à l'histoire de l'expansion commerciale des Pays-Bas en France au moyen âge*, in: *Bulletin de la Commission royale d'Histoire de Belgique*, 98, 1934, pp. 335-416, F. Melis, *La diffusione nel Mediterraneo occidentale dei panni di Wervicq e delle altre città delle Lys attorno al 1400*, in: *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 3, 1962, pp. 234-243 and R. Doehaerd, *Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremer d'après les archives notariales génoises aux XIIIe et XIVe siècles*, Brussel/Rome, 1941.

⁹ P. Chorley, *The cloth exports of Flanders and Northern France during the thirteenth century: a luxury trade?*, in: *Economic History Review*, 40, 1987, pp. 349-379; een hele reeks publicaties van de hand van J.H. Munro, waarbij vooral moeten worden vermeld: *Industrial transformations in the North-West European textile trades, c. 1290-c. 1340: economic progress or economic crisis?*, in: B.M.S. Campbell (ed.), *Before the Black death. Studies in the crisis of the early fourteenth century*, Manchester, 1991, pp. 110-148; *Urban Regulation and monopolistic competition in the textile industries of the late medieval Low Countries*, in: E. Aerts en J.H. Munro (eds.), *Textiles of the Low Countries in European Economic History*, Leuven, 1990, pp. 41-52 en

aan de chronologie van het verval van de sector en aan de vele pogingen tot reconversie¹⁰.

Een omvattend syntheseswerk bleef evenwel uit. De interpretatie van de pointillistische vermeldingen van export naar het buitenland en het massale karakter van het bronnenmateriaal is een niet te overkomen hindernis gebleken. Met deze bijdrage willen we een eerste poging ondernemen om kwantitatief materiaal betreffende de aanbodzijde, de productie van lakens en saaien, aan te reiken en daarbij, zij het zeer ruwe extrapolaties te maken naar regionale en chronologische patronen. In een volgende fase kan dan, door de productiegegevens te koppelen aan andere conjunctuurgegevens, zoals lakenprijzen, de macro-economische impact van de lakenproductie en de lakenhandel nader worden geduïd.

De eerste betrouwbare schatting van de totale output van de Vlaamse lakennijverheid betreft het midden van de 16de eeuw. In wat ze zelf een *acrobatisc* reconstructie hebben genoemd, schatten Alfons Thijs en Hugo Soly in 1980 de totale traditionele lakenproductie van de Zuidelijke Nederlanden, dus zonder de producten van de zogeheten lichte draperie (saaien, baaien, gemengde stoffen, enz.), op ca. 2.950.000 el, of omgerekend naar lakens van 40 el -wat de meest courante maat van de stedelijke lakens was¹¹- ca. 73.700 stuks, waarvan er nog altijd 60 %, of ca. 46.100 stuks, in Vlaanderen waren vervaardigd. De overgrote meerderheid daarvan kwam op rekening van de bloeiende lakennijverheid in Armentières (750.000 el) en in de West-Vlaamse dorpen, met name deze in het Heuvelland (484.000 el, waarvan er 250.000 el in Nieuwerkerke alleen werd vervaardigd). De stedelijke draperie was nog bijzonder succesvol in Menen (216.000 el) en in mindere mate in Poperinge (72.000 el) en in de grote steden 262.000 el (waarvan ondernemers in Ieper en Brugge met respectievelijk 120.000 en 82.000 el de grootste omzet realiseerden)¹². Thijs en Soly hebben in hun overzicht evenwel geen rekening gehouden met een nochtans belangrijk,

Industrial protectionism in medieval Flanders : urban or national ?, in : H.A. Miskimin, D. Herlihy en A.L. Udovitch (eds.), *The medieval city*, Loden/New Haven, 1977 ; R.S. DuPlessis, *Lille and the Dutch Revolt : urban stability in an era of revolution 1500-1582*, Cambridge, 1991 ; R.S. Duplessis en M. Howell, Reconsidering the early modern urban economy : the cases of Leiden and Lille , in : *Past and Present*, 94, 1982, pp. 49-84.

¹⁰ Zie diverse bijdragen in M. Boone and W. Prevenier (eds.), *La draperie ancienne des Pays-Bas : débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècles). Drapery production in the late medieval Low Countries : markets and strategies for survival (14th-16th centuries)*, Leuven/Apeldoorn, 1993 ; en Stabel, *De kleine stad*.

¹¹ Een Vlaamse el bedroeg ca. 70 cm.

¹² H. Soly and A.K.L. Thijs, Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1490-1580, in : *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 6, Haarlem, 1979, pp. 38-41 en J. Dambruyne, De hiërarchie van de Vlaamse textielcentra (1500-1750) : continuïteit of discontinuïteit ?, in : J. De Zutter, L. Charles and A. Capiteyn (eds.), *Qui valet ingenio. Liber amicorum aangeboden aan dr. Johan Decavele*, Gent, 1996, pp. 155-156.

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

maar helaas nog onvoldoende bestudeerd, semi-ruraal industrieel centrum als Ronse ; en ook de afgeslankte, maar nog niet helemaal verdwenen lakenproductie in meer traditionele centra (zoals Kortrijk, Wervik, Diksmuide en Dendermonde) is niet in de projectie opgenomen. Ondanks deze tekortkomingen, lijkt het algemene beeld nochtans vrij betrouwbaar.

Van fiscale gegevens naar schattingen van de lakenproductie

De meeste projecties van productievolumes die in deze bijdrage aan bod komen, zijn gebaseerd op tijdreeksen van fiscale aard. Meestal gaat het om indirecte grafelijke en/of stedelijke rechten op de lakenproductie of op de lakenhandel. Gezien dergelijke rechten een substantieel onderdeel vormden van het stedelijk en grafelijk domein, hadden de respectieve autoriteiten (de ontvanger van Vlaanderen, de lokale baljuws, de schepenbank) en ontvangers (lokale officieren zoals domeinontvangers en stedelijke rentmeesters) er uiteraard belang bij om in te staan voor een zorgvuldige inning. Toch kan men het risico van fraude of andere misbruiken niet helemaal uitsluiten. Vermits het onze intentie was om globale en algemene cijferreeksen te bekomen, kon geen verder onderzoek worden ondernomen om lokale wantoestanden aan het licht te brengen. Diepgaander onderzoek naar lokale fiscale tradities en naar de praktische invulling van bestuursmandaten (sociale netwerken, prosopografische analyse van de interpenetratie van stedelijk politiek en administratief personeel en van politieke en economische elites) zal de cijferreeksen in de toekomst dus verder moeten verfijnen en nuanceren¹³.

Een veel directer gevaar voor de betrouwbaarheid van de reeksen vormen echter de fiscale en administratieve tradities in het graafschap. De risico's zijn tweërlei : de praktijk van verpachting op korte en lange termijn en de overlevering van de belastingpachten in algemene rekeningen enerzijds, en onduidelijkheden betreffende de aanslagvoet, de modaliteiten van de heffing en de identiteit van de belaste goederen anderzijds. Vermits de talrijke moeilijkheden en praktische beslommingen van de inning -die een veel efficiënter en vooral in kwaliteit en kwantiteit meer uitgebouwde administratieve organisatie vereisten dan in de Bourgondische en Habsburgse Nederlanden gebruikelijk en überhaupt mogelijk was-, werd de inning van dergelijke indirecte belastingen immers veelal overgelaten aan het privé-initiatief.

De belastingen werden per opbod aan de meestbiedende(n) verpacht voor een korte of langere periode. In het geval van de grafelijke rechten was dit meestal voor een periode van drie jaar, in het geval van stedelijke accijnzen of stedelijke

¹³ Bijv. M. Boone, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, [VERHANDELINGEN VAN DE MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT, 15], Gent, 1990, pp. 117 e.v.

domaniale rechten gebeurde de verpachting veelal jaarlijks. In beide gevallen werd de uiteindelijke pachtsom evenwel bepaald door de persoonlijke appreciatie van de kandidaat-pachters van de te verwachten inkomsten en door de concurrentie tussen kandidaat-pachters op het moment van de verpachtingsprocedure¹⁴. Het moet dus duidelijk zijn dat de uiteindelijke omvang van de pacht steeds gebaseerd is op een persoonlijke prognose van de pachter (op zijn beurt gebaseerd op de voor vroegere pachters gunstige of negatieve resultaten van pachtssommen en op de te verwachten conjunctuur van de sector) en dat het niet de rechtstreeks neerslag is van de uiteindelijke inkomsten van de heffing. De voordelen van dit systeem voor de uitgevende overheid lagen voor de hand. Zij kon zo voor langere periodes een vast inkomen aanboren en middelen besparen op de feitelijke inning. Een langere pachtperiode, bijvoorbeeld van drie jaar, moet echter zonder twijfel negatief hebben gewogen op de uiteindelijke pachtsom. Ze verhoogde immers de risico's die de belastingpachters namen.

Bovendien werden de meeste gegevens teruggevonden in algemene en, gezien de praktijk van de laatmiddeleeuwse boekhoudkunde, erg synthetiserende rekeningen. Enkel de pachtsom en eventueel ook de omwille van conjuncturele of politiek-militaire omstandigheden toegestane kortingen worden in de rekeningen vermeld. Nooit werd nadere informatie opgetekend omtrent de realiteiten van de heffing. De pachtssommen zijn daarom behalve prognoses ook netto-bedragen, zonder de onkosten van de eigenlijke belastinginning en vanzelfsprekende ook zonder de winst van de pachter.

Prosopografisch onderzoek heeft al herhaaldelijk gewezen op het feit dat de belastingpachters nauw gelieerd waren met lokale en regionale elites in stad of regio. Zijzelf of hun familie waren bovendien vaak nauw betrokken als ondernemers of kooplieden met de activiteit waarop de belasting woog of ze leunden er als lid van een corporatie vaak nauw bij aan. Belangenvermenging, persoonlijk en collectief, valt dus nooit uit te sluiten¹⁵.

¹⁴ Deze concurrentie werd door de autoriteiten vaak aangewakkerd door aan de bidders per verhoging van het bod op de verpachting, een premie toe te kennen (zie Boone, *Geld en Macht*, pp. 129-131).

¹⁵ Zie voor Gent: M. Boone, Triomferend privé-initiatief versus wijfelend overheidsoptreden? Over pachters van indirecte belastingen in laatmiddeleeuwse steden, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 15, 1989, pp. 113-138. Voorbeelden voor enkele van de kleinere steden komen aan bod in: P. Stabel, Van schepenen en ontvangers. Politieke elite en stadsfinanciën in Axel en Hulst, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 18, 1, februari 1992, pp. 1-21; en id., De stedelijke financiën van Axel en Hulst in de vijftiende en zestiende eeuw: algemene kenmerken en beleidsopties, in: A.M.J. De Kraker, H. Van Royen, M.E.E. De Smet (red.), "Over den Vier Ambachten" 750 jaar Keure. 500 jaar Graaf Jansdijk, Kloosterzande, 1993, pp. 685-694.

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

Samenvattend kunnen we besluiten dat de tijdreeksen met betrekking tot de lakenproductie meer betrouwbaar zijn voor de trend op lange termijn en minder voor korte-termijnbewegingen. Rest nog het cruciale probleem van de omrekening van fiscale gegevens in rekenmunt naar reële productievolumes. Uiteraard is zelfs maar een ruwe en benaderende schatting enkel mogelijk, als ook de aanslagvoet van de belasting of het accijnstarief bekend zijn. Voor de grafelijke rechten op de lakenproductie stelt dit meestal geen probleem. De aanslagvoet verandert er nauwelijks in de tijd en hij is meestal ook in de rekening aangegeven. Voor de stedelijke accijnzen zijn dergelijke gegevens veel minder bekend. Tariefaanpassingen worden niet altijd in de rekeningen vermeld of ze zijn onvoldoende gedocumenteerd in stedelijke of vorstelijke ordonnances. Wel is het zo dat tariefwijzigingen vooral plaatsvonden bij de voor de stedelijke ontvangsten belangrijkste indirecte belastingen, namelijk deze op bier en wijn, uitzonderlijk ook op graan en op de stadswaag. De stedelijke rechten op de lakenproductie of lakenhandel waren slechts heel uitzonderlijk blootgesteld aan ingrijpende wijzigingen. Algemene verhoging of verdubbeling van de accijnzen, die door de vorst werd toegestaan in crisisperiodes, zijn bovendien wel gemakkelijk traceerbaar en betreffen duidelijk in de tijd afgebakende periodes.

Veel meer onduidelijkheden zijn er met betrekking tot het pakket belaste goederen en het tijdstip en/of de productiefase waarop de belasting slaat. Zo zijn er voor de Hondschootse saaiproductie twee tijdreeksen bekend : een grafelijk recht van anderhalve groot voor elke saai die in Hondschote werd vervaardigd¹⁶, en vanaf 1527 ook het aantal saaien dat vanuit de saaihalle werd geëxporteerd (*packées dehors*)¹⁷. Het productievolume dat door de tweede reeks wordt gesuggereerd ligt soms dubbel zo hoog als deze van de eerste reeks. Nochtans is de correlatie tussen beide reeksen in de periode 1527-1580 haast perfect ($r = + 0,950035$). De verklaring voor een dergelijke discrepantie blijkt echter bij nader inzicht heel eenvoudig. In Hondschote werden immers verschillende saaitypes geweven, waarbij de enkele en de dubbele saaien. De eerste reeks belast beide hoofdtypen even zwaar ; in de tweede reeks worden de dubbele saaien echter ook dubbel aangerekend. Een duidelijk beeld van de aanslagvoet en de kwaliteit van de aangeslagen waren is daarom essentieel voor een correcte inschatting van de totale productie.

Al deze opmerkingen relativiseren zeker de waarde van de gebruikte tijdreeksen, maar desalniettemin blijven zij, mits de nodige voorzichtigheid in acht te nemen, van onschatbare waarde als kwantitatieve indicatoren voor de conjunctuurgeschiedenis. De hamvraag blijft echter in hoeverre de stap van louter abstracte fiscale gegevens, uitgedrukt in rekenmunt, naar reële economische output kan

¹⁶ De belasting van 2 gr. per saai, waarvan 3/4 voor de graaf zelf, wordt een eerste keer vermeld in een oorkonde van Lodewijk van Male uit 1374 (Espinasson en Pirenne (eds.), *Recueil de documents*, deel 2, pp. 703-706).

¹⁷ E. Coornaert, *La draperie-sayetterie*, pp. 236 en 493.

worden gemaakt. Het is duidelijk dat vooral de verpachting van de fiscale inkomsten hier moet omzeild worden, met name het *dark number* die wordt veroorzaakt door de pachterswinst en de inningskosten. Enkel een bruikbaar extrapolatiecoëfficiënt kan hier redding brengen.

Dank zij twee tijdreeksen met betrekking tot de wolnijverheid in Nieuwkerke menen we hiervoor een bruikbare oplossing in handen te hebben. Beide reeksen hebben betrekking op de grafelijke rechten van één groot voor elk laken dat in Nieuwkerke werd vervaardigd en ze overlappen in de periode 1537-1566. Terwijl de eerste reeks, zoals vele andere reeksen met betrekking tot de landelijke wolnijverheid, opgetekend is in de rekeningen van de algemeen ontvanger van Vlaanderen, betreft de tweede serie veel gedetailleerder gegevens in de rekeningen van de baljuw van de draperie, die toelaat zowel inkomsten en uitgaven betreffende de belastingsinning te duiden, als een onderscheid te maken tussen de verschillende lakentypes (hele en halve lakens en de ruwere *doucken*)¹⁸. Waar de eerste reeks een gemiddelde jaarlijkse productie van ca. 4.760 lakens vooropstelt in de gehele periode, zouden volgens de tweede reeks jaarlijks niet minder dan 11.300 lakens zijn vervaardigd, meer dan het dubbele van de eerste schatting. Zelfs als we de halve lakens omrekenen naar hele lakens, blijft de productie met 7.630 stuks nog ruim 60 % boven de eerste schatting. Op jaarbasis kon de schatting van de lakenoutput met behulp van de eerste reeks variëren van liefst slechts 20 % tot bijna 80 % van het tweede cijfer.

Met deze gegevens is het mogelijk een algemeen extrapolatiecoëfficiënt te bepalen, om zo de fiscale data om te rekenen naar realistische schattingen van de industriële output : het aantal lakens, dat werd bekomen als resultaat van de vermenigvuldiging van de uiteindelijke totale heffing met het unieke tarief of met het gemiddelde van verschillende tarieven, werd hiervoor verhoogd met 50 %. Deze verhoging is iets voorzichtiger dan de 60 %, die door de 16de-eeuwse Nieuwkerkse data werden gesuggereerd¹⁹. We hebben dan ook de in de volgende bladzijden vermelde projecties van lakenoutput -of tenminste deze, die op basis van fiscale tijdreeksen tot stand zijn gekomen- met deze factor verhoogd²⁰. Deze conjectuur bevat dan ook de winst en de werkingskosten van

¹⁸ De Sagher e.a. (eds.), *Recueil de documents*, deel 2, pp. 124 en 210-211 ; Coornaert, *La draperie-sayerie*, pp. 488-492.

¹⁹ Men zou kunnen veronderstellen dat de inning van indirecte belastingen in een strikter gecontroleerde stedelijke context iets makkelijker verloopt (de halleprocedure, en derhalve ook de mogelijkheden tot inning van de heffingen, zijn veelal strikter geregeld). Daarom lijkt een kleinere marge voor de pachter lijkt meer aannemelijk. In steden, waar het ook gebruikelijk was om onrechtstreekse belastingen bij het stedelijke financiële beleid te hanteren, moet de concurrentie bij de verpachtingsprocedure bovendien ook groter zijn geweest.

²⁰ Deze extrapolatie werd niet toegepast bij eerder gepubliceerde productiegegevens (Stabel, *Décadence ou survie ? Economies urbaines et industries textiles dans les petites villes drapières de la Flandre orientale (14e-16e siècles)*, in :

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

de pachter. Mogelijk liggen deze kosten per belaste eenheid lager in de grotere draperiecentra en hoger in steden of dorpen met een lage output. Maar gezien de kwantitatieve gegevens in het verdere betoog toch moeten worden beschouwd als benaderende schattingen, die eerder algemene tendensen, evoluties op lange en halflange termijn en onderlinge verhoudingen tussen de verschillende productiecentra willen aangeven, lijkt een dergelijke extrapolatie verantwoord. Voorzichtigheid bij de interpretatie van de gegevens moet niettemin steeds in acht worden genomen.

Lakenproductie in het graafschap Vlaanderen : een regionale benadering²¹

Ieper, Gent en Brugge

Het is paradoxaal dat net omtrent de omvang van de lakenproductie in de grote steden de grootste twijfels bestaan. Alleen voor het 14de-eeuwse Ieper bestaan er immers betrouwbare schattingen van de totale lakenoutput. In de vroege 14de eeuw waren er ca. 1.500 weefgetouwen actief, een aantal dat in de loop van de late Middeleeuwen stelselmatig slonk tot er aan het begin van de 16de eeuw slechts 400 overbleven. Op basis van het aantal door de stedelijke overheid aangekochte loden zegeltjes hebben verschillende auteurs een poging ondernomen om de totale lakenproductie in de 14de eeuw te schatten²². De meest onderbouwde schatting is wellicht deze door Raymond Van Uytven, die de totale output in het begin van de 14de eeuw op ca. 40.000 lakens schat, een aantal dat in de jaren 1320 al snel slonk naar 25.000 stuks. Er moet evenwel de nadruk op

Boone en Prevenier (eds.), *La draperie ancienne des Pays-Bas*, pp. 63-84, id., *De kleine stad*, pp. 155-172 en recenter id., *International Trade and Flemish Cloth Manufacture : time-series on cloth output in the 14th, 15th and 16th centuries*, in : R. Hammel-Kiesow et al. (ed.), *Wirtschaftliche Wechsellagen im Hansischen Wirtschaftsraum 1300-1800. Werkstattbericht*, Lübeck, 1997, ter perse).

²¹ Een meer gedetailleerd overzicht van de ontwikkeling van de lakenproductie in de verschillende productiecentra en -gebieden werd gepubliceerd in : Stabel, *International trade and Flemish cloth manufacture*, ter perse. Hier zal men ook terecht kunnen voor uitgebreidere bibliografische referenties. In deze bijdrage werden enkel de meest relevante en de recentere studies weerhouden.

²² H. Laurent, *Un grand commerce d'exportation*, pp. 344-345 ; H. Van Werveke, *De omvang van de Ieperse lakenproductie in de veertiende eeuw*, [MEDEDELINGEN VAN DE KONINKLIJKE VLAAMSE ACADEMIE VAN BELGIË, KLASSE DER LETTEREN, IX,2], Antwerpen, 1947 ; J. Demey, *Proeve tot raming van de bevolking en weefgetouwen te Ieper van de XIIIe tot de XVIIe eeuw*, in : *Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis*, 28, 1950, pp. 1031-1048 ; en R. Van Uytven, *Technique, productivité et production au moyen âge. Le cas de la draperie urbaine aux Pays-Bas*, in : S. Marotti (ed.), *Produttività e tecnologia nei secoli XII-XVIII*, [ISTITUTO INTERNAZIONALE DI STORIA ECONOMICA "F. DATINI" PRATO, PUBBLICAZIONI - SERIE II, ATTI DELLE SETTIMANE DI STUDIO E ALTRI CONVEGNI, 3], Firenze, 1981, pp. 283-293.

worden gelegd dat de Ieperse drapiers in de loop van de 14de eeuw, net als hun vakgenoten in de andere grote steden van Vlaanderen, steeds meer overschakelden op de productie van dure luxelakens, die exclusief werden geweven van de duurere Engelse wolsoorten. Door deze reconversie en door een groeiende afzet op de Hanzemarkten lijkt zich een lichte herneming af te tekenen in het midden van de 14de eeuw.

De inzinking in de tweede helft van de 14de eeuw, gevolg van de toenemende concurrentie op de internationale markt vanwege de kleinere Vlaamse lakensteden enerzijds en vanwege de Engelse, Brabantse en Hollandse lakenondernemers anderzijds, kwam daarom des te harder aan. Bovendien werd de stad in deze periode geconfronteerd met recurrente epidemieën en werd ze getroffen door de Gentse opstand, toen de buitenwijken door Gentse en Engelse troepen totaal werden verwoest en nooit meer werden heropgebouwd. Te oordelen naar de aantallen aangekochte loodjes moet de totale productie in deze jaren nagenoeg volledig zijn ineengestort. De output in de jaren 1380 bedroeg waarschijnlijk nog maar een kwart van deze in het midden van de eeuw (ca. 7.000 stuks) en het herstel naar het einde van de 14de en in de vroege 15de eeuw verliep zeer moeizaam, ondanks de blijvende populariteit van Iepers laken op de meer conservatieve Oost-Europese markt. Hoewel het zeer moeilijk is om nog benaderende productiecijfers voor de 15de eeuw te reconstrueren, is het algemene verloop van de traditionele zware draperie vrij goed vatbaar : een bescheiden herneming in het eerste kwart van de 15de eeuw, ineenstorting in het tweede kwart en definitief verval in de tweede helft van deze eeuw²³.

Aan de hand van de stedelijke accijnzen kan men de capaciteit van de Ieperse lakennijverheid omstreeks 1475 op nauwelijks 4.500 lakens schatten. Bovendien was ook het aandeel van de duurste lakens stevig teruggelopen : de Ieperse drapiers vervaardigden hiervan jaarlijks nog maar enkele honderden stuks²⁴. In deze periode verliest de stad vrijwel haar volledige exportcapaciteit naar Centraal- en Oost-Europa en lijkt ze zich noodgedwongen steeds meer te richten op de *nieuwe draperie*, de productie van goedkopere stoffen van Spaanse, Schotse en inheemse wol voor de thuismarkt en opnieuw ook voor Mediterrane klanten. Tegelijk verhardden de Ieperse bestuurders hun repressieve politiek t.o.v. de landelijke wolnijverheid in Nieuwkerke en omgeving. Deze waren immers rechtstreekse concurrenten voor de Ieperse *nieuwe draperie*. Op het einde van de 15de en in de vroege 16de eeuw kenden de Ieperse drapiers opnieuw succes : de lakenproductie zou, volgens een zeer ruwe schatting door Octaaf Mus op basis van een stedelijke heffing, in de jaren 1490 schommelen tussen 7.000 en 9.600 stuks en overschreed vanaf 1498 opnieuw de kaap van 10.000 stuks. Wel te verstaan gaat het hier om goedkopere weefsels die in niets te vergelijken

²³ J.H. Munro, *Wool, cloth and gold. The struggle for bullion in Anglo-Burgundian trade 1340-1478*, Brussel/Toronto, 1973, pp. 181-182.

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

waren met de *fine draperie* uit de 14de en 15de eeuw²⁵. Deze laatste bleef echter wel nog een klein marktaandeel behouden. In 16de-eeuwse prijslijsten te Brugge en Antwerpen blijven de zware Ieperse lakens bij de duurste stoffen gerangschikt²⁶.

Gegevens over lakenoutput voor Gent en Brugge zijn veel minder volledig en ze belichten voorlopig voornamelijk enkel de 15de eeuw²⁷. Ondanks het belang van de bekende Gentse *dickedinne*, was de stad veel minder dan Ieper gericht op de exclusieve productie van de duurste luxelakens en vertoont het 15de-eeuwse exportpakket er een veel gedifferentieerder karakter, met een belangrijk productiesegment geweven van minder exclusieve wolsoorten²⁸. Behalve een kortstondige heropleving rond het midden van de 15de eeuw, volgde de ontwikkeling van de lakenproductie in Gent min of meer de trends die ook voor Ieper konden worden teruggevonden. In de tweede helft van de 15de eeuw lijkt de lakenexport teruggevallen te zijn op nauwelijks 4.000 stuks.

Brugge, dat net als Gent een belangrijke afwerkingsindustrie had, was meer gericht op commerciële activiteit maar desalniettemin was ruim een kwart van de bevolking in het midden van de 14de eeuw actief in de textielnijverheid. De ontwikkeling van de textielsector in Brugge vanaf de late 15de eeuw is relatief goed bekend dank zij het, helaas ongepubliceerd gebleven doctoraatsonderzoek van Jos Vermaut. De productie van kwaliteitslakens stortte in op het einde van

²⁴ Zie ook O. Mus, Pieter Lansaeem, promotor van de nieuwe draperie te Ieper in de tweede helft van de 15de eeuw, in : *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge (Emulatie)*, 130, 1993, pp. 67-70.

²⁵ Mus, Pieter Lansaeem, pp. 71-72.

²⁶ A.K.L. Thijs, Les textiles au marché anversois au XVIe siècle, in : E. Aerts and J.H. Munro (eds.), *Textiles of the Low Countries in European economic history*, Leuven, 1990, pp. 81-84.

²⁷ M. Boone, L'industrie textile à Gand au bas moyen âge ou les resurrections successives d'une activité réputée moribonde, in : Boone en Prevenier (eds.), *La draperie ancienne des Pays-Bas*, pp. 15-58.

²⁸ Of Gentse drapiers hierbij ook Spaanse wolsoorten gebruikten, is niet helemaal duidelijk. Volgens draperiekeuren, die kunnen gedateerd worden in het midden van de 15de eeuw, zouden Gentse drapiers dan al voor goedkopere lakentypes Spaanse wol hebben gebruikt (M. Boone, Nieuwe teksten over de Gentse draperie : wolaanvoer, productiewijze en controlepraktijken (ca. 1456-1468), in : *Handelingen van de Koninklijke commissie voor Geschiedenis*, 154, 1988, pp. 8-11 en 14-21). Deze these wordt echter met klem bestreden door John Munro die de datering van deze passage aanvecht en Spaanse wol pas in de laatste decennia van de 15de en waarschijnlijker zelfs in de eerste decennia van de 16de eeuw te Gent meent op te merken. In Brugge, waar de Spaanse kooplieden nochtans hun wolstapel hadden, plaatst hij verrassend de omschakeling naar Spaanse wol zelfs nog later (J.H. Munro, The origins of the English "New Draperies" : the resurrection of an old Flemish industry, 1270-1570, in : N. Harte en D. Coleman (eds.), *The New Draperies*, [PASOLD STUDIES IN TEXTILE HISTORY], Oxford/New York, 1997, p. 47).

de 15de eeuw. Aan het begin van de 16de eeuw waren nog ca. 250 getouwen actief voor de traditionele productie van wollen lakens ; in de jaren 1530 waren dat er nog maar een tachtigtal en in de tweede helft van de 16de eeuw minder dan vijftig. In de jaren 1570 verdween de traditionele lakenvervaardiging volledig. Niettemin krijgt Brugge met het verlies van haar gateway-functie steeds meer het uitzicht van een industriestad. De productie van linnen en zijden stoffen, van tapijten en vooral van saaien en fusteinen nam er in deze periode een hoge vlucht²⁹.

Kust-Vlaanderen en Noordoost-Vlaanderen

De belangrijkste steden in Kust-Vlaanderen waren reeds in de 13de eeuw tot ontwikkeling gekomen als industriële centra. Secundaire steden, zoals Diksmuide, Aardenburg, Veurne en Sint-Winoksbergen, maar ook enkele kleinere steden, zoals Damme, Oudenburg, Oostburg en Torhout, waren actief lid geweest van de voornaamste door Brugse kooplieden gedomineerde Vlaamse hanzen³⁰. De lakensteden pasten volledig in het klassieke patroon van de 12de- en 13de-eeuwse Vlaamse draperie. Ze produceerden verschillende lakentypes, van goedkope saaien (bijv. de bekende *Ghistelsaaien*) tot de zeer dure, zware scharlakens van Diksmuide. De 14de-eeuwse crisis bleek echter een zware klap. In tegenstelling tot de stedelijke draperieën van Binnen-Vlaanderen waren de pogingen van de steden in Kust-Vlaanderen om over te schakelen op de exclusieve productie van lakens uit het midden- en het luxesegment weinig succesvol. Bovendien waren de meeste steden betrokken geweest bij de Vlaamse actieve handel. De ineenstorting daarvan bleek een zware klap voor handelssteden als Aardenburg, Biervliet en Diksmuide.

Vooraf in Noordoost-Vlaanderen was het, gezien de herhaalde stormvloed, haast letterlijk dweilen met de kraan open. De lakenproductie van Aardenburg stortte met het verlies van haar handelsfuncties in de eerste helft van de 14de eeuw in elkaar³¹ : de Aardenburgse lakens, waarvan er enkele types nog tot in de eerste helft van de 14de eeuw werden vervaardigd van kwalitatief minder goede Vlaamse en ingevoerde Schotse en Spaanse wolsoorten, werden steeds zeldza-

²⁹ J. Vermaut, Structural Transformation in a Textile Centre : Bruges from the sixteenth to the nineteenth century, in : Van der Wee (ed.), *The Rise and Decline of Urban Industries*, pp. 187-203.

³⁰ P. Stabel, *Dwarfs among Giants. The Flemish urban network in the Late Middle Ages*, Leuven/Apeldoorn, 1997, pp. 138-141.

³¹ De bloeiperiode van Aardenburg was ongetwijfeld de tweede helft van de 13de eeuw, toen de stad snel groeide, ze allerlei marktprivileges verkreeg, en toen zelfs tijdelijk de Hanzekooplieden en de Engelse wolstapel binnen haar muren huisden (*Hansisches Urkundenbuch*, dl. 1, nr. 862 en 891 ; M.K.E. Gottschalk, *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, deel 1, Dieren, 1983, pp. 48-49).

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

mer op de exportmarkt³². De kleinere steden in Noordoost-Vlaanderen (Oostburg, Biervliet en IJzendijke) gingen een twee eeuwen durende en uitputtende strijd met de zee tegemoet en bovendien waren ze wel minder op lakenexport georiënteerd³³. Ook in de haven- en visserssteden (Grevelingen, Mardijk, Duinkerke, Nieuwpoort, Oostende, Blankenberge) en in de kleinere marktstadjes (Torhout) was de draperie slechts een marginale activiteit en hoofdzakelijk gericht op de lokale marktbehoeften³⁴. Het stedelijke netwerk, dat aan de Zwinmonding ontstond (Sint-Anna-ter-Muiden, Monnikerede, Hoeke, Sluis en Damme), ten slotte stond noodgedwongen volledig in functie van de Brugse commerciële aspiraties³⁵.

Enkel de steden Axel en Hulst, in de door Gent gedomineerde Vier Ambachten, waren in staat gebleken hun draperie verder te ontwikkelen. Nochtans bleven exportvolumes zeer gering, is er geen sprake van een intense aanwezigheid van Axelse of Hulsterse lakens op de Hanzemarkten en zouden beide stadjes, net als het haringvissersstadje Biervliet, zich gaandeweg profileren als centra van zoutaffinage³⁶.

De industriesteden ten zuiden en westen van Brugge konden zich beter profileren op een internationale markt. Vooral Diksmuide had hierbij al sinds de late 12de en 13de eeuw het voortouw genomen. Diksmuidse lakens werden naar alle hoeken van Europa uitgevoerd (Frankrijk, Engeland, Italië, Centraal-Europa). Aan deze groei lijkt echter al in de tweede helft van de 14de eeuw een einde te komen, mede omwille van de opkomst van de nieuwe draperiesteden in Binnen-Vlaanderen. Net als in de grote steden trachtten de Diksmuidse ondernemers vooral in te spelen op de vraag naar luxelakens op de Hanzemarkt, maar deze omschakeling lijkt op korte termijn weinig aarde aan de dijk te hebben gebracht. De 15de-eeuwse wolcrisis bracht de doodsteek toe aan deze eens zo bloeiende nijverheid. De aantallen lakenloodjes die door de stedelijke overheid jaarlijks werden aangekocht verminderden dramatisch van ca. 9.000 rond 1400 naar 4.000 rond 1415 en nauwelijks 1.200 in de jaren 1420³⁷. Het verval hield aan in het tweede en derde kwart van de 15de eeuw : in de jaren 1490 werden nog nauwelijks 400 loodjes ter beschikking gesteld van de Diksmuidse drapiers. In de eerste helft van de 16de eeuw was er opnieuw een heropleving. Maar toen waren de structuren en de producten van de plaatselijke lakennijverheid al danig

³² Espinas en Pirenne, *Recueil de documents*, deel 1, pp. 45-47.

³³ Gottschalk, *Historische geografie*, passim.

³⁴ Coornaert, *Une industrie urbaine*, pp. 45-50.

³⁵ J.P. Sosson, Les petites villes du Zwin (XIVe-XVIe siècles) : des espaces urbains inviables, in : Ph. Contamine (ed.), *Commerce, finances et société (XIe-XVIIe siècles)*. *Recueil de travaux d'histoire médiévale offert à M. le professeur Henri Dubois*, Parijs, 1993, pp. 171-184.

³⁶ Stabel, *De kleine stad*, pp. 112-120.

³⁷ De Sagher, e.a., *Recueil de documents*, deel 1, pp. 234-245.

PETER STABEL

veranderd en produceerden de drapiers hoofdzakelijk goedkopere stoffen. Het resultaat van dit 15de-eeuwse verval was voorspelbaar : een massale verarming teisterde de stad³⁸.

Tabel 1 Lakenproductie in Kust-Vlaanderen, westelijk Vlaanderen en Noordoost-Vlaanderen ³⁹ (berekend met reductiecoëfficiënt)					
	Diksmuide lakenzegels	Lo	Langemark	Eeklo Lembeke	Axel
ca. 1300			450		
ca. 1325			750		
ca. 1350			1350		
ca. 1375			1.500		360
ca. 1400	8.800		2.400	450	260
ca. 1425	1.200		750	2.100	360
ca. 1450	1.100	90	60	200	240
ca. 1475	700	100	50	110	270
ca. 1500	600	0	0	60	30
ca. 1525	1.500			70	30
ca. 1550	900				

De Diksmuidse lakenloodjes mogen dan al een duidelijke indicatie geven van het verloop van de productie ; ze zijn, net als het soortgelijke 14de-eeuwse Ieperse materiaal, veel moeilijker te gebruiken als indicatoren van de productievolumes. In Kust-Vlaanderen zijn dergelijke gegevens bijzonder schaars. Enkel voor het kleine marktstadje Lo is er een, zij het zeer korte, tijdreeks voor het midden van de 15de eeuw. Ze illustreert de herhaaldelijk mislukte pogingen van de lokale overheid om er in deze periode een draperie van de grond te krijgen. Als we de belasting van 2 d.gr. per laken omrekenen naar productiecijfers zouden de wevers van Lo immers nooit meer dan 150 lakens per jaar hebben geweven. Een

³⁸ W.P. Blockmans and W. Prevenier, Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw : bronnen en problemen, in : *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88, 1975, pp. 501-535.

³⁹ Bronnen : Diksmuide, stadsrekeningen, elders de grafelijke rechten op de draperie (gegevens gepubliceerd in H.E. De Sagher e.a. (eds.), *Recueil de documents*, 3 delen, passim ; P. Stabel en L. Stockman, De Bourgondische Periode, in : *750 jaar Eeklo*, Eeklo, 1990, pp. 51-55 ; en Coornaert, *La draperie-sayetterie*, pp. 485-491).

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

andere poging, om in de 16de eeuw een productie van saaïen naar het stadje toe te trekken, mislukte al evenzeer⁴⁰. Ook in de andere marktstadjes van het Vrije (Gistel, Torhout, Oudenburg) was men er niet in geslaagd om het verval van de export van laagwaardige lakens, zoals de Gistelse saaïen, te compenseren met andere stoffen. De weinige drapiers bleven er dan ook hoofdzakelijk voor een lokale markt werken⁴¹.

In het zuidoosten van het Brugse Vrije waren de vrij laat tot ontwikkeling gekomen marktsteden van het Meetjesland er daarentegen wel in geslaagd een belangrijke draperie-activiteit tot ontwikkeling te laten komen. Eeklose en Kaprijkse lakens waren in de late 14de en vooral in de vroege 15de eeuw bijzonder gegeerd door de Hanzekoopliden. De draperie in Eeklo maakte op het einde van de 14de eeuw een zware crisis door, mede als gevolg van de Gentse opstand. De jaarlijkse productie schommelde tussen 300 en 400 lakens. In het eerste kwart van de 15de eeuw is er sprake van een explosieve groei naar een hoogtepunt in de jaren 1420 van ca. 2.100 lakens. De bevoorradingsmoeilijkheden van Engelse wol en de incapaciteit om over te schakelen op Spaanse en inheemse wolsoorten voor exportgerichte producten bleek echter een onoverkomelijke hindernis. De lakenoutput stortte abrupt in elkaar vanaf de jaren 1430 tot ca. 750 lakens in 1450 en nauwelijks 120 in 1460. Een erg bescheiden herstel in de jaren 1460 (ca. 400 lakens) kon de definitieve teloorgang van de traditionele draperie niet verhinderen. Rond 1500 bedroeg de productie nauwelijks enkele tientallen lakens en zou Eeklo zich gaandeweg profileren als marktcentrum voor de lijnwaadnijverheid en als producent van goedkope wollen stoffen⁴².

Westelijk Vlaanderen en het hinterland van Ieper

Ook tijdreeksen i.v.m. de lakenproductie in de steden van het Westland (het Ieperse kwartier en de kasselrijen van Veurne, Broekburg en Sint-Winoksbergen, die fiscaal bij het Vrije hoorden) zijn tot op heden bijzonder schaars. Dit is vooral jammer omdat dit gebied met Poperinge een van de voornaamste lakencentra van het graafschap telde. Enkel voor het kleinere centrum Langemark beschikken we over een uitzonderlijke reeks, die bovendien ook toelaat de groei van het centrum in de loop van de 14de eeuw te volgen. Elders laten enkel indirecte gegevens toe om de productie- en handelstrend te duiden of is er slechts voor een heel korte periode kwantitatief materiaal beschikbaar. Langemark is bovendien steeds een bescheiden productiecentrum gebleven, dat eerder op middelste exportkwaliteit was gericht dan op de zeer dure luxelakens. Nochtans exporteerden Langemarkse ondernemers al in de 13de eeuw o.a. ook de duurdere *dickedinne* naar het Middellandse Zeegebied en waren zij in de 14de eeuw erg actief op de

⁴⁰ De Sagher e.a., *Recueil de documents*, deel 2, pp. 660-662 en 658-659.

⁴¹ L. Gilliodts-Van Severen, *Cartulaire de l'ancienne estaple à Bruges*, deel 1, Brugge, 1904, pp. 467-477.

⁴² Stabel en Stockman, *De Bourgondische Periode*, pp. 51-55.

Hanzemarkten. De inkomsten van de grafelijke taxatie van een halve groot per laken suggereren een explosieve groei in de loop van de 14de eeuw van 480 lakens in 1307 tot meer dan 3.000 in 1385⁴³. In de late 14de en vroege 15de eeuw deed zich evenwel een zware crisis gevoelen en de productie liep, twee decennia eerder dan in de meeste draperiecentra, snel terug : ca. 1.500 lakens rond 1420. In het midden van de eeuw lag de industrie op apegapen : er werden jaarlijks nog slechts enkele tientallen lakens geweven door een handvol meester-wevers en de productie verschoof van grote exportlakens naar halve lakens en *doucken*⁴⁴.

Dit 15de-eeuwse verval lijkt zich ook in andere steden te hebben voorgedaan. De kasselrijhoofdsteden Sint-Winoksbergen⁴⁵, Veurne⁴⁶, Cassel⁴⁷ en Belle⁴⁸ waren in de eerste plaats centrale plaatsen voor hun respectief hinterland en ze fungeerden ook alle als markten voor de landelijke wolnijverheid. Hun industriële ontwikkeling is steeds van secundair belang gebleven. Niettemin hebben ook zij, net als de kasselrijhoofdplaatsen van Binnen-Vlaanderen, geprobeerd om, met wisselend succes, een lakennijverheid uit te bouwen. Vooral de herhaalde pogingen van Sint-Winoksbergen om in navolging van de succesvolle Hondschootse saainijverheid een soortgelijke lichte draperie op te starten, zijn

⁴³ De Sagher e.a., *Recueil de documents*, deel 2, pp. 629-633 en Coornaert, *La draperie-sayetterie*, pp. 485-488.

⁴⁴ In de periode augustus 1445 - februari 1447 worden 13 wevers vermeld die samen 189 lakens vervaardigden. Slechts vier wevers lijken daarbij een leefbare onderneming te leiden (zij produceerden 58 % van het totale aantal lakens). Zes wevers weefden in deze periode elk slechts vier lakens (gegevens uit De Sagher e.a., *Recueil de documents*, deel 2, p. 633).

⁴⁵ In de vroege 14de eeuw waren er in Sint-Winoksbergen zowel een *grande draperie* aanwezig als een productie van *poortdoucken*, waarbij ook saaien (Coornaert, *Une industrie urbaine*, pp. 25-26 en 30-31). In de loop van de 14de eeuw lijkt deze laatste op de achtergrond te zijn geraakt. De 14de- en 15de-eeuwse keuren maken nagenoeg enkel melding van de draperie van Engelse wol, die, gezien de Sint-Winoksbergse magistraat voor zichzelf steeds Ieperse, Brugse, Kortrijkse of Poperingse lakens aanschafte, niet meteen de topkwaliteit ambieerde. De *uitvarende* lakens kan men in de late middeleeuwen vooral in Oost-Europa aantreffen.

⁴⁶ De Veurnse draperie gaat, net als de Sint-Winoksbergse en Belse, terug tot de 13de eeuw. Erg belangrijk als centrum van lakenproductie is Veurne, nochtans een prominent lid van de Vlaamse hanzen, nooit geweest.

⁴⁷ Cassel telde op het einde van de 15de eeuw ca. 50 wevers (Coornaert, *Une industrie urbaine*, p. 45).

⁴⁸ Belle was, als lid van belangrijkste hanzen in het graafschap, vooral in de 13de eeuw een belangrijke industriële stad en Belse drapiers exporteerden hun lakens vooral naar Mediterraan Europa. In de 14de en 15de eeuw lijkt de draperie echter grotendeels van de exportmarkten verdwenen en de wolwevers die er tot in de 16de eeuw actief waren, waren hoofdzakelijk gericht op de thuismarkt (De Sagher e.a., *Recueil de documents*, deel 1, pp. 497-498). Net als de andere kleine draperiesteden in de buurt deden de Belse drapiers veelvuldig beroep op de afwerkingsnijverheden van Rijsel.

bijzonder goed gedocumenteerd⁴⁹.

Het is op zijn minst merkwaardig dat de enige steden in westelijk Vlaanderen, die het strikt regionale kader hebben overschreden, met name Poperinge en Roeselare, vooral in de onmiddellijke omgeving van Ieper zelf zijn gelegen, in de schaduw van de stad die zich het hevigst tegen rechtstreekse concurrenten heeft verzet. Vooral de grootste industriestad, Poperinge, ontsnapte grotendeels aan de veralgemeende dalende conjunctuur in de 15de eeuw. Hoewel directe gegevens vooralsnog ontbreken, lijkt er, zo vertellen ons de nog steeds zeer talrijke vermeldingen van Poperings laken op de Centraal- en Oost-Europese markt in de 15de eeuw⁵⁰, van een veralgemeende decadentie in deze periode nog geen sprake. Integendeel, de herhaalde pogingen van de Hanzekoopliden om drapiers in andere steden ervan te overtuigen om toch maar lakens naar Poperings model en vervaardigd van Spaanse merinowol te produceren (de bekende *smallijsten*), lijkt zelfs op een zekere saturatie te wijzen tot in de late 15de eeuw. De doodsteek voor de bloeiende sector kwam er in de eerste helft van de 16de eeuw wanneer het aantal in bedrijf zijnde getouwen spectaculair daalt van 200 tot 300 in de eerste decennia tot nauwelijks 40 tot 60 in het midden van de eeuw. Rond 1520 produceerden de wevers in Poperinge en omgeving nog ruim 12.000 lakens ; rond het midden van de eeuw was dit aantal teruggelopen tot 1.800 en in 1577 kwam het zelfs nauwelijks boven 150 uit⁵¹. De traditionele zware draperie moest onherroepelijk plaats maken voor een minder gespecialiseerde, lichte draperie van baaien.

Over de productietrend in Roeselare is heel wat minder bekend⁵². Net als in Poperinge, vervaardigden de Roeselaarse drapiers in eerste instantie vooral copieën van Ieperse lakentypes. Het verlies van de exportmarkt voor goedkope saaien, dwong de drapiers in de tweede helft van de 14de eeuw om zich steeds meer te richten op het marktsegment van *ghesmoutte* lakens. Nochtans lijkt Roeselare zich vooral te hebben gespecialiseerd in goedkopere stoffen : naast hele en halve lakens (*moyaerden*) exporteerden Roeselaarse drapiers ook de goedkopere *sargen* o.a. naar Portugal en Oost-Europa. Na de crisis van de late 14de eeuw, lijkt vooral in het eerste kwart van de 15de eeuw de draperie er een gunstige periode door te maken⁵³. Nadien bleek het moeilijk op te boksen tegen

⁴⁹ Coornaert, *Une industrie urbaine* ; De Sagher e.a., *Recueil de documents*, deel 1, pp. 621-625.

⁵⁰ Ammann, *Deutschland und die Tuchindustrie*, pp. 55-136 en Abraham-Thisse, *Le commerce des draps de Flandre*, pp. 167-206.

⁵¹ De Sagher e.a., *Recueil de documents*, deel 3, pp. 290-292.

⁵² J. Vermaut, Nieuwe gegevens over het industrieel verleden van Roeselare en omgeving (1350-1800), in : *Rollariensia. Jaarboek van het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap van Roeselare en Ommeland*, 6, 1974, pp. 134-182 en Espinas en Pirenne (eds.), *Recueil de documents*, 3, pp. 224-226.

⁵³ Vermaut, *Nieuwe gegevens*, pp. 136-137.

de groeiende stroom lakens van de Leiedraperie en vooral van de plattelandsnijverheid in het Heuvelland. Toch waren er rond 1500 nog 36 drapiers in het stadje actief en schommelde de productie in de eerste helft van de 16de eeuw nog rond 700 lakens, waarvan wel de helft per el werden verkocht en dus was bedoeld voor de lokale markt⁵⁴. Na het midden van de 16de eeuw kwijnde de wolnijverheid ten gevolge van de concurrentie van de landelijke centra echter onherroepelijk weg, en concentreerden de kooplieden zich op de snel groeiende lijnwaadnijverheid in de omgeving van de stad. In 1572 werden per jaar nog slechts 390 lakens vervaardigd⁵⁵.

De evolutie van de lakennijverheid in Tielt, dat vrij excentrisch gelegen was in de kasselrij van Kortrijk en zo onder de Gentse invloed viel, volgt dan weer een heel eigen patroon. Dat de bescheiden stedelijke draperie nooit een prominente plaats op de exportmarkt heeft ingenomen kan hiervoor een reden zijn⁵⁶. De productie, die in de jaren 1370 schommelde omtrent 150 tot 210 stuks, werd, net als het stadje zelf, zwaar getroffen door de Gentse opstand, waardoor er drie decennia lang nauwelijks werd geproduceerd⁵⁷. Het herstel zet zich uiteindelijk door in de periode 1418-1437, een periode waar menige stedelijke draperie werd getroffen door aanvoermoeilijkheden van de dure Engelse wol. Tielt, dat als secundair centrum nauwelijks luxelakens voortbracht, werd hier duidelijk niet door getroffen. Pas in het midden van de eeuw zet het verval in, opnieuw met de Gentse opstand als catalysator. In de tweede helft van de 15de eeuw was de lakenoutput teruggelopen tot nauwelijks 90 stuks per jaar. Een kortstondige heropleving in de jaren 1480 luidde het definitieve einde in. De toekomst van Tielt lag immers in de explosief groeiende linnenhandel.

De industriesteden van het Schelde-Dender-bekken

In Binnen-Vlaanderen waren het vooral de lakencentra Oudenaarde, Dendermonde, Kortrijk en Geraardsbergen, die al in de loop van de 13de eeuw tot een vroege bloei kwamen⁵⁸. In de 14de eeuw werd deze evolutie doorgezet en deden ook nieuwere productiecentra van zich spreken: de snel aan belang winnende steden aan de Leie -waarover verder meer-, en verder ook Aalst,

⁵⁴ P.J. Maas, *De lakennijverheid te Roeselare in de 16e eeuw*, Roeselare, 1900, pp. 24-26.

⁵⁵ B.H. Dochy, *Geschiedenis van de stad Roeselare vanaf de oudste tijden tot heden*, Roeselare, 1949, p. 147.

⁵⁶ R. Ostyn, *Tielt*, [HISTORISCHE STEDENATLAS VAN BELGIË], Brussel, 1993, pp. 18-19 en Stabel, *De kleine stad*, pp. 136-137.

⁵⁷ Met dank aan B. Haguette (Université d'Artois te Arras), die een studie over de Tielts draperie in de Revue du Nord voorbereidt.

⁵⁸ Vooral Dendermonde kende een stormachtige ontwikkeling als massa-producent van goedkopere lakentypes. In de jaren 1330 telde de Denderstad liefst 9,000 inwoners, en de meeste waren in meer of mindere mate afhankelijk van de lakenproductie (Stabel, *De kleine stad*, pp. 125-126).

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

Ninove, Tielt en de kleine steden in het Meetjesland. Net als in westelijk Vlaanderen werd deze ontwikkeling door de grote steden, en in Binnen-Vlaanderen uiteraard door het machtige Gent, met argusogen gevolgd. Vooral Dendermonde heeft dit aan den lijve ondervonden, gezien het in de vroege 14de eeuw op hetzelfde marktsegment van de goedkopere gestreepte lakens actief was⁵⁹. Uiteindelijk kwam in de loop van de 14de eeuw een *modus vivendi* tot stand met een functionele verdeling van de diverse kwaliteiten over de diverse exportcentra. De spanningen, die zich later in de Bourgondische periode zouden voordoen, waren hoofdzakelijk beperkt tot interventies van de steden, zelfs van de kleinere, in de landelijke wolnijverheid. Oudenaarde kwam iets later tot volle ontplooiing dan Dendermonde en bovendien zou de lakennijverheid er niet dezelfde bevolkingsexplosie, noch het verval ervan een bevolkingsimplosie creëren. Strategisch bijzonder gunstig gelegen op de Schelde tussen twee industriële giganten als Gent en Doornik, kon Oudenaarde bovendien een veel meer gedifferentieerde industriële ontwikkeling doormaken, met vanaf de 15de eeuw een steeds groeiend belang van een landelijke linnen- en gemengde landelijk-stedelijke tapijtweeactiviteit. Niettemin bleef de stedelijke draperie er tot diep in de 16de eeuw een van de belangrijkste werkgevers, zelfs in 1541 was nog steeds 28 % van de totale bevolking actief in de wolindustrie⁶⁰.

	Dendermonde	Aalst	Oudenaarde
ca. 1375	6000		
ca. 1400	5600	(910)	(2110-3400)
ca. 1425	4500	(2700)	2380-3820
ca. 1450	5600	3600	2320-3740
ca. 1475	5400	5900	2380-3800
ca. 1500	(5700)	(2360)	2260
ca. 1525	3600	990	1760
ca. 1550	1650	520	
ca. 1575	1590	660	

Tijdreeksen over lakenoutput in het Schelde- en Denderbekken zijn mogelijk

⁵⁹ Stabel, *De kleine stad*, pp. 124-126 en de oudere studie door M. Heins, *Gand contre Termonde. Episodes de l'histoire industrielle des Flandres au XIVe siècle*, Brussel, 1892.

⁶⁰ Stabel, *De kleine stad*, pp. 164-165.

⁶¹ Bronnen : stedelijke accijnzen (gepubliceerd in Stabel, *De kleine stad*, bijlagen op microfiche 2.5-2.19).

nog delicates om te interpreteren dan elders in Vlaanderen. De data werden berekend met behulp van de stedelijke accijnzen op lakenproductie en -consumptie, waarvan het tarief bovendien niet altijd volledig is gedocumenteerd⁶². Ze wijzen niettemin op duidelijke trends. Dendermonde kende na de vroeg-14de-eeuwse bloei een zware crisis. Wanneer de assisen op het einde van de 14de eeuw ons verdere inlichtingen verstrekken, was de schaal van de industrie nauwelijks nog vergelijkbaar met deze een halve eeuw vroeger : de stad telde nog slechts 3.600 inwoners tegenover bijna 9.000 rond 1330. Nochtans was er zeker sprake van een herstel na de hernieuwde inzinking ten gevolge van de Gentse opstand in de jaren 1380. De inkomsten van de stedelijke lakenaccijnzen schommelden bij de eeuwwisseling rond 15.000 d.gr. Deze bloei kwam echter abrupt ten einde. Reeds vanaf het tweede decennium kondigde zich een nieuwe crisis aan en vooral in de jaren 1420 en 1430 was de toestand omwille van moeilijkheden in de wolbevoorrading en de Hanzehandel dramatisch. Het herstel in de tweede helft van de 15de eeuw werd om de haverklap bemoeilijkt door korte crisisperiodes. In deze periode trachtten de Dendermondse drapiers zich ook steeds meer te richten op de groeiende en nabije Brabantse jaarmarkten in Antwerpen en Bergen-op-Zoom. Na een conflict met de Hanzekooplieden in Brugge, liepen ze echter snel weer in het gareel en respecteerden ze tot het einde van de traditionele wolnijverheid de Brugse stapel⁶³. Ondertussen was er in de stad wel een lichte draperie (baaien en fusteinen) en een zijdenijverheid tot ontwikkeling gekomen die het onvermijdelijke verval van de lakenproductie althans gedeeltelijk compenseerde.

De productietrends in de andere steden van het rivierenbekken lijken op deze in Dendermonde. De 14de-eeuwse crisis heeft de exportcapaciteit van de in goedkopere stoffen gespecialiseerde kleinere en secundaire steden hard getroffen. Pas in het laatste kwart van de 14de eeuw, toen het industriële landschap in Vlaanderen danig door elkaar was geschud, en er een algemene tendens was naar de productie van hoogwaardige lakens (of in de kleinere steden de kwaliteitscategorieën net onder de dure luxelakens van de grote steden), lijkt er sprake van een duidelijke herneming, ook in de oudere productiecentra. Nergens kon men de vergelijking met de explosieve ontwikkeling van de Leie-draperieën doorstaan. Nochtans lijkt de industriële structuur van de meeste riviersteden sterk genoeg om de 15de-eeuwse crisismomenten te doorstaan. Dat de meeste draperieën in toenemende mate gebruik maakten van Spaanse merinowol was aan deze evolutie niet vreemd. De Hanzeaten sloten met de drapiers van enkele steden daarbij exclusiviteitscontracten af voor de afname van lakens geweven van

⁶² De tijdreeksen i.v.m. de wolnijverheid in de steden van Binnen-Vlaanderen werden grotendeels gepubliceerd in Stabel, *De kleine stad*, pp. 135-174 en bijlagen 2.5 tot 2.19. Ze werden ook opgenomen in de geautomatiseerde databank "Wirtschaftliche Wechsellagen im Hansischen Wirtschaftsraum 1300-1800" (coörd., R. Hammel-Kiesow te Lübeck, BRD).

⁶³ Stabel, *De kleine stad*, pp. 104-106.

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

Spaanse wol en stuurden zelfs de productie. Zo werd de Oudenaardse drapiers in de late 15de eeuw verzocht om meer lakens naar Poperings model te vervaardigen. Zelfs een relatief nieuwe exportnijverheid in Aalst kon in deze omstandigheden tot ontwikkeling komen.

Vandaar een vrij positief beeld doorheen de late 14de en 15de eeuw. Enkel de kleinste steden, zoals Ninove, Deinze en Rupelmonde, konden moeilijk aansluiting vinden bij deze trend, en ook in Geraardsbergen was het algemene beeld veel minder gunstig. De grotere centra daarentegen lijken tenminste tot in de late 15de eeuw (met een hernieuwde bloei in de jaren 1460 en 1470), en, ondanks de zware crisisperiode tijdens de opstand tegen Maximiliaan, zelfs tot diep in de 16de eeuw een zekere productiecapaciteit aan te houden. Waarschijnlijk konden de steden de dalende exportvolumes naar de Hanzemarkt, compenseren door een groeiend relatief marktaandeel op de thuismarkt. Het uiteindelijke verval zet dan ook veel later in dan het geval was voor de draperie in Kust-Vlaanderen. De nijverheid lijkt weg te kwijnen in Aalst vanaf de jaren 1510, in Dendermonde vanaf de jaren 1520, en in Oudenaarde vanaf de jaren 1530. Opvallend daarbij is dat de organisatie van de nijverheid in deze laatste stad nog maar weinig van doen had met het traditionele laatmiddeleeuwse kleinbedrijf van een meester met enkele gezellen. Integendeel, de Oudenaardse lakenondernemers stelden soms tientallen wevers en gezellen tewerk⁶⁴.

In deze regio valt verder nog de laattijdige, doch spectaculaire opkomst van Ronse als een semi-rurale productiepool te vermelden. De Ronsische drapiers waren evenwel, in tegenstelling tot de andere steden van het rivierenbekken hoofdzakelijk actief op het terrein van goedkopere stoffen van inheemse en Spaanse wol voor de thuismarkt⁶⁵.

De Leie-draperieën

De zwaarste concurrentie zouden de grote steden in de loop van de 14de eeuw krijgen van de zogenaamde Leie-draperieën. Al in de 13de eeuw was in enkele steden van het Leie-bekken sprake van wolnijverheid: vooral de kasselrijhoofdplaats Kortrijk had al vroeg voeling gekregen met de internationale markt. Wanneer de grote steden in het midden van de 14de eeuw steeds meer afzetmoeilijkheden krijgen in Zuid- en Centraal-Europa en zij zich specialiseren in de productie van luxelakens, treedt er binnen het industriële complex van de Zuidelijke Nederlanden een duidelijke verschuiving op in het productiesegment van hoogwaardige, maar minder exclusieve stoffen. De Leiecentra wierpen zich massaal en met groot succes op dit marktsegment. Zij verwerkten al in een vroeg

⁶⁴ Stabel, *De kleine stad*, pp. 213-215.

⁶⁵ J. Deconinck, Documents concernant l'industrie drapière au moyen-âge, in : *Annalen van de Geschied- en Oudeheidkundige Kring van Ronse en van het Tenement van de Inde*, 20, 1971, pp. 123-138 en Stabel, *De kleine stad*, pp. 130-131.

stadium inheemse, Spaanse en Schotse wolsoorten, maar boden daarnaast vooral ook dure lakens aan gewezen van de middelste Engelse wolsoorten. Op een afstand van nauwelijks meer dan 25 kilometer stroomopwaarts van Kortrijk stapelden de successen zich op. Lakens uit Kortrijk, Menen/Halewijn, Wervik, Komen, Waasten, Armentières en Estaires waren alle op de exportmarkt vertegenwoordigd in de tweede helft van de 14de eeuw en vooral Wervikse, Menense en Kortrijkse stoffen veroverden eerst de Italiaanse en Iberische markt, vooraleer zij ook samen met Komense en Waastense lakens door Hanzekooplieden in Noord- en Oost-Europa werden verspreid.

Voor de ontwikkeling van de Kortrijkse en Wervikse industrie is goed gedocumenteerd. In beide steden was er reeds in de 13de eeuw sprake van draperieactiviteit, maar zij beleefden vooral in de tweede helft van de 14de eeuw een explosieve groei, mede dank zij een bloeiende export naar Italië en Spanje (de *panni di Vervi e Coltrai* behoorden tot de belangrijkste waren van handelsfirma's als de Datini in de late 14de en vroege 15de eeuw⁶⁶). De output van Wervikse ondernemers groeide van ca. 4.500 lakens in de jaren 1370 naar een hoogtepunt rond de eeuwwisseling van ca. 11.200 stuks⁶⁷. Ook in Kortrijk moet een dergelijke ontwikkeling hebben plaatsgevonden. Hoewel cijfers voor de 14de eeuw ontbreken, vertoont de curve van de Kortrijkse lakenoutput in de vroege 15de eeuw nog een duidelijke groeiende tendens, met een hoogtepunt in het derde decennium van de 15de eeuw, toen de stedelijke draperie jaarlijks ongeveer 8.250 lakens produceerde.

In het tweede kwart van de 15de eeuw was er evenwel duidelijk sprake van een terugval voor de eens zo succesvolle Leienijverheden. Het antwoord van de lakenondernemers op deze stagnatie was dezelfde als deze van hun collega's in de grote steden: een vlucht vooruit. Men begon te specialiseren in steeds duurere kwaliteitslakens gemaakt van de duurste Engelse Cotswold, Leominster en March-wol. Deze omschakeling verliep echter niet overal even voorspoedig. In Wervik, waar men lange tijd bleef vasthouden aan de traditionele lakentypes voor de Oost-Europese markt, was er omstreeks het midden van de 15de eeuw een kortstondige heropleving, mede dank zij grotere exportvolumes op de Oost-Europese markt. Het verval in de tweede helft van de 15de eeuw werd er des te meer opmerkelijk door. Vergeleken met ca. 1400 toen de stad nog een gemiddelde output kende van 12.000 lakens, produceerde men een eeuw later nog nauwelijks 450 lakens. Een soortgelijke evolutie maakte de Komense draperie

⁶⁶ Melis, *La diffusione*, pp. 219-243 and id., *Mercanti-imprenditori italiani in Fiandra alla fine del'300*, in *Economia e storia*, 5, 1958, pp. 144-161.

⁶⁷ Kwantitatieve gegevens i.v.m. de Leiedraperieën zijn gebaseerd op de grafelijke taxatie van meestal 1 d.gr. per geproduceerd laken. Onze reconstructie is gebaseerd op data, die werden gepubliceerd in: De Sagher, e.a., *Recueil de documents*, passim; Coornaert, *La draperie-sayerterie de Hondschoote*, pp. 485 e.v.; en Stabel, *Décadence ou survie*, pp. 76-77.

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

door. Komense ondernemers waren, misschien nog meer dan de Wervikse, gespecialiseerd in de goedkopere lakentypes uit het middensegment. De productiecurve verloopt dan ook nagenoeg op dezelfde wijze. Een waarschijnlijke groei naar het einde van de 14de eeuw, gevolgd door een spectaculaire ineenstorting rond het midden van de 15de eeuw. Rond 1500 is de Komense draperie op sterven na dood en bedraagt de productie amper nog een driehonderdtal lakens. Over Estaires (Stegers) zijn geen productiegegevens voorhanden, maar alles lijkt erop te wijzen dat de Stegerse productie in deze periode eveneens achteruitging.

De omschakeling lukte wel in Kortrijk en vooral in Menen. Beide centra vonden daarbij bovendien opnieuw aansluiting met de export naar Mediterraan Europa⁶⁸. Een beduidende kwaliteitsverhoging en de omschakeling naar de verwerking van de duurste Engelse wolsoorten waren de sleutels tot het succes. In de late 15de eeuw beleefde de Kortrijkse lakenindustrie een tweede jeugd. Na een duidelijke inzinking in het midden van de 15de eeuw, toen de stad minder dan 3.000 lakens per jaar exporteerde, steeg de productie vanaf de jaren 1470 gestaag en werd een nieuw hoogtepunt bereikt rond 1485 (ca. 6.000 lakens). Deze nabloei hield nog aan tot in het derde decennium van de 16de eeuw. Het daaropvolgende verval en de uiteindelijke ineenstorting rond 1550 werd echter ruimschoots gecompenseerd door de explosieve groei van de linnensector, met de daarbijhorende bevolkingsgroei en proletarisering van de stad.

	Wervik	Kortrijk	Menen/ Halluin	Komen
ca. 1375	4.500			
ca. 1400	11.250	6.450	(750)	(3.000)
ca. 1425	7.500	7.500	(600)	3.750
ca. 1450	7.500	4.500	1.650	2.400
ca. 1475	3.300	3.450	4.200	750
ca. 1500	450	3.000	2.100	300
ca. 1525	150	1.200	2.700	150
ca. 1550	300	300	4.200	
ca. 1575	0	0	2.850	

⁶⁸ Stabel, *De kleine stad*, pp. 108-112.

⁶⁹ Bronnen : grafelijke rechten op de draperie (gegevens gepubliceerd in H.E. De Sagher e.a. (eds.), *Recueil de documents*, 3 delen, passim ; Stabel, *De kleine stad*, bijlagen op microfiche 2.13 en 2.15 ; en Coornaert, *La draperie-sayerterie*, pp. 485-491).

De ontwikkeling in Menen begon enkele decennia vroeger en hield ook aan tot het einde van de 16de eeuw. De Menense *rolisten* en *zadblauwe*, waren net als de Kortrijkse en Harelbeekse *bellaerds* vooral gegeerd bij Italiaanse en vooral Florentijnse kooplieden, die vanuit Brugge en meer en meer ook vanuit Antwerpen actief waren (Frescobaldi, Gualterotti, Altoniti)⁷⁰. De Menense draperie, al in de late 14de eeuw het kleine broertje van de Kortrijkse en Wervikse lakennijverheid, was in het tweede kwart van de 15de eeuw haast volledig verdwenen. Er werden jaarlijks nauwelijks meer dan 220 lakens gefabriceerd. Het midden van de 15de eeuw betekende echter een belangrijk keerpunt : de verwerking van Spaanse wol werd, hoewel nooit stilgelegd, op een laag pitje gezet en er werd geopteerd om uitsluitend de duurste Engelse wol te verwerken in steeds beter geveerde en afgewerkte lakentypes. Ook werd massaal gebruik gemaakt van de nabije Rijselfe afwerkingsnijverheid. De resultaten liegen er niet om. Van een marginale activiteit, groeit de draperie in enkele decennia uit tot een massale exportnijverheid met een eerste bloeiperiode in het derde kwart van de 15de eeuw, en na een inzinking aan het einde van de 15de eeuw, een hernieuwde en voor Vlaanderen zeer laattijdige groei in het tweede en derde kwart van de 16de eeuw.

Een nog explosievere groei dan Menen, maakte, het in Waals-Vlaanderen en op de rechteroever van de Leie gelegen, Armentières vanaf de late 15de eeuw door. Net als Kortrijk en Menen hadden de drapiers er voor luxelakens gekozen, zonder evenwel het exclusieve karakter van de Kortrijkse, Menense en Ieperse lakens van Engelse wol te evenaren. De van Spaanse merinowol geweven *ourefins* uit Armentières behoorden in het 16de-eeuwse Antwerpen tot het middensegment en ze werden hoofdzakelijk naar het Zuiden verscheept⁷¹. De productie oversteeg echter ruimschoots die van andere textielcentra. Rond 1550 zou ze ca. 750.000 el of 18.000 stuks hebben bedragen, vergeleken met de output van zelfs de Wervikse draperie op haar hoogtepunt een enorme hoeveelheid.

De landelijke wolnijverheid : traditie en vernieuwing

De lakenweverij was in Kust-Vlaanderen en in het rivierenbekken, met uitzondering van de explosieve ontwikkeling van het semi-rurale Ronse, in de eerste plaats een stedelijke aangelegenheid. De landelijke inbreng bleef er beperkt tot de voorbereidende fasen van de wolbewerking zelf. Massale textielproductie op het platteland was voorbehouden tot de lijnwaadnijverheid en in mindere mate de tapijtwefindustrie. In westelijk Vlaanderen daarentegen kon de landelijke

⁷⁰ P. Stabel, *Entre commerce international et économie locale. Le monde financier de Wouter Ameide (Bruges fin XVe-début XVIe siècle)*, in : M. Boone en W. Prevenier (eds.), *Finances publiques et finances privées au bas moyen âge. Public and Private Finances in the late Middle Ages*, Leuven/Apeldoorn, 1996, pp. 75-99.

⁷¹ Thijs, *Les textiles au marché anversois*, pp. 81-84.

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

wolnijverheid zich, ondanks hardnekkige pogingen van de grote steden (Brugge⁷² en uiteraard vooral Ieper⁷³), wel ontwikkelen als een marktgerichte industrie, die producten vervaardigde voor zowel de thuis- als de exportmarkt. Uiteraard is vooral de explosieve groei van de Hondschootse saainijverheid bekend, maar andere dorpen richtten zich ook op het vervaardigen van meer traditionele *gesmoute* lakens. Deze activiteit was vooral geconcentreerd in de driehoek tussen Ieper, Rijsel en Belle (in de dorpen van het Heuvelland, ten zuiden van Ieper en Poperinge, met name in Nieuwkerke, Kemmel, Wulvergem, Dranouter, Loker en Nieppe ; in de streek van Belle, o.a. in Caëstre, Eécke, Flêtres, Godewaersvelde en Méteren ; en in de in Waals-Vlaanderen gelegen dorpen Bousbecques, Halluin en Haubourdin). Buiten dit gebied was er enkel in de streek van Diksmuide (Keiem, Esen en Zarren)⁷⁴ en rond Sint-Lievens-Houtem⁷⁵ sprake van een bescheiden ontwikkeling van een marktgerichte landelijke wolnijverheid.

De grote impact van handelskapitalisme (vanuit Brugge, Antwerpen en Rijsel), gecombineerd met een soepeler ambachtsorganisatie - wat helemaal niet impliceert dat de organisatie van de productie en de kwaliteitscontrole niet streng in de hand werden gehouden- bleek de sleutel tot het succes van deze landelijke industrie⁷⁶. De expansie van de landelijke wolnijverheid werd bovendien versneld door de al sterke interactie van de landelijke en stedelijke arbeidsmarkt in de traditionele draperiesteden, door een functionele verdeling van de productie van de dure en goedkope wollen stoffen over de diverse centra⁷⁷, door het bestaan

⁷² Over de Brugse pogingen om industriële activiteit in haar hinterland (vooral in Sluis, maar ook op het platteland) uit te schakelen, zie : J. Dumolyn, *De Brugse opstand van 1436-1438*, [STANDEN EN LANDEN, 101], Heule, 1997, pp. 93-94 en vooral 98-102.

⁷³ Zie de schier eindeloze conflicten, waarvan de neerslag is uitgegeven in De Sagher e.a., *Recueil de documents*, deel 1, passim.

⁷⁴ In de 15de eeuw werden *Dixmudesche matten* door Hanzekoopliden uitgevoerd. Productiecapaciteit moet evenwel vrij laag geweest zijn (in het midden van de 15de eeuw waren er nauwelijks 38 getouwen en 21 vollerskuipen in werking), maar toch voldoende om een reactie van Brugse ambachtslieden te ontketenen (De Sagher e.a., *Recueil de documents*, deel 2, pp. 245-249).

⁷⁵ E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden*, Gent, 1988, pp. 1011-1014.

⁷⁶ Tendensen tot productieconcentratie komen aan bod in : R. Holbach, *Frühformen von Verlag und Grossbetrieb in der gewerblichen Produktion*, [VIERTELJAHRSSCHRIFTE FÜR SOZIAL- UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTE, BEIHEFTE 110], Stuttgart, 1994, pp. 51-78 ; Stabel, *International Trade and Flemish Cloth Manufacture*, ter perse ; en De Sagher e.a., *Recueil de documents*, deel 1, pp. 24-28.

⁷⁷ In sommige landelijke centra werden traditionele wollen lakens uit het middelste kwaliteitssegment geproduceerd, terwijl andere specialiseerden in ruwere wollen stoffen voor de thuismarkt. een 16de-eeuwse Brugse prijslijst geeft deze kwaliteitsverschillen duidelijk aan : lakens uit Nieuwkerke en Flêtres waren de duurste (36 en meer d.gr. per el), gevolgd door deze van Eécke (26 d.gr.), Méteren (23 d.gr.) en de Hondschootse saaien (5-28 d.gr.). Godewaersvelde produceerde de goedkoopste wollen stoffen (12 d.gr. per el) : O. Delepierre, *Précis analytique des documents que renferme le dépôt des archives de la Flandre occidentale à Bruges*, deel 3, Brugge, 1842, p. 243.

van een enorme thuismarkt, en door de bestaande handelsinfrastructuur in de gateway-steden Brugge, Rijsel en vooral Antwerpen.

Net als voor de Leie-draperieën laten de fiscale rechten van de graaf op de lakenproductie ook hier toe een betrouwbare productietrend te bepalen. Vooral voor Nieuwkerke, in het Heuvelland gelegen op ongeveer 10 kilometer ten zuiden van Ieper, en veruit het belangrijkste exportcentrum, is deze nauwkeurig te reconstrueren. De Nieuwkerkse lakenuitvoer was gebaseerd op lakens uit het middelste kwaliteitssegment, waarin naast Vlaamse, ook Engelse en Spaanse wol werd verwerkt. Net als de stedelijke draperieën, was er ook in een landelijk centrum als Nieuwkerke, een strikte controle op het productieproces om de standaardkwaliteit -zo noodzakelijk voor een permanent succes op de exportmarkt- te garanderen⁷⁸.

De lakenoutput was nog zeer beperkt in de 14de en in de eerste helft van de 15de eeuw. Wel zijn er indicaties dat Nieuwkerks laken al in deze periode op de Hanzeatische markten aanwezig was en de Ieperse bewindvoerders legden er dan ook al vrij vroeg productiebeperkingen op. Niettemin lijkt er pas een duidelijke schaalvergroting op te treden na het midden van de 15de eeuw. In de jaren 1480 vervaardigden de wevers te Nieuwkerke jaarlijks al ca. 3.000 lakens en ondanks een crisis op het einde van de eeuw, waren de condities voor een explosieve groei in de eerste helft van de 16de eeuw al aanwezig: de output groeide zeer snel tot 6.000 lakens in de jaren 1510, en verdubbelde tot ruim 12.000 stuks in de jaren 1540, waarvan het merendeel exportproducten waren, bestemd voor de Antwerpse markt. De Nieuwkerkse drapiers huurden daar overigens een eigen opslag- en verkoopshalle⁷⁹. Op haar hoogtepunt, in 1548, vervaardigden Nieuwkerkse wevers meer dan 17.000 lakens. Rond 1550 kwam aan deze groei echter een abrupt einde. De markt voor goedkopere traditionele lakentypes ging grotendeels verloren door de steeds toenemende concurrentie van Engelse en Hollandse producten. De drapiers schakelden wel over naar de productie van minder dure en kleinere lakens en allerlei saaitypes (baaien), maar hun succes was daarbij zeer beperkt. Bovendien had de streek, net als de andere landelijke productiecentra zoals Ronse en Hondshoote, enorm te lijden onder de godsdienstvervolgingen. Tijdens de opstandsjaren, emigreerden de ambachtlieden dan ook massaal naar de Noordelijke Nederlanden en naar Engeland⁸⁰.

⁷⁸ De Sagher e.a., *Recueil de documents*, deel 2, pp. 100-123.

⁷⁹ De Sagher e.a., *Recueil de documents*, deel 3, pp. 149-150.

⁸⁰ De telling van 1593 maakt melding van slechts beperkte activiteit op 106 getouwen (De Sagher e.a., *Recueil de documents*, deel 3, pp. 98-99).

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

	Nieuwkerke	Dranouter	Eécke	Méteren	Flêtre	Nieppe
ca. 1475	2130	(70)	770	120		170
ca. 1500	3060	310	1100	180		80
ca. 1525	7050	2650	2550	1140	420	100
ca. 1550	5940	2400	2700	1050	960	60
ca. 1575	4140	1090	1300	360		10

Nieuwkerke was veruit het belangrijkste landelijke centrum van wolnijverheid en de draperie boekte er ook de grootste successen op de exportmarkt. Toch konden de drapiers uit de andere dorpen in deze regio eveneens hun industriële output vermenigvuldigen. Het beeld van een snelle groei vanaf de late 15de en in de vroege 16de eeuw, gevolgd door een periode van stagnatie in het midden van de 16de eeuw en verval in de tweede helft met een meestal mislukte omschakeling naar lichte draperie, lijkt vrij algemeen. In Dranouter, in de onmiddellijke omgeving van Nieuwkerke, richtte men zich eveneens op de Antwerpse markt en vooral na 1513 steeg het productievolume gevoelig van ca. 2.000 lakens naar een piek van bijna 3.900 lakens in 1535. In het midden van de eeuw lijkt er ook hier een duidelijke stagnatie op te treden, ondanks een korte bloeiperiode in de vroege jaren 1560 wanneer een nieuwe piek van 4.000 lakens werd bereikt, gevolgd door een snel verval van de industrie. In het Belse, konden vooral de wevers van Eécke een belangrijke groei realiseren. De kleine Eekse *doeycke* waren al in de 15de eeuw op de Hanzemarkten aanwezig en rond 1480 bedroeg de capaciteit van de nijverheid ca. 1.500 lakens. Na een zware crisis tijdens en na de opstandsjaren, kwam er een hernieuwde groei op gang in het tweede, derde en vierde decennium van de 16de eeuw toen gemiddeld meer dan 3.000 lakens werden geproduceerd. Na het midden van de 16de eeuw zette het verval echter duidelijk in en de Eekse wevers vervaardigden rond 1570 nog maar 1.500 en een decennium later nog nauwelijks 300 lakens per jaar.

Saaïen en baaiën : de landelijke en stedelijke lichte draperie in de 15de en 16de eeuw

Samen met de Armentierse en Nieuwkerkse draperie, boekte de Hondschootse saaiproductie de grootste exportsuccessen van de 16de-eeuwse Vlaamse wolnijverheid, waarbij vooral de Mediterrane markt en de Nieuwe Wereld gretige afnemers waren. In tegenstelling tot de talrijke stedelijke lichte draperieën, die

⁸¹ Grafelijke rechten van een halve of hele groot per laken (de gegevens werden berekend aan de hand van De Sagher e.a., *Recueil de documents*, deel 2, pp. 263-272 en 284).

in de loop van de 15de en vooral in de 16de eeuw het licht zagen, waren de Hondschootse saaien, gemengde saaien met *gesmoute* en droge wol, afkomstig uit de Nederlanden, Frankrijk, Duitsland en Schotland. Expansie gebeurde zeer snel : Hondschootte zelf groeide explosief van een landelijke nederzetting met nauwelijks 2.500 inwoners in 1469 tot een industriële gigant met 15.000 inwoners rond 1560. Ook de ontwikkeling van de productie is vrij goed gekend dank zij twee tijdreeksen⁸².

Hondschootte was een van de weinige productiecentra waar de lichte draperie, die tot de vroege 14de eeuw alomtegenwoordig was in Vlaanderen, mede dank zij de groeiende interne markt de 14de-eeuwse structuurveranderingen heeft overleefd. Productievolumes bleven, ondanks de grafelijke ondersteuning in 1374, wel vrij beperkt⁸³. De Vlaamse export naar Centraal- en Oost-Europa werd in deze periode nog volledig gedomineerd door de duurere lakentypes uit de drie grote steden, de Leiesteden en Poperinge. Niettemin blijft een bescheiden doch aanhoudende groei in de 15de eeuw aantoonbaar : van ca. 3.000 saaien aan het begin van de eeuw tot bijna 10.000 aan het einde. De explosieve groei van de saainijverheid deed zich voor in de vroege 16de eeuw, met de omschakeling van Brugge naar Antwerpen en de snelle groei van de Spaanse en Portugese handel. In de jaren 1560 werd een piek van ca. 70.000 enkele saaien bereikt. Net als de andere centra van plattelandsnijverheid werd Hondschootte zwaar getroffen door de godsdienstvervolgingen en de opstand, met als gevolg een massale emigratie en een dramatische inzinking van de saainijverheid⁸⁴. Ondanks een spectaculair herstel in de eerste helft van de 17de eeuw, werden de productiecijfers van het midden van de 16de eeuw later nooit meer gehaald.

Niet alleen een landelijk centrum als Hondschootte slaagde erin om zich in de loop van de 16de eeuw te profileren als een centrum van lichte draperie. Ook meer traditionele draperiesteden, die in de 14de eeuw de productie van saaien voor exportdoeleinden volledig hadden verlaten, schakelden in de late 15de en vroege 16de eeuw massaal over op het vervaardigen van nieuwe, minder luxueuze weefsels : saaien, baaien, gemengde stoffen, zoals fusteinen, enz. Het succesvolle voorbeeld van een dergelijke omschakeling in Doornik en vooral in Rijsel, zal aan deze evolutie zeker niet vreemd zijn geweest⁸⁵. De reconversie naar de productie van baaien in Leper is reeds vermeld, maar het zijn vooral de

⁸² Zie noten 15-16.

⁸³ Rond 1419 kan het volledige volume saaien op ca. 3.300 worden geschat (Coornaert, *La draperie-sayetterie*, p. 11).

⁸⁴ J. Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, Brussel, 1975 en J. Briels, *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie*, Sint-Niklaas, 1985.

⁸⁵ Zie hierover : P. Chorley, The "draperies légères" of Lille, Arras, Tournai, Valenciennes : new materials for new markets ?, in : Boone en Prevenier, *La draperie ancienne des Pays-Bas*, pp. 151-166.

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

ontwikkelingen in Brugge, waar in deze periode noodgedwongen steeds meer het accent werd verlegd van handelsfunctie naar industriële activiteit, die goed zijn gedocumenteerd⁸⁶. In de nieuwe textielindustrieën konden bovendien de rigide Brugse ambachtsstructuren grotendeels worden omzeild. De saaiproductie werd in de late 15de eeuw geïntroduceerd door immigranten uit Doornik en Artois en ze werd na het midden van de 16de eeuw opnieuw gestimuleerd door de uitwijking van Hondshoote wevers. Rond 1580 produceerden de Brugse saaiwevers ca. 6.000 saaien of ongeveer een tiende van de output, die door de Hondshoote wevers werd gerealiseerd. Ook andere wollen en gemengde stoffen werden vervaardigd : van hoogwaardige tapijten tot gemengde linnen/katoenen fustenen (vanaf 1492, maar vooral succesvol in het midden van de 16de eeuw met een jaarlijkse productie van 40.000 stuks, vervaardigd op 400 tot 500 getouwen).

	I.	II.
ca. 1375	590	
ca. 1400	630	
ca. 1425	2080	
ca. 1450	3900	
ca. 1475	5920	
ca. 1500	6820	
ca. 1525	14900	3361
ca. 1550	26390	5559
ca. 1575	34770	71330
ca. 1600	13760	25420

Niet alleen in de grote steden, ook in talrijke kleinere centra werden pogingen ondernomen om lichte draperie aan te trekken, vaak met de actieve ondersteuning van de stedelijke overheden. Nochtans waren heel wat van deze pogingen tot reconversie gedoemd om te mislukken. Zo slaagde men er te Sint-Winoksbergen, de marktstad in de onmiddellijke omgeving van Hondshoote, slechts in om gedurende korte tijd in te spelen op de toenemende vraag naar lichte stoffen. In 1430 werd de productie van droge draperie er met aanvankelijk succes opgestart. De concurrentie van het nabije Hondshoote bleek echter te zwaar

⁸⁶ J. Vermaut, *Structural Transformation*, pp. 187-203.

voor een stedelijke saainijverheid, waarvan de weefsels, die volledig van droge wol waren vervaardigd, bovendien een lagere toegevoegde waarde hadden. In het laatste kwart van de 15de eeuw daalde de output aanzienlijk en, ondanks een korte heropleving in de vroege 16de eeuw en herhaalde interventies van de stedelijke autoriteiten, was het verval niet te vermijden⁸⁷. De omschakeling naar de vervaardiging van baaien in een traditioneel lakencentrum als Dendermonde lijkt daarentegen wel enig succes te hebben gekend⁸⁸.

Lakenoutput in het laat-middeleeuwse en vroegmoderne Vlaanderen : een schatting

Uit dit lappendeken van kwantitatieve gegevens met betrekking tot de diverse Vlaamse productiecentra blijkt al duidelijk dat een extrapolatie naar de totale Vlaamse lakenoutput niet zomaar kan gebeuren. Abstractie makend van de vele moeilijkheden inzake interpretatie en inschatting van de lakenvolumes, zijn bovendien niet alle tijdreeksen volledig of betreffen ze niet altijd dezelfde tijdspanne. Anderzijds zijn er voor heel wat lakencentra helemaal geen kwantitatieve gegevens voorhanden, of beperken deze zich tot slechts één momentopname. Bij deze centra zijn bovendien enkele van de voornaamste industriesteden als Gent en Poperinge. Het moet duidelijk zijn dat de extrapolatie naar totale lakenoutput enkel zeer benaderend kan zijn, te meer daar deze extrapolatie gebeurde op basis van algemene parameters zoals de evolutie van de bevolkingssomvang en een, gezien de bronnenschaarste, noodzakelijkerwijze ruwe appreciatie van de sectoriële verdeling binnen de stedelijke economie⁸⁹. Gezien de omvang en de impact van de lakennijverheid op de sociaal-economische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden, en van het graafschap Vlaanderen in het bijzonder, lijkt een dergelijke oefening nochtans nuttig te zijn, die ik, net als Soly en Thijs hebben gedaan, eveneens de omschrijving "acrobatisch" zou willen meegeven. Al was het maar om in de toekomst vergelijking met de lakenproductie in andere gebieden, zoals de andere Nederlandse landsheerlijkheden Brabant, Holland en Henegouwen en Engeland en Noord-Frankrijk, mogelijk te maken.

⁸⁷ Coornaert, *Une industrie urbaine*, passim ; en De Sagher e.a., *Recueil de documents*, deel 1, pp. 621-625.

⁸⁸ In Dendermonde kwamen ook een zijdetwijnderij en fusteinproductie tot ontwikkeling (Stabel, *De kleine stad*, pp. 196-198).

⁸⁹ Hierbij werd beroep gedaan op : W. Prevenier, Bevolkingscijfers en professionele structuren der bevolking van Gent en Brugge in de XIVe eeuw, in : *Album Charles Verlinden*, Gent, 1975, pp. 269-303 ; id., La démographie des villes du comté de Flandre aux XIVe et XVe siècle. Etat de la question. Essai d'interprétation, in : *Revue du Nord*, 65, 1983, pp. 255-275 ; en de gegevens verzameld in Stabel, *Dwarfs among Giants*, passim.

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

Voor de grote steden is er slechts onrechtstreeks een zeer ruwe schatting mogelijk. De lakenoutput van Ieper daalde van ca. 40.000 stuks in de vroege 14de eeuw en 25.000 in het tweede kwart tot nauwelijks 7.000 aan het einde van de 14de eeuw. Waarschijnlijk zette zich dank zij de Hanze-handel in de late 14de en vroege 15de eeuw een kortstondig herstel door. De crisis in het tweede kwart van de 15de eeuw betekende echter een definitieve ommakeer. De output van de klassieke *fine draperie* viel terug op slechts enkele honderden lakens. Tarieflijsten tot in de tweede helft van de 16de eeuw lijken er wel op te wijzen dat dit marktaandeel nog vrij lang op dit niveau bleef hangen. In de plaats van de zware lakens, schakelden de Ieperse drapiers met succes over op de productie van lichtere wollen weefsels, waarvan de output omstreeks 1500 schommelde rond 10.000 lakens. In meer of mindere mate kunnen we dezelfde trends terugvinden in Brugge en Gent. Gezien de bevolkingsomvang en de professionele structuur van deze laatste stad en de Gentse specialiteit om o.a. in het midden van de 14de eeuw de minder exclusieve gestreepte lakens te produceren⁹⁰, kunnen we dus een minimale jaarlijkse output van ca. 30.000 lakens veronderstellen in deze periode, die waarschijnlijk ook iets minder sterk is teruggelopen naar het einde van deze eeuw toe. Ondanks haar betrokkenheid in allerlei opstanden en haar tijdelijke isolatie van de rest van het graafschap in bepaalde periodes, heeft Gent nooit een ware belegering en dito verwoesting doorstaan⁹¹. In het midden van de 15de eeuw lijkt ook het door Marc Boone vermelde aantal lakens van nauwelijks 2.400 stuks (en dan nog hoofdzakelijk lakens uit het middensegment) een absoluut minimum te zijn. Het geringe aantal lijkt veeleer te verklaren door de zware crisis die de Gentse lakensector in deze periode trof als gevolg van de opstand tegen Filips de Goede. Een totale jaarlijkse output van meer dan 8.000 lakens lijkt meer te beantwoorden aan de economische structuur van de stad in deze periode. Dit, zo moeten we hier zeker onmiddellijk grif toegeven, blijft echter puur giswerk. Ook voor Brugge hebben we nauwelijks meer houvast. De stad lijkt alleszins in de late 14de en 15de eeuw in de eerste plaats een handelscentrum en de lakenoutput lag er wellicht een heel stuk onder deze van typische industriesteden als Ieper.

Samenvattend kunnen we stellen dat de drie grote steden in het midden van de 14de eeuw samen ca. 80.000 lakens moeten hebben geproduceerd (of bijna

⁹⁰ Net als in Gent werd ook in Sint-Omaars getracht om het verval van de 13de-eeuwse lakennijverheid (in Sint-Omaars was dit vooral de productie van saaien, waarvan er rond 1250 jaarlijks niet minder dan 60.000 werden vervaardigd) tegen te gaan, door over te schakelen op de productie van lakentypes uit het middelste kwaliteitssegment, met name gestreepte lakens (A. Derville, *Les draperies flamandes*, pp. 361-368).

⁹¹ P. Stabel, "Te vuur en te zwaard". Typologie, oorzaken en consequenties van verwoestingen in de kleinere Vlaamse steden tijdens de late middeleeuwen, in *Verwoesting en wederopbouw van de Belgische Gemeenten. Handelingen van het internationaal colloquium te Spa 1996*, [GEMEENTEKREDIET VAN BELGIË, HISTORISCHE UITGAVEN IN -8E], Brussel, ter perse.

3.200.000 el), een aantal dat naar het einde van de eeuw sterk is teruggelopen naar ca. 30.000 (1.200.000 el), maar waarvan de gemiddelde kwaliteit veel hoger moet hebben gelegen, vermits de exportmarkt voor goedkopere wollen weefsels inmiddels nagenoeg volledig verloren was gegaan en er, door de spectaculaire opkomst van de Leiecentra, naast externe concurrenten ook grote interne concurrentie voor het middelste marktsegment bestond. Het eerste kwart van de 15de eeuw was ook in de grote steden een periode van licht herstel, maar opnieuw zou de nog steeds groeiende afhankelijkheid van de duurste Engelse wol de drapiers in de grote steden parten spelen. De klassieke zware draperie stortte waarschijnlijk in het tweede kwart van de 15de eeuw dan ook vrijwel overal volledig in en zowel in Ieper als in Gent zou ze zich enkel op een minimaal niveau kunnen handhaven. In de plaats daarvan schakelden de drapiers over op minder kwaliteitsgerichte lakentypes, onder het niveau van de *fine draperie*, waardoor ze ook opnieuw rechtstreekse concurrenten werden voor die marktsegmenten, waar ook de kleinere steden en de plattelandsnijverheden actief waren. De toegenomen activiteit van de steden, zowel van de grote drie als van de kasselrijhoofdplaatsen, tegen de rurale nijverheid in deze periode, vnl. in de jaren 1430 en 1480 is dus niet alleen een gevolg van een zekere en meestal vaag omschreven revolutionaire dynamiek, maar ze weerspiegelt als een corporatieve reflex ook een nieuwe en reëel aangevoelde sociale malaise en economische realiteit.

Abstractie makend van de toegevoegde waarde, was deze omschakeling, omstreeks het einde van de 15de eeuw, een succes : het aantal vervaardigde lakens nam substantieel toe : waarschijnlijk moeten we een totaal van ca. 25.000 stuks (1.000.000 el) in de drie hoofdsteden vooropstellen en voor het midden van de 16de eeuw lijkt ook de daling naar ca. 7.000 lakens (280.000 el), die door Soly en Thijs wordt gesuggereerd, vrij betrouwbaar. De kwaliteit van de wollen lakens was echter helemaal niet meer te vergelijken met deze in de late 14de en vroege 15de eeuw.

Voor de reconstructie van de lakenoutput in de kleine en secundaire steden van Binnen-Vlaanderen moeten we ons op veel minder glad ijs begeven. De productietrends zijn vrij eenduidig en voor de veelal kleinere steden waar nog geen tijdreeksen ter beschikking staan, is voldoende bekend m.b.t. bevolkingsontwikkeling en economische structuur om de lakenoutput te extrapoleren⁹². De Leie-draperieën zijn daarbij het best gedocumenteerd (Kortrijk, Wervik, Mennen-Halewijn, Komen, Waasten). Vooral voor de 15de eeuw lijkt het mogelijk zeer betrouwbare schattingen te maken. Aan het begin van de eeuw suggereren de diverse taxaties een gemiddelde output van ca. 7.500 lakens in Wervik, 4.300 in Kortrijk ; kan de productie van Mennen en het aangrenzende Halewijn worden geschat op ca. 500 lakens, wat, gezien de exportcapaciteit van de Menense

⁹² Stabel, *Dwarfs among giants*, pp. 115-174 en id., *De kleine stad*, passim.

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

lakennijverheid in de daaropvolgende periode, zeker als een absoluut minimum moet worden gezien, en deze van Komen op ca. 2.000 lakens (indien men eenzelfde evolutie als de Wervikse aanhoudt). De lakenproductie in Waasten lag veel lager (misschien ca. 400 lakens). In totaal lijkt de output van de Leiedraperieën aan het einde van de 14de en in de vroege 15de eeuw dus te schommelen rond 22.000-25.000 lakens (of ca. 880.000-1.000.000 el). Ruim de helft hiervan kwam op rekening van de Wervikse drapiers. Als we de productietrend in Wervik als uitgangspunt nemen, zou de output rond 1375 nauwelijks 8.800-10.000 lakens (350.000-400.000 el) hebben bedragen. De Leiedraperieën hebben in deze kwarteeuw hun productiecapaciteit dus met 150 % verhoogd.

Ondanks de beduidende achteruitgang van de Wervikse productie in de vroege 15de eeuw, zou de opmerkelijke bloei van de Leiedraperieën nog drie decennia aanhouden, vooral dank zij de groei die in Kortrijk en in Komen werd gerealiseerd. Het leeuwendeel van deze lakens werd evenwel vervaardigd van Engelse wol en door de aanvoerbaarheid, kwamen ook de meeste Leiedraperieën in het tweede kwart van de 15de eeuw in ademnood: rond 1450 was de output verminderd tot ca. 20.000 lakens (800.000 el). De draperie van Wervik stagneerde, terwijl nu de Kortrijkse en Komense lakenproducenten zwaar werden getroffen. Enkel de Menense drapiers, die merkwaardigerwijze tijdens de bloeiperiode in het eerste kwart van de 15de eeuw in zware moeilijkheden verkeerden, waren in staat om tegen de stroom op te roeien en een opmerkelijke groei te realiseren. Naar het einde van de 15de eeuw toe is de schifting doorgevoerd. De steden die de middenkwaliteit weefsels produceerden (Wervik en Komen) waren aan hun zwanezang toe, terwijl centra die resoluut voor zeer dure lakens hadden gekozen, konden standhouden (Kortrijk en Menen). De totale lakenoutput van de Leiesteden was evenwel teruggelopen tot niet veel meer dan 6.000 lakens (200.000 el). De explosieve groei van Armentières in Waals-Vlaanderen maakte echter veel goed. In het midden van de 16de eeuw waren de traditionele steden nog verantwoordelijk voor een output van ca. 5.000 hoogwaardige lakens (200.000 el, nu haast uitsluitend in Menen vervaardigd), terwijl de drapiers te Armentières alleen meer dan 750.000 el vervaardigden.

In Binnen-Vlaanderen waren groei en verval minder spectaculair. Hun hoogtepunt, qua aantallen vervaardigde lakens, hebben steden als Dendermonde en Geraardsbergen ongetwijfeld in de vroege 14de eeuw beleefd. Helaas zijn we hierover niet gedocumenteerd. Aan het einde van de 14de eeuw moeten de steden in het Schelde-Denderbekken (uiteraard zonder Gent) samen ongeveer 13.000 lakens hebben geproduceerd (520.000 el): ca. 6.000 in Dendermonde, ca. 3.000 in Oudenaarde, ca. 1.500 in Aalst en Geraardsbergen, en ca. 500 tot 1.000 in Ninove en Deinze (dat, hoewel aan de Leie gelegen, niet bij de Leiedraperieën kan worden gerekend). De Engelse wolcrisis werd door deze steden zeer goed opgevangen, vermits ze haast alle vrij gemakkelijk konden overschakelen op Spaanse merinowol en hun lakens op de Hanzemarkt bijzonder gegeerd bleven. In het midden van de 15de eeuw was hun lakenoutput zelfs nog licht toegenomen

en schommelde ze wellicht rond 15.000 lakens (600.000 el), met Aalst en Oudenaarde als belangrijkste groeiers ; Geraardsbergen, Deinze en Ninove hebben in deze periode waarschijnlijk aan belang ingeboet. Deze groei lijkt zich in het derde kwart van de 15de eeuw zelfs nog door te zetten. Pas in het laatste kwart is er sprake van stagnatie : rond 1500 moet de lakenoutput hebben geschommeld rond 11.000 lakens (440.000 el). De lakensteden zouden één voor één hun productie in elkaar zien storten in de eerste helft van de 16de eeuw. Rond 1550 bedroeg hun output nog maar ca. 4.000 lakens (160.000 el), een aantal dat lager lag dan de productie te Menen alleen. De dynamiek in de wolsector werd in deze regio overgenomen door het semi-rurale Ronse, waar de wevers haast exclusief laagwaardige stoffen vervaardigden voor de thuismarkt.

Omwille van de schaarse kwantitatieve gegevens en de soms tegenstrijdige tendensen, is de omvang van de stedelijke lakenproductie in westelijk en in Kust-Vlaanderen veel moeilijker te schatten. De lakenproducenten in de traditionele lakensteden Aardenburg, Oostburg, Gistel en Diksmuide beleefden hun grootste successen in de 13de en vroege 14de eeuw. In de tweede helft van de 14de eeuw en in de 15de eeuw waren zij nog nauwelijks vertegenwoordigd op de exportmarkt. Enkel Diksmuide blijft, zij het zeer bescheiden, tot in de 16de eeuw lakens exporteren. De haven- en visserssteden hebben al evenmin potten gebroken op de exportmarkt voor wollen stoffen. Naar de aantallen lakens hebben we echter het raden. Voor Noordoost-Vlaanderen (Eeklo, Kaprijke, Axel, Hulst) zijn we beter ingelicht. De drapiers hebben er gedurende de tweede helft van de 14de en in het eerste kwart van de 15de eeuw, in het zog van de succesvolle Leiedraperie, eveneens stormenderhand de exportmarkt veroverd. Vanaf het midden van de 15de eeuw lijkt hun glorietijd echter al duidelijk voorbij. Ten slotte zijn er de West-Vlaamse draperiesteden. De grotere kasselrijhoofdplaatsen hebben nooit een draperie van betekenis kunnen ontwikkelen ; Poperinge en in iets minder mate Roeselare daarentegen behoorden tot de voornaamste industriesteden van het graafschap en zouden tot diep in de 16de eeuw hun traditionele draperie behouden.

Laten we ons dan toch, maar met het grootste voorbehoud, wagen aan een schatting van de omvang van de lakenproductie in deze regio en deze toetsen aan de gekende demografische en economische ontwikkeling. Vertrekkende van de uitstekende tijdreeks over de Langemarkse lakenoutput, zouden we de totale lakenproductie in West-Vlaanderen rond 1400 kunnen schatten op ca. 8.000 lakens (waarvan het merendeel nog steeds in Diksmuide werd vervaardigd). Voegen we daarbij de lakenindustrie in Noordoost-Vlaanderen (ca. 3.000 lakens) en deze in de bloeiende steden in westelijk Vlaanderen (ca. 8.000), dan komen we aan een totale capaciteit van ca. 20.000 lakens. Rond het midden van de 15de eeuw, heeft de crisis vooral in Kust-Vlaanderen huisgehouden. Zowel in Diksmuide en Langemark, als in Eeklo bedroeg de output nog maar 10 à 15 % van deze een halve eeuw eerder. De minder belangrijke centra lijken wel iets beter stand te houden. We kunnen dus in deze regio de lakenoutput schatten op

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

nog maar ca. 2.000 lakens. Enkel in de westelijke kasselrijen van het graafschap konden de draperiesteden nog aanspraak maken op enige groei : in Poperinge en Roeselare is van een dergelijke crisis helemaal geen sprake. Net als de lakensteden in Binnen-Vlaanderen, was het gebruik van Spaanse merinowol er al sterk doorgedrongen. Nochtans hebben we geen indicaties omtrent de productiecapaciteit in het midden van de 15de eeuw. Meer gegevens hebben we over de periode rond 1500, toen er in Poperinge alleen jaarlijks meer dan 10.000 lakens werden vervaardigd. Naar het midden van de 16de eeuw stortte de bedrijvigheid evenwel onherroepelijk in elkaar.

Het verval van de stedelijke draperie werd in de loop van de late 15de en vooral in de 16de eeuw gedeeltelijk gecompenseerd door een almaar groeiende weefbedrijvigheid in de dorpen van westelijk Vlaanderen, vnl. in de regio tussen de Leie en het Ieperse. De lakenoutput in deze regio beleefde een duidelijke expansie in het eerste kwart van de 16de eeuw, toen productiecijfers in nagenoeg elk dorp verdubbelden en zelfs hier en daar vervijfvoudigden. Vooral dorpen in het Heuvelland boekten daarbij successen. Toch zouden enkel Nieuwerkerkse drapiers er in slagen om een langdurig succes op de exportmarkt uit te bouwen. Al naar het midden van de 16de eeuw toe stagneert de productie en de landelijke wolnijverheid krijgt tijdens de periode van godsdienstvervolging en opstand rake klappen. De grootste exportsuccessen komen op naam van nieuwe industrieën (of wat juister is, het hernemen van verlaten oude activiteit), de *lichte draperie*, de productie van saaien in Hondshoote en later ook in enkele meer traditionele lakencentra, de lijnwaadnijverheid (zowel in de steden, waar verfijnd lijnwaad werd geproduceerd, als op het platteland in het rivierenbekken) en de tapijtweefnijverheid (in het Oudenaarde en het Land van Aalst).

Reconstructie van de traditionele lakenproductie in Vlaanderen (zonder Waals-Vlaanderen) aantallen x 1.000				
	1400	1450	1500	1550
Gent, Ieper en Brugge	30	15	25	7
Leiedraperie	25	20	6	6
Schelde-Dender	13	15	11	4
West- en Kust-Vlaanderen	20	11	13	4
stedelijke draperie	88	61	55	21
landelijke draperie		3	6	15
totaal	88	64	61	36
Hondshoote saaien	1	4	7	26-

Indien men alleen met de aantallen geproduceerde lakens rekening houdt en dus niet met hun prijs of hun toegevoegde waarde⁹³, kunnen we besluiten dat van een veralgemeende decadentie in de late 14de en 15de eeuw helemaal geen sprake was⁹⁴. Achter deze evolutie schuilt echter een zeer complex patroon van verval en reconversie, van proliferatie van productiecentra en -gebieden en van concentratie, van regionale verschuivingen en externe concurrentie. De grote trendbreuk met de gediversifieerde stedelijke draperie uit de 12de en 13de eeuw had zich al voorgedaan in de late 13de en vooral in de eerste helft van de 14de eeuw. De Vlaamse hoofdsteden gaven hierbij zelfs blijk van een opvallend recuperatievermogen. De gedwongen reconversie naar een beperkter productengamma met een hogere toegevoegde waarde heeft een kwantitatief verval van de stedelijke lakennijverheid niet kunnen vermijden, maar heeft anderzijds de draperie nog twee eeuwen lang voor een volledige decadentie behoed. In de steden van Artois en Waals-Vlaanderen vond de ineenstorting van de traditionele 12de- en 13de-eeuwse gediversifieerde lakennijverheid vroeger plaats en was ze ook veel heviger geweest⁹⁵. Het kan nochtans niet ontkend

⁹³ De productievolumes omrekenen naar kapitaalwaarde blijft vooralsnog onmogelijk. Een grondiger analyse van de kwantitatieve verhouding tussen de diverse geproduceerde lakens is hiervoor een vereiste.

⁹⁴ Deze cijfers moeten wel genuanceerd worden. Ze zijn immers nauwelijks gerelateerd met de industriële ontwikkeling in Waals-Vlaanderen en Artois (in enkele belangrijke steden als Rijsel, Dowai, Atrecht en Sint-Omaars, en in de 16de eeuw uiteraard vooral Armentières en de Waals-Vlaamse landelijke wolnijverheid, vnl. rond Tourcoing), in noordelijk Henegouwen (Ath, Lessines, Chièvres) en in het Doornikse, die nauw aansloot bij tendensen in het Vlaamse industriële landschap.

⁹⁵ Te Rijsel verkeerde de traditionele draperie al in de jaren 1330-40 in stervensnood: er werden nog nauwelijks 3.000 lakens geproduceerd. Vanaf 1350 was de productie van luxelakens nagenoeg ineengestort. Vermits deze steden onder koninklijke voogdij stonden, lijken ze ook zwaarder getroffen te zijn door de eerste oorlogsdecennia tussen Frankrijk en Engeland. Maar ook later is van een reconversie naar een luxdraperie, in tegenstelling tot Gent en Ieper, nauwelijks sprake. De *bonne draperie* zal nog slechts als een schim van zichzelf doorheen de late middeleeuwen blijven doorleven (Clauzel en Calonne, *Artisanat rural et marché urbain*, pp. 535-553). Enkel Douai heeft nog gedurende lange tijd een toonaangevende en exportgerichte zware draperie behouden. Hoewel de zware draperie er in de loop van de late middeleeuwen ongetwijfeld rake klappen heeft gekregen, is van een veralgemeende decadentie in dit typevoorbeeld van een versterkte stedelijke economie helemaal geen sprake (M. Howell, *Weathering crisis, managing change: the emergence of a new socioeconomic order in Douai at the end of the middle ages*, in Boone en Prevenier (eds.), *Drapery Production*, pp. 85-88). Net als in de Vlaamse steden geraakten de drapiers echter steeds meer afhankelijk van de grillige Hanzehandel. Een plotse vraagverschuiving kon zo een kortstondige *boom* in veroorzaken (bijv. in Sint-Omaars in de jaren 1450, omwille van de handelsmoeilijkheden tussen Vlaanderen en de Hanze), maar kon anderzijds ook het wegwijnen van elke industriële activiteit veroorzaken (M. Sortor, *Saint-Omer and its textile trades in the late middle ages: a contribution to the proto-industrialization debate*, in: *American Historical Review*, december 1993, pp. 1475-1499).

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

worden dat de geografische en kwalitatieve verschuivingen die zich in de loop van de 14de eeuw voordeden, grondige veranderingen voor de industriële structuur van de Zuidelijke Nederlanden met zich meebrachten. Hoewel de lakenvolumes in de vroege 14de eeuw ongetwijfeld veel hoger moeten hebben gelegen -de drapiers in de lakensteden waren toen immers in verschillende kwaliteitssegmenten actief-, lijken de structurele veranderingen van de 14de eeuw geen onmiddellijke catastrofale gevolgen voor het stedelijk netwerk te hebben gehad. Integendeel, na de concentratie van productie in de grote industriesteden en in enkele lakensteden in het kustgebied en in Binnen-Vlaanderen, die in de 13de en vroege 14de eeuw tot stand was gekomen, is de wolnijverheid in de tweede helft van de 14de eeuw veel evenwichtiger over het Vlaamse stedelijke landschap verspreid. Vooral de stormachtige ontwikkeling van de Leiesteden, en in de eerste plaats van Wervik, is daarbij opmerkelijk te noemen. In nauwelijks een kwarteeuw slaagden deze steden erin om geduchte concurrenten te worden voor de drapiers in de grote steden. Hun goedkopere, maar nog steeds kwalitatief erg hoogstaande lakens werden immens populair in Middellandse Zeegebied en later ook in Centraal-Europa. Enkele steden in het westen van het graafschap konden zich, in het zog van de Leiesteden, eveneens profileren als exportcentra. Vooral Poperinge, dat in de late 13de en vroege 14de eeuw zware industriële conflicten met het naburige Ieper had uitgevochten, deed daarbij van zich spreken. In Binnen-Vlaanderen en in Kust-Vlaanderen zagen enkele steden een groot gedeelte van hun productiecapaciteit verloren gaan (Dendermonde, Diksmuide) of zelfs volledig verdwijnen (Aardenburg), maar elders ontstonden ook nieuwe industriële kernen (Aalst, Roeselare, Eeklo, Kaprijke).

Het verlies van de markten in Zuid- en West-Europa (het Middellandse-Zeebekken, het Iberisch schiereiland, Frankrijk en Engeland) werd niet volledig gecompenseerd door de aan belang winnende Hanzehandel. Bovendien bleef de groeiende concurrentie niet beperkt tot interne spelers (met name de kleinere Vlaamse productecentra). Vanaf de vroege 14de eeuw zouden de Brabantse⁹⁶,

⁹⁶ Tot de 13de eeuw produceerde de lakennijverheid in de Brabantse steden hoofdzakelijk minder geraffineerde en op de thuismarkt gerichte producten. Mede omwille van de Vlaams-Engelse conflicten in de late 13de eeuw verschijnen steeds meer lakens uit voornamelijk Leuven en Mechelen op de Europese exportmarkten (Engeland, de Champagne-jaarmarkten en in Duitsland). Net als in Vlaanderen dwongen de stijgende transactiekosten de Brabantse drapiers om in de 14de eeuw steeds meer het accent te verleggen naar luxelakens. Deze reconversie slaagde vooral in Mechelen. Terwijl de stedelijke draperie in Leuven wegwijnde (van ca. 19.000 lakens daalde de productie naar 12.000 rond 1368, 9.200 stuks rond 1370 en nauwelijks 3.000 rond 1410), vertoont de curve van lakenoutput te Mechelen in de eerste helft van de 14de eeuw nog een duidelijke groei van ca. 17.000 lakens rond 1320 naar 24.000 rond 1330. In de tweede helft van de 14de eeuw was nochtans ook in de Brabantse hoofdsteden het vet van de soep. In Mechelen daalde de lakenproductie naar ca. 6.000 lakens rond 1400 en rond 1450 bedroeg dit aantal nog slechts ca. 2.500. Brusselse en Mechelse drapiers zagen met lede ogen hoe eerst enkele kleinere Brabantse steden hun eigen lakens concurrentie aandedden (vooral

en in de tweede helft van de 14de eeuw ook Holland⁹⁷ en uiteraard vooral de Engelse lakenproductie grote marktsegmenten in hoofdzakelijk Centraal-Europa voor zich op gaan eisen.

Nochtans moet het laat-middeleeuwse verval worden genuanceerd : in de loop van de 15de eeuw daalt de globale Vlaamse productie met slechts een derde. Het is pas gedurende de eerste helft van de 16de eeuw dat de crisis duidelijk toeslaat : de Vlaamse lakenoutput werd immers bijna gehalveerd. De eerste helft van de 15de eeuw is duidelijk een periode van delocalisatie en herstructurering. Er lijkt zich een tendens van productieconcentratie in Binnen-Vlaanderen (het rivierenbekken en in Poperinge) af te tekenen. De grote verliezers waren daarbij zeker de grote steden. De fiscale en monetaire politiek van de Engelse koningen maakten de Engelse wol tot een wel bijzonder dure grondstof, die nog enkel rendabel bleef voor de allerduurste weefsels. De *fine draperie*, de rugegraat van de lakennijverheid in de grote steden, stortte in elkaar. Vooral ook omdat heel wat van de producenten in de kleinere centra (met Kortrijk als typevoorbeeld) zich gaandeweg ook op de luxelakens zouden werpen. Hoewel de globale

Diest boekte daarbij heel wat successen) en hoe daarna in de loop van de 15de en vroege 16de eeuw ook hier enkele landelijke centra in het Mechelse en Antwerpse hinterland met goedkope weefsels uitpakten (Duffel, Rumst, Kontich, Walem, Weert). Ondanks een kort herstel van de stedelijke draperie in de tweede helft van de 15de eeuw (Mechelen, Lier) was op het einde van de 15de eeuw en in de vroege 16de eeuw de klassieke Brabantse draperie op sterven na dood (R. Van Uytven, *La draperie brabançonne et malinoise du XIIe au XVIIe siècle : grandeur éphémère et décadence*, in : M. Spallanzani (ed.), *Produzione, commercio e consumo dei panni di lane (nei secoli XII-XVIII)*, [ISTITUTO INTERNAZIONALE DI STORIA ECONOMICA F. DATINI. PRATO. PUBBLICAZIONI - SERIE II, ATTI DELLE SETTIMANA DI STUDIO E ALTRI CONVEGNI, 2], Firenze, 1976, pp. 85-97 ; W. Mertens, *Changes in the production and export of Mechelen cloth (1330-1530)*, in : Aerts en Munro (eds.), *Textiles of the Low Countries*, pp. 114-123 ; R. Van Uytven, *De omvang van de Mechelse lakenproductie vanaf de 14e tot de 16e eeuw*, in *Noordgouw*, 5, 1965, 1-22 ; R.H. Bautier, *La place de la draperie brabançonne et plus particulièrement bruxelloise dans l'industrie textile du moyen âge*, in : *Annales de la société d'Archéologie de Bruxelles*, 51, 1966, 34-56).

⁹⁷ In Holland kwam de lakennijverheid vooral in Leiden vanaf het midden van de 14de eeuw tot ontwikkeling. Ook de Leidse industrie zou zich gaandeweg als een luxedruaperie ontwikkelen, die voor haar *puiken* en *voorwollen lakens* uitsluitend de dure Engelse wol gebruikte. Rond 1400 vervaardigde men er ca. 9.700 lakens, een aantal dat gestaag toenam in de loop van de 15de eeuw. De Leidse wolnijverheid bereikte haar hoogtepunt in de late 15de en vroege 16de eeuw, toen er jaarlijks 20.000 tot 24.000 lakens werden geproduceerd. Vanaf 1530 deed zich een scherp verval gevoelen. Rond 1550 was het aantal lakens dat jaarlijks in Leiden werd vervaardigd teruggelopen tot nauwelijks 7.000 en rond 1575 tot nauwelijks 3.000 stuks. Pas in de 17de eeuw beleefde de stad een hernieuwde groei (M.C. Howell, *Women, Production and Patriarchy in late medieval cities*, Chicago/Londen, 1986, pp. 59-69 en 185-188 ; H. Brand, *A medieval industry in decline. The Leiden drapery in the first half of the sixteenth century*, in: Boone en Prevenier (eds.), *Drapery Production*, pp. 121-149).

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

productie van de Leiesteden nog wel lijkt stand te houden, werd het meest dynamische centrum, Wervik, door een zware crisis getroffen. De steden, die massaal konden overschakelen op de Spaanse merinowol konden zonder uitzondering een aanzienlijke groei realiseren. Poperinge zou hierbij als voorbeeld dienen voor de drapiers in de steden van het rivierenbekken. De draperie in Kust-Vlaanderen kon zich niet aanpassen en kwijnde helemaal weg. De aanblik die Diksmuide in deze periode moet hebben gegeven, zo getuigen de gegevens i.v.m. armoede in deze stad, moet waarlijk meelijwekkend geweest zijn. Maar ook in andere steden kreeg de klassieke draperie te maken met moeilijkheden inzake *betaalbare* wolbevoorrading en afzetmoeilijkheden op een almaar moeilijker wordende internationale markt.

In de tweede helft van de 15de eeuw werden deze ontwikkelingen nog accuter. De grote steden lijken zich, althans kwantitatief, enigszins te herstellen, maar dit was enkel mogelijk geweest door een omschakeling naar goedkopere wollen stoffen, een marktsegment waar zij al snel de groeiende en onweerstaanbare concurrentie zouden ondervinden van de goedkoper producerende landelijke wolnijverheid, die pas nu begint door te breken⁹⁸. De Leiedraperie verkeerde, behalve in Kortrijk en Menen, in een zware crisis, terwijl ook de steden van Binnen-Vlaanderen lijken te stagneren. Enkel in Poperinge maakt de draperie een dynamische indruk.

In de 16de eeuw veranderde het industriële landschap in Vlaanderen grondig. De klassieke draperie zou alleen in enkele geïsoleerde steden blijven standhouden. De bloei die de Menense draperie, in het zog van de Armentierse nijverheid, nog in het midden van de 16de eeuw beleefde lijkt echt wel een anomalie te zijn. In de traditionele draperiesteden verdween de lakenvervaardiging nagenoeg volledig. Vooral in de periode 1520-1550 werd dit proces zeer accuut, toen de riviersteden van Binnen-Vlaanderen één voor één hun lakennijverheid verloren. Ook het eens zo bloeiende Poperinge, kon tegen deze ontwikkeling nauwelijks weerwerk bieden. De productie van wollen lakens verhuisde steeds meer naar het platteland (vooral in het Heuvelland). Bovendien maakte de hernieuwde uitvoer naar Mediterraan Europa de expansie van de, in de late middeleeuwen voor exportdoeleinden nagenoeg verdwenen, lichte draperie mogelijk, met Hondshoote als exponent. In de klassieke draperiesteden van Vlaanderen, Artois en Waals-Vlaanderen werd deze boodschap willens nillens goed begrepen en pogingen om een dergelijke nijverheid aan te trekken worden dan ook

⁹⁸ Voor de ontwikkelingen in Waals-Vlaanderen en Artois, waar er een bloeiende landelijke nijverheid tot ontwikkeling was gekomen rond Linselles, Halluin, en vooral het explosief groeiende Tourcoing (ook hier had de Hanze exclusiviteitscontracten voor lakens van Spaanse wol), zie : Clauzel en Calonne, *Artisanat rural*, pp. 554-571.

legio⁹⁹. Reconversie naar nieuwe industrieën en naar de verwerking en handel van landelijke industriële goederen werd de sleutel tot economisch succes : niet langer de vervaardiging van wollen lakens, maar deze van tapijten, fijn linnen, gemengde stoffen, saaien en zijde en de verspreiding van allerlei luxe-, en veredelings- en verzorgingsnijverheden vormden de basis van de 16de-eeuwse stedelijke economie.

De ontwikkeling van de Vlaamse wolnijverheid in de late middeleeuwen wordt traditioneel geassocieerd met een periode van niet te vermijden verval. De veranderingen in productiestructuur (met de opkomst van de drapiers als kleine ondernemersklasse) en een toenemende regulering van de industriële infrastructuur, met uiteindelijk ambachtssclerose en een inelastisch aanbod van goederen als gevolg, zouden de sector uiteindelijk onvermijdelijk de das hebben omgedaan. De in deze bijdrage aan bod gekomen tijdreeksen suggereren op zijn minst een heel andere ontwikkeling. In plaats van sclerose overheerst het beeld van een soepel aanpasbare nijverheidstak : mobiliteit, delocalisatie en productinnovatie voeren de toon aan, ongetwijfeld ten koste van een gruwelijk sociaal passief. Zelfs de ambachten in de politiek overheersende grote steden zijn er nooit in geslaagd om bepaalde industriële activiteit te binden aan één plaats, als zij daarvoor al de mogelijkheden of de politieke wil zouden hebben gehad. Zelfs de taaie achterhoedegevechten die vooral de Ieperse ambachtslieden vanaf de 13de eeuw hebben gevoerd tegen de nijverheid op het platteland en in de kleinere industriële centra, hebben weinig zoden aan de dijk gebracht, en lijken in een latere fase zelfs helemaal gericht op het beschermen van nieuwe industriële activiteit, niet op het in stand houden van traditionele lakentypes. In Vlaanderen is de lakennijverheid overigens, in tegenstelling tot de nochtans jongere industrie in Brabant en zelfs Holland, tot ver in de 16de eeuw alomtegenwoordig gebleven. Van een remmende voorsprong lijkt althans in deze sector nauwelijks

⁹⁹ De evolutie naar de vervaardiging van lichtere stoffen is vanaf de 15de eeuw ook merkbaar in Arras, Saint-Omaars in Artesië en in kleinere stedelijke centra als Orchies, Hesdin en Béthune. Soms waren de resultaten van een dergelijk beleid opmerkelijk succesvol. In Rijsel werd vergeefs gepoogd om in navolging van de Leiesteden het verval van de zware draperie vanaf de tweede helft van de 14de eeuw te compenseren door het ontwikkelen van een nieuwe draperie (productiecijfers overstegen slechts heel zelden 1.000 lakens). Pas met het opstarten van de lichte draperie (saaien en de nog lichtere *changeants* en *ostades*) werd enig succes geboekt, nog zeer bescheiden in de 15de eeuw, maar spectaculair in de loop van de 16de eeuw, wanneer Rijselse lichte weefsels ook opnieuw op de exportmarkt vertegenwoordigd zijn (in 1577 waren er meer dan 2000 saaigetouwen in de stad en was de productie van lichte wollen weefsels verviervoudigd) : Clauzel en Calonne, *Artisanat rural et marché urbain*, pp. 535-553 ; P. Deyon en A. Lottin, *Evolution de la production textile à Lille aux XVIe et XVIIe siècles*, in : *Revue du Nord*, 49, 1967, pp. 23-33 en P. Chorley, *The Draperies légères of Lille, Arras, Tournai, Valenciennes : new materials for new markets ?*, in: Boone en Prevenier (eds.), *Draperies Production*, pp. 151-164. Rijsel handhaafde bovendien haar positie als veredelingscentrum voor regionaal geproduceerde stoffen.

VLAAMSE LAKENPRODUCTIE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

sprake. Uiteindelijk ligt de oorzaak van het verval in de 16de eeuw toch eerder bij de vraag-, dan bij de aanbodzijde, waarvan het vrij dynamische karakter in de hand werd gewerkt door een dialectisch proces tussen fenomenen van delocalisatie (veroorzaakt door een differentiële kostprijsstructuur en kwaliteitscontrole) enerzijds en productaanpassing (productinnovatie, verschuivend marktsegment naar luxedraperie in de 14de eeuw en hernemen van oude goederen, zoals de laat 15de-eeuwse renaissance van de saaien) anderzijds, een dialectisch proces dat werd gestimuleerd door zowel een interne vraag (de alom ingeroepen, maar naar omvang en impact nog weinig gekende thuismarkt) als een bloeiende, en in de eigen Nederlandse gateway-steden aanwezige internationale handel.

TEXTIELAANBOD IN HET ACHTTIENDE-EEUWSE GENT

Emmanuel Meersschaut

1. Textiel en de "consumptierevolutie".

"Le tissu règne sur la civilisation de l'Ancien Régime finissant." Robert Muchembled overdrijft geenszins. In de achttiende eeuw komt voor het eerst in de geschiedenis van Europa een dynamiek op gang die men later met het begrip "mode" is gaan omschrijven. Het verbruik van textiel in al zijn vormen zou volgens deze auteur immers al altijd tot de kern van alle maatschappelijke verhoudingen behoord hebben als één van de middelen om zich te profileren tegenover andere individuen en klassen in de samenleving. Maar wanneer aan het eind van het Ancien Régime deze maatschappelijke verhoudingen op losse schroeven komen te staan, resulteert dit in een versnelling en veralgemening van dit fenomeen en bijgevolg in een wedstrijd zonder einde op het vlak van mode. Overall binnen de steden - op enkele belangrijke uitzonderingen van ideologisch-religieuze aard na - tracht het individu zich te onderscheiden door de details, de verfijning en niet het minst de omvang van zijn garderobe. Zo ontstaat een sociale "consumptieverplichting" waaraan zelfs de lagere sociale groepen niet ontsnappen. Ook op het platteland neemt de cultuurdruk vanuit de steden toe: de dorpsbewoners kopen en dragen duurere kleding als reactie op de minachtende blik van de stedelingen¹. Twee decennia voor Muchembled heeft Fernand Braudel al gewezen op de doorbraak van de textielstrijd na 1700 -alle geografische verschillen in acht genomen². Daarvoor -en dan pas na 1300- had alleen de adel zich trendgevoelig getoond³. De adellijke heren waren trouwens helemaal niet ingenomen met de modebewustheid van "parvenus" en zelfs van mindere goden⁴.

Niet iedereen is echter gelukkig met de term "consumptierevolutie" die later in relatie tot deze ontwikkelingen is gelanceerd⁵. Maar waar C. Campbell, L. Weatherill en C. Fairchilds de "consumptierevolutie" elk met andere argumen-

¹ Muchembled R., *L'invention de l'homme moderne. Sensibilités, mœurs et comportements collectifs sous l'Ancien Régime*, Parijs, 1988, pp. 386-398.

² Braudel F., *Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XVe-XVIIIe siècle)*, deel 1, Parijs, 1979, p. 240.

³ *Ibid.*, p. 238.

⁴ *Ibid.*, p. 242-243.

⁵ Zie McKendrick N., 'The Commercialisation of fashion' in: McKendrick N., Brewer J. en Plumb J. H. (eds.), *The Birth of a Consumer Society*, Londen, 1982, pp. 34-

ten betwisten of nuanceren, stellen ze wel een onmiskenbare toename van het verbruik vast⁶.

Daniel Roche wijdde een diepgaand onderzoek aan het "consumptie-Parijs". De analyse van de Parijse boedelinventarissen tussen 1695-1715 en 1775-1790 toonde op het vlak van de kledij enkele opvallende evoluties. Eerst en vooral is het aantal kledingstukken in de boedelinventarissen in de loop van de eeuw verdubbeld en is de mode frisser, kleurrijker geworden. Wat echter in verband met de hiernavolgende problematiek vooral moet opgemerkt worden, is de doorbraak van enkele nieuwe weefsels van katoen, zijde of een combinatie van deze stoffen met vlas.

Alhoewel de nieuwe weefsels het lijnwaad en de wollen stoffen aan het eind van het Ancien Regime nog niet volledig verdrongen hebben, is het aandeel van katoen in de garderobe van de Parijse vrouw gestegen tot bijna 60%, waar dat in het begin van de achttiende eeuw nog maar amper 10% bedroeg en dan nog geconcentreerd voorkwam in de boedels van de hogere klassen. Maar de man bleef in de Franse hoofdstad evenmin ongevoelig voor de nieuwigheden in de handel: "*La matière du costume masculin se diversifie et l'inventaire enrégistre le résultat du développement de la manufacture textile, des spéculations des entrepreneurs, en bref, des impératifs d'une production déjà mobilisée pour la*

⁶ Campbell C., 'Understanding traditional and modern patterns of consumption in eighteenth-century England: a character-action approach' in: Brewer J. en Porter R. (eds.), *Consumption and the world of goods*, Londen, 1993, pp. 40-57. De auteur benadrukt dat men met betrekking tot de "Consumer revolution" inderdaad niet enkel oog mag hebben voor de toegenomen productie- en distributiemiddelen, maar dat ook rekening moet worden gehouden met het verbruikersgedrag. Hij verwerpt de stelling van veel sociaal-historici en sociale wetenschappers als zou die consumptie gekenmerkt zijn door een -louter- emulatief streven en benadrukt in het bijzonder de -mogelijke- intrinsieke kwaliteiten van enkele nieuwe cultuurproducten.

Weatherill L., 'The meaning of consumer behaviour in late seventeenth- and early eighteenth-century England' in: Brewer J. en Porter R. (eds.), *Consumption and the world of goods*, Londen, 1993, pp. 206-227. De auteur verwijst naar de grote schare wetenschappers, die in de toenemende vraag naar een brede waaier van goederen en vooral kleding, een belangrijke verklaring voor de industrialisatie zien. Zij twijfelt er echter aan of "consumerism" - een mentaliteitsgebonden gedragswijze - in het achttiende-eeuwse Engeland zo algemeen verspreid zou zijn geweest. In haar ogen hadden uitsluitend de hogere maatschappelijke geledingen het geld en de tijd om zich een dergelijk buitensporig consumptiegedrag te veroorloven. Het staat volgens Weatherill evenwel vast dat een toenemend verbruik van consumptiegoederen in alle lagen van de maatschappij niet over het hoofd kan worden gezien. Fairchilds C., 'The production and marketing of populuxe goods in eighteenth-century Paris' in: Brewer J. en Porter R. (eds.), *Consumption and the world of goods*, Londen, 1993, pp. 228-249. Deze auteur gaat dan weer in tegen de opvatting als zou de oorsprong van de consumptierevolutie in Londen liggen: de achttiende-eeuwse getuigenissen bewijzen dat niet Engeland (Londen) maar Parijs als het mekka van de consument moet worden beschouwd, feit dat volgens haar door de Parijse staten van goed overtuigend wordt aangetoond.

TEXTIELAANBOD ACHTTIENDE EEUW

consommation massive"⁷. Roche benadrukt de belangrijke rol van de tweedehandsmarkt en de diefstal van kleding(-accessoires) met betrekking tot de verspreiding van de nieuwe stoffen. Hij besluit dan ook: "*Pour la première fois dans l'histoire s'expérimente avec le vêtement populaire un système de consommation massive fondé sur le transitive et faisant place au superflu*"⁸.

Wat de consumptie van textiel in de Oostenrijkse Nederlanden betreft, kan verwezen worden naar de diepgaande studie van Jan Van Ryckeghem over het kledingbezit bij de diverse sociaal-economische groepen in Gent⁹. De auteur behandelde ook de textielvariëteiten waaruit de kledij van de Gentse bevolking was vervaardigd. Aan de hand van boedelinventarissen uit twee steekproefperiodes komt hij tot enkele markante conclusies. In de garderobe van de drie onderscheiden vermogensgroepen zouden katoenen, zijden en gemengde weefsels het meest zijn aangewend¹⁰.

Tabel 1. Textielgebruik in de achttiende-eeuwse Gentse kleding.

	Percentage 1737-1740	percentage 1786-1787
Katoen	51	54
Zijde	16	31
Gemengd	17	2
Wol	7	2
Vlas	4	3
Andere	5	8

Alhoewel Van Ryckeghem opmerkt dat de linnen stoffen ondervertegenwoordigd uit de inboedels naar voor komen, moeten deze cijfers om twee redenen -die door bovengenoemd onderzoeker onvoldoende worden beklemtoond- sterk worden genuanceerd: 1° het aantal kledingstukken waarbij de materiaalkeuze expliciet staat vermeld bedraagt in 1737-1740 ternauwernood 11% en in 1786-1788 niet meer dan 19%, en 2° men mag aannemen dat de schatter vooral toelichting verstrekke bij de textielvariëteiten die tot een hogere prijs categorie behoorden of die een opvallend karakter hadden¹¹.

Deze bemerkings manen volgens mij aan tot zeer grote voorzichtigheid bij het

⁷ Roche D., *Le peuple de Paris*, Paris, 1981, p. 175.

⁸ *Ibid.*, p.197.

⁹ Van Ryckeghem J., *Eenvoud en raffinement. Een studie van de Gentse achttiende-eeuwse kleding in sociaal-economisch perspectief*, universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1985, 2 delen, en het artikel van dezelfde auteur: 'Eenvoud en raffinement. Kleding en sieraden te Gent' in: *Oostvlaamse Zanten*, 63, 1988, pp. 33-50.

¹⁰ *Ibid.*, p. 181 e.v.

¹¹ Het materiaal van de hemden wordt in de inventarissen nooit gespecificeerd, bovendien bestaan de gemengde stoffen ook voor een groot deel uit vlas.

interpreteren van bovengenoemde cijfers met betrekking tot de materiaalkeuze in de achttiende-eeuwse Gentse mode. De percentages zeggen met meer dan grote waarschijnlijkheid vooral iets over de prijs en de exclusiviteit van een bepaald product en minder over de kwantitatieve vertegenwoordiging ervan. Christiaan Vandenbroeke relateert de toename in het verbruik van katoen sterk: volgens deze auteur was “*de konsumptie van katoen...zo goed als onbestaande op het einde van het Ancien Regiem...*”¹². De spectaculaire toename van het katoenverbruik wordt slechts op het einde van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw gesitueerd: “*Eerst tegen het midden van de negentiende eeuw oversteeg de konsumptie van katoen met andere woorden deze van vlas op de binnenlandse markt*”¹³.

2. Textiel en nijverheid.

Toen Franklin Mendels aan het einde van de jaren zeventig het begrip *proto-industrialization* lanceerde en een verklaringmodel voor de ontwikkeling van de Vlaamse plattelandsindustrie opstelde, beschouwde hij de verbruikstoename als niet meer dan een exogene factor, die dan nog in het bijzonder steunde op de gestegen vraag naar lijnwaad in de kolonies. In de studies die daarna aan de proto-industrialisatie zijn gewijd, heeft men naast de aanbodzijde ook meer oog voor het belang van de gestegen binnenlandse vraag. Zo stelde Jan de Vries dat een combinatie van dalende voedselprijzen en starre lonen de welvaart van de middengroepen gevoelig deed toenemen, wat resulteerde in een toegenomen vraag naar (proto-)industriële gestandaardiseerde, goedkope massagoederen¹⁴. In zijn kritisch en aanvullend artikel over de discussie met betrekking tot de proto-industrialisering voegt Herman Van der Wee daar aan toe dat “de dynamiek van de rurale industrie ... ook moet worden gezien in het licht van de zich wijzigende smaak- en verbruiksgewoonten in de lagere middengroepen van de bevolking” en “hetzelfde kan worden gezegd van de meer modisch-georiënteerde kleding, die langs de gemengde weefsels steeds meer haar weg vond naar de middengroepen”¹⁵. Een gelijkaardige opvatting hieromtrent werd ook door C.

¹² Vandenbroeke C., ‘Sociale en conjuncturele facetten van de linnennijverheid in Vlaanderen (late 14^e – midden 19^e eeuw)’ in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks XXXIII, 1979, p. 151.

¹³ *Ibid.*, p. 151.

¹⁴ Zie hiervoor Van Der Wee H., ‘De industriële ontwikkeling in de Nederlanden tijdens de 17de-18de eeuw. Enkele kritische bemerkingen naar aanleiding van het debat over de proto-industrie en poging tot aanvulling van het synthesemodel’ in: *Medelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, 46, 1984, pp. 57-77, met verwijzingen naar: Mendels F.F., *Industrialization and Population Pressure in Eighteenth-Century Flanders*, New York, 1981, en De Vries J., *The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600-1750*, Cambridge, 1976.

¹⁵ Van Der Wee H., *op. cit.*, p. 76.

Goossens¹⁶, L.A. Clarkson¹⁷ en -voor de plattelandsindustrie in Noord-Frankrijk- D. Terrier geformuleerd¹⁸. Ook bovengenoemde, diepgaande bijdrage van Christiaan Vandenbroeke benadrukt het belang van een stijgende binnenlandse linnenomzet die voortkomt uit de bevolkingsgroei die optreedt na het begin van de achttiende eeuw¹⁹.

De gunstige evolutie van de binnenlandse koopkracht en de opgang van de mode in de loop van de achttiende eeuw liggen niet alleen aan de basis van de plattelandsindustrie. Deze factoren hebben ook gezorgd voor enkele fundamentele heroriëntaties van de stedelijke textielnijverheid. De verklaring voor de opkomst en expansie van siamoise-, flanel- en molletonweverijen in de loop van de achttiende eeuw in enkele Zuid-Nederlandse steden is naast de meer autonome douanepolitiek na 1749- immers ook gelegen in de groeiende vraag naar lichte en veelkleurige stoffen, de stijging van de bevolking in Vlaanderen en Brabant en de toegenomen welstand ervan (althans tot de jaren zestig of zeventig)²⁰.

Verderbouwend op de hierboven beschreven problematiek bespreken we eerst de verschillende soorten stof die in de achttiende eeuw in Gent aan de man werden gebracht. Onze aandacht gaat daarbij in de eerste plaats uit naar – de evolutie van – de concentratie van de verschillende producten in de winkelinventarissen. Daarna gaan we dieper in op de prijsvorming van het Gentse textiel in de achttiende eeuw. We besluiten met een analyse van de betaalbaarheid van deze weefsels door de textieelprijzen te confronteren met de lonen van de consumenten.

3. Textiel in de Gentse winkelinventarissen.

Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat textiel in de achttiende eeuw een fundamentele rol speelde op drie niveaus. Op cultureel vlak wordt deze eeuw gekenmerkt door een gewijzigde voorkeur: nieuwe stoffen doen hun intrede in de zich sneller dan voorheen wijzigende mode. Sociaal gezien staat het vast dat er zich een *trickle down* van deze nieuwe weefsels voordeed van de hogere naar

¹⁶ Goossens C., *De ontwikkeling van de proto-industrie in Oost-Vlaanderen: regionale en demografische implicaties (1650-1850)*, universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1984.

¹⁷ Clarkson L. A., *Proto-industrialization: The first phase of industrialization?*, Hampshire, 1985, 71 p.

¹⁸ Terrier D., *Les deux âges de la Proto-industrie. Les tisserands du Cambrésis et du Saint-Quentinois, 1730-1880*, Parijs, 1996, pp. 24 – 41, 249 e.v.

¹⁹ Vandenbroeke C., *op. cit.*, p. 159 – 165.

²⁰ Lis C. en Soly H., 'Restructuring the urban textile industries in Brabant and Flanders during the second half of the 18th century' in: Aerts E. en Munro J.H. (eds.), *Textiles of the Low Countries in European Economic History, Session B15*, Proceedings of the tenth International Economic History Congress, Leuven, 1990, pp. 105-113, en Lis C. en Soly H., *Een groot bedrijf in een kleine stad. De firma de Heyder en Co. te Lier. 1757-1834*, Lier, 1987, p. 17.

de lagere sociale groepen. Op het niveau van de economie betekent dit dan weer een stimulans voor de proto-industrie en de nieuwe textielnijverheid in de steden. Alhoewel de fundamentele rol van textiel ook in de laatste eeuw van het Ancien Regime onomstreden is, werd tot nog toe geen onderzoek verricht naar de prijzenpolitiek en de voorraadvorming van textielhandelaars in deze periode. Een analyse van zulke fenomenen is nochtans niet onbelangrijk voor een correcte inschatting van de betekenis van textiel in het sociaal-economisch en cultureel gebeuren. Uit het onderzoek van de kledij in de inboedels kan immers niet de precieze handelswaarde van de weefsels worden afgeleid. De prijsvorming van textielproducten kan ons nochtans iets leren over het aanbod (en de vraag) en de (massa)productie van deze stoffen²¹. De gedetailleerde opsomming van alle textiel in de winkels nuanceert dan weer het relatieve belang van de textielsoorten zoals dat uit de inboedels van individuele sterfhuizen valt af te leiden, aangezien deze laatste worden vertekend door de appreciatie van de schatter.

De gegevens die hierna worden verwerkt, komen uit de stocks van de Gentse textielhandelaars en -producenten, voor zover deze laatsten ook zelfstandig handel dreven²². Alle staten van goed van handelaars uit de perioden 1720-1729 en 1770-1789 werden hiervoor doorgenomen, wat 44 inventarissen voor de eerste en 35 voor de tweede steekproefperiode opleverde²³. In deze inventarissen werd de kostprijs van de stoffen meestal per el geschat; sporadisch kwamen echter ook "stukprijzen" voor. Daar de lengte van een stuk zeer variabel was, zijn deze laatste prijzen niet aangewend voor de kostprijsberekening. Het procentuele aandeel die de verschillende stofsoorten in de inventarissen hadden, werd evenwel berekend aan de hand van het aantal stukken dat in die inventarissen werd vermeld.

²¹ Voor het gebruik van textielprijzen als bron voor de geschiedenis van de nijverheid en de materiële cultuur, verwijzen we graag naar het belangrijke artikel van Shammas C., 'The decline of textile prices in England and British America prior to industrialization' in: *Economic History Review*, XLVII, 3, 1944, pp. 483 – 507.

²² Het is duidelijk dat we enkel de handelswaar uit de boedelinventarissen van de textielhandelaars weerhielden, zonder rekening te houden met het persoonlijke textielbezit. De combinatie van beide zou immers tot irrelevante conclusies hebben geleid. In alle gevallen was dat onderscheid trouwens probleemloos te maken.

²³ Voor de periode 1720-1729 vonden we in het Gentse Stadsarchief de staten van goed (reeks 332) van de volgende textielhandelaars terug: doos 449 (nummer 7); 451 (4 en 8); 453 (2); 454 (5); 457 (2); 458 (3); 463 (16 en 17); 465 (6 en 23); 467 (2); 470 (1 en 2); 474 (6); 475 (1); 476 (9); 477 (28); 478 (11); 479 (11); 482 (3); 489 (7); 501 (23); 504 (5); 505 (10); 506 (12); 508 (20); 509 (1); 512 (17); 514 (3); 515 (4); 516 (5); 517 (3); 520 (2); 521 (1); 523 (10); 524 (4); 526 (11); 528 (9); 529 (3 en 7); 530 (8); 531 (2); 532 (16).

Voor de periode 1770-79 gaat het om: 722 (23); 725 (7); 726 (18); 727 (1); 727 (5); 728 (3); 729 (3 en 25); 731 (12); 732 (11,13 en 16); 734 (16); 736 (4); 740 (21, 26 en 30); 744 (2); 747 (11); 750 (3); 751 (3); 753 (4); 754 (24); 756 (16); 761 (12 en 25); 762 (1); 763 (3 en 11); 764 (13 en 18); 765 (6); 769 (7 en 9); 770 (21).

TEXTIELAANBOD ACHTTIENDE EEUW

Tabel 2. Het percentage van de verschillende weefsels in de Gentse textielhandel, geordend per grondstof²⁴.

	VARIETEIT	Procent specialisten 1720-1729	Procent zonder 1720-1729	Procent specialisten 1770-1779	Procent zonder 1770-1779
Katoen	Chits	0,42	0,66	3,16	8,03
	Diemit	0,07	0,13	0,92	2,19
	Glacé	0,04	0,07	0,46	1,17
	Katoen	2,4	4,34	3,74	9,49
	Neteldoek	1,27	2,1	0,57	1,46
	Andere ²⁵	0,92	1,31	0,24	0,6
	Totaal	5,12	8,61	9,09	22,94
Vlas	Batist	–	–	0,46	1,17
	Kant ²⁶	31,1	5,46	17,7	–
	Kamerijks	1,31	2,24	0,8	1,61
	Lijnwaad ²⁷	18,3	8,81	44,17	6,28
	Rolle	0,71	1,18	0,23	0,44
	Servetgoed	0,81	1,31	0,06	0,15
	Tijk	-	-	0,4	1,02
	Andere ²⁸	1,31	1,32	0,4	0,15
	Totaal	53,54	20,32	64,22	10,82
Wol	Baai	1,13	2,1	1,9	4,82
	Flanel ²⁹	0,71	0,99	0,86	2,19

²⁴ In deze tabel is voor beide perioden een onderscheid gemaakt tussen de percentages met en de percentages zonder mederekening van "specialisten". Daaronder verstaan we enerzijds de textielhandelaars bij wie één stofsoort minstens tenminste 80% van het pakhuis uitmaakt en anderzijds de stofverkopers die hun handelswaar zelf produceren. Alleen die weefsels worden expliciet vermeld welke in minstens één van de vier kolommen één procent van het totaal uitmaken. De overige producten die uit eenzelfde grondstof vervaardigd zijn, staan gegroepeerd bij "andere".

²⁵ Het gaat om betilli calawapove, betilli sestreganti, castorin, fottes, guingans, marseille, nanking, panne en tartan (of terlijst).

²⁶ De overgrote meerderheid van de kanten werd uit vlagarens geklost. Een heel klein percentage van dit product kan echter met goud- of zilverdraad vervaardigd zijn.

²⁷ Een verwaarloosbaar deel van het linnen wordt omschreven als "katoenen lijnwaad". Bovendien zijn de stoffen die in de inventarissen werden aangeduid als "toile" ook bij het lijnwaad geteld, daar niets erop wijst dat het hier om een ander weefsel zou gaan. Enkele van deze "toiles" zijn evenwel "gecireerd" of "gelustreerd".

²⁸ Het gaat om daemekens, drol, haaremse stof, kloosterdoek, matras en stermijn.

²⁹ Alhoewel flanel meestal een wollen stof is, kan deze naam ook slaan op een mengweefsel met een linnen schering en een inslag van wol; eventueel kon er ook katoen in verwerkt zijn. Het gemengd flanel werd in de Zuidelijke Nederlanden geproduceerd in Antwerpen en Lier. Cf. Lis C. en Soly H., *Een groot bedrijf*, p.165.

EMMANUEL MEERSSCHAUT

	Kalamander	1,7	3,09	2,64	6,72
	Karsaai	0,78	1,45	0,4	1,02
	Laken ³⁰	15,7	26,23	0,98	2,48
	Rasse	0,99	1,84	0,06	0,15
	Saai	3,64	6,77	1,72	4,38
	Serge	1,27	2,17	1,55	3,94
	Andere ³¹	1,24	2,11	0,57	1,46
	Totaal	27,16	46,75	10,68	27,16
Zijde	Andere ³²	1,46	2,51	0,74	1,91
	Totaal	1,46	2,51	0,74	1,91
Gemengd	Bombazijn	0,88	1,45	0,34	0,88
	Drogée	0,74	1,38	1,21	3,07
	Kamelot	0,53	0,92	1,32	3,36
	Siamoise	-	-	1,26	3,21
	Trijpe	0,18	0,33	0,75	1,9
	Andere ³³	1,36	2,45	0,74	1,91
	Totaal	3,69	6,53	5,62	14,33
Onbekend	Amens	-	-	0,4	1,02
	Engelse stof	0,67	1,18	-	-
	Frisaerde	1,24	2,3	0,8	2,04
	Andere ³⁴	2,21	3,1	1,9	4,86
	Totaal	4,12	6,58	3,1	7,92
Onbepaald	Fluweel	-	-	0,57	1,46
	Lint	1,98	3,42	0,11	0,15
	Neusdoek ³⁵	2,26	3,75	4,02	10,22
	Stoffen	0,39	0,72	0,75	1,9
	Andere ³⁶	0,56	0,94	0,51	1,32
	Totaal	5,19	8,83	5,96	15,05
TOTAAL		100	100	100	100

³⁰ Een aantal van deze weefsels uit de laagste prijscategorieën wordt in de eerste periode omschreven als "linnen laken".

³¹ Het gaat om dam, drapdam, fries, perpetuane, plis, ratiné, stamette en tierentijn.

³² Het gaat om armoisijn, atlas, chagrin, chine, crêpe, damast, griset, satijn, taft en zijde.

³³ Het gaat om basin, bast, bouracan, bourat, dauphine, fustein, galon, grein, kemelshaar, legatuur, moncahard, pluche, polemiet en zeildoek.

³⁴ Het gaat om albanees, "alle soorten", Antwerpse stof, atse bancse, beljamine, bertin, calenette, cara, carots, caseybonnes, chattoinette, cleerwijst, cottinck, coutume, de roy, diabt, dominc deman, durance, eelsemien, elkeen, frenelle, gentse stof, hotiens, kat in zakken, lassé, leidse stof, maflie, maroce, moerede, nicane, penneton, pij, princerse, samops, schoven, sensien, sepeleire, soisies, sponskens, traffort, twijn, vlamynck en weyle.

³⁵ In de inventarissen worden de termen 'neusdoek' en 'snuitdoek' naast elkaar gebruikt. Hier hebben we beide producten samengenomen.

³⁶ Het gaat om cravatten, everlasting, gaas, halsdoek, jaspé, lappen, manchetten, tamine, valenciennes en voile.

TEXTIELAANBOD ACHTTIENDE EEUW

Uit bovenstaande tabel zijn enkele belangrijke conclusies te trekken. Allereerst wordt de opmars van de katoenen stoffen in de achttiende eeuw hier nog eens overduidelijk bevestigd. Alleen neteldoek vormt een uitzondering op de regel. "Katoen", chits en (in mindere mate) diemit- zijn vooral tussen 1770 en 1779 de belangrijkste katoenweefsels en bijgevolg bijna volledig verantwoordelijk voor de dominante plaats die deze textielsoort in de winkels van de niet-specialisten tijdens dit decennium inneemt. Dat de stijging minder opvallend is wanneer we rekening houden met de gespecialiseerde inventarissen, is te wijten aan het feit dat in de achttiende eeuw geen handelaars voorkwamen die zich volledig op katoenen weefsels toelegden.

Wanneer we de uit vlas vervaardigde weefsels bekijken, is een dubbele tendens zichtbaar, afhankelijk van het al dan niet in rekening brengen van de specialisten. In de eerste maar vooral in de tweede periode zijn de voorraden van enkele lijnwaadhandelaars zo "gigantisch" dat ze een vertekend beeld geven van het reële gebruik van dit textiel op de lokale markt. De Vlaamse linnenhandel - met centrum te Gent - was immers hoofdzakelijk exportgericht, in het bijzonder op Spanje en zijn kolonies. Het feit dat het lijnwaad in de pakhuizen tussen de twee steekproefperiodes zelfs nog meer dan procentueel verdubbelde, wanneer de inventarissen van deze exporteurs worden ingebracht, kan enkel het toenemend succes dat Gent in deze handel boekte, bevestigen. Naast de grossisten in lijnwaad werd de achttiende-eeuwse Gentse textielhandel ook gekenmerkt door de groothandelaars-exporteurs van kanten (ook dit product werd hoofdzakelijk naar Spanje en de kolonies geëxporteerd). De stocks van deze kanthandelaars kunnen net als bij de linnenhandelaars enorme proporties aannemen. Hier zijn de voorraden echter vooral doorslaggevend voor de eerste periode.

Een geheel verschillend beeld krijgen we wanneer deze Spanjehandelaars en de oververtegenwoordiging van lijnwaad en kant buiten beschouwing blijven. Dan valt een relatief sterke daling van vlasstoffen - tijd uitgezonderd - te constateren; zeker in verhouding tot de opkomst van katoenen en gemengde weefsels. Globaal neemt vlas nog maar de vijfde plaats in op de ranglijst van de zeven grondstofcategorieën uit bovenstaande tabel. Op de lokale, Genste markt moesten deze weefsels in de loop van de achttiende eeuw klaarblijkelijk sterk aan populariteit inboeten. Waar kant ook bij de niet-specialisten in de eerste periode nog een belangrijke plaats innam, valt er in de inventarissen van deze handelaars geen kantie meer te bespeuren.

In tegenstelling tot kant en lijnwaad, was geen enkele wollen stof echte "specialistenwaar", alhoewel één enkele negociant in de periode 1720-1729 bijna een lakenhandelaar mocht genoemd worden; de vooropgestelde grens van 80% (cfr. noot 19) werd echter niet bereikt. Dit randgeval zorgt ervoor dat wollen stoffen - met laken op kop - bijna de helft uitmaken van alle weefsels uit de niet gespecialiseerde winkels van de eerste periode. Tussen 1770 en 1779 verliest deze stof -door het ontbreken van een gelijkaardige inventaris- enorm veel terrein, waardoor ook de globale cijfers voor de wollen stoffen een sterke terugval kennen. Dit mag echter niet uit het oog doen verliezen dat wol aan het einde van het Ancien Regime nog altijd de meest voorkomende textielgrondstof

in de kleinhandel was. Bovendien gaan de meeste wolweefsels - baai, flanel, kalamander, serge en de andere - er in de loop van de achttiende eeuw nog op vooruit. Het zijn dus in geen geval de wollen stoffen die onder de opkomst van het katoen te lijden hebben!

Wat de zijden weefsels betreft, is vooral de zeer lage vertegenwoordiging opvallend wat de vaststellingen van verschillende onderzoekers lijkt te relativeren³⁷. De toename van zijde in de Gentse boedelinventarissen die door Van Ryckeghem werd vastgesteld, is in de loop van de eeuw zo opvallend dat de relatieve afname van dit product in de Gentse winkelinventarissen enkel kan verbazen. De verklaringen voor deze discrepantie liggen niet voor de hand. Het is onwaarschijnlijk dat een gegeerde stof zoals zijde niet veel massaler in de winkels werd opgeslagen, tenzij de Gentenaars hun zijden stof of kledij - om welke reden dan ook - in een andere stad aanschaffen. Of moet men de oorzaak voor deze tegenstrijdigheid dan toch toeschrijven aan de gekleurde kijk van de schatters wanneer het op persoonlijke bezittingen aankwam?

De gemengde stoffen komen in de eeuw van de Verlichting - op bombazijn na - steeds frequenter voor in de winkelinventarissen - evenwel relatief afhankelijk van stof tot stof³⁸. Globaal zorgt dit ervoor dat de gemengde stoffen op vijftig jaar tijd tweemaal zoveel in de winkels worden teruggevonden en de vlasweefsels daarmee achter zich laten. Vooral het opduiken van de siamoises in de tweede periode is belangrijk, aangezien deze, samen met chits en flanel, tot de productie van de nieuwe stedelijke textielnijverheid behoren die in de loop van de vijftig jaar tussen beide steekproeven tot bloei is gekomen. De toegenomen populariteit van de gemengde stoffen zoals die uit de winkelinventarissen kan worden afgeleid, contrasteert opnieuw sterk met de opvallende terugval van deze producten in de inboedels die door Van Ryckeghem werden onderzocht³⁹.

Het is onnodig veel conclusies te trekken uit de "onbekende textielvariëteiten", aangezien deze niet uit een gemeenschappelijke grondstof zijn vervaardigd, waardoor het afleiden van welke tendens dan ook a priori niet zeer relevant is. Ten slotte zijn er nog de stoffen waarvan de grondstof kan variëren. Aangezien dit slechts sporadisch in de inventarissen werd vermeld, was het noodzakelijk de grondstof van de betrokken weefsels als "onbepaald" te beschouwen. Naast de verschijning van fluweel in de inventarissen van de tweede periode is vooral de "doorbraak" van de (doorgaans katoenen) zakdoeken opvallend, wat tekenend is voor de algemeen geconstateerde verschijning van dit (prestige)object in de loop van de laatste eeuw van het Ancien Régime⁴⁰. Men mag echter niet uit het oog verliezen dat het percentage aan zakdoeken moet gerelativeerd worden in

³⁷ Cfr. Roche D., *op.cit.*, p. 173 e.v. en Van Ryckeghem J., 'Eenvoud en raffinement. Kleding en sieraden te Gent' in: *op.cit.*, pp 33-50.

³⁸ Let in dit verband ook op flanel (cf. noot 25).

³⁹ Van Ryckeghem J., *op. cit.*, onuitgegeven licenciaatsverhandeling, p. 181 e.v.

⁴⁰ In de staten van goed maakt men gebruik van de begrippen 'neusdoek' en 'snuitdoek'. Deze zakdoeken hadden in de achttiende eeuw niet alleen een hygiënische functie. In de eerste plaats werden deze voorwerpen als pronkstuk gebruikt.

TEXTIELAANBOD ACHTTIENDE EEUW

verhouding tot de andere weefsels: één zakdoek heeft uiteraard niet dezelfde omvang als één stuk stof.

Uit de hierboven besproken procentuele verdeling van stoffen per grondstof zijn algemeen vier conclusies te trekken.

- gemengde, maar in het bijzonder katoenen stoffen, veroveren op enkele decennia een dominante plaats in de Gentse textielwinkels;
- daartegenover staat de sterke terugval van vlasweefsels en kanten op de lokale – stedelijke – markt in de loop van de eeuw, hoewel de internationale linnenhandel nog in belang toeneemt;
- de spectaculaire terugval van laken buiten beschouwing gelaten, houden veel wollen stoffen stand doorheen de eeuw van de nieuwe textielnijverheid en winnen sommige van deze weefsels zelfs nog aan belang;
- de stelling die in andere onderzoeken wordt geformuleerd - namelijk dat de hoeveelheid zijden kleding in de tweede helft van de achttiende eeuw toegenomen zou zijn- kan niet worden ondersteund met de gegevens die in de Gentse inventarissen van textielhandelaars werd teruggevonden.

4. De textielprijzen.

Tabel 3. De textielprijzen in groten courant per el; met vermelding van het aantal gegevens, minimum, maximum, mediaan en gemiddelde.

PRODUCT 1720-1729	AANTAL GEGEVENS	MIN.	MAX.	MED.	GEM.	PRODUCT 1770-1779	AANTAL GEGEVENS	MIN.	MAX.	MED.	GEM.
(A)ermoisijn	4	44	60	50	51	(A)ermoisijn	0				
Albanees	2	22	32	27	27	Albanees	0				
Amens	0					Amens	4	26	40	29	31
Atlas	4	20	36	25	26,5	Atlas	0				
Baai	24	14	42	29,75	30,17	Baai	18	16	42	29	30,31
Basin	0					Basin	1	21	21	21	21
Bast	4	20	32	27,7	26,85	Bast	1	30	30	30	30
Batist	0					Batist	8	44	92	61	67
Bombazijn	8	12	20	14	14,3	Bombazijn	5	14,55	24	18	18,91
Bouracan	0					Bouracan	1	32	32	32	32
Castorin	0					Castorin	1	51	51	51	51
Chagrin	0					Chagrin	1	56	56	56	56
Chiné	1	16	16	16	16	Chiné	0				
Chits	8	22	90	30	45,56	Chits	44	27	90	35,5	39,84
Cottinck	0					Cottinck	6	84	98	87,77	88,76
Crêpe	7	12	12	12	12	Crêpe	0				
Daemsgoed	1	15,6	15,6	15,6	15,6	Daemsgoed	0				
Damast	4	40	108	68	71	Damast	0				
Dauphine	8	18	26	18,83	20,19	Dauphine	0				
Diemit	0					Diemit	12	12	19	16	16,04
Drapdam	12	140	252	189	188,42	Drapdam	0				
Drogee	17	21	45,5	30,33	32,37	Drogee	18	20	63	26	36,66
Drol	0					Drol	6	4,94	14	9,75	9,57
Duranse	4	18	28	22,25	22,62	Duranse	3	22	30	24	25,33
Engelse stof	12	14	28	22	21,33	Engelse stof	0				
Everlast	0					Everlast	6	12	34	26	25
Flanel	18	16	44,33	26	26,89	Flanel	12	16	26	18	18,79
Fluweel	9	66	120	96	92,89	Fluweel	0				
Fottes	2	26	27	26,5	26,5	Fottes	0				
Fries	2	44,33	48	46,16	46,16	Fries	0				

EMMANUEL MEERSSCHAUT

Frisaerde	22	20,31	51,5	28,25	29,71	Frisaerde	12	16	36	28	26,52
Fustein	0					Fustein	3	35	44	36	38,33
Glace	1	32	32	32	32	Glace	8	20	50	27	30
Griset	1	30	30	30	30	Griset	3	36	50	38	41,33
Guingans	1	44	44	44	44	Guingans	0				
Jaspé	1	30	30	30	30	Jaspé	0				
Kalamander	32	10	84	32	32,26	Kalamander	36	14	82	24	28,54
Kamelot	12	10	63	19,5	22,39	Kamelot	20	11	84	18,03	36,01
Kamerijks	33	18,5	76	36	37,86	Kamerijks	13	30	60	44	45,23
Kant	879	1,08	280	10	13,76	Kant	282	0,83	420	26	43,92
Karsaai	9	14	42	35	33,89	Karsaai	2	34	38	36	36
Katoen	59	16	74	24	26,62	Katoen	59	16	44	28	27,85
Kemelshaar	3	56	74,67	56	62,22	Kemelshaar	0				
Kloosterdoek	8	18	32	26	25,65	Kloosterdoek	0				
Laken	252	14	457,3	128,3	128,89	Laken	15	56	224	112	124,73
Legatuur/	1	9	9	9	9	Legatuur	0				
Lijnwaad	429	5	120	19	19,6	Lijnwaad	710	4,5	59,08	17,5	18,2
Lint	6	1,5	18	15	11,75	Lint	0				
Marocke	6	24	36	25	27,13	Marocke	2	28	44	36	36
Marseille	0					Marseille	1	54	54	54	54
Matrasse	8	7,5	15,5	11,75	11,87	Matrasse	0				
Neteldoek	27	13	80	36	39,52	Neteldoek	4	28	70	31	40
Neusdoek	4	9	24	20,76	18,63	Neusdoek	0				
Panne	0					Panne	1	70	70	70	70
Perpetuane	2	42	70	56	56	Perpetuane	0				
Plis/	0					Plis	1	40	40	40	40
Pluche	0					Pluche	1	70	70	70	70
Polemiet	3	7	9	8	8	Polemiet	0				
Rasse	14	42	105	63	63,29	Rasse	0				
Ratiné	4	98	154	126	126	Ratiné	4	70	98	96,25	90,125
Rolle	17	12	99	18	24,23	Rolle	2	10	12	11	11
Saai	75	11,67	98	46	47,71	Saai	20	16	80	32	38,68
Satijn	1	63	63	63	63	Satijn	6	19,43	84	40	45,9
Serge	24	16	46,67	38	36,08	Serge	17	22	84	40	45,35
Serveetgoed	7	10,96	47	24,26	26,46	Serveetgoed	1	28	28	28	28
Siamoise	0					Siamoise	18	16	44	21,5	23,92
Soisies	2	33	36	34,5	34,5	Soisies	0				
Stamette	1	126	126	126	126	Stamette	0				
Stermijn	4	13	35	14,5	19,25	Stermijn	0				
Stoffen	7	9	36	18,67	22,52	Stoffen	10	10	20	44	47,2
Taft	2	27	48	37,5	37,5	Taft	0				
Tamine	1	44,33	44,33	44,33	44,33	Tamine	0				
Terlijs	9	8	120	11	22,8	Terlijs	0				
Tierentijn	2	12	12	12	12	Tierentijn	1	20	20	20	20
Tijk	0					Tijk	1	56			
Trijpe	3	68	93,86	72	77,95	Trijpe	13	36	112	48	54,23
Valensius	1	42	42	42	42	Valensius	0				
Vlamynck	0					Vlamynck	5	20,44	32	31	29,09
Volee	2	15	16	15,5	15,5	Volee	0				
Zeildoek	1	12	12	12	12	Zeildoek	0				
Zijde	5	48	216	72	108,4	Zijde	2	28	64	46	46

Bovenstaande tabel geeft alleen statistische informatie over stoffen waarvoor in de inventarissen prijzen per lengtemaat (el) worden opgegeven, aangezien de prijzen per stuk - van onbepaalde lengte - niet voldoende accuraat zijn. Hierna worden zestien producten meer in detail besproken waarvan voor tenminste één steekproefperiode vijftien “elprijzen” konden worden verzameld. Dit zijn niet alleen de meest voorkomende waren, de gegevens uit bovenstaande tabel zijn voor deze stoffen ook het meest vertekenend aangezien ze geen beeld geven van

TEXTIELAANBOD ACHTTIENDE EEUW

de verschillende prijzenclusters die hierbij mogelijk zijn. Daarom zijn voor deze stoffen ook tabellen gemaakt die een duidelijk beeld geven van de prijzenclusters per tien groten courant (gr. cr.). De coherentie en realiteitswaarde van deze clusters is echter sterk afhankelijk van het aantal gegevens zodat dit aantal nooit uit het oog mag worden verloren. Welke tendensen zijn uit deze tabellen af te leiden?

4.1 Producten met constante prijzen.

Tabel 4. Baai.

Prijzenclusters (gr. cr.)	1720 - 1729	1770 - 1779
10 tot 20	4,2	5,6
20 tot 30	45,8	44,4
30 tot 40	41,7	41,7
40 tot 50	8,3	8,3

Het is zeer opvallend dat de prijsvorming in beide periodes nagenoeg identiek is met bedragen van resp. 14 tot 42 gr. cr. en 16 tot 42 gr. cr. Voor de meeste baaien betaalde men in de achttiende eeuw echter ongeveer 30 gr. cr. Een verklaring voor de prijsverschillen is te vinden in de verschillende kwaliteiten die worden aangeduid met voering-, lammer- en zwanenbaai. Deze drie variëteiten komen hoofdzakelijk voor in respectievelijk de goedkope, gemiddelde en duurdere prijsklasse. Andere bijzonderheden, zoals de kleur of de afkomst (Brugge, Gent, Engeland) van het baai, hebben op het eerste gezicht geen duidelijke invloed op de prijs, alhoewel dit bij een gebrek aan gegevens van deze aard niet met zekerheid is te zeggen.

Tabel 5. Katoen.

Prijzenclusters (gr. cr.)	1720 - 1729	1770 - 1779
10 tot 20	15,3	8,5
20 tot 30	57,6	50,8
30 tot 40	18,6	35,6
40 tot 50	5,1	5,1
Meer dan 50	3,4	0

Katoen is in beide periodes een vrij populair weefsel dankzij intrinsieke kwaliteiten en modegerichtheid, gekoppeld aan "democratische" prijzen, die zowel in het begin als op het einde van de achttiende eeuw 20 à 40 gr. cr. bedragen, met enkele uitschieters naar boven en naar onder toe. De specificaties (met betrekking tot afkomst, kleur, motief of bewerking) die in de boedel-

EMMANUEL MEERSSCHAUT

beschrijvingen worden vermeld, houden geen duidelijk verband met deze prijsverschillen.

Tabel 6. Laken.

Prijzenclusters (gr. cr.)	1720 - 1729	1770 - 1779
10 tot 20	5,2	0
20 tot 30	9,1	0
30 tot 40	1,2	0
40 tot 50	0,8	0
50 tot 60	0,4	6,7
60 tot 70	0	0
70 tot 80	4,0	0
80 tot 90	1,6	26,7
90 tot 100	4,4	6,7
100 tot 110	9,5	6,7
110 tot 120	7,9	6,7
120 tot 130	6,8	6,7
130 tot 140	5,6	6,7
140 tot 150	6,0	6,7
150 tot 160	5,6	6,6
160 tot 170	7,1	0
170 tot 180	1,2	0
180 tot 190	8,7	6,6
190 tot 200	0,8	0
200 tot 210	0	0
210 tot 220	2,0	6,6
220 tot 230	7,5	6,6
Meer dan 230	4,6	0

Dit prestigieus weefsel kent in de tweede periode een zeer zware terugval wat de concentratie in de boedels betreft. Slechts 17 artikelen van deze textielsoort worden nu nog geïnventariseerd, daar waar tussen 1720 en 1730 niet minder dan 443 lakens werden teruggevonden. In de jaren zeventig van de achttiende eeuw betaalt men voor een el laken tussen 50 en 230 gr. cr. We kunnen enkel gissen naar de reden voor deze toch wel zeer opvallende prijsverschillen binnen de lakenhandel. In de jaren twintig is het door een grondiger notering mogelijk de ook daar bestaande prijsverschillen te verklaren. Ongeveer 34% van de lakens, die voor minder dan 70 gr. cr. per el aan de man worden gebracht, worden in de staten van goed omschreven als "linnen lakens", terwijl bij de andere lakens binnen deze prijs categorie geen grondstof staat vermeld. Naar we mogen aannemen, zijn zonet alle dan toch de meeste van de "goedkope" lakens niet van wol maar van vlas en hebben ze enkel een uitzicht dat het origineel benaderd. Pas vanaf 70 gr. cr. per el treffen we voor het eerst een als wollen gespecificeerd laken

TEXTIELAANBOD ACHTTIENDE EEUW

aan. De allerduurste variëteiten van deze textielsoort. krijgen de benaming "cramoisijnlaken": hiervoor betaalt de klant in sommige gevallen niet minder dan 300 of zelfs 457 gr. cr. per el! Hieruit blijkt voldoende dat het wollen kwaliteitslaken voor de gewone man/vrouw in de achttiende eeuw nog altijd een onbereikbaar goed was.

Tabel 7. Lijnwaad.

Prijzenclusters (gr. cr.)	1720 - 1729	1770 - 1779
0 tot 10	9	2
10 tot 20	45	54
20 tot 30	39	41
Meer dan 30	7	2

Hoe stond het met de prijsvorming van lijnwaad? In beide periodes wordt het overgrote deel van het lijnwaad verkocht voor 10 tot 30 gr. cr. Het verschil in kostprijs komt tussen 1720 en 1730 voort uit het verschil in de weefkwaliteit, daar zowel gebleekte als ongebleekte, geverfde als ongeverfde en gedrukte als ongedrukte lijnwaden in alle prijscategorieën voorkomen (wat natuurlijk niet wegneemt dat voor verven, bleken, drukken, enzovoort, zeker een meerprijs is gevraagd). De lijnwaden in de jaren zeventig zijn meer gedetailleerd geïnventariseerd ten opzichte van deze in de jaren twintig. Men geeft volgende soorten aan: "kimpen", "presillas", "brabantes" en "voeringlijnwaad". Deze zijn al dan niet gebleekt, geverfd, gedrukt... Maar ook in deze periode zijn de lijnwaadsoorten niet prijsbepalend.

Tabel 8. Neteldoek.

Prijzenclusters (gr. cr.)	1720 - 1729	1770 - 1779
10 tot 20	7,4	0
20 tot 30	14,8	50
30 tot 40	33,3	25
40 tot 50	26	0
50 tot 60	3,7	0
60 tot 70	11,1	0
70 tot 80	0	25
80 tot 90	3,7	0

Tussen 1720 en 1730 betaalt men voor dit textiel 13 tot en met 80 gr. cr., alhoewel het zwaartepunt zich tussen 20 en 50 gr. cr. bevindt. Dit gevarieerd prijzengamma, waarvoor de verklaring bij een gebrek aan gedetailleerde gegevens niet in de inventarissen is terug te vinden, kunnen we extrapoleren naar de tweede periode, waarvoor veel minder kwantificeerbare gegevens beschikbaar zijn en

de prijzen tussen 28 en 70 gr. cr. schommelen.

4.2. Producten met stijgende prijsevolutie.

Tabel 9. Drogee.

Prijzenclusters (gr. cr.)	1720 - 1729	1770 - 1779
20 tot 30	35,3	61
30 tot 40	47,1	0
40 tot 50	17,6	5,6
50 tot 60	0	16,7
60 tot 70	0	16,7

Een gemiddeld tot vrij duur weefsel (tussen 20 en 70 gr. cr.), dat zowel in de eerste als de tweede helft van de achttiende eeuw algemeen verspreid lijkt. Tussen 1720 en 1730 concentreren de prijzen zich rond 30 gr. cr., terwijl ze nooit meer dan 50 gr. cr. kosten. In de jaren zeventig van de achttiende eeuw liggen de bedragen duidelijk verder uiteen: de meerderheid van de drogees zijn goedkoop, terwijl er nu ook enkele duurdere stoffen in de inventarissen voorkomen. In dit geval kunnen we de twee clusters toeschrijven aan een verschil in formaat en kwaliteit: de goedkope versie is meestal "smal" of "enkel" en van "mindere kwaliteit", terwijl de kostbare drogees worden omschreven als "breed" en "gekruisd". Dit heeft een globale prijsstijging tussen de twee steekproefperiodes tot gevolg.

Tabel 10. Kamelot.

Prijzenclusters (gr. cr.)	1720 - 1729	1770 - 1779
10 tot 20	50	50
20 tot 30	33,4	15
30 tot 40	8,3	0
40 tot 50	0	0
50 tot 60	0	0
60 tot 70	8,3	10
70 tot 80	0	10
80 tot 90	0	15

Bij dit product springen de twee prijzenclusters onmiddellijk in het oog. Nagenoeg alle kamelotten die in de eerste steekproef worden onderzocht, bracht men aan de man voor minder dan 30 gr. cr., waarvan meer dan de helft zelfs voor minder dan 20 gr. cr. Slechts één stuk stof vormt de uitzondering die de regel bevestigt en kost onmiddellijk 63 gr. cr. Voor deze grote fluctuaties is in deze periode geen verklaring te vinden. Zowel de kamelotten uit Frankrijk als deze uit

TEXTIELAANBOD ACHTTIENDE EEUW

Engeland horen hier tot de "goedkope" categorie, terwijl bij de duurdere weefsels geen afkomst wordt vermeld. De oorzaak is echter wel terug te vinden in de jaren zeventig, toen het prijsverschil tussen twee variëteiten kamelot nog veel opvallender was: de meeste weefsels met deze naam kon men relatief goedkoop noemen met een vraagprijs tussen 11 en bijna 23 gr. cr. Sommige van deze waren worden omschreven als "kapkamelot". Daartegenover staan zogenoemde faille⁴¹ kamelotten waarvoor men tussen 66 en 84 gr. cr. moet veil hebben. De verklaring voor de twee prijscategorieën moet men dus klaarlijk zoeken in deze twee variëteiten. Alleen door de grotere frequentie van de faille kamelotten in de tweede periode kan een globale prijsstijging worden geconstateerd.

Tabel 11. Kamerijks.

Prijzenclusters (gr. cr.)	1720 - 1729	1770 - 1779
10 tot 20	3	0
20 tot 30	24,3	0
30 tot 40	30,3	15,4
40 tot 50	30,3	53,8
50 tot 60	0	15,4
60 tot 70	9,1	15,4
70 tot 80	3	0

Dit weefsel vinden we meer algemeen verspreid terug tussen 1720 en 1730 dan in de periode 1770-1780 en het kost dan meestal tussen 20 en 40 gr. cr., hoewel de duurste variëteiten bijna 80 gr. cr. waard zijn. Naar het einde van de achttiende eeuw toe lijkt men er 30 à 60 gr. cr. voor betaald te hebben. Er is dus algemeen een sterke prijsstijging te constateren waarvoor echter, bij een gebrek aan specificaties, geen verklaring kan worden gegeven.

Tabel 12. Kant.

Prijzenclusters (gr. cr.)	1720 - 1729	1770 - 1779
0 tot 10	42,9	20,2
10 tot 20	37,5	16,3
20 tot 30	12,6	18,1
30 tot 40	4,3	9,2

⁴¹ Faille betekent ribsbinding (ribsbindige zijde). Zie: Hoytema S.A., *Garen en goed. Warenkennis van textielproducten uit het dagelijksch gebruik ten dienste van vakscholen, manufakturiers, huisvrouwen, enz. Met uitgebreide verklarende alfabetische naamlijst van textielstoffen en vaktermen*, Deventer, 1930, pp. 182-239.

EMMANUEL MEERSSCHAUT

40 tot 50	1,5	7,4
50 tot 60	0,2	4,3
60 tot 70	0	3,9
70 tot 80	0,2	5,3
Meer dan 80	0,8	15,2

Eén van de sterkst vertegenwoordigde producten in zowel de eerste als de tweede steekproefperiode is kant wat vooral toe te schrijven valt aan de enorme voorraadvorming van de exporteurs naar - in hoofdzaak - Spanje. Kant wordt in de achttiende eeuw meestal per el geïnventariseerd, daar het om kantstroken gaat met variabele breedte en stijl, die voornamelijk voor kledingafwerking werden aangewend. Als populaire garnituur in binnen- en buitenland is kant doorgaans een zeer goedkope waar, die weliswaar ook variëteiten heeft in een voor de gewone man onbetaalbare prijsklasse, wat samenhangt met de bijna onuitputtelijke variatie en kwaliteit van dit product. Kant is wel één van die produkten waarvoor in de achttiende eeuw gemiddeld een sterke prijsstijging is vast te stellen, alhoewel bepaalde kanten steeds binnen het bereik van brede bevolkingsgroepen lagen. De reden voor de sterke prijsverschillen tussen de verschillende soorten kant is moeilijk te achterhalen, alhoewel deze zeker verband hielden met de kwaliteit en de breedte van het kantwerk. Voor zover we dat voor de eerste steekproefperiode kunnen nagaan - de geïnventariseerde kanten zijn in de jaren zeventig minder gedetailleerd beschreven - hebben de prijsverschillen niets met de motieven te maken: variëteiten als kleinbloemige kant, Spaanse bekkant, grote kant, kant zonder gronden, fijne- en spiegelshofbloemkanten komen in alle prijscategorieën voor.

Tabel 13. Serge.

Prijzenclusters (gr. cr.)	1720 - 1729	1770 - 1779
10 tot 20	4,2	0
20 tot 30	12,5	29,4
30 tot 40	54,5	11,7
40 tot 50	29,2	17,6
50 tot 60	0	11,8
60 tot 70	0	11,8
70 tot 80	0	11,8
80 tot 90	0	5,9

Deze lichte stof behoort tot de matig dure prijsklasse. Alhoewel men serge kan aanschaffen voor minder dan 30 gr. cr. (en zelfs minder dan 20 tussen 1720 en 1730), moet voor één el van dit weefsel toch al snel meer dan 30 gr. cr. betaald worden. Is dit textiel in de eerste periode nooit duurder dan 50 gr. cr., dan moet men tussen 1770 en 1780 soms meer dan 80 gr. cr. per el investeren. In deze

TEXTIELAANBOD ACHTTIENDE EEUW

periode worden ook bijna alle serges boven 50 gr. cr. aangeduid met het bijvoegsel “denimme” waarmee hoogst waarschijnlijk naar de afkomst of naar het productieproces wordt verwezen.

4.3. Producten met dalende prijsevolutie

Tabel 14. Chits.

Prijzenclusters (gr. cr.)	1720 - 1729	1770 - 1779
20 tot 30	50	6,8
30 tot 40	12,5	47,7
40 tot 50	0	29,6
50 tot 60	12,5	6,8
60 tot 70	0	4,5
70 tot 80	0	2,3
80 tot 90	12,5	0
90 tot 100	12,5	2,3

Deze waar is in de tweede helft van de eeuw veel algemener verspreid dan in de eerste helft (acht vermeldingen in de eerste en vierenveertig in de tweede periode). Dit verklaart ook de grotere coherentie van de prijzen in de tweede reeks. Algemeen kan men stellen dat een dergelijk katoentje al voor minder dan 30 gr.cr. te koop is, maar de meerderheid van deze in de achttiende eeuw zo gegeerde producten, kosten toch al snel dertig tot vijftig gr.cr. Niet echt goedkoop, maar blijkbaar wel die prijs meer dan waard. Een veel kleiner aantal van deze bedrukte weefsels was nog een stuk duurder: tot bijna 100 gr.cr. moest men er voor neertellen. Uit de inboedelbeschrijvingen is op geen enkele manier de oorzaak van dit prijsverschil op te maken, aangezien bij chitsen nooit verdere specificaties worden vermeld. Alhoewel het procentuele aandeel van de laagste prijencategorie in de eerste periode hoger ligt, is de globale prijs in de tweede periode wel gedaald.

Tabel 15. Flanel.

Prijzenclusters (gr. cr.)	1720 - 1729	1770 - 1779
10 tot 20	22,2	75
20 tot 30	50	25
30 tot 40	16,7	0
40 tot 50	11,1	0

Deze stof is in beide periodes te verkrijgen voor minder dan 20 gr. cr., alhoewel de gemiddelde prijs in het eerste decennium toch een stuk hoger ligt (ca. 30 gr. cr.) dan in het tweede (ca. 20 gr. cr.). Zowel in de eerste als in de tweede

EMMANUEL MEERSSCHAUT

steekproefperiode specificceert men in de inboedels soms de afkomst (Gent, Engeland, Limoges) en het formaat (brede, 7-kwart brede), maar deze elementen hebben weinig of geen invloed op de prijs.

Tabel 16. Frisaerde.

Prijzenclusters (gr. cr.)	1720 - 1729	1770 - 1779
10 tot 20	0	16,7
20 tot 30	59,1	50
30 tot 40	36,4	33,3
40 tot 50	0	0
50 tot 60	4,5	0

Dit product is zowel in de jaren twintig als in de jaren zeventig doorgaans voor een "democratische" prijs van 20 à 40 gr. cr. aan te kopen. De bijkomende aanduidingen beperken zich bij deze stof tot de kleur; daarbij is echter geen correlatie met de kostprijs te achterhalen.

Tabel 17. Kalamander.

Prijzenclusters (gr. cr.)	1720 - 1729	1770 - 1779
10 tot 20	15,6	25
20 tot 30	28,1	38,9
30 tot 40	31,3	22,1
40 tot 50	18,8	5,6
50 tot 60	3,1	5,6
60 tot 70	0	0
70 tot 80	0	0
80 tot 90	3,1	2,8

Men kan kalamander al aanschaffen voor een prijs vanaf 10 gr. cr. Voor de duurste kwaliteit wordt echter meer dan 80 gr.cr. neergeteld. De soorten hebben geen invloed op de prijsvorming. Het is wel zo dat de kalamanders die in Engeland worden geproduceerd doorgaans duurder zijn dan deze afkomstig uit Frankrijk. Voorts spelen in de periode 1770-1780 ook eigenschappen zoals "satijn", "gebrochetteerd" en "brokaat" een rol in de prijsvorming: stoffen met deze kwaliteit kosten steevast meer dan 30 gr.cr.

TEXTIELAANBOD ACHTTIENDE EEUW

Tabel 18. Rolle.

Prijzenclusters (gr. cr.)	1720 - 1729	1770 - 1779
10 tot 20	52,9	100
20 tot 30	41,2	0
30 tot 40	5,9	0

Dit Vlaamse linnen is tot de goedkope stoffen te rekenen. Men betaalt er tussen 1720 en 1730 12 tot 28 gr. cr. voor. Dat voor een bepaald soort rolle bijna 100 gr. cr. moet neergeteld worden, lijkt ons eerder een fout in de inventarisatie of tenminste een uitzonderlijke prijs voor dit product. Voor de jaren zeventig moeten we het met minder gegevens stellen: de twee stroken rolle, die in de inventarissen worden geschat, zijn resp. 10 en 12 gr. cr. per el waard.

Tabel 19. Saai.

Prijzenclusters (gr. cr.)	1720 - 1729	1770 - 1779
10 tot 20	1,3	30
20 tot 30	14,8	15
30 tot 40	24	10
40 tot 50	17,3	10
50 tot 60	17,3	15
60 tot 70	8	10
70 tot 80	12	5
80 tot 90	4	5
90 tot 100	1,3	0

Deze wollen stof is wel veel goedkoper dan laken maar kost zowel in de eerste als in de tweede helft van de achttiende eeuw nog altijd 20 à 80 gr. cr. Enkele saaisoorten zijn duurder, enkele andere dan weer goedkoper. Het belangrijkste waardeverschil is zowel in de jaren twintig als in de jaren zeventig vast te stellen tussen voering en faille saai (cfr. supra bij kamelot). In de eerste en de tweede periode vinden we faille saai vanaf respectievelijk 30 en 40 gr. cr., daar waar de voeringsaaien zich juist onder deze waarde situeren. Tussen de overige specificaties en de prijsverschillen is dan weer geen eenduidige correlatie vast te stellen.

4.4. Producten die in één periode voorkomen.

Tabel 20. Siamoise.

Prijzenclusters (gr. cr.)		1770 - 1779
10 tot 20	38,9	
20 tot 30	38,9	
30 tot 40	16,7	
40 tot 50	5,5	

Siamoise komt enkel tussen 1770 en 1780 voor. De prijzen variëren tussen iets minder dan 20 en iets meer dan 40 gr. cr. per el, naargelang het om smalle of brede siamoises gaat.

4.5. Een samenhangende prijsevolutie?

Uit bovenstaande groepering van de stoffen met een gelijkaardig prijsverloop, blijkt dat er geen eenduidig verband bestaat tussen de grondstof en de prijsevolutie. Zo zijn er vlas- en wolweefsels die een stijgende, dalende en constante prijsevolutie kennen tijdens de achttiende eeuw. Evenmin valt er een correlatie te constateren tussen een gestegen of gedaald percentage in de inventarissen en de prijsontwikkeling, aangezien de katoenen en de gemengde stoffen, die beide in belang toenemen, respectievelijk een dalende (of constante) en stijgende prijstendens vertonen. Zo is ook het wollen baai, dat in de loop van de achttiende eeuw frequenter in de inventarissen opduikt ogenschijnlijk in prijs gedaald, terwijl het uit dezelfde grondstof vervaardigde serge, dat tijdens dezelfde periode ook een stijgende procentuele evolutie kent duurder is geworden.

Misschien is de belangrijkste vaststelling die we uit bovenstaande prijsgegevens kunnen afleiden de relatief gezien hogere prijs van katoenen en gemengde weefsels in verhouding tot lijnwaad. Het feit dat de stedelijke middengroepen desondanks in toenemende mate bereid waren om deze meerprijs te betalen, is een sterke indicatie voor een 'consumptierevolutie' die gepaard gaat met een verschuiving van prijs- naar modegevoeligheid. Niet dat deze sociale groepen niet meer prijsbewust waren; ze hechtten echter in toenemende mate belang aan de uitstraling van een product (in dit geval textiel).

5. Wie heeft wat?

Alvorens enige conclusies uit de prijzen te trekken, is het noodzakelijk volgende lonen als richtwaarde te vermelden. Hieraan kunnen we immers de relatieve betaalbaarheid van het textiel afwegen⁴².

⁴² Geëxtrapoleerd uit: Scholliers E., 'Lonen te Gent (XV-XIX eeuw)-Salaires à Gand (XV-XIX siècles)' in: Verlinden C. (ed.), *Documenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*, II, Brugge, reeks Faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de Rijksuniversiteit te Gent, 1965, pp. 354-461.

TEXTIELAANBOD ACHTTIENDE EEUW

Tabel 21. Winterdaglonen 1720-1730⁴³.

Beroeps categorie	Winterdagloon in groten courant
Ongeschoolde arbeiders	20
Knechten	40
Meesters	48

Deze lonen blijven de hele achttiende eeuw door constant, slechts in enkele gevallen is tijdens de tweede helft van de eeuw een kleine loonsverhoging vast te stellen voor zowel meesters en knechten als voor ongeschoolde arbeiders. Het hoeft hier nauwelijks vermeld, maar constante lonen zijn even relatief als de prijzen van de verschillende goederen die men er zich mee aanschafte variabel zijn, en dan doelen we hier uiteraard in het bijzonder op de prijzen van levensmiddelen. Over alle verschillen heen, is men het er doorgaans wel over eens dat ongeveer driekwart van het budget van een doorsnee gezin aan voedsel wordt gespendeerd, terwijl Wilhelm Abel heeft berekend dat een Berlijns metselaarsgezin rond 1800 niet meer dan 6% van het loon aan kleding besteedde⁴⁴. Wanneer we dit percentage extrapoleren naar het achttiende-eeuwse Gent, dan konden de ambachtlieden in deze stad na een volledige winterdag werken ongeveer 1,2 tot 3,6 gr. cr. voor kleding opzij zetten. Men mag hier echter geenszins uit het oog verliezen dat de vergelijking tussen het kledingbudget en de textielprijzen in de winkels van de stoffenhandelaars niet helemaal overeenkomt met de toenmalige realiteit, aangezien de betekenis van de tweedehandsmarkt en zelfs van diefstal in de verspreiding van textiel en kledij niet mag worden onderschat (cfr. supra). Deze vergelijking staat het echter wel toe de reële kostprijs van deze weefsels beter in te schatten.

Stoffen zijn zelden eenvoudigweg "duur" of "goedkoop": uit bijgevoegde tabellen blijkt duidelijk dat elk textielproduct in verschillende prijzencategorieën op de markt werd aangeboden. Categorieën die overigens ver tot zeer ver uit elkaar kunnen liggen. Chits is bijvoorbeeld al te verkrijgen voor iets meer dan 20 gr. cr. per el, alhoewel de duurste variant zowel in het begin als op het einde van de eeuw voor 90 gr. cr. aan de man wordt gebracht. Hetzelfde principe gaat - in meer of mindere mate - ook op voor kalamander, kamelot, kamerijks, katoen, lijnwaad, neteldoek, rolle, saai en serge. De prijzen van kant en laken worden zelfs gekenmerkt door een nog veel grotere spreiding. De relatieve kostprijs van textiel kan dus moeilijk bepaald worden aan de hand van gemiddelden of

⁴³ Metselaars, ticheldekkers, leidekkers, kasseiers, steenhouwers, loodgieters, blikslagers, glazenmakers, timmerlui, schrijnwerkers en schilders. Bij deze winterlonen is het bedrag voor het drinkenbier (4 groten courant) niet inbegrepen. De zomerdaglonen liggen 20% hoger.

⁴⁴ Braudel F., *op. cit.*, p. 99. Zie in verband met de koopkracht en kapitaalbesteding ook Vandenbroeke C., *Vlaamse koopkracht. Gisteren vandaag en morgen*, Leuven, 1984, pp. 157 - 190, 247 - 278.

EMMANUEL MEERSSCHAUT

medianen. Desalniettemin is het toch zo dat van de meeste weefsels wel een grote concentratie rond één of twee - soms meer - prijzenclusters valt te constateren. Zo kostten bijna alle baaien, frisaerdes en katoentjes 20 à 40 gr. cr., betaalde men voor de meeste chitsen 30 à 50 gr. cr., enzovoort. Voor saai is een gelijkaardige concentratie dan weer minder opvallend: 10 à 80 gr. cr. moet hiervoor in de overgrote meerderheid van de gevallen worden neergeteld.

Het is zeker niet louter toeval dat, met uitzondering van het wollen laken, alle in de achttiende eeuw veelvoorkomende stoffen variëteiten hebben die voor een "democratische" prijs zijn aan te schaffen (0,5 tot 1,5 ambachtsdaglonen per el).

Tabel 22. Aantal winterdaglonen voor één el stof per beroeps categorie⁴⁵.

	Ongeschoolde arbeider		Knecht		Meester	
	1720-1730	1770-1780	1720-1730	1770-1780	1720-1730	1770-1780
Siamoise		0,5-1,5		0,25-0,75		0,21-0,62
Flanel	0,5-1,5	0,5-1,5	0,25-0,75	0,25-0,75	0,21-0,62	0,21-0,62
Kamelot	0,5-1,5	0,5-1	0,25-0,75	0,25-0,5	0,21-0,62	0,21-0,42
Lijnwaad	0,5-1,5	0,5-1,5	0,25-0,75	0,25-0,75	0,21-0,62	0,21-0,62
Rolle	0,5-1,5	0,5-1	0,25-0,75	0,25-0,5	0,21-0,62	0,21-0,42
Chits	1-1,5	1,5-2,5	0,5-0,75	0,75-1,25	0,42-0,62	0,62-1,04
Katoen	1-1,5	1-2	0,5-0,75	0,5-1	0,42-0,62	0,42-0,83
Baai	1-2	1-2	0,5-1	0,5-1	0,42-0,83	0,42-0,83
Drogee	1-2	1-1,5	0,5-1	0,5-0,75	0,42-0,83	0,42-0,62
Frisaerde	1-2	1-2	0,5-1	0,5-1	0,42-0,83	0,42-0,83
Kalamander	1-2	0,5-2	0,5-1	0,25-1	0,42-0,83	0,21-0,83
Kamerijks	1-2,5	2-2,5	0,5-1,25	1-1,25	0,42-1,04	0,83-1,04
Saai	1-2,5	0,5-2	0,5-1,25	0,25-1	0,42-1,04	0,21-0,83
Neteldoek	1,5-2,5	1-2	0,75-1,25	0,5-1	0,62-1,04	0,42-0,83
Serge	1,5-2,5	1-2	0,75-1,25	0,5-1	0,62-1,04	0,42-1,04
Laken	3,5-8	4-6,5	1,75-4	2-3,25	1,46-3,33	1,67-3,33

⁴⁵ Deze tabel geeft aan hoelang een ongeschoolde arbeider, knecht of ambachtsmeester in de winter moest werken voor hij één el van één van deze meest voorkomende weefsels kon aanschaffen. Men ziet hier de verhouding tussen de uiterste waarden van de belangrijkste prijzencluster -per interval van 10 groten courant- en een winterdagloon zonder drinkenbier. Deze belangrijkste prijzenclusters werden bepaald aan de hand van de hierboven bijgevoegde tabellen met prijzenclusters en voldoen aan één of meer van de volgende drie voorwaarden: 1° elk prijzeninterval (0-9 gr. cr., 10-19 gr. cr., 20-29 gr. cr., enzovoort) dat meer dan 20 procent van een bepaald weefsel uit de inventarissen van één periode omvat, wordt als een prijzencluster beschouwd; 2° deze cluster wordt -indien mogelijk in beide richtingen- per interval uitgebreid tot deze minstens 50 procent van het weefsel in de inventarissen omvat; 3° indien geen enkel interval meer dan 20 procent van het weefsel in de inventarissen bestrijkt, wordt het interval met de hoogste waarde in beide richtingen uitgebreid tot dit eveneens 50 procent van het weefsel in de boedels omvat. Het zijn telkens de uiterste waarden van een uitgebreide cluster die worden vergeleken met een winterdagloon van de drie genoemde beroeps categorieën; wat de waarden in de tabel oplevert.

6. Besluit.

De achttiende eeuw wordt gekenmerkt door de snelle verspreiding van modegevoeligheid onder brede lagen van de bevolking. Op het vlak van kleding heeft dit onder meer een toegenomen verbruik tot gevolg. Deze stijging van de consumptie wordt door veel onderzoekers als één van de motoren voor enkele opvallende wijzigingen in de achttiende-eeuwse textielproductie aanzien. De toename van het binnenlandse textielverbruik komt daarbij bovenop de reeds bestaande vraag uit het buitenland. De meest in het oog springende kenmerken van de achttiende-eeuwse textielnijverheid zijn de verdere bloei van de vlasverwerkende proto-industrie op het platteland en de productie van nieuwe weefsels in de steden. Het gaat hierbij in essentie om modieuze gemengde weefsels en bedrukt katoen.

De analyse van de voorraadvorming van Gentse textielhandelaars stelt ons nu in staat dit verhaal aan te vullen en te nuanceren.

Uit de procentuele vertegenwoordiging van diverse weefselvariëteiten in de inventarissen, is onmiskenbaar een diepgaande wijziging van de binnenlandse consumptie vast te stellen. Katoen en gemengde stoffen komen tussen 1770-1780 in de kleinhandel opvallend frequenter voor dan in de jaren twintig van dezelfde eeuw. Deze vaststelling wijst op de nauwe relatie tussen een toegenomen en veranderende vraag en de nieuwe stedelijke textielnijverheid. Het zijn echter geenszins de wollen stoffen die daardoor uit de inventarissen verdwijnen; integendeel, op het zeer dure laken na, nemen alle lichtere wollen stoffen nog in belang toe wanneer naar de inventarissen van de op de lokale markt gerichte handelaars wordt gekeken. Ook de wolwevers zijn in deze periode blijkbaar verzekerd van een groeiende, binnenlandse afzetmarkt. Tegenover deze procentuele toename van wollen, katoenen en gemengde weefsels staat wel de opvallende terugval van het procentuele aandeel dat linnen weefsels in de inventarissen van handelaars met een gediversifieerd aanbod hebben. Daaruit kunnen we concluderen dat de katoentjes en gemengde stoffen het lijnwaad in de loop van de achttiende eeuw snel verdringen van de lokale – en hoogstwaarschijnlijk hoofdzakelijk stedelijke – markt. Lijnwaad vult echter in toenemende mate de pakhuizen van de Genste exporteurs. Mag daaruit worden afgeleid dat de Zuidnederlandse proto-industrie inderdaad volledig steunt op de uitvoer van dit weefsel naar hoofdzakelijk Spanje en zijn kolonies, zoals Franklin Mendels reeds stelde toen hij het begrip proto-industrialisering lanceerde? In dat geval zijn zowel de proto-industrie als de nieuwe textielnijverheden gevolg van groeiende maar geografisch sterk gescheiden markten.

Ook het aandeel van zijde in de inventarissen leidt tot een eigenaardige vaststelling: zijde was veel minder belangrijk dan de analyse van de schattingen van achttiende-eeuwse garderobes doet geloven; er valt zelfs helemaal geen opvallende stijging van deze producten tussen de twee perioden te constateren. De schaarse gegevens over zijde laten nochtans wel een sterke prijsdaling vermoeden, naar een niveau dat slechts iets hoger ligt dan dat van de meeste veelvoorkomende stoffen. Uit de interpretatie van de prijsgegevens blijkt

EMMANUEL MEERSSCHAUT

trouwens dat er geen eenduidig verband bestaat tussen de prijs van en de vraag naar stoffen. Bijna alle weefsels die in de inventarissen een belangrijke plaats innemen, zijn ook aan een – althans voor de middenklasse - billijke prijs te verkrijgen: een half tot anderhalf winterdagloon van een Gentse ambachtsman. Het is echter niet zo dat een goedkope stof altijd een belangrijk percentage in de winkelvoorraden zal innemen. Uiteindelijk hing de populariteit van een weefsel ook in de achttiende eeuw af van de combinatie van drie nauw samenhangende factoren: de modetrend, de kwaliteit en de betaalbaarheid.

ONBEKENDE TONEELSTUKKEN EN DICHTWERKEN VAN HET JEZUIETENCOLLEGE TE GENT, 1742-1773

Paul Begheyn S.J.
(Ignatiushuis, Amsterdam)

Vanaf ongeveer 1551 waren de jezuïeten begonnen met vier à vijf scholen per jaar te stichten, nadat Ignatius van Loyola voor het eerst in 1548 een college had geopend in Messina op Sicilië. Het onderwijs werd door de jonge Sociëteit van Jezus beschouwd als een belangrijke categorie van apostolaat naast de 'normale' activiteiten als preken en het toedienen van de sacramenten, en was bij de stichting van de orde aanvankelijk in het geheel niet beoogd. Maar vanaf het moment dat de scholen er waren werd van iedere jezuïet verlangd dat hij 'zijn deel van de last van de scholen' zou torsen.¹ Hoe belangrijk het onderwijs werd beschouwd valt onder meer af te lezen aan het grote aantal colleges dat in de Nederlanden werd gesticht. Alleen al in de zestiende eeuw ontstonden er zeventien colleges: Leuven (1547), Doornik (1562), Kamerijk (1563), Dinant (1563), Douai (1568), Sint-Omaars (1568), Antwerpen (1574), Maastricht (1574), Brugge (1575), Luik (1582), Ieper (1585), Kortrijk (1588), Gent (1592), Valenciennes (1592), Rijssel (1592), Bergen (1598) en Sint-Winoksbergen (1600).

De jezuïeten te Gent

Omstreeks 1567 verscheen de eerste jezuïet te Gent², de vitale Frans De Costere (1532-1619). Hij liet spoedig van zich horen in ferme predikaties, die zoveel indruk maakten op schepen J. van Hembyse, dat deze hem vrijheid van accijns op bier, wijn en graan toestond 'omwille van tgoet debvoir in 't predicken van dwoordt Gods binnen deser stede'. De schepenen van de stad zetten zich ervoor in om de gelden bijeen te krijgen, die nodig waren voor de stichting van een jezuïetencollege met gratis onderwijs, en bepleitten hun zaak meer dan eens in Rome. Tevens stelden zij het klooster van de Filledieusen bij de Grauwpoort voor als onderkomen voor de paters en broeders. Als garantie voor een gezonde basis van het te stichten college was een vermogen van vierduizend gulden noodzakelijk, maar gezien de weinig florissante economische situatie van de stad stelden de jezuïeten zich tevreden met duizend gulden minder. Op 7 juli 1591 ontving het stadsbestuur toestemming van Algemeen Overste Claudio

¹ John W. O'Malley, *The First Jesuits*, Cambridge MA / London 1993, p.200-242.

² Jan de Block (eindred.), *400 jaar jezuïetencollege te Gent*, Gent 1992.

Aquaviva om een jezuietenschool te starten, twee weken later werd de kapel ingezegend, en op 14 maart 1592 werden de eerste klassen voor de leerlingen opengesteld. Broeder Hendrik Hoeymaker (1559-1626) ontwierp de in 1619 voltooide kerk, de laatste gotische jezuietenkerk in de Nederlanden.

Het Gentse college zag het aantal leerlingen snel stijgen. In 1654 waren er reeds bijna 400, een groot aantal op een bevolking van 50.000 inwoners. Halverwege de achttiende eeuw begon het aantal leerlingen echter te dalen, en in 1761 waren er nog slechts 120. Allerlei factoren waren daarvan de oorzaak: het veranderend schoolsysteem, de oorlogen, het teruglopend aantal inwoners, de verminderde financiële inkomsten, groeiende vijandigheid van politieke leiders jegens de Sociëteit van Jezus, een toenemende geloofscrisis, en het teruglopend aantal jezuieten zelf (in Gent van 50 naar 29).

Onder de jezuieten die het college te Gent vóór de opheffing van de Orde binnen zijn muren heeft gehuisvest, verdienen de volgende speciale vermelding³: predikant Joost Andries (1588-1658), apotheker en dichter Jan Bisschop (1590-1664), overste Jan Braze (1667-1741), apotheker Engelbert Capueel (1642-1733), dichter Jan David (1546-1613), dichter Gilles De Bavière (1550-1627), dichter Sidroon De Hossche (1596-1653), theoloog Jean-Népomucène De Klugmann (1734-1791), exegeet Guillaume De Landsheere (1605-1666), wiskundige Grégoire De Saint-Vincent (1584-1667), schrijver Jacques Dyck (1576-1635), predikant Hendrik Engelgrave (1610-1670), schrijver Antoine Ghuyset (1615-1687), leraar André Gillis (1586-1620), apotheker Pieter Gillis (1620-1697), architect Hendrik Hoeymaker (1560-1626), dichter Jean-Baptiste Holvoet (1691-1766), theoloog Alfons Huylenbroucq (1667-1722), architect Pieter Huyssens (1577-1637), theoloog Jacques Matin (1667-1737), leraar Alexander Thomassen (1726-1798), leraar Arnold Thomassen (1725-1787), China-missionaris Nicolas Trigault (1577-1628), theoloog Karel Van den Abeele (1691-1776), rector Marc Van Doorne (1568-1634), en architect Willem Van Hees (1601-1690).

Jezuïetentoneel

Binnen de jezuietencolleges vormden lessen en religieuze praktijken de ruggengraat van de opvoeding, maar van meet af hoorden daartoe evenzeer de toneelstukken en academische vieringen, waarin de studenten enkele malen per jaar voor een breed publiek hun talenten konden tonen in declamatie, spel, zang, voordracht en dans.⁴ Aanvankelijk ging het louter om spirituele dialogen bij

³ Voor het samenstellen van deze lijst is geraadpleegd: Alain Deneef & Xavier Dusausoit, *Primi inter pares. Quelques jésuites insignes*, in: Alain Deneef e.a., *Les jésuites belges 1542-1992. 450 ans de Compagnie de Jésus dans les Provinces belgiques*, Bruxelles 1992, p.321-362.

⁴ Over het jezuietentheater bestaat zeer uitgebreide literatuur. De meest recente publicatie is: Judith Rock, *Terpsichore at Louis-le-Grand. Baroque Dance on the Jesuit Stage in Paris*, Saint Louis MO 1996.

TONEEL- EN DICHTWERK BIJ DE JEZUIETEN

gelegenheid van kerkelijke feesten, of kleine geestelijke drama's, maar spoedig voerde men ook toneelstukken met een dramatische intrige op. Daarnaast werd ook het ballet ontwikkeld, dat als tussenspel fungeerde.

In het jezuïetencollege te Gent was de situatie niet anders.⁵ Het gebruik was ontstaan om bij de prijsuitdeling aan het einde van het schooljaar of bij een andere belangrijke gelegenheid een toneelstuk te laten opvoeren door de leerlingen. Dit gebeurde aanvankelijk in het Prinsenhof, maar sinds 1650 kon het college beschikken over een eigen feestzaal. De kosteloze voorstellingen werden meer dan eens opgevoerd voor een talrijk publiek, dat zich niet liet afschrikken door het Latijn waarin het stuk werd opgevoerd. Bijbelse verhalen, heiligenlevens en historische gebeurtenissen vormden meestal de basis voor de moraliserende teksten, die een van de leraren opstelde.

Tallose titels van toneelstukken uit de jaren 1617-1773 waren reeds bekend uit een proefschrift over het jezuïetendrama in de Nederlanden⁶. Onlangs werd in een nog ongecatalogiseerde collectie van bijna duizend *Jesuitana* in de John J. Burns Library van Boston College in Chestnut Hill, Massachusetts (USA)⁷ een convoluut aangetroffen met 37 drukwerken, die betrekking hebben op jezuïetencolleges in de Nederlanden in de jaren 1742-1774. Van deze drukwerken hebben er liefst 29 betrekking op Gent, en wel hoofdzakelijk op het jezuïetencollege aldaar. De herkomst van deze band is niet bekend, maar de gebrekkige tekst op de rug 'Poesies & [= etc.] adressées a divers évêques et prélates des P-B [= Pays-Bas] pendont [*sic*] le 18e siècle' wijst op een van oorsprong Franstalige collectie. Mogelijk hebben de stukken deel uitgemaakt van de bibliotheek van het Gentse college zelf, die na de opheffing van de Sociëteit van Jezus (1773) in mei 1778 en april 1779 werd verkocht.⁸

Behalve de Gentse drukwerken bevat deze band teksten afkomstig van de jezuïeten(colleges) te Roermond [nr. 2]⁹, Antwerpen [nrs. 3, 5], Mechelen [nr. 4], Ieper [nr.6], en verder een ode op Jacobus Emmanuel van Caster, pastoor van Hanswijk, bij gelegenheid van zijn zilveren priesterfeest [nr. 32], een Franse ode voor Emmanuel François Xavier Bossaert en Marie Catherine Quetstroy te Ieper bij gelegenheid van hun gouden huwelijksfeest [nr. 33], en een hulde van het augustijner-gymnasium te Antwerpen voor Antonius Varendonck, 51e abt van Sint-Michiel te Antwerpen.

⁵ L. Brouwers, *De jezuïeten te Gent 1583-1773, 1823-heden*, Gent 1980, p.90-91.

⁶ L. van den Boogerd, *Het jezuïetendrama in de Nederlanden*, Groningen 1961, p.238-241.

⁷ John Stalker, *The Jesuit Collection in the John J. Burns Library of Boston College*, [Chestnut Hill, Massachusetts], 1986. De rugtekst vermeldt het ongebruikelijke *Jesuitana*.

⁸ Brouwers, *a.w.*, p.129.

⁹ De nummers tussen [] verwijzen naar de hierna afgedrukte lijst.

Van de Gentse stukken zijn er drie gedrukt na de opheffing van het jezuïeten-college [nrs. 33-35]. De overige hebben alle te maken met het college. Het oudste drukwerk dateert van 1742 [nr. 8], en werd gedrukt door de weduwe van Petrus de Goesin, die tot en met 1748 kennelijk de vaste drukster voor de jezuïeten was. Vanaf dat jaar werd haar taak overgenomen door Petrus de Goesin junior.

De toneelstukken werden aanvankelijk uitsluitend in het Latijn gepresenteerd, maar vanaf 1762 [nr. 18] - althans in de hier gepresenteerde collectie - verschijnen de programma's in twee talen: Latijn en Nederlands. Vanaf 1766 [nr. 28] worden er enkele malen toneelstukken geschreven, die blijkens het gedrukte programma achtereenvolgens voor vrouwen en mannen worden opgevoerd. Opvallend is dat er eenmaal, in 1765, een stuk wordt opgevoerd door meisjes, die aan het college catechismus-onderricht ontvingen [nr. 30].

De hier gepresenteerde collectie legt getuigenis af van een rijke educatieve traditie, die ook in de stad Gent gedurende vele jaren haar neerslag heeft gevonden.

Beschrijving van de convoluut in de John J. Burns Library, Boston College, Chestnut Hill, Massachusetts, USA, zonder inventarisnummer.

*In de navolgende lijst duidt een * op een toneelstuk, waarvan de titel reeds werd vermeld in het boven genoemde proefschrift van L. van den Boogerd.*

1. Latijnse ode van het jezuïetencollege van Gent aan Govardus Gerardus van Eersel, bij zijn inauguratie als 16e bisschop van Gent. Gent, Petrus de Goesin.
2. Latijnse ode van het jezuïetencollege van Roermond aan Henricus Joannes Kerens bij zijn intrede in de cathedraal als 12e bisschop van Roermond. Roermond, Dionysius Mackay, 1770.
3. Latijnse ode van de jezuïeten van de Vlaams-Belgische Provincie aan Henricus Kerens bij zijn aantreden als 12e bisschop van Roermond. Antwerpen, J. Grange, 1770.
4. Latijnse ode van de jezuïeten van de Vlaams-Belgische Provincie aan Joannes Henricus graaf van Franckenberg bij zijn inauguratie als aartsbisschop van Mechelen. Mechelen, Joannes Franciscus van der Elst, 1759.
5. Latijnse ode van het jezuïetencollege van Antwerpen aan Henricus Gabriel van Gameren bij zijn inauguratie als 16e bisschop van Antwerpen. Antwerpen, Alexander Everaerts, 1759. Met 6 emblemata van P.B. Bouttats.
6. Latijnse ode van het jezuïetencollege van Ieper aan Felix Joseph Hubertus de Wavrans bij zijn inauguratie als 17e bisschop van Ieper. Ieper, Jacobus Franciscus Moerman, 1762.
7. Latijnse ode van het jezuïetencollege van Gent aan Maximilianus Antonius van der Noot bij zijn inauguratie als 15e bisschop van Gent. Gent, weduwe van Petrus de Goesin, 1743.
- 8.* Baasa delens stirpem Jeroboam. Latijns toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 6 september 1742. Gent, weduwe van Petrus de Goesin, 1742.

TONEEL- EN DICHTWERK BIJ DE JEZUIETEN

- 9.* Joas interfectus. Latijns toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 4 september 1743. Gent, weduwe van Petrus de Goesin.
- 10.* Virga Aaronis versa in colubrum. Latijns toneelstuk van het jezuïeten-college van Gent, 9 september 1744. Gent, weduwe van Petrus de Goesin.
- 11.* Abraham immolaturus filium. Latijns toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 7 september 1745. Gent, weduwe van Petrus de Goesin.
- 12.* Eustachius tragoedia. Latijns toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 5 september 1748. Gent, weduwe van Petrus de Goesin.
13. Joakim rex Juda tragoedia. Latijns toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 2 september 1756. Gent, Petrus de Goesin.
- 14.* Nabuchodonosor regno restitutus. Latijns toneelstuk van het jezuïeten-college van Gent, 1 september 1758. Gent, Petrus de Goesin.
- 15.* Lapsus angelorum. Latijns toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 4 september 1759. Gent, Petrus de Goesin.
- 16.* Jacobus Machabaeorum natu-minimus. Latijns toneelstuk van het jezuïeten-college van Gent, 3 september 1760. Gent, Petrus de Goesin.
17. Job. Latijns toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 2 september 1761. Gent, Petrus de Goesin.
- 18.* Susanna. Latijns en Nederlands toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 2/1 september 1762. Gent, Petrus de Goesin.
19. Aman et Mardocheaus tragoedia / Aman en Mardocheaus treur-spel. Latijns en Nederlands toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 1 september/31 augustus 1763. Gent, Petrus de Goesin.
- 20.* Manasses regno restitutus / Manasses herstelt in syn ryk. Latijns en Nederlands toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 4/3 september 1764. Gent, Petrus de Goesin.
21. Sedecias tragoedia / Sedechias treur-spel. Latijns en Nederlands toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 28/27 augustus 1765. Gent, Petrus de Goesin.
- 22.* Jephthe tragoedia / Jephthe treur-spel. Latijns en Nederlands toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 28/27 augustus 1766. Gent, Petrus de Goesin.
23. Judicium Salomonis / Het oordeel van Salomon. Latijns en Nederlands toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 25/24 augustus 1768. Gent, Petrus de Goesin.
24. Filii Jambri tragoedia / De zonen van Jambri treurspel. Latijns en Nederlands toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 26/25 augustus 1769. Gent, Petrus de Goesin.
- 25.* Tryphonis in Jonatham perfidia tragoedia / De trouwloosheyd van Tryphon tot Jonathas treurspel. Latijns en Nederlands toneelstuk van het jezuïeten-college van Gent, 30/29 augustus 1770. Gent, Petrus de Goesin.
- 26.* Joannes Baptista tragoedia / Joannes Baptista treur-spel. Latijns en Nederlands toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 4/3 september 1771. Gent, Petrus de Goesin.
- 27.* Pharao tragoedia / Pharao treur-spel. Latijns en Nederlands toneelstuk van

PAUL BEGHEYN

- het jezuïetencollege van Gent, 2/1 september 1773. Gent, Petrus de Goesin.
- 28.* Liefde des Zone Gods tot het menschelyk geslacht afgebeeld in een konings zone stervende voor syn knecht. Nederlands toneelstuk uitgevoerd door de Sodaliteit van het Kindeken Jezus o.l.v. de jezuïeten te Gent, uitgevoerd achtereenvolgens voor vrouwen en mannen, 14/15 mei 1766. Gent, Petrus de Goesin.
 29. Christus redemptor allegorice adumbratus. Latijns toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 27 maart 1765. Gent, Petrus de Goesin.
 30. Augusta stervende voor het geloof. Nederlands toneelstuk uitgevoerd door de dogters van de catechismus aan het jezuïetencollege te Gent, uitgevoerd achtereenvolgens voor vrouwen en mannen, 8/9 mei 1765. Gent, Petrus de Goesin.
 31. Astyanax tragoedia. Latijns toneelstuk van het jezuïetencollege van Gent, 26 juni 1766. Gent, Petrus de Goesin.
 32. Latijnse ode aan Jacobus Emmanuel van Caster, prior can. reg. Congr. S. Genoveva, pastoor in Hanswyck enz., b.g.v. zijn 25-jarig priesterfeest, 24 juli 1771. Leuven, Joannes Jacobs.
 33. Franse ode voor Emmanuel François Xavier Bossaert en Marie Catherine Quetstroy b.g.v. hun 50-jarig huwelijk opgedragen door hun kinderen, Ieper 21 november 1774. [Ieper], Jacques François Moerman.
 34. Latijns panegyricon b.g.v. de komst van Maximilianus, aartshertog van Oostenrijk, naar Gent, 6 Kal. Jul. 1774. Gent, Petrus de Goesin.
 35. Eucharisticon aan de 26 magistraten van Gent enz., mecenasen voor de studerende jeugd. Gent, Petrus de Goesin, 1774.
 36. Ode b.g.v. de inauguratie van Franciscus Joannes Augustus Coussnes, kanunnik van Sint Bavo en praeses van het bisschoppelyk seminarie. Gent, Petrus de Goesin.
 37. Mnemosymon van het augustijner-gymnasium te Antwerpen voor Antonius Varendonck, 51e abt van Sint Michiel te Antwerpen. Antwerpen, Joannes Franciscus de Roveroy.

VRIJE GELEERDE GENOOTSCHAPPEN VOOR GENEESKUNDE IN DE OOSTENRIJKSE NEDERLANDEN

Piet Lenders
UFSIA

Een wat verbreide mening wil dat er in de Oostenrijkse Nederlanden buiten de Theresiaanse Academie weinig belangstelling voor wetenschap en onderzoek bestaan heeft. Men heeft daarvan soms de oorzaak gelegd bij een achterlijk conservatisme van de Leuvense universiteit en bij het standpunt dat onderzoek niet tot de opdracht van de universiteit hoorde. Wellicht is gevolmachtigd minister Karl von Cobenzl (1712-1770) niet vreemd aan deze weinig genuanceerde opvatting. In 1765 haalde hij immers erg uit tegen de universiteit en vond daar alleen "*des gens entièrement livrés à la barbarie pour les sciences*"¹.

Daarom werd buiten de universiteit een officiële instelling voor wetenschap en onderzoek opgericht. In 1769 *Société littéraire* geheten werd zij vanaf 1771 *Académie Impériale et Royale*. Zo werd van overheidswege iets tot bevordering van de wetenschappen ondernomen. Maar verder zou er van geleerde genootschappen weinig terecht gekomen zijn. Zelfs de selectie van de eerste leden van de Academie zou moeilijk geweest zijn en daarom moest het project door een buitenlander, de Straatsburgse professor Johann-Daniel Schöpflin (1694-1771), uitgewerkt worden.

Men heeft bij de beoordeling van de Leuvense universiteit al te licht de verslagen van minister Georges-Adam von Starhemberg (1724-1807) over het hoofd gezien. Als opvolger van Cobenzl had hij lof voor de aanpak van de medische faculteit, voor haar kruidtuin, de moderne zaal voor anatomie en de werkzaal of laboratorium voor "experimentele fysica". Hij bewam ervoor te Wenen een jaarsubsidie van 300 gulden en later nog eens een toelage van 2000 gulden. Maar een verzoek voor de goedkeuring van een modern programma anatomie en klinische geneeskunde volgens een project van professor Adrien van Rossum (1706-1789) kreeg dan weer niet de nodige instemming².

Gebruikte afkortingen:

GR.: Archief van de Geheime Raad-Oostenrijkse periode in Algemeen Rijksarchief te Brussel.

BN: *Biographie nationale éditée par l'Académie royale de Belgique*, Brussel, 1866 sqq.

NBW: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1964 sqq.

¹ L. VAN DER ESSEN, *L'Université de Louvain 1425-1940*. Brussel, 1945, p. 182.

² J. VOSS, La contribution de Jean-Daniel Schoepflin à la fondation de l'Académie de Bruxelles, in *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique*, S. 5, 62, 1976, p. 326-327. J.D. SCHOEPFLIN,

1. De ontwikkeling van de belangstelling voor wetenschap en cultuur

Naast anderen heeft Jozef Smeyers reeds meerdere malen zijn bedenken geuit over dit donkere beeld en gehouden dat detailonderzoek onverwacht nog heel wat aan de oppervlakte kon brengen. Het meest duidelijk was F.A. Sondervorst, wanneer hij betreffende het onderwijs in de geneeskunde beweerde dat dit beeld "in strijd met de waarheid is"³.

Wij hadden alleen, zo werd vroeger vergoelijkend beweerd, de volkse rederijkerskamers, die vanaf de vijftiende eeuw opgericht werden, maar nooit tot echte kringen van geleerden uitgroeiden. De Verenigde Provinciën daarentegen bezaten heel wat privé-gezelschappen van geleerden: tussen 1720 en 1750 werden er eerst zes en daarna tussen 1751 en 1808 72 opgericht. Vijftien ervan waren op genees- en heelkunde of op scheikunde-farmacie gericht. Men kwam ze zowel tegen in het moederland als in de kolonies. Slechts één was gevestigd in het katholieke gedeelte van de republiek, te Grave.

Wel bezat het Noorden geen officiële academie zoals het Zuiden. Dat was wegens de politieke structuren van het land niet haalbaar. Daarbij vond de Leidse universiteit zo iets overbodig. Zij achtte zich als instelling in een dubbele zin academisch: zij verschaftte academisch onderwijs en was tevens een academisch genootschap⁴.

Dit soort vrije instellingen met belangstelling voor kennisverruiming en onderzoek kwam men ook elders tegen. In Frankrijk heetten zij *académies de province*

Réflexions pour le rétablissement des bonnes études dans les Pays-Bas, in *Annuaire de l'Académie royale des sciences et des belles lettres de Bruxelles*, 4, 1838, p. 169 sqq. E. MAILLY, *Histoire de l'Académie impériale et royale des sciences et des belles lettres de Bruxelles*. I, Brussel, 1883, p. 1-13 en 320. J. MARX, *L'activité scientifique de l'Académie impériale et royale des sciences et des belles lettres à Bruxelles 1772-1794*, in *Études sur le XVIIIe siècle*, IV, 1977, p. 50-51. G. De Boom, *Les ministres plénipotentiaires dans les Pays-Bas Autrichiens principalement Cobenzl*. (Académie royale de Belgique, Lettres, in 8°, XXXI) Brussel, 1932, p. 328.

³ F.A. SONDERVORST, *Geschiedenis van de Geneeskunde in België*, Brussel, 1981, p. 130. J. SMEYERS, *Cultureel en intellectueel leven. Mentaliteitsgeschiedenis, in België in de 18e eeuw. Kritische bibliografie*. Brussel, 1983, p. 251-255. Ook A. VERHAEGEN, *Les 50 dernières années de l'ancienne Université de Louvain (1740-1797)*. Luik, 1884, p. 134-136 stond kritisch tegenover dit verwijt aan de universiteit. Zie verder J. ROEGIERS, *De Academie van Maria-Theresia in historisch perspectief*, in *De weg naar eigen academiën*, Brussel, 1989, p. 33 en 42 met de vermelding dat de academiebeweging aan ons land niet ongemerkt voorbijging, maar dat de Theresiaanse instelling zich als leidinggevende instantie zou opstellen. Cfr. ook W.W. MEINHARDT, *Tot heil van 't menschedom. Culturele genootschappen in Nederland 1750-1815*. (Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen 24) Amsterdam, 1988 en L. DHONDT, *De l'influence des lumières dans le comté de Flandre à la fin de l'Ancien Régime*, in *Études sur le XVIIIe siècle*, 6, 1979, p. 157-176.

⁴ E. MAILLY, *o.c.*, p. 84-85. R.P. VISSER, *De Nederlandse geleerde genootschappen in de achttiende eeuw*, in *Documentatieblad werkgroep 18e eeuw. 1-10*. Herdruk, Utrecht, 1975, p. 175-186. J. ROEGIERS, *o.c.*, p. 32.

GENOOTSCHAPPEN VOOR GENEESKUNDE

of *sociétés savantes*. Elders hadden zij weer andere namen. Hun tijdschriften werden overal in de geleerdenwereld verwelkomd. Zij konden *Journal des savants* heten, *Philosophical Transactions*, *Giornale dei Letterati* of *Acta eruditorum*. Voltaire omschreef als effect van hun werking: *Ses travaux commencèrent par adoucir les mœurs en éclairant les esprits*⁵.

In de Oostenrijkse Nederlanden was het bestaan van vrije gezelschappen van geleerden vroeger bijna onbekend, een tweetal realisaties niet te na gesproken. Het eerste initiatief dateerde al van 1743. Vanaf dat jaar bracht de Luxemburgse geestelijke Louis Hyacynthe d'Everlange de Witry (1719-1791) op onregelmatige tijdstippen een tiental specialisten samen, die belangstelling hadden voor fysica en delfstofkunde. Van dit genootschap zijn geen statuten bekend en geen akten bewaard gebleven. Het overleefde de Franse bezetting tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog, maar verdween na de aankomst van Cobenzl te Brussel in 1753.

Het is niet duidelijk of deze laatste in de afschaffing is tussengekomen omdat men moest plaats maken voor de Theresiaanse Academie. In elk geval werd Witry ervoor beloond met de aanstelling tot conservator van het rariteitenkabinet van de landvoogd, een aalmoezenierschap aan het hof en een prebende van kanunnik te Doornik zoals later Nelis. In 1773 werd hij lid van de Theresiaanse Academie en publiceerde er enkele studies over elektriciteit en geneeskunde en over mineralogie.

Roermond, hoofdstad van Oostenrijks Gelder, bezat een *Société d'émulation* zoals twee andere zuiderse, niet-Nederlandse Maassteden: de Luiks-Hollandse stad Maastricht en de hoofdstad van het prinsbisdom. Deze richtte als eerste van de drie in 1779 onder impuls van prinsbisschop Velbruck zo'n instelling op. De beide andere *sociétés*, die vijf of meer jaar later opgericht werden, kenden slechts een amechtig en onzeker bestaan.

Bij voorbaat doen een aantal realisaties afbreuk aan het ongenueanceerde van dit beeld. Heel wat kabinetten of wetenschappelijke verzamelingen van *histoire naturelle* -nog niet door de mens bewerkte natuur- werden hier zoals elders uitgebouwd. Weliswaar werd daaromtrent nog geen overzicht opgesteld. Hun bestaan is echter bekend en wijst op belangstelling voor de wetenschap van die tijd. Verder ontmoet men een ruime interesse voor economie, agronomie, deskundige waterbeheersing, medische en positieve wetenschappen met deelname aan prijsvragen, zowel uitgaand van de eigen academie als van buitenlandse genootschappen⁶.

⁵ D. DIDEROT ~ J. D'ALEMBERT, *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences des arts et des métiers par une société de gens de lettres*. Parijs, 15, 1765, p. 259.

⁶ W. PRICK, Aemulatiegenootschappen in drie Maassteden op het einde van de achttiende eeuw, in *De Maasgouw*, 79, 1960, p. 141-145 en 175-185. C. PIOT, Everlange, in BN. VI, p. 84-85. R. MORTIER, *Le siècle des lumières au pays de Liège, de Namur et de Hainaut in La Wallonie. Le pays et les hommes*, II, Brussel, 1978, p. 84-86. Cfr. voor de rariteitenkabinetten in Nederland E. BERGVELD, R. KISTENMAKER (ed.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen 1585-1735*, Zwolle, 1992.

De Oostenrijkse Nederlanden bezaten daarbij ook niet-onbelangrijke tijdschriften met een grote openheid voor tijd en cultuur. Een typische productie was *De Vlaemsche Indicateur. Aenwyzer der Wetenschappen en Vrije Kunsten*, een verlicht weekblad, dat een financieel succes werd en te Gent van januari 1779 tot eind december 1787 verscheen. Brugge bezat ook een open blad *De Rapsodisten of Mengelaers* gericht op de economie en de ideeën er rond. Het wees op kennisname van internationale publicaties. Brussel kende tussen 1755 en 1789 'n vijftiental bladen met een beperkte levensduur.

Men weet echter niet zo goed of in de Zuidelijke Nederlanden nog andere pogingen ondernomen werden om wetenschapsverenigingen op te richten. Sommigen kregen zelfs in tegenstelling tot de heersende mening de steun van een Leuvense faculteit, maar stootten op het verzet van de burgerlijke overheid. Tevens is het verrassend hoeveel Zuid-Nederlanders lid werden van een buitenlandse academie. K. Velle vestigde er reeds de aandacht op. Hierbij kwamen de Parijse academies op de eerste plaats, vooral die van geneeskunde en van chirurgie. Maar ook andere geleerde genootschappen in Frankrijk, Holland en Engeland namen landgenoten als buitenlands of corresponderend lid op.

Op het oude minder fraaie beeld is enkele jaren geleden een zekere correctie gekomen. Annette Felix heeft dan op het bestaan van geleerde genootschappen te Gent en te Brussel gewezen in het prestigieuze boek over *Oostenrijks België*⁷, maar is er nooit verder op ingegaan. Wij zouden nu willen voortbouwen op de gegevens die bekend zijn en een ruimer beeld geven van toenmalige belangstelling in de medische wereld en er rond. Eerst zullen wij een blik werpen op wat de achttiende eeuw voorafging en voor de eeuw van de verlichting ons beperken tot wat toen als behorend tot de medische wetenschap gezien werd. Andere sectoren zoals landbouw, tuinbouw, scheikunde en fysica hadden nochtans ook hun verdoken belangstellenden.

2. Informele gezelschappen in de zeventiende eeuw

In de groei van de belangstelling voor wetenschap en cultuur onderkent men een dubbele stap. De eerste ziet wetenschappers van eenzelfde richting met elkaar contact zoeken via correspondentie over verschenen studies en ontdekkingen. Zij betrof mededelingen over vondsten, hun beschrijving en interpretatie of het voorleggen van geplande publicaties. Eventueel werd die briefwisseling aangevuld door bezoeken aan elkaar. Het bleef steeds bij een spontane belangstelling zonder enige systematiek aangaande samenkomsten, besprekingen, uitgaven van studies, uitschrijven van prijsvragen e.d.

⁷ A. FELIX, Het wetenschappelijk leven, in *Oostenrijks België 1713-1794*. Brussel, 1987, p. 420-422. K. VELLE, Medisch-geografisch en epidemiologisch onderzoek in België sinds het laatste kwart van de 18e eeuw tot ca. 1850. Een bijdrage tot de sociale Geschiedenis, in *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 38, 1985, p. 214, nr. 12.

GENOOTSCHAPPEN VOOR GENEESKUNDE

Een tweede stap was er een van organisatie met structuren, regelmatige bijeenkomsten, voordrachten en discussies, met vaste actieve leden uit de regio en corresponderende collegas uit verder afgelegen gebieden. In de zeventiende eeuw kregen die verenigingen van literatoren en wetenschappers veelal de naam academie, een term die tot de Griekse Oudheid opklom en door Platoon aan een tuin en aan een gemeenschap van begaafde leerlingen gegeven werd. Die werden er niet alleen onderwezen, maar ook naar eigen onderzoek gestimuleerd.

In de zeventiende eeuw kenden noch de Spaanse Nederlanden noch de Verenigde Provinciën eigen geleerdersociëteiten met regelmatige samenkomsten, thematische voordrachten en kritische besprekingen over wetenschappen afgezien althans van de gesloten groep der Bollandisten. Wel ontmoet men er geleerden, die zoals hoger beschreven met elkaar contact zochten, uitwisselingen van kennis en ervaring opzetten en bij publicaties van dienst waren. Voor de stichting van de *Académie des Sciences* in 1664 kende ook Frankrijk dergelijke relaties, waarbij père Martin Mersenne de schakel vormde tussen een aantal geleerden. Het is dank zij Colbert dat men tot een vaste instelling, de *Académie des sciences* kwam⁸.

In de Spaanse Nederlanden komt men -zoals in Frankrijk- een dergelijke groep botanici tegen rond een clericus, de Antwerpenaar Frans van Sterbeek (1630-1695). Zijn belangstelling voor de plantkunde ging vooral naar de soorten, die onder de mycologie vallen nl. zwammen, schimmels, en naar bedektzadigen en zaadplanten, die bij de fanerofyten thuis horen.

De contacten, die hij met geleerden in binnen- en buitenland onderhield, dienden alleen het wetenschappelijk onderzoek en betroffen de uitwisseling van kennis en vondsten. Van Sterbeek publiceerde te Antwerpen in 1675 zelf *Theatrum fungorum of toneel der campernoeliën*. Het was het resultaat van jarenlang onderzoek, dat met behulp van de "sienbuyse" of microscoop tot stand was gekomen. Een vriendenkring uit Antwerpen en uit het Land van Hoogstraten -o.a. uit Meer- waartoe apotheker Boutens, een medewerker aan de eerste Antwerpse farmacopee hoorde, bespraken de vondsten en gingen zelf op zoek. In een farmacopee van de zeventiende eeuw speelden de kruiden immers nog een belangrijke rol.

Een eigen, rijk uitgebouwde kruidtuin in de Scheldestad werd een hulp voor de studie. Zij kreeg een zekere bekendheid en werd bezocht door Engelse botanici o.m. door John Ray (1627-1705), die aan de universiteit van Cambridge verbonden was en auteur werd van een studie *Catalogus plantarum circa Cambriam nascentium*. Hij bleef na zijn bezoek een trouwe correspondent van Van Sterbeek. Ook de dierkundige Francis Willingby (1635-1672) deed Antwerpen aan en bleef in contact met de Antwerpse botanicus.

In de Verenigde Provinciën bezat hij ook een aantal corresponderende vakgenoten en vrienden. Zelf ondernam hij er meerdere malen studiereizen heen o.a. in

⁸ J. HAESAERT, In de spiegel der Academiën, in *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, 1954, nr. 4, p. 3.

1670 en 1671. Hij verstevigde zo zijn relaties met de vakgenoten uit het Noorden en bleef naderhand met hen corresponderen. Een van zijn studies *Agricultura of Regeeringhe der uytheemsche Boomen* werd wat later met medewerking van Johannes Commelin (1629-1692) opgesteld en uitgegeven. De man was lid van de vroedschap van Amsterdam en oprichter van de stedelijke Nieuwe Artsenijhof of *Hortus Botanicus*. Naderhand stuurde Commelin hem een eigen studie ter beoordeling op: *De Nederlandsche Hesperides*. Het boek kende meerdere uitgaven en werd in het Engels vertaald. Het werd opgedragen aan een gemeenschappelijke vriend uit Etten-Leur in Noord-Brabant: Justus de Notelaere, heer van Burst en Grisoirt.

Verder had Van Sterbeek geregelde contacten met twee Hollandse hoogleraren. De ene, Paul Herman, was verbonden aan de universiteit van Leiden en de andere, Abraham Munting (1626- 1683), aan die van Groningen. Munting had een tijd lang in Frankrijk gestudeerd en was de auteur van een aantal belangrijke werken over botanica, o.m. *Phytographia curiosa*. Verder hoorden tot de correspondentenkring nog een griffier van de Staten van Holland en een raadsheer van de Admiraliteit van Middelburg⁹.

Uiteindelijk werden drie werken van Frans van Sterbeek over botanica het resultaat van waarnemingen van de auteur en van preciseringen van vakgenoten over grenzen en confessies heen. Zij waren niet het resultaat van een vast samenwerkingsverband of van een vereniging, wel van uitwisselingen van ervaringen, van kritische bemerkingen en aanvullingen vanwege binnen- en buitenlandse bevriende vakgenoten.

Dit geval is niet uniek. Antwerpen kende nog andere wetenschappelijke vriendenkringen. Erg uitgebreid was die rond de school voor wiskunde. Christiaan Huygens (1629-1695), de Hollandse wis- en natuurkundige, kwam er op bezoek. André Tacquet (1612-1660), één van de professoren, werd na zijn dood met lof gememoreerd en geciteerd in de *Transactions of the philosophical Society of London*. Jan della Faille (1597-1652) gaf op uitnodiging lezingen te Leuven, Dole en Madrid. Filip Nuyts (1597-1661) verbleef een tijd in Zweden, waar koningin Christina aan wiskunde geïnteresseerd was¹⁰.

In de zeventiende en achttiende eeuw hebben meerdere dergelijke vriendschapsverbanden bestaan, die gebaseerd waren op gemeenschappelijke belangstelling

⁹ R. AERNOUTS & E. FRISON, Wetenschappelijk leven te Antwerpen in de 17e eeuw. De vriendenkring van Frans Sterbeek in Zuid- en Noord-Nederland, in *Historia scientiarum*, 7, 1965, p. 5-15. A. LOUIS, Frans van Sterbeek, in *NBW*, II, p. 814-819. R.S. BOULGER, Ray John, in *Dictionary of national Biography*, XVI, Londen, 1896, p. 782-787 en Willughby Francis, *Ibid*, XXI, 1900, p. 525-528. H.F. WIJNMAN, Commelin Johannes (1629-1692), in *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, 10, 1937, p. 200-203. J.E. KROON, Munting Abraham, in *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, 6, 1924, p. 1043. De *Hesperides* zijn de tuin met gouden appels.

¹⁰ A. MESKENS, The Jesuit mathematics school in Antwerp in the early seventeenth century, in *The seventeenth century*, 12, 1997, p. 11-22 en O. VAN DE VUIVER, De wetenschappen, in *Antwerpen in de XVIIe eeuw*, Antwerpen, 1989, p. 251-272.

en geleid hebben tot samenwerking en uitwisseling van kennis. Het moge voorlopig volstaan om op deze realisaties uit de zeventiende eeuw gewezen te hebben. De blik moet nu op de achttiende eeuw gericht worden.

3. Een academie van geneeskunde te Gent in 1776

3.1 *Nieuwe openheid in de medische wereld*

In de eeuw van de Verlichting vallen vooral de geleerde genootschappen op. Zonder de vriendenkringen uit te sluiten zou de samenwerking nu eerder via deze groeperingen gebeuren en meer dan vroeger over de grenzen heen reiken. Het gaf de overheid, zo zij initiatiefnemer was, de gelegenheid een beleid uit te stippelen.

Ook voor de geneeskunde en de farmacie kwam er onderzoeksbelangstelling los, met observatie en controle. Wel stonden aanvankelijk de drie groepen practisijnen, die onder de stedelijke collegia medica ressorteerden, ver van elkaar. Naast de universitair gevormde artsen waren er de ambachtelijk opgeleide chirurgijnen en apothekers, die respectievelijk met de barbiers en de merceniers verbonden waren. De artsen verrichtten geen handwerk. Dat bleef aan de ambachtslieden voorbehouden, die toch fier de titel van meester voerden. De ontwikkeling van de opleiding zou de drie groepen nader tot elkaar brengen.

Zo in de eerste helft van de achttiende eeuw er heel wet energie ging naar de strijd rond het Jansenisme en de problemen rond de Oostenrijkse Successieoorlog (1740/48), ontwikkelde zich na 1750 een gunstiger economisch en cultureel klimaat. Figuren als gevolmachtigd minister Karl von Cobenzl en voorzitter van de Geheime Raad Patrick de Neny (1716-1784) hadden belangstelling voor wetenschap en cultuur. Het is onder hun impuls dat de Theresiaanse Academie opgericht werd. Die had vooral belangstelling voor het menselijke gebeuren onder al zijn facetten. Positieve wetenschappen werden er ook bij betrokken, geneeskunde niet, althans niet *ex professo*. Toch waren er professoren van de Leuvense medische faculteit in het hoge gremium opgenomen.

Ondertussen was in de middens van artsen en chirurgijnen ontevredenheid over de opleiding gegroeid en verlangden naar observatie, onderzoek van de zieken en loskomen van de oude theorieën. Het scherpst kwam de ontevredenheid over de opleiding tot uiting in een uittocht, die doet denken aan de oude gewoonte van de *peregrinatio academica*, maar het strikt genomen niet was. Het betreft de trek naar de verlichte stad Parijs van heel wat chirurgiestudenten, die aan een ambachtelijk statuut onderworpen waren. W. Frijhoff stelde vast dat tussen 1752 en 1792 circa 520 studenten-chirurgie uit de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik naar deze stad trokken voor een opleiding in het *Collège de Chirurgie*, een nieuw instituut voor hoger onderwijs, dat niet door de behoudsgezinde Parijse universiteit aanvaard was, maar als autonome instelling erkend was en heel ernstig onderwijs gaf. Klaarblijkelijk achtten de jongeren de ambachtelijke opleidingen, die in onze steden gegeven werden, onvoldoende. Voor het meesterschap en voor de toelating tot het uitoefenen van het beroep

onderwierpen zij zich daarna toch aan de corporatieve, stedelijke proeven. Er heerste echter in de medische middens -zowel bij artsen als bij chirurgijnen en apothekers- duidelijk een onbehagen over de oude stand van zaken¹¹.

De uittocht van zoveel leerling-chirurgijnen had -naast andere tekenen van wetenschappelijke onrust en veranderende mentaliteit- de medische faculteit van Leuven niet onberoerd gelaten. Reeds in de maand november 1758 stelde zij in een verslag aan de regering vast: *La chirurgie moderne est parvenue à un si haut point d'élévation par les connaissances sublimes qu'elle s'est acquises et s'acquiert journellement que les souverains ne dédaignent pas d'honorer du titre de noblesse ceux qui se distinguent dans cette profession*¹².

Met de allusie op de verheffing in de adelstand van chirurgijnen liet de faculteit in een voor die tijd duidelijke taal verstaan dat de vorsten de heelmeesters niet meer zagen als ambachtsmannen en handwerkslieden. Die konden immers niet in de adel opgenomen worden. Toch waren de heelmeesters bij ons nog gebonden aan het ambacht van de barbiers-chirurgijnen, omdat zij de uitwendige geneeskunde beoefenden in tegenstelling tot de artsen, die voor de inwendige of dogmatische geneeskunde zorgden en -zoals vermeld- geen hand uitstaken naar de patiënten.

Naast hen ervoeren ook de apothekers de nood zich beter op de hoogte te stellen, althans in de grotere steden. De vooruitgang van de scheikunde drukte immers meer en meer haar stempel op de farmacie.

De medische faculteit van Leuven bleef bij deze ontwikkeling niet achter. Vanaf 1760 drong zij bij de regering meerdere malen aan dat aan chirurgijnen en apothekers een theoretische opleiding zou gegeven worden binnen het kader van de universiteit. Nog in 1777 vatte zij haar standpunt betreffende de apothekers als volgt samen: *Elle trouve qu'il convient de statuer que pour être admis au corps des apoticaire il faut être bachelier en médecine ou à quelque titre supplôt de l'université*¹³.

De drang naar een academische opleiding ging bij heelmeesters en farmaceuten samen met het verlangen zelf ook aan onderzoek te doen. Zij zochten steun bij elkaar om vrije geleerdengenootschappen op te richten. Het is in dat perspectief dat men een Gents initiatief moet zien.

De sfeer hiertoe was gunstig. In dezelfde jaren vroeg bv. een ongedateerd schrijven aan de Geheime Raad de toelating om voor het hertogdom Brabant een hogeschool voor chirurgie te mogen openen met een lessencyclus van drie jaar. Ernaast moest dan een academie komen, want *Une école ne saurait subsister*

¹¹ W. FRIJHOFF, L'école de chirurgie de Paris et les Pays-Bas. Analyse d'un recrutement, in *Lias*, 17, 1990, p. 185-239. Zie over de titularissen van de scheikunde van de Leuvense universiteit A. FELIX, Les débuts et les titulaires de la chaire de chimie à la faculté de médecine de l'ancienne université de Louvain, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 64, 1986, p. 234-255. Cfr. ook GR 1089 B.

¹² GR 1223 A: Medische faculteit aan vorst 9 oktober 1758.

¹³ GR 1226 B: consulte 24 november 1777.

sans le secours d'une Académie, destinée à étendre les sciences et non à les enseigner. Een duidelijke stelling¹⁴! Er zou nochtans niets van in huis komen.

3.2 Een Gents initiatief voor samenwerking en onderzoek

Een eerste ernstige poging om een geleerdengenootschap op te richten kwam voor zover bekend uit Gent, een tweede uit Brussel. In de tweede helft van de achttiende eeuw waren de hoofdsteden van Vlaanderen en Brabant wellicht de meest opene steden van de Zuidelijke Nederlanden. De Vlaamse hoofdstad zag het aantal gedrukte werken van 403 in 1740-1760 stijgen naar 708 in 1760-1780. Het aantal boekwerken met zuiver religieuze inslag was blijven dalen van 43% in 1720-1740 naar 35% in 1740-1760 en 20% in 1760-1780. Het aantal profane werken was des te sterker toegenomen¹⁵.

De opbloei die Gent na 1750 kende en die tijdens de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1776-1783) toenam, verschaftte haar daarbij duidelijk de drievoudige dimensie die Fernand Braudel weleer als typisch voor een stad zag: openheid op de wereld, dialoog met het platteland en centrum van verbindingsnetten. De stad was in de ogen van Jozef II zelfs zo belangrijk dat zij hem aanvankelijk de meest geschikte site leek voor het overbrengen van de onwillige Leuvense Alma Mater. Men weet dat het in 1788 echter Brussel was, die de zetel van de verplaatste universiteit zou worden.

De medische wereld was in deze ontwikkeling niet achter gebleven. Zo had men er in 1758 een machine op punt gesteld om drenkelingen te redden. Zorg voor drenkelingen was toen overal in West-Europa een geliefde topic bij discussies. In een stad met zoveel rivieren en kanalen als Gent was men inzake ontwikkeling bijgebleven¹⁶.

Het is met die belangstelling voor onderzoek en studie dat er een vijftal bezorgde figuren uit de medische wereld regelmatig samenkwamen en uiteindelijk het eens werden over de nood aan een vrije vereniging voor onderzoek. Zij namen zich in 1776 voor die zelf op te richten. Het genootschap zou als naam krijgen *Société littéraire de médecine*, als embleem of onderscheidingsteken een bijenkorf en als devies *Nobis et Aliis*. Als doel werd vooropgezet *enrichir tous les membres des lumières de chacun d'eux*¹⁷.

¹⁴ GR 1225: Brief s.d. aan "Monsieur" door onidentificeerbare auteur.

¹⁵ M. DENECKERE, La langue française dans les Flandres, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., 6, 1952, p. 178-179. P. LENDERS, *Gent. Een stad tussen traditie en verlichting 1750-1787*. (Standen en Landen 92) Kortrijk-Heule, 1990, p. 81-87. A. VERHAEGEN, o.c., p. 262.

¹⁶ Jointe voor Besturen en Beden (Algemeen Rijksarchief te Brussel) 781: Memorandum A bij brief De Graeve aan Starhemberg oktober 1780. GR 278 A: consulte 30 augustus 1785.

¹⁷ GR 1224 A: volledig dossier met alle vermelde interventies. Het toevoegen van een verlichte of altruïstische leuze aan de naam van een genootschap was een eigentijds gebruik. Men komt in de Verenigde Provinciën bij gelijkaardige verenigingen bv. tegen "Servandis civibus". Dit soort *sociétés littéraires* is verschillend van de twee

De initiatiefnemers waren twee artsen Louis van Cutsem en Charles Louis van Brabant (1740-1790), twee chirurgijnen Jan Bernard Jacobs (1734-1790) en Willem van de Velde en een apotheker Jan Baptist Coppens.

Twee van hen, Van Brabant en Jacobs, hadden een wetenschappelijke naam. Van hun hand bezit men meerdere originele studies naast vertalingen over verloskunde, keizersnede en pokkeninenting. Van Brabant was daarbij datzelfde jaar 1776 door de stichter van de *Académie de Médecine de Paris*, F. Vicq d'Azyr (1748-1794), tijdens zijn bezoek aan Gent uitgenodigd lid te worden van die academie. J.B. Jacobs werd lid van twee geleerde genootschappen uit de Verenigde Provinciën: de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en het Bataafs Genootschap der proefondervindelijke Wijsbegeerte. Beide zouden bij het overbrengen van de Leuvense universiteit naar Brussel in 1788 door Jozef II hoogleraar in de geneeskunde benoemd worden.

Ook apotheker Jan Coppens kreeg bekendheid als wetenschapper. Hij werd o.a. mede-opsteller van de Gentse farmacopee van 1787¹⁸.

Het project van de vijf initiatiefnemers was niet zo maar een spontane opwelling. Het was tot in de puntjes voorbereid naar het voorbeeld van wet in *plusieurs fameuses villes* reeds gerealiseerd was, zoals zij stelden. Het huishoudelijk reglement, dat wij in bijlage I publiceren, zal dit duidelijk maken. Het toont aan met wat een zorg alles voorzien en uitgewerkt was.

3.3 Opzet en statuten

Het origineel dat in het Algemeen Rijksarchief te Brussel berust, is in een zeer mooi en regelmatig schrift door een schrijfmeester op zegelpapier aangebracht. Als doel van de vereniging wordt exclusief de medische wetenschap als object vermeld en verder omschreven als geneeskunde, anatomie, chirurgie, farmacie, scheikunde en fysica (art. 9 & 12).

Om het doel van de vereniging te bereiken moest men, zo stelde art. 13, niet alleen de wetenschappelijke ontwikkeling volgen en de nieuwe publicaties signaleren, maar ook gedane experimenten uittesten en eigen ervaringen naar voor brengen. Alle leden moesten daarom actief meewerken en eens per jaar een rapport over eigen bevindingen indienen. Dit artikel werd door de Leuvense professor Van Rossum als het belangrijkste van de statuten aanzien.

De mededelingen van de leden zouden vrij van censuur door een eigen drukker gepubliceerd worden. Daartoe werd aan de regering exemptie van de boekkeuring gevraagd. Waren de initiatiefnemers op de hoogte van het ingrijpen van de censuur twee jaar voordien in de Theresiaanse Academie? Toen was immers een studie van kanunnik Theo Mann, die al ten dele gedrukt was, vernietigd en

soorten genootschappen met die naam, die leesgroepen waren en door J. ROEGIERS, in *De verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik*, Brussel, 1983, p. 209-210 beschreven werden.

¹⁸ C. BROECKX, Charles de Brabant in *BN* II, p. 900-901. J. OSSIEUR, J.B. Jacobs, in *NBW* VI, p. 490-491. A. VANDER MERSCH, B. Coppens in *BN* IV, p. 380-381.

GENOOTSCHAPPEN VOOR GENEESKUNDE

een handschrift van zijn collega Frans Du Rondeau mocht dan niet gedrukt worden, omdat zij in strijd waren met politieke opties van de regering.

Betreffende de publicaties namen de oprichters in de artikels 15-17 een voor die tijd merkwaardig taalstandpunt in. De mededelingen mochten in de vergadering in het Latijn, het Frans of het Vlaams naar voor gebracht worden, maar voor de uitgave in druk moest alles in een correct Vlaams gesteld zijn. Het bestuur behield zich het recht voor taalcorrecties aan te brengen.

Verder waren een aantal gewone organisatorische regelingen opgenomen. Het lidmaatschap werd beperkt tot de artsen, apothekers en heelmeeesters, die te Gent woonachtig waren, maar men voorzag de mogelijkheid tot coöptatie van vreemde confraters. Het bestuur zou verkozen worden. Op een niet gemotiveerde afwezigheid bij de maandelijkse vergaderingen stond een geldboete. Het reglement duidde daarbij in artikel 23 meticuleus ieders plaats aan in de zaal van de samenkomsten en waarschuwde tegen beledigingen bij de discussies.

De vereniging werd in drie klassen opgedeeld: geneeskunde, farmacie en heekunde en nam daarmee de structuren over van de stedelijke collegia medica. Men voorzag dat -afgezien van bestuurlijke vergaderingen van algemene aard- de lezingen en discussies steeds in de betrokken klasse zouden plaats vinden volgens de eigen bevoegdheid en belangstelling.

De initiatiefnemers wilden niets in het geheim ondernemen en verlangden dat de hoogste gezagsinstanties van het land hun bedoelingen zouden kennen en goedkeuren. Daarom vroegen zij te Brussel een oprichtingsoctröoi aan zoals nieuwe bedrijven deden en de bevestiging van hun huishoudelijk reglement.

3.4 Afwijzing door de regering

De regering was klaarblijkelijk verrast door het initiatief dat voor een vrije geleerdengroep een plaats opeiste naast de officiële academie. Het dossier werd volgens een normale procedure aan de Geheime Raad overgemaakt, waar dit aan Philippe-Goswin de Neny, de oudste zoon van de voorzitter van de Raad, ter behandeling werd toevertrouwd.

Die richtte zich via de raadsfiscalen tot de stadsmagistraat van Gent om informatie en die mocht niet over een opzet uit de medische wereld adviseren zonder het Collegium Medicum te consulteren. Dit was een gespecialiseerd stedelijk beleidsorgaan voor de gezondheidszorg en voor controle op de praktijk van artsen, chirurgijnen en apothekers, dat men in alle grote steden aantrof en te Gent in 1664 was opgericht.

Alle adviezen waren gunstig, ja enthousiast. Niet alleen was er in het project niets dat schadelijk was voor de samenleving. Er was veel positiefs: bevordering van de wetenschap, dienst aan de volksgezondheid, gezonde wedijver en betere verstandhouding tussen de drie groepen van de medische wereld, die zo dikwijls ruzieden, enz. Daarbij kende men dit soort genootschappen in alle ontwikkelde landen en was het te wensen dat ook Gent er één zou krijgen.

Alleen stuurde de stad na twee weken een aanvullend verzoek van politieke aard aan de regering: zij hoopte nl. dat een vereniging, die met een decreet van de

centrale overheid werd goedgekeurd, toch ook met erkenning van het gezag van de magistraat zou opgericht worden en steeds aan zijn gezag ondergeschikt blijven.

De Geheime Raad was helemaal niet enthousiast: het nut van het genootschap was niet bewezen (versta: naast de Academie). Daarbij waren in het project *puérilités* vervat, die de regering niet kon dekken. Er mocht daarom geen openbare erkenning gegeven worden.

Gevolmachtigd minister prins Georg von Starhemberg zag het niet zo. De zaak zou zeker ophef maken. Daarom liet hij het hele dossier aan de Leuvense anatomieprofessor Adrien van Rossum doorsturen. De man was weleer waardig bevonden lid te worden van de Theresiaanse Academie en was een van de grote figuren van de medische faculteit¹⁹. Zijn advies was zeer positief. *Le progrès de la médecine est l'âme de leur projet*, schreef hij. Wel stelde hij enkele kleine correcties voor zoals het duidelijke vermelden van de proefondervindelijke fysica. Zijn voornaamste bezwaar betrof de taal van de publicaties: *Le flamand dans ce pays se lit très peu n'est qu'un jargon bâtarde... pendant que le français devient la langue universelle*.

De Geheime Raad bleef echter bij zijn eerste standpunt, maar wilde zich niet verzetten tegen stille, niet gestructureerde samenkomsten van mensen uit de medische wereld. De gevolmachtigde minister liet dan weer enkele correcties aanbrengen en door de landvoogd paraferen. Bij goede resultaten van het wetenschappelijk werk, mochten zij een zekere erkenning of *quelque disposition positive de la part du gouvernement* tegemoet zien. Over twee jaar zou men de zaak opnieuw bekijken...

Het eindresultaat werd als vorstelijk decreet aan de raadsfiscaal van Vlaanderen opgestuurd. Hij moest de beslissing aan de initiatiefnemers meedelen. Wij brengen de tekst van dit document in bijlage II.

Het standpunt van de minister was daarin opgenomen en erg genuanceerd. Men liet de geleerden toe hun belangstelling uit te leven, kennis te nemen van de wetenschappelijke vooruitgang, aan onderzoek te doen en daarover met mekaar privé in contact te treden, maar men hield vast aan het standpunt dat het opzetten van projecten voor onderwijs, onderzoek en cultuur aan de vorst voorbehouden bleef. *La vie intellectuelle était l'apanage du gouvernement. Nulle autre puissance y avait droit*, schreef weleer de Luikse historicus Charles Piot²⁰. Daartoe had zij de academie opgericht, de leden benoemd, de belangstelling georiënteerd, prijzen en beloningen voorzien.

Buiten dit gremium was de regering gekant tegen alle andere structuren in verband met wetenschappelijk onderzoek. Zij was evenzeer gekant tegen de erkenning van diploma's in geneeskunde en rechten, die door een buitenlandse universiteit verleend waren. Daarom ook had zij in 1764 aan Corneel Nelis, de latere bisschop van Antwerpen, de toelating geweigerd te Leuven een kleine

¹⁹ V. JACQUES, A. Van Rossum, in *BN XX*, p. 164-165.

²⁰ C. PIOT, *Linguet aux Pays-Bas Autrichiens*, in *Bulletin de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux arts de Belgique*. S.II, 46, 1878, p. 798.

GENOOTSCHAPPEN VOOR GENEESKUNDE

academie op te richten, ofschoon de idee op zichzelf interessant was, en zou zij in 1777 het voorstel tot navorming en discussies inzake vaderlands recht afwijzen, dat Dominique d'Hoop (1737-1808) had ingediend en waarmee hij te Gent wilde starten²¹. De overheid kon niet aanvaarden dat in dergelijke aangelegenheden iets buiten haar controle zou gebeuren. Overeenkomstig deze gedragscode zou Jozef II later in de eeuw eisen dat geen andere school dan de zijne een diploma in de theologie zou uitreiken, ook niet de bisschoppelijke seminaries. De Leuvense faculteit dacht hij onder controle te kunnen brengen, de seminaries niet.

Wel stond het de burgers vrij rariteitenkabinetten aan te leggen en natuurverzamelingen uit te bouwen, te experimenteren en daarover te confereren met belangstellenden. Maar dat moest strikt privé blijven. Wetenschappelijke samenwerking en uitwisseling van ervaringen werden zo naar het domein van de stilte verdreven. Voor het naar buiten brengen moest de regering haar instemming geven. Daar was de censuur voor.

In tegenstelling tot wat in het buitenland gebeurde kenden de Zuidelijke Nederlanden dus geen vrije genootschappen van geleerden. Weliswaar werd te Roermond nog in 1787 een *Société d'émulation* opgericht naar aanleiding van de viering van een primus van de Leuvense artesfaculteit. Maar wellicht heeft de stedelijke erkenning van dit genootschap in de troebele jaren voor de Brabantse Omwenteling de regering nooit bereikt.

Er bleef de Nederlanders met wetenschappelijke belangstelling buiten de organisatie van informele discussiegroepen en privé contacten met collegae van dezelfde wetenschappelijke discipline één structurele uitweg: aansluiting bij een buitenlands genootschap, liefst met één dat publicatiemogelijkheden bood. Velen sloten zich bij een buitenlands genootschap aan. Maar betreffende het lidmaatschap van landgenoten in buitenlandse genootschappen is nooit een studie gedaan zoals W. Frijhoff die ondernam voor hen, die tussen 1752 en 1792 te Parijs de opleiding in de chirurgie gingen volgen. Wij kennen alleen namen van Nederlanders, die elders bijdragen gepubliceerd zagen of zelf vermeldden dat zij titulair, honorair of corresponderend lid waren van een buitenlandse geleerdenvereniging of academie.

In eigen land was er slechts één instantie, die zich met goed recht kon verzetten tegen de inperking van het recht op collectief onderzoek en van de academische vrijheid: de Leuvense universiteit. Wij moeten verder nagaan of die iets in dit opzicht ondernam, want voor zij haar stem verhief was er een andere poging geweest.

4. Wetenschappelijke werk en filantropie samen te Brussel in 1780

Vier jaar na de mislukking van het Gentse initiatief werd te Brussel een nieuw opzet voorgedragen. Een lid van de Academie en een aantal notabelen waren er

²¹ E. MAILLY, *o.c.*, I, p. 18. J. BUNTINX, Post-graduate onderwijs in de rechten te Gent (1777), in *Archief-en bibliotheekwezen in België*, 42, 1971, p. 26-33.

bij betrokken. Ook hen liet de vooruitgang van de geneeskunde niet los. Zij richtten een genootschap op, dat zij *Association libre pour l'humanité* heetten. Onderzoeken en experimenteren was hun doel. Dit moest slaan op de nieuwe krachtbron, de elektriciteit, en op haar toepassing in de gezondheidszorg. In Frankrijk en in Engeland had men daarmee reeds opzienbarende successen behaald, zo betoogden zij. Als filantropen verlangden zij aan de resultaten van hun onderzoek een toepassing te geven in dienst van de armen. Het verzoek vermeldde echter niet dat een voorstel in verband met *électricité médicale* door een van de initiatiefnemers, de academicus John Needham (1731-1781), bij de academie was ingediend, maar niet in overweging genomen. Gold dit project als een zet tegen de Academie? Was het daarom dat zo sterk het accent werd gelegd op het filantropische? De bronnen blijven ons het antwoord schuldig.

Verrassend was het in elk geval dat zowel vrouwen als mannen konden lid worden mits zij woonachtig waren in de Nederlanden en twee louis d'or -iets meer dan 26 gulden- betaalden. Dit was als steun voor de liefdadige doelstellingen bedoeld²².

De knappe maar intrigante apotheker J.B. van de Sande (1746-1820), die zich graag als *membre de plusieurs sociétés littéraires* presenteerde, was er voorlopig secretaris, penningmeester en promotor van. Tot de stichtende leden behoorde natuurlijk kanunnik John Tuberville Needham, die weleer bij de regering had aangedrongen om in de academie ook een klasse voor wetenschappen en geneeskunde op te nemen. Verder waren er de invloedrijke prins Charles de Ligne (1734-1814), de drukker van de Theresiaanse Academie J.L. de Boubers (1731-1804), de Fransman A.P. Damiens de Gomicourt (1723-1790), die onder de schuilnaam Dérival de goed gedocumenteerde zedelijke *Lettres sur les Pays-Bas Autrichiens* geschreven had, en de burggraaf- bankier E.D. Walckiers de Saint Amand (1750-1837), Edouard le Magnifique geheten, een man met veel interesse voor fysica en gekend als liefhebber van boeken en handschriften. Tenslotte was er een minder bekende bij, Jean Gibbens, een man afkomstig uit Aarlen, die de behandeling met elektriciteit kende, maar geen ontwikkeling bezat. Al de anderen hadden echter belangstelling voor wetenschap en onderzoek²³.

De aanvraag had een zeer eigenaardige voorgeschiedenis. De onbekende Jean Gibbens had zich in januari 1779 rechtstreeks tot de regering gewend met het verzoek vergoed te worden bij de behandeling van armen met elektriciteit. Hij had die therapie reeds lang in Jamaica en Engeland toegepast en deed dat nu ook in Brussel. Hij kon getuigschriften van tevreden patiënten voorleggen.

²² Volledige dossier met alle interventies in GR. 1224 A. Over het voorstel van Needham E. MAILLY, *o.c.*, p. 356. Een louis d'or is fl.13-01-04.

²³ P.J. VAN BENEDEN, John Tuberville Needham, in BN XV, p. 520-528. J.B. VINCENT, *Essai sur l'histoire de l'imprimerie en Belgique depuis le 15e jusqu' à la fin du 18e siècle*. Brussel, 1867, p. 107-112. A. WAUTERS, Charles de Ligne, in BN XII, p. 143-194. S. TASSIER, Edouard Walckiers de Saint Amand in BN XXIII, p. 37-24 H. DE GROOTE, L'auteur du "Voyageur dans les Pays-Bas autrichiens", in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 26, 1948, p. 118-135.

Uit de adviezen van het Brussels stadsbestuur en van het Collegium Medicum bleek dat zo'n behandeling niet zonder gevaar was en slechts voor een beperkt aantal gevallen aangewezen. Twee apothekers van de stad, waaronder J.B. van den Sande, pasten de nieuwe methodes reeds toe en waren bereid ook de armen te helpen. De hulp van Gibbens had men dan niet nodig. Daarbij was de man totaal onkundig op theoretisch gebied. In oktober 1779 was die aanvraag van de Luxemburger afgewezen.

Apotheker J.B. van den Sande moet kennis gekregen hebben van het verzoek en heeft daarna klaarblijkelijk verlangd met de groten van Brussel een wetenschappelijk en filantropisch genootschap op te richten voor de studie en de toepassing van de elektriciteit. Hij was op de hoogte van het onderzoek, dat daarover in Frankrijk op bevel van Lodewijk XVI was ondernomen en richtte zich tot de amman van de stad om de vereniging -waarvoor hij de leden had samengebracht- te mogen oprichten.

De amman legde de zaak echter voor aan de regering. Na een onderzoek luidde haar beslissing dat men voor medische doeleinden steeds een beroep mocht doen op elektriciteit. Alleen was het advies en de aanwezigheid van een arts verplicht. Over een genootschap van geleerden verneemt men in de beslissing niets. De vraag blijft dan ook wat juist de bedoeling van Van den Sande geweest is. Niets was immers duidelijk omschreven²⁴.

Wel zijn publicaties over elektriciteit van twee van de betrokkenen bewaard gebleven. Needham vertaalde in 1781 uit het Engels een boek van Lord Mahon over principes van elektriciteit en bracht daarna een eigen werk uit over elektrische ontladingen bij onweer. Van den Sande werd in 1783 door de academie bekroond voor een studie over de aanwending van elektriciteit in serres. Zij lijken echter niet in het kader van een vrij genootschap tot stand gekomen.

Toch doofde de roep om geleerde genootschappen nooit helemaal uit, ook al wilde de regering er niet van weten. Zij had immers als principe dat zij alleen de culturele en wetenschappelijke politiek en hun oriëntatie bepaalde.

5. Werk van geleerde genootschappen in de verborgenheid

Het verzet tegen de oprichting van geleerde genootschappen en de claim van de regering op monopolie aangaande het onderzoek zijn niet zonder reacties gebleven. Wij zouden op een drietal zaken willen wijzen, die zonder een onaanvechtbare zekerheid te geven van enig verzet toch een licht werpen op het geleerde landschap in de Nederlanden.

De eerste is een verrassend voorstel van de medische faculteit van Leuven in verband met onderzoek en studiewerk via de hulp van plaatselijke artsen en

²⁴ C. BROECKX, *Notice sur J.B. Van den Sande, maître en pharmacie à Bruxelles*. Antwerpen, 1845. Zie ook nog E. MAILLY, *o.c.*, passim. Van den Sande is nooit lid van de Theresiaanse Academie geworden, niettegenstaande zijn aandringen.

apothekers. In tweede instantie moeten wij de wetenschappelijke activiteiten in groepsverband van enkele steden vermelden. Tenslotte nemen wij onder ogen wat er gebeurde bij het wegvallen van het Oostenrijks bewind en de vestiging van het Franse gezag. Dan ontstonden immers in een minimum van tijd verrassend veel geleerde genootschappen. Zij lijken een uiting geweest te zijn van een streven dat al lang bestond, maar onderdrukt werd.

5.1 Een verzoek van de Leuvense universiteit

In een advies dat door de regering aan de medische faculteit van Leuven op 9 maart 1785 gevraagd was en de opleiding voor de medische beroepen en de praktijk van de geneeskunde betrof, komt er naast de gevraagde voorstellen een verzet tot uiting tegen het monopoliseren van het wetenschappelijk onderzoek door de officiële Brusselse Academie.

Dit advies -een document van 92 blz. in 4°- droeg als titel *Projet de règlement sur l'exercice des différentes parties de la médecine dans les Pays-Bas*. Het was een officieel stuk, dat eindigde met *Délibéré et admis par la Faculté de Médecine de l'Université de Louvain*. Het was ondertekend door de decaan Maarten van der Belen (1728-1795), maar droeg geen datum. Het behandelt meer de opleiding dan de uitoefening van de geneeskunde en treft de lezer door zijn innoverende voorstellen²⁵.

De eerste verrassing vindt men in het medisch organigram. Geneeskundige zorgen worden volgens het document niet alleen geboden door de drie klassieke gelederen van artsen, heelmeesters en apothekers. Dat was nochtans sinds de Middeleeuwen een onomstreden standpunt. Men moest er voortaan een vierde groep bij opnemen, zo vond de faculteit, de verloskundigen, c.q. de vroedvrouwen.

In verband met de opleiding van chirurgijnen en apothekers hernam de faculteit een voorstel, dat zij vroeger reeds aan de regering had kenbaar gemaakt. Hun scholing moest op homogene, nationale basis gegeven worden en mocht niet van stad tot stad verschillen. Zij moest samen met de praktijk losgemaakt worden van de ambachtelijke bindingen. Na een theoretische scholing aan de universiteit van drie jaar voor de heelmeesters en twee jaar voor de apothekers kon in de onderscheiden steden een praktische aanvullende opleiding uitgebouwd worden.

Voor de vroedvrouwen vroeg de faculteit geen academische opleiding, wel de voortzetting van de vorming, die onder de controle van de nationale en regionale overheden sinds 1775 op meerdere plaatsen gegeven werd.

Wellicht is het meest verrassend gedeelte van het *Projet* het verzoek geweest om in alle steden waar ten minste drie artsen, drie chirurgijnen of drie apothekers waren, te mogen starten met onderzoeksgroepen. R. Darquenne bestempelde ze onomwonden als *sociétés scientifiques régionales*. Zij moesten, ieder in zijn

²⁵ GR. 1226 A: *Projet général...* en dossier.

GENOOTSCHAPPEN VOOR GENEESKUNDE

klasse, om de maand samenkomen om de interessante ziektegevallen te ontleiden, de medicatie te bespreken en de resultaten te noteren. Tevens moest men zich daar op de hoogte houden van de nieuwe medische literatuur. Studie, onderzoek en navorming waren immers erg belangrijk, zo vond de medische faculteit.

Eens per jaar moest elk van de drie klassen de meest interessante of meest omstreden gevallen in een rapport samenbrengen, daarin de verschijningsvorm van de kwaal, de opvolging, de aanvullende behandelingen en de resultaten noteren en aan de faculteit overmaken. Die zou eventueel na studie voor de nodige publicatie zorgen.

Dit voorstel betekende een afstand nemen van de oude medische systemen, Galenische en andere. Het observeren, het klinisch onderzoek en eventueel het experimenteren waren belangrijker geworden. Het voorstel was ook stoutmoedig omdat het rechtstreeks indruiste tegen het opzet van de regering om het onderzoek aan de universiteit te ontnemen en aan de Academie op te dragen en beide eventueel, zoals J. Lavalley het heette, tot een "amalgame" te brengen. Het opzetten van regionale onderzoekscentra was een aanval op het monopolie van de academie²⁶. Wij brengen een van de teksten -de drie zijn similair opgesteld en telkens toegepast op de klasse- in extenso in bijlage.

Bij dit voorstel van de faculteit past nog een bijkomende bemerking. Men weet dat door de stichting van de academie het onderzoek van de universiteit was weggehaald. Na tien jaar had de medische faculteit echter vastgesteld dat er voor geneeskunde niets *ex professo* ondernomen was. De Geheime Raad had de belangstelling ervoor zelfs als *inutile* van de handgewezen en daar was de faculteit klaarblijkelijk niet gelukkig mee. Haar voorstel omvatte dus tevens een impliciet principiële protest.

Het voorstel van onderzoekscentra vanwege de faculteit werpt wellicht ook een licht op de weigering van twee van haar professoren deel uit te maken van dit vorstelijk genootschap. Men weet dat in 1769 onder de eerste acht benoemden uit het binnenland voor de vorstelijke *société littéraire* er vier professoren benoemd waren, waarvan drie uit de medische faculteit. Nochtans heette de Academie noodzakelijk wegens de achterlijkheid van de universiteit en van haar professoren...

Twee van hen uit de medische faculteit namen uiteindelijk hun benoeming niet aan: Jean-Joseph Michaux (1717-1793) en Adrien van Rossum (1705-1789). Nochtans was er geld beschikbaar voor hen en zouden zij ten persoonlijke titel onder de adel ressorteren. De weigering kreeg in regeringskringen een zuur commentaar. Over Van Rossum schreef toen voorzitter J. Crumpipen aan prins von Starhemberg: *Des gens de cette espèce, loin d'être utiles, ne peuvent que*

²⁶ J. LAVALLEY, *L'académie royale des sciences, des lettres et des beaux arts de Belgique 1772-1972. Esquisse historique*. Brussel, 1973, p. 42. R. DARQUENNE, *Médecine et chirurgie hainuyères au siècle des lumières*, in *Annales du cercle archéologique de Mons*, 70, 1976-1977, p. 148-149. E. MAILLY, *o.c.*, I, p. 531-534.

*nuire au progrès de l'académie*²⁷. Toch werd dezelfde Van Rossum door de minister in 1776 belast met een advies over het Gentse initiatief en was deze erg positief over het opzet.

Er blijft tenslotte de vraag naar de herkomst van het voorstel van de faculteit. Twee gelijkaardige initiatieven gingen er immers aan vooraf. Hebben zij het voorstel beïnvloed?

In Frankrijk had Turgot in 1776 naar aanleiding van besmettelijke ziekten een *Commission de Médecine* opgericht. Met medewerking van de *Société royale de Médecine* werd een eigentijdse permanente enquête over ziekten en hun verloop georganiseerd. De dokters werden verzocht elke maand vragenlijsten in te vullen en allerlei morbide verschijnselen op te tekenen: symptomen en ernst van de aandoening, temperatuur, verstrekte zorgen, afloop. Zeldzame gevallen moesten soms op verzoek van die Academie uitvoeriger beschreven worden. Zonder er bewust van te zijn deed de geneeskunde hiermee een stap naar de volksgezondheid.

Circa 150 dokters hebben daaraan meegewerkt. Het was de Academie die deze permanente enquête organiseerde, omdat te Parijs de faculteit niet verlangde iets in die richting te doen. In de Nederlanden wilde de faculteit wel zo iets op zich nemen, ook zonder dat besmettelijke ziekten haar daartoe dwongen. Heeft het Franse voorbeeld invloed uitgeoefend op het Leuvense voorstel?

Anderzijds is er in het *Projet de règlement* nog iets dat de lezer verbaast. Het betreft de vermelding van de chirurgijn J.B. Jacobs, die zoals men zich herinneren zal, bij het Gentse genootschap *Nobis et Aliis* betrokken was. Hij is de enige persoon van buiten de universiteit die in dit document vermeld wordt. Hij trad er op als adviseur voor de *taxa*, het ereloon van de apothekers. Het is niet uitgesloten dat bij deze consultatie door de faculteit ook het plan van het Gentse medische genootschap van 1776 ter sprake gekomen is. In elk geval is het voorstel van de opgesplitste onderzoeksgroepen een hernemen van het Gentse organigram en is geen sprake van een vragenlijst zoals in Frankrijk. Wel werd de organisatie nu gespreid over het hele land en stelde de faculteit zich op als overkoepelende mantel.

In elk geval leek het voorstel uit te gaan van de belangstelling voor studie en onderzoek van de universiteit. Maar zo iets kon de regering niet aanvaarden. De research moest voorbehouden blijven aan de vorstelijke Academie. Het voorstel van de faculteit was moderner dan de regering had gedacht. Er zou dan ook niets

²⁷ E. MAILLY, *o.c.*, I, p. 72. Toen over een derde professor, de vorstelijke geschiedschrijver Jean-Noël Paquot (1746-1803), minder fraaie verhalen de ronde deden en de man ontheven werd van zijn opdracht aan de universiteit, luidde het commentaar van de vaste secretaris van de academie Georges Gerard (1734-1714) *Victime d'une cabale de pedants, irrités de ce qu' il avait subministré au gouvernement des moyens propres à faire fleurir les bonnes études*. Toch werd hij wegens het gerechtelijk verleden zeven jaar lang niet meer uitgenodigd voor de zittingen. Hij zetelde opnieuw in 1777-1780 en daarna niet meer. Cfr. E. MAILLY, *o.c.*, I, p. 151-153 en 352. V. CHAUVIN, *Jean Noël Paquot*, Luik, 1901.

van in huis komen.

Toch werd enkele jaren later nog een poging ondernomen. Door het overbrengen van de Leuvense universiteit naar Brussel in 1788 was die duidelijk een rijksinstelling geworden. Twee Jozefistische professoren, die mee naar de hoofdstad verhuisd waren, maar geen lid van de academie, probeerden een "amalgame" tot stand te brengen tussen onderwijs en onderzoek. Het waren de bekende fysicus Jan Minckelers en de vice-kanselier Frans Thijsbaert. Met voorweten en instemming van de Oostenrijkse provoost Nicolas du Four de Nickolsbourg drongen zij aan op een fusie van academie en universiteit. De keizer was nu immers inrichtende macht van beiden. Het wetenschappelijk onderzoek kon voortaan samen ondernomen worden. Ook deze poging van de universiteit zou geen succes kennen²⁸.

5.2 Geleerde besprekingen in stilte en afzondering

Wie de meer ontwikkelde lagen van de bevolking in de tweede helft van de achttiende eeuw in ogenschouw neemt, kan zich niet van de indruk ontdoen dat het societyleven in de steden erg bloeide. Schutterijen floreerden, vrijmetselaarsloges werden opgericht, rederijkerskamers zwermden uit naar het platteland of werden gewone toneelgroepen. De meer gegoede klassen ontmoetten elkaar bij feesten, bals, concerten en toneelvertoningen. Naarmate de eeuw vorderde, groeide het aantal lees- en politieke debatclubs.

Hoe de kerkelijke en burgerlijke overheden er tegenover stonden is bekend. Mondaine feesten leverden geen bezwaar op, omdat overheidspersonen er van hoog tot laag bij betrokken waren. Wat niet totaal open was, werd gemakkelijk verdacht. Zo schafte Jozef II een aantal vrijmetselaarsloges af. Dat belette sommigen van hen niet om achteraf nog samen te komen. Voor Gent werd dat weleer beweerd door de journalist Prosper Claeys. Clandestiene drukkingsgroepen konden in verborgenheid werken zoals *Pro aris et focis*.

Voor studie- en discussiegroepen op medisch gebied waren samenkomsten ook niet ondenkbaar, daar zij allicht bij de administratieve collegia medica steun voor onderzoek konden vinden. Soms zelfs organiseerden deze besloten genootschappen besprekingen van medische aard, ondermeer met betrekking tot de epidemieën, de herziening of aanpassing van de farmacopees, de waarde van de pokkeninenting, e.d.

Het feit dat zo vele artsen en chirurgijnen lid waren van gerenommeerde buitenlandse academies en eventueel bekroond werden voor hun studies wijst er ook op dat de medische wereld niet buiten het studiewerk en de uitwisseling van ideeën stond, die eigen waren aan dit soort genootschappen.

Het treft ook dat in de voorafgaande eeuwen publicaties over geneeskunde alleen de zaak waren van enkele hoog gekwalificeerde artsen en dat het aantal van die

²⁸ J.P. PETER, *Malades et maladies à la fin du XVIIIe siècle. Une enquête de la société royale de médecine (1774-1794)*, in *Annales, économies, sociétés, civilisations*, 22, 1967, p. 711-751. E. MAILLY, o.c., p. 531-532.

studies na 1750 heel erg aangroeit. Dit bewijst op zichzelf niet direct dat erover vergaderd en gepraat werd. Toch lijkt dergelijke ruim verspreide belangstelling voor onderzoek te wijzen op een meer algemene aandacht voor het nieuwe en voor vorserswerk, die praktisch alleen in gesprekken en samenkomsten kan uitgebouwd worden.

Ook buiten Gent bestond er belangstelling voor medische research en voor de bekendmaking van de resultaten.

Een stad waarvan de belangstelling daaromtrent in het oog springt is Brugge. Daar werd in 1786 door dokter en chirurgijn Frans van Zandycke (1757-1803) het eerste medische tijdschrift van België gelanceerd: *Het geneeskundig Journael van Londen*. De man had zijn opleiding vooral in het buitenland gekregen en was lid van Franse en Engelse wetenschappelijke genootschappen. Het tijdschrift, dat in Engeland al meer dan tien jaar bestond, werd opgesteld door dokter Samuel Foart Simmons (1750-1813), die zijn opleiding in Edinburg en Leiden gekregen had, maar ook in Frankrijk vertoefde. Hij was lid van Royal Society en een gereputeerd medisch auteur. Van Zandycke had de vertaling en de uitgave van het tijdschrift op zich genomen. Het is zo goed als onmogelijk zo iets te ondernemen zonder voorafgaandelijke contacten met collegae, die aanvaardden een abonnement te nemen. Dat duidt dan weer op gesprekken tussen geleerden. Weliswaar moest de uitgave na zeven afleveringen -505 blz. copij- stopgezet worden wegens gebrek aan voldoende abonnees.

Verder is Van Zandycke een zeer productieve auteur geweest. Zijn *Dictionnaire der Gezondheyd* veronderstelt ook weer groepsbelangstelling. Ook zijn talrijke vertalingen van Engelse studies over venerische ziekten, longkwalen en buikkrampen lijken resultanten te zijn van een ruim verspreide interesse.

In de laatste tien jaar voor de Brabantse Omwenteling gingen de gesprekken in de gegoede kringen te Brugge niet alleen over de politieke ontwikkeling en de maatregelen van Jozef II maar ook over de ontwikkeling van de medische wetenschap. Vulgariserende werken verschenen in Franse of Nederlandse vertaling zoals van de Britse dokter Antony Fothergill *Conseil pour les dames de quarante à cinquante ans*. Het tweedelige *Tissots en Bickers Raedgevingen voor de gezondheid van den gemeenen man* kreeg twee drukken. De arts Prosper Florisoone schreef dan weer originele studies over *Een nieuw geneesmiddel* en *Een gedenkwaardige consultatie*, een werkje in verband met het wettig vaderschap van iemand die een limiet-overschrijdende dood had gekend voorafgaandelijk aan de geboorte van een kind. Dokter en chirurgijn Jan van Dorp (1757-1803) publiceerde een *Essai sur la dysenterie* en Jean van Acker (1757-1845) over een "osteosarcoom". Al deze activiteiten wijzen op een voor Brugge ongewone medische belangstelling. Zij lijkt niet zonder een of andere vorm van genootschap mogelijk²⁹.

²⁹ I.J. DE MEYER, *Analectes médicaux ou recueil de faits qui ont rapport à l'art de guérir et qui se sont passés dans le ressort de la ville et du franc de Bruges*. Brugge, 1851, 2 dln. en *Origine des apothicaires de Bruges*, Brugge, 1842. passim. C.F.A. PIRON, *Algemeene Levensbeschryving der mannen en vrouwen van België die...eenen*

GENOOTSCHAPPEN VOOR GENEESKUNDE

Te Bergen in Henegouwen brachten de betwistingen rond de aanpassing van de farmacopee -de officiële lijst van de voorschriften voor de bereiding van geneesmiddelen- decennia lang dokters en apothekers samen in vrije groepen van belangstellenden. Dokter Roger Darquenne wijdde er een uitgebreid artikel aan. De stad, die geen collegium medicum bezat, had in de zeventiende eeuw vanuit Brussel een farmacopee voorgeschreven gekregen. In het midden van de achttiende eeuw voldeed die niet meer. Vier dokters van de stedelijke armen-dienst zetten zich aan het werk om een betere lijst op te stellen. Tot dat groepje hoorde de bekende dokter Nicolas Eloy (1714-1788). In 1754 werd deze lijst door de magistraat aan de bijeengeroepen dokters en apothekers voorgesteld en door hen aanvaard.

Maar zodra de tekst in druk verscheen -zij omvatte enkele honderden bladzijden- kwam er verzet. Een dokter schreef een virulente kritiek en liet die in Frankrijk te Maubeuge drukken. Een tweede volgde zijn voorbeeld. Beiden deden een beroep op nieuwe Britse farmaceutische bereidingen. De discussie deinde uit en zou vijftien jaar in beslag nemen. Zij was erg technisch. Natuurlijk verlangden ook de apothekers een woord mee te spreken. Uiteindelijk dienden zeventien van hen en vier artsen te Brussel een verzoek in om de oude farmacopee opnieuw voor te schrijven mits er een aantal veranderingen in aan te brengen.

De regering ging er in 1769 op in. Het deed de discussies in alle hevigheid opnieuw losbarsten. Farmaceutische bereidingen uit de omliggende landen werden ter tafel gelegd. Niet alleen wetenschappelijke en scheikundige aspecten kwamen ter sprake. Ook financiële en commerciële aangelegenheden werden naar aanleiding van de taxa of erelonen behandeld. Uiteindelijk werd de Henegouwse raadsfiscaal bij de zaak betrokken. De farmacopee beruiste immers op een beslissing van de overheid en had kracht van wet.

In 1784, na weer vijftien jaar besprekingen, diende een groep apothekers bij de Staten van Henegouwen een omstandig verzoek in. Zij vroegen hen een provinciaal laboratorium en een productiecentrum voor geneesmiddelen te mogen opzetten. Bepaalde producten uit Holland en Frankrijk voldeden immers niet meer. Ernaast moest een school voor farmacie gebouwd worden om de jongeren inzicht bij te brengen in *les principes de l'art* en *les raisons théoriques des meilleurs procédés*.

Toch was daarmee niet het laatste woord gezegd. Wanneer de voorstellen van de apothekers aan de dokters werden voorgelegd, eisten die dat voortaan het inspectieteam met grote regelmaat alle officinas zou bezoeken. Zo kwam men in 1786 tot een provinciale farmaceutische wetgeving, die door de Staten

naam hebben verworven. Mechelen, 1860, p. 474. E.I. CARLYLE, Samuel Foart Simmons (1750-1813), in *Dictionary of National Biography*, VIII, p. 259-260. J. PAYNE, Antony Fothergill (1732-1813). *Ibid.*, VII, p. 505-506. G. DE WAARD, Lambertus Bicker (1732-1801), in *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, I, p. 346-348. De uitgave van het Medisch Journael wordt niet vermeld in R. VAN EENOO, *De pers te Brugge. 1792-1914*. (Interuniversitair centrum voor hedendaagse geschiedenis. Bijdragen 20) Leuven-Parijs, 1961. Zij valt immers buiten het tijdsbestek en buiten het begrip pers.

aanvaard werd, maar wegens de troebele politieke omstandigheden nooit meer door de regering zou gehomologeerd worden.

De geleerde discussies leidden hier tot institutionele veranderingen. Men mag ook niet vergeten dat bepaalde deelnemers een internationale naam hadden en lid waren van Franse of Engels academies en er bekroond werden om hun publicaties, zoals de dokters Léopold Maury (1735-1826) en Jean Planchon (1734- 1781). Vooral Nicolas Eloy (1714-1688) werd bekend. De tweede uitgave van zijn *Dictionnaire historique de la médecine ancienne et moderne* (Bergen 1778, vier delen) kreeg zelfs een Italiaanse vertaling³⁰.

In het niet zo ver afgelegen Doornik kwamen ook mensen uit de medische en farmaceutische wereld af en toe samen. Sinds de annexatie bij Frankrijk onder Lodewijk XIV was men er gebonden aan de farmacopee van Rijsel. Nog in 1772 nam men er de vernieuwingen van deze lijst over. Of men op deze vergaderingen altijd en alleen sprak over kennis en wetenschap is niet duidelijk. Wel dat er ook over de taxa gepraat werd. In elk geval werden in 1784 de vergoedingen, die in 1779 waren voorgesteld, door de overheid aanvaard³¹.

Ook te Antwerpen, Brussel en Gent werd in de tweede helft van de achttiende eeuw druk buiten het institutionele kader vergaderd. Toch zouden deze besprekingen overal leiden tot aanpassing van de oude instituties.

Te Antwerpen ging het om de vooruitgang van de medische en farmaceutische wetenschappen. Het leidde in 1786 tot een reorganisatie en verbetering van de opleiding van de chirurgijns, een aanpassing van de farmacopee en een betere bediening van het Sint-Elisabethgasthuis. Men besliste tevens het werk van jonge chirurgijns te bekronen. Dokter Broeckx heeft er weleer een belangrijk deel van zijn studie over het Collegium Medicum van de stad aan besteed³².

In Brussel liepen de gesprekken over het al dan niet aanhouden van de oude organisatie van de barbiers-chirurgijns en de opening van een College voor Chirurgie zoals in Parijs. Waren de heelmeeesters echte artsen en waren zij de primitieve kennissen ontgroeid? Het was een discussie zonder einde. Men kwam er niet mee klaar voor de Brabantse Omwenteling. Dokter O. Muls heeft er een

³⁰ GR 1224 A: Note sur les apoticaire de ville de Mons. 1225: *Observations du médecin Eloy*. 1227 B: Mémoire sur la police de la pharmacie. Codex medicamentarius ad usum officinarum Hannoniae. R. DARQUENNE, Remous autour de la pharmacopée montoise (1755), in *Mémoires et publications de la société des sciences, arts et lettres du Hainaut*, 92, 1981-1982, p. 169-201 en verder IDEM, *Médecins et chirurgiens*, p. 139-176. IDEM, *Médecine et société. Ecrits et objets médicaux dans les collections hainuyères du 16e au 20e siècle*. Morlanwelz, 1987. R. WELLENS, La littérature médicale à Mons au XVIIIe et XVIIIe siècles, in *Mémoires et publications de la société des sciences, arts et lettres du Hainaut*, 88, 1977, p. 37-49.

³¹ L.J. VAN DE WIELE, *Geschiedenis van de farmacie in België*. Beveren, 1981, p. 208.

³² J. BROECKX, *o.c.*, 269-298. W.J. STEVENS, Notice historique sur l'école de chirurgie d'Anvers. Overdruk van *Annales de la société de médecine d'Anvers*. Antwerpen, 1850.

bepaalde studie aan gewijd³³.

In Gent moet men na de afwijzing van het verzoek van 1776 stiekem verder vergaderd hebben. Uit de besprekingen groeide de organisatie van een moderne opleiding voor vroedvrouwen, die heel het huidige Oost-Vlaanderen bereikte en kon rekenen op de hulp van de regionale en plaatselijke besturen. De chirurgijn J.B. Jacobs was er grote promotor van en wijdde er een aantal publicaties aan. Door dokter C. van Brabant en apotheker J.B. Coppens, twee andere initiatiefnemers van 1776, werd een nieuwe farmacopee voorbereid. Zij vonden de nieuwe scheikundige ingrediënten belangrijk. Op 27 augustus 1786 kregen zij een gunstig attest van de Leuvense medische faculteit, al vond die dat sommige *medicamina composita* best uit de lijst zouden verwijderd worden. Het werd daarna door de raadsfiscaal van Vlaanderen gehomologeerd en door de stad gepubliceerd. Het document werd later door apotheker P. van Baveghem (1758-1835) bekritiseerd, iets wat na 1750 zo wat overal voor kwam³⁴.

6. Realisaties na de annexatie bij Frankrijk (1795)

Na de vestiging van het Franse gezag in ons land zouden er geleerde genootschappen als paddestoelen uit de grond opschieten: 'n twintigtal in nog geen tien jaar tijd! Het lijkt te wijzen op een vroegere ambitie, die nu ruimte kreeg. Zij werden vooral gesticht nadat de definitieve aanhechting bij Frankrijk beklonken was en een terugkeer van de Habsburgs uitgesloten. Alleen al te Brussel richtte men er tussen 1795 en 1802 zes op: een explosie van initiatieven en een weelde van interesses! Alle andere steden volgden. Er is plots geen sprake meer van de Zuidelijke Nederlanden als een wetenschappelijk achterlijk gewest.

Volgens de officiële historicus van de Theresiaanse Academie E. Mailly was alles een gevolg van *le grand vide*, die te Brussel door de verdwijning van de officiële academie was ontstaan. Veel academici waren echter gevlucht. Wel heeft men enkele van hen bij wijze van erkenning voor hun verdiensten erelid gemaakt in een of ander genootschap.

³³ G. MULS, Création des écoles de chirurgie à Bruxelles, in *Recueil de mémoires de l'académie royale de médecine de Belgique*, 23, 1924, p. 47-64. M. VAN ROY, *De organisatie van de medische sector te Brussel*, Licentiaatsverhandeling V.U.B., 1988, p. 215, 261-262.

³⁴ GR 1226 A: Attest van decaan van Leempoel 27 augustus 1786. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas Autrichiens 1700-1794*, XV, Brussel, 1942, p. 239-259. De achterdocht van de overheid betreffende samenkomsten van meer ontwikkelden -ook buiten die van geleerde genootschappen- komt nog tot uiting in de meticuleuse wetgeving betreffende de vrijmetselaarsloges: *Ibid.*, XII, 1910, p. 463-464 en 530. Verder A. VAN DER EEKEN, *De uitbouw van de medische sector te Gent in de achttiende eeuw*. Licentiaatsverhandeling RUG, 1984, p. 141-148 en I. VAN GERMEERSCH, *Studie over de sociaal-financiële status der beoefenaars van de geneeskundige professie te Gent in de achttiende eeuw aan de hand van een analyse van de staten van goed*. Licentiaatsverhandeling RUG, 1997, p. 103-132. Over apotheker P. Van Baveghem: L. VANDEWIELE, Van Baveghem P., in *NBW*, II, p. 35-36.

Eigenlijk is de vraag naar geleerde genootschappen te Brussel nooit afwezig geweest. Al twintig jaar voordien, vanaf 1775, vroegen niet privé-personen maar de stadsmagistraat aan de regering toelating om een hogeschool voor chirurgie te mogen openen naar het voorbeeld van Parijs en daaraan een academie te verbinden. Telkens weer had de regering de beide verzoeken afgewezen³⁵.

Daarbij komt het stichten van nieuwe geleerde genootschappen niet alleen voor in de Brabantse hoofdstad maar ook in andere steden, ofschoon daar nooit een officiële academie bestaan had. Ook dat wijst er op dat de nood niet zo maar afhankelijk was van het verdwijnen van de Brusselse instelling, maar dat men voortaan in vrijheid mocht ontplooiën wat voordien in de clandestiniteit tot ontwikkeling moest komen.

Te Antwerpen drukte voorzitter Pieter Kok -hij was in 1788-1789 door Jozef II tot professor aan de naar Brussel overgebrachte medische faculteit benoemd- zich op de openingssessie van het *Genootschap ter Bevordering van de Geneesen Heelkunde* zich zo uit: "Aan Uwe ieverzucht wordt thans gelegenheid gegeven....Gij had regt van het gemis te betreuen van zo een voordelig genootschap. De heelkunde, de uitwendige geneeskunst, die lijfeigene zuster van de inwendige, weende en weende dikwijls als zij haare weinige voorдерingen bijzonder hier ten lande beschouwde. Zij had dan reden om te zuchten naar iets dat haar moest opbeuren en verheffen... Nimmer had men durven hopen dat de wetgever aan de opbouw van deze prachtige plaats, van deze nuttige school, van dit leerzaam genootschap zoude meewerken". Het was een verholen maar toch duidelijke verwijzing naar het gebrek aan vrijheid onder het Oostenrijks gezag door iemand die door dat regime bevoordeeld geweest was en tot Jozefistische professor benoemd³⁶.

Onder de Franse republiek kon de wetenschappelijke belangstelling gelukkig al vlug opbloeien en kregen de initiatieven zelfs de steun van een overheid, die in het eigen land aanvankelijk alle academies had afgeschaft.

Zo vanaf het begin die genootschappen prijsvragen uitschreven en lezingen publiceerden, kwamen tijdschriften veelal pas na enkele jaren tot stand. Zij vroegen immers een lange voorbereiding en een volgehouden inspanning. Zo verscheen pas in 1802 de *Journal de chimie et de physique*, die onder leiding van de apotheker-geneesheer J.B. van Mons (1765-1842) stond. Hij hield stand tot 1814. In Gent kreeg men in 1805-1813 de *Annales de littérature médicale étrangère*.

³⁵ M. VAN ROY, o.c., p. 134-143.

³⁶ E. MAILLY, *Etudes pour servir à l'histoire de la culture intellectuelle à Bruxelles pendant la réunion de la Belgique à la France*. (Mémoires couronnés et autres mémoires de l'Académie royale. Coll. in 8°, dl. 40) Brussel, 1887. Zie ook *Het culturele leven in onze provincies onder het Frans bewind*. Brussel, 1989. C. SORGELOOS, *De wetenschappen, in België onder het Frans Bewind 1792-1815*. Brussel, 1993, p. 301-321. G. VAN DE VIJVER & J. REISS (ed.), *Les savants et la politique à la fin du XVIIIe siècle*. Brussel, 1991.

GENOOTSCHAPPEN VOOR GENEESKUNDE

Wij brengen hier alleen een lijstje van genootschappen, die in enkele steden gesticht zijn. Ofschoon onvolledig is zij toch indrukwekkend.

Te Brussel werden tussen 1795 en 1802 gesticht:

- De *Société d'histoire naturelle* (1795-1798). De openingszitting had op 23 juli 1795 plaats in aanwezigheid van vertegenwoordigers van de Franse bezetters. Het land was toen nog niet overgedragen aan de republiek.
- De *Société de médecine, chirurgie et pharmacie de Bruxelles - Aegrotantibus* werd in hetzelfde jaar gesticht na de annexatie bij Frankrijk. Het bleef met ups en downs bestaan tot 1814. Het genootschap was aanvankelijk van plan een *Journal de l'art de guérir* uit te geven en hiervan ook een Nederlandse vertaling uit te brengen. Er kwam echter niets van in huis.
- De *Société libre des sciences, des arts, d'agriculture et de commerce* werd op voorstel van de Franse overheid in 1799 opgericht. Zij omvatte drie klassen en ook een medische afdeling. Zij lijkt alleen maar een bestaan op papier gekend te hebben en haar openingszitting niet overleefd te hebben.
- De *Société de littérature de Bruxelles* ging in 1800 van start en bestond tot 1823. Zij gaf aan publicaties 20 boekdelen uit en werd door koning Willem I tegengewerkt omdat zij alleen de Franse cultuur wilde bevorderen.
- De *Société d'émulation des sciences physiques, chimiques et naturelles*, die ook in 1800 werd opgericht, eiste van elk lid dat hij om het half jaar een studie zou indienen. Dat ritme kon niet volgehouden worden, maar getuigt wel van een grote geestdrift.
- De *Société de jurisprudence* werd in 1802 een geleerd genootschap. Zij was al vanaf 1799 voorbereid. Zij trok vooral juristen aan.

Met de val van Napoleon verdween op een verrassende wijze alles wat in de hoofdstad van het Dijledepartement nog bestond buiten de literaire vereniging, die pas onder Willem I werd opgeheven. Na 1815 zouden nieuwe genootschappen ontstaan. De Theresiaanse Academie werd terug opgericht.

Ook te Antwerpen werden geleerde genootschappen opgericht. De voornaamste was het *Genootschap ter bevordering van de genees- en heilkunde te Antwerpen "Occidit qui non servat"*. Zij werd in 1796 gesticht, vergaderde om de veertien dagen en gaf drie delen verhandelingen uit. In één jaar tijd kreeg zij 79 corresponderende leden, waaronder bekende wetenschappers als J.B. van Mons, J. Kluyskens, en de arts P. van Baveghem. In 1801 moest zij fusioneren met de *Société d'émulation*, omdat zij haar zittingen niet in het Frans wilde houden. In 1806 werd zij opnieuw opgericht als *Societas medico-latina*: men zou alle besprekingen in het Latijn houden: dat mocht wel! In 1811 hield zij op te bestaan. In 1798 werd met steun van de overheid de *Société libre d'agriculture* gesticht. Zij paste helemaal in het kader van de belangstelling voor de landbouw, die door het Franse bestuur aangemoedigd werd.

Vanaf 1799 bezat de stad een *Société d'émulation*. Zij kreeg de steun van prefect d'Herbouville en had belangstelling voor kunsten en wetenschappen. Na zijn vertrek viel de activiteit stil. In 1800-1813 was er nog de *Société des amateurs de musique* voor studie, discussies en audities. In 1813 ging de oude *Konstmaetschappij* opnieuw van start als *Société pour l'encouragement des beaux arts*.

Ook elders komt men geleerde genootschappen tegen. Te Gent was er in 1796-1797 een *Société médicale de Gand* tot stand gekomen. Ruzie onder de leden leidde echter al vlug tot ontbinding. Zij werd drie jaar later opnieuw opgericht. Er kwam ook een *Société d'agriculture et de botanique* tot leven met wetenschappelijke en organisatorische bekommernissen. In elk geval bloeide ook te Gent het geleerd genootschapsleven zoals elders. J. Neve wijdde een heel hoofdstuk aan de *Sociétés intellectuelles* in zijn boek *Gand sous la domination française*³⁷.

Te Bergen en te Doornik richtte men analoge *sociétés* op soms -zoals in de hoofdstad van het departement te Jemappes- onder de ietwat verrassende titel *Société philomatique* om de literaire en patriottische bedoelingen uit te drukken. Zelfs het verre Luxemburg kreeg in 1799 een *Commission* voor landbouw, handel en kunsten, die in 1801 werd omvormd tot een meer vrije *Société libre pour l'agriculture, le commerce et les arts* met 20 leden en 31 corresponderende leden. In 1806 richtte zij in elke arrondissement een regionale afdeling op.

Besluit

De aanvraag door de initiatiefnemers van het ernstig opgezette Gentse project om onder de zinspreuk *Nobis et aliis* een geleerd genootschap te starten is wellicht een testcase geweest. De weigering van de Brusselse instanties om de vereniging als zodanig te erkennen moet al vlug de medische wereld, die het meest in beweging was, en andere suppoosten van *la république des lettres* bereikt hebben. Er komen, voor zover bekend, geen andere aanvragen meer naar voor om een zuivere vorm van geleerd genootschap te mogen opzetten. Wel probeerde men nog eens met een gemengde vorm, ook zonder resultaat. De rush naar buitenlandse genootschappen is wellicht een gevolg van dit afremmen in het binnenland geweest. Daar ligt wellicht een schaduwzijde van de oprichting van de Theresiaanse Academie 225 jaar geleden.

Men moet ook voorzichtiger zijn met de uitspraken over *Le peu de savants qui résidaient en Belgique* en de bewering "Het is een feit dat in die tijd de geschiedenis van de kunsten, wetenschappen en letteren samenloopt met die van de Academie"³⁸. De rijke verzameling medische studies, die te Brugge in de jaren tachtig van de pers kwam, en de publicaties van een figuur als de Bergense dokter Nicolas Eloy, die in het buitenland zo veel weerklank vonden en niet via de Academie tot stand kwamen, zet aan tot nuancering.

Het lijkt dus wel duidelijk dat zowel aan samenwerkende groepen in de privé-sector als aan de universiteit onderzoek en interesse voor nieuwe vondsten en proefnemingen ontzegd werden. Nochtans was de medische faculteit van

³⁷ J. NEVE, *Gand sous la domination française 1792-1814*. Gent, 1927, p. 224-241, vooral p. 238-241.

³⁸ A. QUETELET, Premier siècle de l'Académie royale de Belgique, in *Histoire des sciences, des lettres et des beaux arts en Belgique (1772-1872)*. Brussel, 1879, p. 12. M.A. NAUWELAERTS, *De geleerden*, in *Flandria Nostra*, III, Brussel, 1959, p. 287.

GENOOTSCHAPPEN VOOR GENEESKUNDE

Leuven met haar onderzoek geen concurrent van de Academie, want de regering was weleer niet ingegaan op het verzoek van Needham om een klasse van geneeskunde uit te bouwen. Van de voorstellen van de faculteit werd alleen aanvaard dat studenten chirurgie, farmacie en obstetrica voortaan een universitaire vorming moesten krijgen. De Jozefinische ordonnantie van 30 september 1788 zou dat zo vastleggen³⁹. Ook de opinie dat de hele Leuvense universiteit achterlijk was en zich conservatief opstelde moet dus herzien worden.

Soms stelt men zich de vraag of het land niet slachtoffer geweest is van een gewiekste voorlichting vanwege de regering betreffende een politiek, die haar verdiensten had maar een aantal talentvolle figuren geen keus in vrijheid gunde en eindigde in een aantal mislukkingen zoals die van de hervorming van de universiteit, van de theologische scholing, van de normaalscholen en van de veeartsenopleiding. In elk geval kan de bewering dat de Zuidelijke Nederlanden in de tweede helft van de achttiende eeuw op wetenschappelijk gebied achtergebleven zijn en niettegenstaande het gunstige economische klimaat geen belangstelling hadden voor onderzoek en wetenschappelijke vooruitgang niet zo maar waar gemaakt worden.

BIJLAGEN

I. Projet de règlement pour la société de médecine en la ville de Gand

1. *La société sera composée de médecins, d'apothicaires et de chirurgiens résidant dans la ville de Gand sans que le nombre en soit limité et elle pourra se choisir quelques membres non résidants.*
2. *Les médecins formeront la première classe de la société, les apothicaires la seconde et les chirurgiens la troisième.*
3. *La société élira tous les deux ans à la pluralité des voix un président, un ou plusieurs directeurs, un trésorier et un secrétaire. Les autres membres auront rang et séance chacun dans la classe selon l'ancienneté de leur réception dans la société.*
4. *La société s'assemblera le premier jour ouvrier de chaque mois à dix heures du matin et les séances seront au moins de deux heures.*
5. *Si le bien-être de la société exige qu'on s'assemble extraordinairement, le président en fera avertir les membres et désignera le jour et l'heure de l'assemblée.*
6. *Personne ne pourra être admis membre de la société, soit comme résidant, soit comme externe, s'il n'a les deux tiers des voix des membres présents le jour de l'élection.*
7. *Les associés seront assidus à tous les jours d'assemblée et celui qui s'absentera sans excuse légitime payera au trésorier un florin d'amende.*

³⁹ *Recueil des ordonnances des Pays-Bas Autrichiens 1700-1794*. XIII, Brussel, 1914, p. 204-206.

PIET LENDERS

8. *La société veillera exactement à ce que dans les occasions où quelques membres seront d'opinions différentes ils n'emploient aucun terme de mépris ni d'aigreur l'un contre l'autre soit dans leurs discours, soit dans leurs écrits.*
9. *La société chargera quelqu'un de ses membres de lire les ouvrages importants de médecine, pharmacie, chimie, physique ou chirurgie qui paraîtront et celui qu'elle aura chargé de cette lecture en fera son rapport à la société sans en faire la critique en marquant seulement s'il y a des vues dont on puisse profiter.*
10. *La société réitérera les expériences de considération, qui lui seront communiquées, et marquera dans ses registres la conformité ou la différence des siennes à celles dont il est question.*
11. *Chaque membre sera tenu de fournir annuellement un mémoire à la société et de le laisser entre les mains du secrétaire.*
12. *Ce mémoire traitera uniquement l'anatomie, la médecine, pharmacie, chimie et chirurgie.*
13. *Les membres, soit résidants ou non, fourniront à la société des cas tirés de leur propre pratique et dénués de tous systèmes et raisonnements. Ils ne décriront que ce que la nature leur aura simplement démontré et les remèdes qu'ils auront administrés y ajoutant, s'il est possible, l'inspection du cadavre.*
14. *Ceux des membres qui négligeront de fournir leur mémoire endéans l'an payeront au trésorier quarante-quatre florins d'amende pour subvenir aux frais de la société.*
15. *Les membres auront la faculté d'écrire en latin, français et flamand.*
16. *Le secrétaire aura la faculté de corriger l'orthographe et même la phrase du mémoire fourni sans rien changer cependant au fond du discours ou observation.*
17. *Tous les mémoires, observations et cas communiqués à la société qui seront jugés dignes d'impression, seront annuellement imprimés en flamand aux dépens de la société et, si le cas le demande, on y ajoutera des planches.*
18. *On donnera à la fin de chaque volume une courte exposition des progrès et découvertes faites dans l'anatomie, médecine, pharmacie, chimie et chirurgie en quelque endroit qu'ils paraissent. On y ajoutera une liste de livres d'anatomie, médecine, pharmacie, chimie et chirurgie publiés pendant le cours de l'année et de ceux qui sont proposés ou promis.*
19. *La société choisira pour imprimer ses mémoires tel imprimeur admis qu'elle trouvera convenir, suppliant Sa Majesté qu'Elle daigne l'agréer et l'octroyer à ce exclusivement.*
20. *Pour subvenir aux frais que la société sera dans le cas de faire pour l'impression des mémoires, observations etc., soit pour se procurer une collection de livres, soit pour d'autres besoins chaque membre résidant payera annuellement six florins ou une fois nonante florins.*
21. *La société examinera les ouvrages que les associés se proposeront de faire imprimer. Elle n'y donnera son approbation qu'après une lecture entière*

GENOOTSCHAPPEN VOOR GENEESKUNDE

faite dans les assemblées ou du moins qu'après un examen et rapport fait par ceux que la société aura commis à cet examen. Et nul des associés ne pourra mettre aux ouvrages qu'il fait imprimer le titre d'associé, s'ils n'ont été ainsi approuvés par la société.

22. *Toutes les délibérations, lorsqu'il s'agira d'élection ou d'affaires concernant la société, se feront par scrutin.*
23. *Le président et les directeurs seront au haut bout de la table, ensuite les associés selon leur rang et ancienneté dans la société.*
24. *Le président sera très attentif à ce que le bon ordre soit fidèlement observé dans chaque assemblée et dans ce qui concerne la société.*
25. *Dans toutes assemblées il fera délibérer sur les différentes matières, prendra les avis des associés selon l'ordre de leur séance et prononcera les résolutions.*
26. *En l'absence du président le premier directeur occupera sa place.*
27. *Le secrétaire sera exact à recueillir en substance tout ce qui aura été proposé, agité, examiné et résolu dans la société, à l'écrire dans son registre par rapport à chaque jour d'assemblée et il signera tous les actes qui en seront délivrés, soit à ceux de la société soit à d'autres qui auront intérêt d'en avoir. En son absence le second directeur prendra sa place.*
28. *Les registres, titres et papiers concernant la société demeureront entre les mains du secrétaire. Il en sera dressé un inventaire par le président et tous les ans le président le recolera et augmentera de ce qui se trouvera y avoir été ajouté durant toute l'année.*
29. *Le trésorier aura en sa garde les livres, meubles, instruments et machines appartenant à la société desquels le secrétaire dressera un inventaire signé du président et de lui, secrétaire, lequel ils recoleront et augmenteront tous les ans de ce qui aura été ajouté durant toute l'année.*
30. *Le trésorier recevra l'argent appartenant à la société, fera le paiement de ce qui sera dû par la société sur l'ordonnance signée du président et du secrétaire et rendra tous les ans un compte exact aux associés de sa recette et débours.*
31. *Si la société par la suite du temps parvient à faire un petit fonds, soit livres, meubles, instruments, machines ou argent, il restera en propriété à la société, même jusque là que si le fonds est trouvé suffisant, la société pourra employer une certaine somme à fonder un ou plusieurs prix pour ceux qui au jugement de la société auront fourni le meilleur mémoire sur les questions proposées par la dite société.*
32. *Si par le malheur des temps ou autres circonstances non prévues, la société se trouva quelque temps dans l'impossibilité de tenir régulièrement ses assemblées, les dits meubles, instruments etc. resteront à ceux qui relèveront de la société.*
33. *La société prendra pour emblème une ruche et pour devise Nobis et aliis.*

(GR 1226 A)

PIET LENDERS

II. Vorstelijk decreet van 2 december 1776 aan de raadsfiscaal van Vlaanderen, J.F.X. Dierickx (1), met beslissing betreffende de Gentse Société littéraire en richtlijnen voor de eventuele werking.

L'Impératrice-Reine etc.

Sur le compte qui nous été rendu de votre avis sur la requête de Jacques Louis van Cutsem, Pierre Corneille de Brabant et consorts Nous vous faisons la présente pour vous dire que nous ne trouvons point convenable de revêtir de Notre autorité la société que les suppliants veulent établir et dont l'utilité est douteuse et Notre Intention est que vous vous borniez à leur déclarer que rien n'empêche qu'ils ne forment une société entre eux pour remplir le but qu'ils se proposent. Mais comme il ne peut qu'être intéressant que cet essai eut du succès Nous vous chargeons de leur suggérer comme de vous même les observations suivantes, que le docteur de Louvain van Rossum a faites sur leur requête et sur le projet de règlement qui y était joint.

1° La considération des causes externes ainsi que la disposition particulière de chaque malade pourrait faire un des objets des observations qu'ils se proposent de faire.

2° La physique expérimentale relative à la médecine pourrait aussi devoir faire un objet de leurs études.

3° Si les observations qu'ils se proposent de publier l'étaient en latin ou en français, elles seraient d'une utilité plus étendue qu'elles ne peuvent être dans la langue flamande, qui est moins universellement entendue.

Nous vous chargeons au surplus de faire entrevoir de vive voix aux suppliants -et toujours comme de vous même- que ce ne serait que pour autant que leur société aurait du succès et prendrait une consistance susceptible de solidité, qu'il pourrait être question de quelque disposition positive de la part du gouvernement sur leur demande.

Finalemt Nous vous ordonnons de Nous rendre compte au bout de deux ans des progrès de cette société en cas qu'elle s'établisse.

A tant etc.

Bruxelles le 2 décembre 1776.

Au Conseiller Fiscal de Flandre.

Getekend: P. Maria. Geparafeerd: Ne(ny).

(GR 1224 B)

(1) Raadsfiscaal ridder J.F.X. Dierickx (1721-1798) werd in 1781 voorzitter van de Raad van Vlaanderen. Hij had volgens de normale procedure het onderzoek te Gent geleid en werd belast met de kennisgeving van de beslissing. Zie O. DE KERCHOVE DE DENTERGHEM, J.F.X. Dierickx, in *BN VI*, p. 57-58.

GENOOTSCHAPPEN VOOR GENEESKUNDE

III. Verzoek van de medische faculteit van Leuven aan de regering in het "Projet de règlement général sur l'exercice des différentes parties de la médecine dans les Pays-Bas de la domination de Sa Majesté l'Empereur et Roi".

Que dans toutes les villes, bourgs etc., ou il y aura trois médecins établis, il conviendrait d'ordonner que ceux-ci devraient s' assembler au moins une fois par mois et conférer ensemble sur les cas qu'ils auront rencontrés, soit en particulier, soit en consulte etc. et s'y communiquer mutuellement leurs observations. Et ils seront obligés de rendre compte à l'étroite faculté de médecine (1) au moins une fois par an des cas -et des observations les plus particulières et intéressantes- qu'ils auront discutés pendant l'année.

(1) De *étroite faculté* of *stricta facultas* was een faculteitsraad die uit de groep lesgevende professoren was samengesteld met uitsluiting van de *doctores non legentes*.

(GR 1226 A)

DE POLITIEKE EVOLUTIE ONDER HET DIRECTOIRE (1795-1799) EN DE IMPACT OP DE GENTSE SITUATIE

Luc François
Vakgroep Nieuwste Geschiedenis
Universiteit Gent

Met het *Verdrag van Campo Formio*, afgesloten in oktober 1797, erkende de Oostenrijkse keizer, in ruil voor compensatie in Italië, staatsrechtelijk de annexatie van de Zuidelijke Nederlanden door Frankrijk. Voor het interne politieke front in de Zuidelijke Nederlanden zelf betekende Campo Formio echter niet zoveel. Niet alleen lag de inhoud van het verdrag al vast sinds de met succes afgeronde besprekingen van *Leoben* in april 1797, maar de facto werden de Oostenrijkse Nederlanden, het Prinsbisdom Luik en de kleinere, eertijds onafhankelijke gebieden in de Zuidelijke Nederlanden sinds de zomer van 1794 vanuit Parijs bestuurd. Toen het verdrag werd ondertekend was het Directoire al twee jaar aan de macht (vanaf oktober 1795) en zo zou het ook nog twee jaar blijven (tot november 1799). Toch kan niet worden gezegd dat het politiek windstil was in die periode: het Directoire zat van meetaf aan geklemd tussen *revolutie* en *restauratie* en - voor wat de Zuidelijke Nederlanden betreft - had het ook af te rekenen met een probleem van politieke geloofwaardigheid. Als 'vreemd' bestuur kampte het met een grote, maar wisselende mate van aanvaarding door het politiek geïnteresseerde gedeelte van de bevolking. Bovendien heeft het Directoire in de historiografie nog een andere tegenstander gevonden: het beeld van het Directoire als een corrupt regime, dat niet meer was dan een overgangsregime tussen de *revolutie* en *la Robespierre* en de *restauratie à la Bonaparte*, werd niet alleen vanaf de machtsovername door Bonaparte met grote gretigheid verspreid; het werd ook door de latere historici en publicisten nogal kritiekloos overgenomen. Het is de bedoeling om in deze bijdrage, vanuit het kader van de algemene evolutie, de politieke situatie in Gent in deze periode van naderbij te bekijken. Op die manier kan het Directoire op zijn concrete daden worden beoordeeld en kan de beeldvorming omtrent dit regime wellicht wat worden bijgesteld.

De instellingen en het beleid van het Directoire kunnen pas worden begrepen, wanneer deze worden geïnterpreteerd vanuit de evolutie die in 1789 op gang was gekomen¹. De jaren tussen 1789 en 1794 kunnen - voor wat betreft het politieke

¹ Voor de overvloedige literatuur over de Franse Tijd in de Zuidelijke Nederlanden, verwijzen we naar: C. BRUNEEL, *Des Révolutions à Waterloo. Bibliographie sélective d'histoire de Belgique (1789-1815)*, Brussel, 1989 (Archief- en Bibliotheekwezen in België, extranummer 36) en naar R. VANEENOO, 'Bibliographie de l'Histoire de Belgique - Bibliografie van de Geschiedenis van België', in: *Revue belge de Philologie et d'Histoire - Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, jaarlijks.

LUC FRANÇOIS

leven in Frankrijk zelf - best als een periode van toenemende radicalisering worden omschreven². De 'Assemblée Constituante' baseerde haar beleid op de verklaring van de rechten van de mens en kondigde de nationale soevereiniteit af, evenals de scheiding van de machten en de gelijkheid van alle burgers. Het koningschap bleef echter bestaan, zij het dat de vorst veel minder macht behield. Vanaf oktober 1791, met de afkondiging van een eerste grondwet, begon het tijdperk van de 'Assemblée Législative'. Typerend voor dit kortstondige regime was dat de koning als hoofd van de uitvoerende macht gehandhaafd werd en dat de wetgevende macht in handen gegeven werd van één kamer. De opeenvolgende militaire nederlagen van de aan de macht zijnde gematigde *Girondijnen* tegen Pruisen en Oostenrijk; de geruchten over een staatsgreep van het leger en het - volgens de nieuwe machthebbers overmatig - gebruik van de koning van zijn vetorecht, lokten in augustus 1792 een volksoptocht uit, die resulteerde in de bijeenroeping van de 'Nationale Conventie'. Dit nieuwe wetgevende orgaan kreeg enkel als opdracht een grondwet samen te stellen: het regeerde echter, zonder enige vorm van uitvoerende macht, gedurende drie jaar. Diverse parlementaire comités waren bevoegd voor de uitvoering van de genomen beslissingen, maar uiteindelijk trok het *Comité du Salut Public*, met daarin Robespierre als centrale figuur, alle macht naar zich toe. Eén van de redenen waarom deze radicale *Montagnards* erin slaagden de macht over te nemen had dus te maken met de internationale militaire situatie; een andere reden was de ontreding van het economisch leven. Door een radicale politiek te voeren hoopten de *Montagnards* het tij op binnenlands en op buitenlands vlak te keren. De wet op het maximum plafonneerde prijzen en lonen; het binnenlands verzet van royalisten en *Girondijnen* werd hardhandig aangepakt en de cultus van de rede moest, als officiële godsdienst, een vervangmiddel zijn voor de katholieke godsdienst, waarvan de beleving voortaan als een privé-aangelegenheid werd beschouwd. Op militair vlak boekten de *Montagnards* succes door de invoering van de dienstplicht, door het afstemmen van de economische productie op de behoeften van het leger en door politieke en ideologische controle over het leger, dat daardoor zijn politieke ambities kon opbergen. Toen bleek dat deze politiek succesrijk was, werden meteen de scherpe kanten ervan overbodig: vooral het verzet tegen de steeds heviger wordende *Terreur* (vonnissen werden uitgesproken zonder dat er getuigen werden gehoord en zonder dat de beklagden zich konden verdedigen of beroep aantekenen), leidde tot de val van Robespierre op 27 juli 1794. De nieuwe machthebbers, *Thermidorianen* genoemd, behoorden tot het brede politieke centrum. De nieuwe grondwet werd door de Conventie goedgekeurd in augustus 1795, bij referendum aanvaard in september 1795 en leidde tot de start van het *Directoire* met ingang van 1 oktober 1795³.

² L. FRANÇOIS, 'Politieke geschiedenis van de Franse Tijd en van de periode van het Verenigd Koninkrijk', in: J. ART, *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?*, Gent, Stichting Mens en Cultuur, 1996, pp. 161-162, 174-183.

³ A. SOBOUL, *De Franse Revolutie, deel 2, 1793-1799*, Amsterdam, Van Gennep, 1973, pp. 129 sv.

HET DIRECTOIRE IN GENT (1795-99)

De zogenoemde Grondwet van het jaar III voorzag opnieuw in de scheiding van de machten; er werd weer een tweekamerstelsel ingevoerd (de *Raad der Ouden* en de *Raad der Vijfhonderd*) en de verkiezingen verliepen volgens een getrapt (de kiezer wees de kiesmannen aan, die de vertegenwoordigers verkozen) cijnskiesstelsel (het stemrecht was voorbehouden voor de begoeden, die een zeker bedrag aan belastingen betaalden). De uitvoerende macht kwam in handen van vijf Directeurs, waarvan één om het jaar aftrad en waarbij om de drie maanden een ander voorzitter was. De regering bestond uit ministers die geen macht hadden over de Raden; de rechterlijke macht werd toevertrouwd aan verkozen rechters. Op alle niveaus werd gestreefd naar een evenwicht tussen de benoemde en de verkozen machten: bij elk college van verkozen bestuurders stond een *Commissaire du Directoire Exécutif*, die op de correcte naleving van de besluiten van Parijs toezicht moest houden. In de Zuidelijke Nederlanden werden vanaf het voorjaar van 1797 jaarlijks verkiezingen georganiseerd. Telkens was één derde van de leden uittredend en herkiesbaar⁴.

Het Directoire startte onder een slecht gesternte. Het wilde een burgerlijke en gematigde republiek invoeren: de gehele grondwet van het jaar III was in die geest opgesteld, maar uit vrees voor herstel van de monarchie werd een gedeelte van de burgerij van deelname aan het politieke leven uitgesloten. De maatschappelijke basis van het Directoire was daardoor te smal om behoorlijk te kunnen functioneren. De eerste Raden werden bovendien voor tweederden bevolkt met leden van de voormalige Conventie: de thermidorische geest waarde dan ook nog rond bij de start van het Directoire, dat maar niet los kon komen van de erfenis van het verleden. Doordat de oogst van 1795 behoorlijk was tegengevallen en de winter van 1795-1796 ongemeen hard was, was het beginnende Directoire, uit vrees voor hongeropstanden, wel verplicht een rechts beleid voeren. Doordat het de linkse opinie probeerde monddood te maken, lokte het samenzweringen zoals die van Babeuf met *la conspiration des égaux*. De anti-Jacobijnse repressie maakte van de weeromstuit een royalistische come back vrij realistisch. Op politiek vlak zat het Directoire in zijn centrumpositie gekneld: welke richting het ook uitkeek, het maakte meteen de 'demonen' aan de andere zijde wakker. Een coalitie tussen het Directoire en het leger was voor het regime bijgevolg een noodzakelijke voorwaarde om te kunnen overleven⁵.

De verkiezingen van het jaar V (voorjaar 1797) resulteerden in een overwinning van de royalisten. De meerderheid in de Raden was bijgevolg niet deze van het

⁴ P. LENDERS, 'De aanhechting bij Frankrijk en de overgang naar het moderne regime', in: H. HASQUIN, *België onder het Frans Bewind, 1792-1815*, Brussel, Gemeentekrediet van België, 1992, pp. 75-97.

⁵ A. SOBOUL, *op. cit.*, pp. 406-468; H. VAN DE VOORDE, 'De Franse Revolutie en onze gewesten. Een chronologisch verhaal. Een poging tot duiding', in: H. VAN DE VOORDE, e.a., *Bastille, Boerenkrijg en Tricolore. De Franse Revolutie in de Zuidelijke Nederlanden*, Leuven, Davidsfonds, 1989, pp. 50-61.

Directoire. Het leger, dat een expansionistische politiek wilde voeren (Bonaparte in Italië), zag zijn zaak beter gediend door het Directoire dan door de Raden en liet in september 1797, door het instellen en het opvoeren van een grondwettelijk ongeoorloofde militaire druk op Parijs, een deel van het Directoire vervangen en een groot gedeelte van de verkiezingsuitslagen annuleren. Na deze 'fructidoriaanse' staatsgreep, als gevolg waarvan Raden en Directoire weer op dezelfde golflengte zaten, werd een harder beleid gevoerd tegen de clerus, de emigranten en de royalisten. De 'beloning' voor het leger was dat het zijn zin kreeg in Italië en bijgevolg het verdrag van Campo Formio met Oostenrijk kon doordrukken⁶.

Het zogenoemde 'tweede Directoire' (september 1797 - juni 1799) kon door een meer autoritair binnenlands bestuur een doeltreffender en vernieuwend beleid voeren. Wat al te zeer vereenvoudigend wordt dit door zijn tegenstanders als een nieuw schrikbewind omschreven. Een vergelijking met de jaren 1793-1794 loopt zeker mank: de regering had helemaal geen bevoegdheid over de raden, noch over de schatkist; van het buitenland ging geen wezenlijke dreiging uit en het binnenlands verzet was beperkt en versnipperd en had zeker niet het karakter van een dreigende contra-revolutie. Het beleid van het tweede Directoire op het vlak van repressie beperkte zich tot politieel optreden en tot het strikter toepassen dan voorheen van de bestaande wetgeving.

De verkiezingen van het jaar VI (voorjaar 1798) werden door de overheid goed in de hand gehouden. De kandidaten werden op hun politieke betrouwbaarheid gescreend en zodra de kiesverrichtingen anders dan voorzien dreigden te verlopen, werden er met overheidssteun dissidente kiesbijeenkomsten opgezet, waarvan de resultaten als de officiële werden erkend. Mocht het resultaat dan uiteindelijk toch nog tegenvallen, dan werd opnieuw naar het wapen van de ongeldigverklaring gegrepen. Deze aanpak leidde tot een grotere politieke stabiliteit, maar tot een kleinere participatiegraad vanwege de 'basis'. Het Directoire slaagde er die maanden echter in om een beleid op gang te trekken, dat later, zowel tijdens als na het Consulaat en het Keizerrijk, zou worden verdergezet. Het voorzag in een financiële hervorming: de tiërcering van de openbare schuld⁷, waardoor de overheid eindelijk wat uit het monetaire dal kon komen en een fiscale hervorming: de modern aandoende invoering van een stelsel van directe (patentbelasting, personele belasting, grondbelasting) en indirecte belastingen (o.a. op zout, tabak, het zegelrecht, ...).

⁶ J. GILISSEN, *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790*, Bruxelles, La Renaissance du Livre, 1958, pp. 40-42; J.R. SURATTEAU, 'Fonctionnaires et employés', in: *Annales historiques de la Révolution française*, XXX, 1958, 151, pp. 71-73; J. GODECHOT, *La vie quotidienne sous le Directoire*, Paris, Hachette, 1977, pp. 188-209.

⁷ De overheid erkende voortaan maar één derde meer van de bestaande openbare schuld, waardoor rente- en kapitaalsaflossingen draaglijker werden.

HET DIRECTOIRE IN GENT (1795-99)

De samenloop van een aantal omstandigheden zorgde er echter voor dat het Directoire, ondanks zijn blijkbaar krachtiger beleid, uiteindelijk toch ten onder zou gaan. De grondwettelijke beperking van de macht van Directoire en regering zorgde voor een grote en blijvende afhankelijkheid ten opzichte van de Raden. Doordat de samenstelling van deze laatste afhankelijk was van jaarlijkse verkiezingen, was een constant beleid op lange termijn bijzonder moeilijk te realiseren. Op economisch vlak had het regime met aanhoudende tegenslagen te kampen. Het was reeds vanuit een moeilijke positie gestart, terwijl de hierboven vermelde hervormingen, mede door de stijging van de totale belastingsdruk, een deflatoir effect veroorzaakten. De tendens naar lage prijzen en de hoge rente werd nog versterkt door de opeenvolgende overvloedige oogsten in 1796, 1797 en 1798. De bezittende klasse was dus niet gelukkig met het gevoerde beleid. Bovenop dit alles kwam nog de ommekeer op het internationale vlak: in de hoop beter militair weerstand te kunnen bieden, voerde het Directoire de conscriptie in en voerde het de druk op de publieke opinie op. Onwillige of onkundig geachte ambtenaren werden geschorst, regeringscommissarissen werden naar die gebieden gestuurd waar het beleid niet probleemloos werd toegepast en in de verkiezingen van het jaar VII (voorjaar 1799) werd het principe van scheurlijsten en dissidente verkiezingsbijeenvakkomsten opnieuw toegepast. Toen de royalisten, gesteund door voor hen gunstige berichten van het front, de wapens opnamen, stonden Raden en Directoire opnieuw tegenover elkaar. Het pleit werd in juni 1799 dit keer in het voordeel van de Raden beslecht: een gedeelte van het Directoire en de regering werden vervangen. Het 'derde Directoire' was maar een kort leven (juni - november 1799) beschoren: het regime kon slechts uit de politieke impasse raken door een terugkeer naar de situatie van het jaar II (waarbij de macht bij 'het volk' zou worden gelegd) of door een versterking van de uitvoerende macht. Voor de eerste optie waren de nodige en voldoende voorwaarden (een combinatie van buitenlandse militaire dreiging, economische crisis en politieke patstelling) niet vervuld. In november 1799 koos Bonaparte dan ook resoluut voor de andere optie: met het Consulaat kwam - althans volgens zijn eigen woorden - een einde aan de revolutie; in elk geval was het het begin van een dictatoriaal bewind.

Hoe was de situatie ten tijde van het Directoire nu in de Zuidelijke Nederlanden en meer bepaald te Gent?

Vanaf de zomer van 1794 probeerde Parijs de nieuwe instellingen en wetten in de Zuidelijke Nederlanden ingang te doen vinden. Eén van de doelstellingen daarbij was de overgang van oud naar nieuw zo smetteloos mogelijk te laten verlopen. De Conventie - en later het Directoire - beseften wel dat de publieke opinie in de Zuidelijke Nederlanden helemaal niet positief stond ten opzichte van het nieuwe bewind. De oorzaken daarvan waren duidelijk. In de Zuidelijke Nederlanden bestond een bijna onoverbrugbaar wantrouwen tegenover de bedoelingen van de Franse Republiek, na de onaangename herinneringen aan november 1792. Toen had een gedeelte van de gematigd progressieve burgerij

het voor het nieuwe bestuur opgenomen en zich tot *représentant provisoire* laten verkiezen in de hoop van 'België' een moderne republiek te kunnen maken. De zwenking in de buitenlandse politiek van Frankrijk (de plotse beslissing tot annexatie van de Zuidelijke Nederlanden als gevolg van de toetreding van Groot-Brittannië tot de anti-Franse coalitie als reactie op de openverklaring van de Scheldevaart) had deze verkozenen tussen hamer en aambeeld gebracht⁸. Het was precies op dit sociaal segment dat Parijs in 1794 opnieuw beroep had kunnen doen om het bestuur in handen te nemen. Een tweede reden die tot het wantrouwen bijdroeg, was het feit dat het model dat Parijs bij de invasie in 1794 voor ogen stond helemaal niet strookte met wat de publieke opinie in de Nederlanden wenste. De invasie greep immers plaats in de nadagen van Robespierre en bijgevolg op het meest radicale moment van de gehele Franse Revolutie.

Hoe voorzichtig Parijs de zaak ook aanpakte, het werd op tegenkanting of op zijn minst op een afwachtende houding onthaald. Slechts stapsgewijze en gebaseerd op het diplomatieke en administratieve talent van de Franse topambtenaren in de Zuidelijke Nederlanden (eerst Pérès en Portiez, vervolgens Bouteville) werden de nieuwe instellingen ingevoerd en met - uiteraard Zuid-Nederlandse - ambtenaren bevolkt. Langzamerhand groeide er wat vertrouwen: reeds in 1796 konden de verkopingen van de nationale goederen starten en vertraagde het ritme waarmee ambtenaren moesten worden overgeplaatst. Ook in de Zuidelijke Nederlanden waren de royalisten (een toenmalige verzamelterm voor al wie niet akkoord was met het gevoerde beleid) de overwinnaars van de verkiezingen in het voorjaar van 1797. De annulatie van het grootste gedeelte van de verkiezingsuitslagen onder invloed van de fructidorische staatsgreep deed de gunstige effecten van het groeiende vertrouwen tussen bestuur en bestuurden geen goed. De radicalere aanpak van het tweede Directoire (vooral de maatregelen tegen de clerus en de toepassing van de conscriptie) deden de rest. Net als in andere delen van de republiek kwam het op verscheidene plaatsen tot opstootjes, die hier en daar een zekere omvang en duur kenden. Dit verzet, later bekend onder de naam *Boerenkrijg*, vormde militair noch politiek echter ooit een bedreiging voor de republiek. Ook in de *départements réunis* - zoals toen o.m. de Zuidelijke Nederlanden werden genoemd - was 1799 voor het Directoire geen succes. De opkomst voor de verkiezingen in april was lager dan ooit en de vervanging van een gedeelte van het Directoire door meer gematigde figuren werd er, net als de machtsovername door Bonaparte op vreugde onthaald. Ook volbloed-republikeinen stonden in het begin positief tegenover deze zoveelste staatsgreep: hoewel het karakter van het nieuwe bewind vrij snel duidelijk werd, werd op het moment zelf alles beter gevonden dan een verder zetten van de *stop-and-go-politiek* van het Directoire⁹.

⁸ L. FRANÇOIS, *op. cit.*, pp. 168-170.

⁹ L. FRANÇOIS, 'De Zuidnederlandse elite in een overgangstijd: de politieke evolutie tussen 1789 en 1830', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XLIII, 1989, pp. 65-78.

HET DIRECTOIRE IN GENT (1795-99)

De gebeurtenissen in Gent liepen slechts gedeeltelijk gelijk met de algemene evolutie onder het Directoire. Vooral in de periode van het 'eerste Directoire' (oktober 1795 - september 1797) week de Gentse casus af van de algemene lijn. Terwijl Parijs, geïnspireerd door de voorzichtige Bouteville, aanstuurde op verzoening en op het gunstig stemmen van de publieke opinie, meende Du Bosch, eerst als adjunct-secretaris van *Oost- en Hollands-Vlaanderen* (december 1794 - juni 1795) en *agent municipal* in Gent (juni 1795 - november 1795), later als commissaris van het Directoire Exécutif (november 1795 - augustus 1799), dat een harde aanpak de beste resultaten zou opleveren. Reeds voor de vestiging van het Directoire hadden de Gentenaars hem leren kennen als een ongenadig uitvoerder van de fiscale maatregelen van Parijs. Waar de Conventie, bij wijze van uitzondering, maximaal een dubbele aanslag voorzag, aarzelde Du Bosch niet om van sommigen het tienvoud van het vorige jaar te eisen. Door zijn toedoen werden een aantal Gentenaars als gijzelaar opgepakt tot de vereiste sommen waren betaald (januari 1795)¹⁰. Nog maar net tot commissaris benoemd, opende Du Bosch de strijd tegen allen die niet zijn opinie deelden. De meeste voorstanders van het nieuwe regime vond hij te lauw; de tegenstanders moesten volgens hem onverbiddelijk worden vervolgd. Door alle andere opinies af te wijzen groeide bij hem de idee van een groots complot, in het binnenland geleid door adel en kerk en vanuit het buitenland gesteund door Groot-Brittannië en Oostenrijk. Het wekt dan ook weinig verwondering vast te stellen dat er een haast permanente spanning bestond tussen Du Bosch enerzijds en alle andere politieke fracties anderzijds.

Voor april 1797 bestond het voltallige politiek personeel uit door de overheid benoemde personen: doordat er nog geen verkiezingen hadden plaats gegrepen, werden op de functies die grondwettelijk voor verkozenen waren voorzien, ook ambtenaren benoemd. Zo was de Gentse gemeenteraad op advies van Bouteville aangesteld geworden in het najaar van 1794. In de eerste dagen van juli 1795 - net toen Du Bosch de overstap van de stad Gent naar het departement van de Schelde maakte - werden deze gemeenteraadsleden naar huis gestuurd: hun optreden werd niet kordaat genoeg bevonden¹¹. De nieuwe groep (er werden slechts 18 kandidaten gevonden voor de 21 mandaten) werd reeds in december 1795 de deur gewezen en door 9 'vertrouwelingen' vervangen. Op 21 december 1795, vier dagen na hun ambtsaanvaarding, werden een aantal wetten door Du Bosch van kracht verklaard: vijf van de negen gemeenteraadsleden dienden daarop prompt hun ontslag in. Voor Du Bosch was dit een voldoende reden om van een samenzwering tegen de republiek te spreken en de weerspanningen

¹⁰ L. FRANÇOIS, 'Renier Du Bosch (Watervliet, 1765 - Bassevelde, 1842)', in: *Appeltjes van het Meetjesland*, XXXVIII, 1987, pp. 111-160.

¹¹ H. BALTHAZAR, *Het komen en gaan van het politieke personeel in de Zuidelijke Nederlanden doorheen tien regimewisselingen (1787-1848)*, Gent, OSGG, 1978, p. 21 (Postgraduate onderwijs in de recurrente geschiedenis, 6).

(waaronder vooral Van Varenbergh, Van Toers en Van Hulthem) van enkele ingekwartierde soldaten te voorzien¹². De nog maar eens vernieuwde ploeg kreeg het op zijn beurt vrij snel met Du Bosch aan de stok: toen deze in de zomer van 1796 een gedeelte van het Gentse stadhuis liet leeghalen, protesteerde het gemeentebestuur tegen die belemmering van haar mogelijkheden. Du Bosch liet daarop de gehele raad door de Minister van Politie ontslaan. De 9 nieuwelingen, die op 21 december 1796 werden geïnstalleerd, lieten in het proces-verbaal van hun aanstelling noteren dat ze het hen opgelegde mandaat slechts onder dwang opnamen. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat zij door frequente afwezigheid de werking van de raad lam legden¹³.

Zoals eerder vermeld, gaf de fructidoriaanse staatsgreep van september 1797 aanleiding tot het annuleren van tal van verkiezingsuitslagen. Dit was ook het geval in Gent: de door Du Bosch benoemde leden werden in april 1797 immers niet verkozen en de opvattingen van de verkozenen zinden Du Bosch niet. Vandaar dat ze allen in januari 1798 de laan werden uitgestuurd en vervangen door 9 geestesgenoten van Du Bosch. Goethals, Cande, De Vos, De Waele, Roothaese en Steven aanvaardden meteen, maar Hanssens, Speelman en Van Daele bedankten voor de eer. Ze werden vervangen door De Neckere, Malpé en Vercauteren. In de verkiezingen van het jaar VI (maart 1798) behaalden alleen Roothaese en De Waele voldoende stemmen om aan een 'echt' mandaat te kunnen starten; de overige zeven kregen niet het vertrouwen van het kiezerskorps, ondanks het van bovenuit georganiseerde en strak geleide verloop van de verkiezingsoperaties. In april voerde Du Bosch alweer een aantal zuiveringen door en opnieuw had hij te kampen met afwezigheden, ontslagen en vervangingen: de ploeg die hij in april aanstelde en waarvan hij de kwaliteiten hoog prees, verguisde hij alweer in september bij de minister van Binnenlandse Zaken en moest hij noodgedwongen alweer vervangen¹⁴. Tijdens het 'tweede Directoire' was Du Bosch in de ogen van Parijs veel geloofwaardiger (vooral Directeur Merlin hield hem de hand boven het hoofd), maar terzelfdertijd verloor hij alle vertrouwen en respect vanwege de Gentenaars.

¹² Archives Nationales de Paris (A.N.P.), *Administration générale de la France - Pays annexés ou dépendans*, n° 29, *Correspondance relative au département de l'Escaut*, an IV, Du Bosch aan Binnenlandse Zaken, 5 en 13 nivôse IV; Rijksarchief Gent (R.A.G.), *Administratieve organisatie/Personeel/Mutaties*, Administration centrale aan de municipaliteit van Gent en antwoord van deze laatste, 3 nivôse IV.

¹³ A.N.P., F1bII, *Administration générale de la France. Série départementale*, Escaut 6, Municipaliteit van Gent aan Administration centrale, 5 fructidor IV en brumaire-vendémiaire IV; P. CLAEYS, 'Les conseillers municipaux malgré eux', in: *Messageur des sciences historiques*, 1894, pp. 460-465; P. CLAEYS, *Notes et souvenirs*, Gent, 1899, II, pp. 148-150.

¹⁴ A.N.P., F1bII, *Administration générale de la France, Série départementale*, Escaut 6, Herschikking van de Administration municipale de Gand, nivôse-pluviôse IV; Du Bosch aan Binnenlandse Zaken, 23 thermidor IV; Administration centrale aan Binnenlandse Zaken, 9 vendémiaire VII.

HET DIRECTOIRE IN GENT (1795-99)

Het verloop van de gespannen verhoudingen tussen Du Bosch en de opeenvolgende Gentse gemeenteraadsleden toont overduidelijk het toenemende isolement van de commissaris aan. Daarmee was Du Bosch echter niet aan het einde van zijn moeilijkheden: hij had precies dezelfde ervaringen met de verkozenen die op departementaal en nationaal vlak een mandaat hadden weten te verwerven. Globaal kan dus worden gesteld dat Du Bosch een veel radicaler standpunt innam dan de Gentse en Oost-Vlaamse publieke opinie. Hij werd door het eerste Directoire geduld, bij gebrek aan betrouwbare republikeins gezinde kandidaten, die met het regime wilden meewerken. Tijdens het tweede Directoire kreeg hij de volle steun uit Parijs, maar eenmaal het 'derde Directoire' aan de macht (en vooral na het verdwijnen van Merlin uit het centrum van de macht), was ook het lot van Du Bosch beschoren. In augustus 1799 werd hij vervangen door Van Wambeke, die symbool stond voor de gematigd progressieve burgerij en die voorstander was van het nieuwe regime op voorwaarde dat het zich niet aan excessen zou wagen. Van pure vreugde kwam een pak Gentenaars nog dezelfde avond het 'Miserere' zingen voor het huis van Du Bosch¹⁵.

Het negatieve imago dat het Directoire in de historiografie heeft meegekregen is - zoals in de aanvang gezegd - ingefluisterd geworden door de systematische Napoleontische propaganda. Dit was niet erg moeilijk: de politieke en economische stabiliteit, de vrede met het buitenland en de verzoening met de Kerk, die kenmerkend waren voor de beginjaren van het Consulaat en het Keizerrijk staken immers schril af tegenover de warrige indruk die het Directoire naliet. Latere generaties hebben weinig stappen ondernomen om dit beeld op zijn betrouwbaarheid te toetsen: was dit regime immers niet verantwoordelijk voor de wetgeving op en de vervolging van de clerus? Was dit regime immers niet verantwoordelijk voor het neerslaan van de Boerenkrijg, een strijd die in de romantische beeldvorming van de 19e en 20e eeuw steeds heldhaftiger proporties aannam? Was dit regime immers niet verantwoordelijk voor de invoering van de conscriptie, die de dienstplichtigen voor verscheidene jaren uit hun vertrouwde omgeving dreigde weg te halen en die hen eventueel liet sneuvelen voor een zaak die de hunne niet was? Het beleid, zoals Du Bosch in Gent en in het gehele Scheldedepartement voerde, droeg ongetwijfeld nog bij tot dit negatieve beeld. Het resultaat van dit alles is dat de positieve realisaties van het Directoire (het wetgevende werk; de vernieuwing van de administratieve structuren; de financiële en fiscale hervormingen) veel minder aandacht hebben

¹⁵ A.N.P., F1bII, *Administration générale de la France, Série départementale*, Escaut 2, Hopsomere, Troisoeufs, Lacoudraye, Van Rossem en De Vinck-Thierry aan Binnenlandse Zaken, fructidor VII; inwoners van Gent aan Directoire, 29 thermidor VII; Di Martinelli aan Binnenlandse Zaken, 17 fructidor VII; Idem, F7, *Police générale*, b. 36752, *Statistique personnelle et morale, Escaut*, Van Wambeke aan Binnenlandse Zaken, 16 fructidor VII.

LUC FRANÇOIS

gekregen dan ze ongetwijfeld verdienen¹⁶.

¹⁶ Dit noodzakelijke onderzoek zal ongetwijfeld een stimulans krijgen door de bijzonder volledige en degelijke studie van Conny Devolder over de organisatie, de bevoegdheden en de archivalia van de instellingen die door het Directoire in het leven werden geroepen: C. DEVOLDER, *De Verenigde Departementen onder Frans Bewind. De Constitutionele Instellingen van het Directoire*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1997, 297 p. (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia 71).

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1996-1997¹

Leen Charles, René De Herdt en Marie Christine Laleman

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën (nr. 840-859), Archeologische kronieken (nr. 860-876), Algemeen (nr. 877-885), Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden (nr. 886-890), Middeleeuwen (nr. 891-913), Moderne Tijden (nr. 914-933), Hedendaagse tijd (nr. 934-948), Industriële archeologie (nr. 949-954), Kerkgeschiedenis, kloosters (nr. 955-965), Gebouwen, monumenten, stadsbeeld (nr. 966-1030), Kunst, cultuur (nr. 1031-1049), Materiële cultuur (nr. 1050-1057), Heemkunde, volkskunde, genealogie (nr. 1058-1098), Biografieën (nr. 1099-1117).

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën

840. BONDA J.W., *De meerstemmige Nederlandse liederen van de vijftiende en zestiende eeuw*, 1996, 684 blz. Repertorium van de meerstemmige Nederlandse liederen (15-16de eeuw) van onder meer componisten zoals Alexander Agricola en Jacob Obrecht. Het repertoriumgedeelte wordt voorafgegaan door een beschrijving van de tocht van deze liederen doorheen Italië, Duitsland en andere landen. De liederen worden tevens gesitueerd binnen een literaire context. Een laatste gedeelte handelt over meer muziektheoretische onderwerpen, zoals de wijze waarop de klemtonen van het Nederlands in de muziek werden behandeld; met partituren van liederen in bijlage.
841. BUISMAN J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, deel 1: tot 1300; deel 2: 1300 - 1450*, 1996, 656 blz. en 690 blz. Chronologisch repertorium van klimaatsgegevens over Nederland en België, verzameld op basis van talloze geschreven bronvermeldingen.
842. CHARLES L., R. DE HERDT & M.C. LALEMAN, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1995-1996*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, L, (1996), p. 253-304.

¹ Dit bibliografisch overzicht is afgesloten op 1 december 1997. Ten einde dit instrument nog volwaardiger te kunnen uitbouwen, roepen wij alle auteurs op een exemplaar van hun studie of artikel te bezorgen aan het Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent. Deze publicaties worden opgenomen in de bibliotheek van het Stadsarchief.

843. CHARLES, L., R. DE HERDT & M.C. LALEMAN, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1995-1996*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, (1996), nr. 50, p. 253-304.
844. DE CONINCK R., *De inventaris van het archief van de Belgische afdeling van de Vierde Internationale*, (AMSAB), Gent, 1997, 235 blz.
845. DE PAEPE J.-L. & C. RAINDORF-GERARD (red.), m.m.v. P. GILLARD & R. BRION, *Le Parlement belge 1831-1894. Données biographiques*, (Commission de la Biographie Nationale, Académie Royale de Belgique), Bruxelles, 1996, 645 blz. Dit omstandig biografisch repertorium behandelt de verkozen parlementsleden. Per persoon worden volgende gegevens verstrekt: familienaam, voornaam, plaats en datum van geboorte en overlijden, eventuele gegevens inzake naturalisatie, lidmaatschap van de adel, eventuele verwantschappen met andere parlementsleden, de studies, het beroep en de beroepsactiviteiten, de politieke mandaten voorafgaand aan 1831, de politieke kleur, de politieke mandaten binnen het parlement, de functies binnen parlementaire commissies, de ministeriële en/of gemeentelijke mandaten, de rijkdom en eventuele mandaten in de schoot van financiële, industriële of commerciële verenigingen; het geheel wordt telkens afgerond met bibliografische verwijzingen.
846. DESPRETZ A., *Academia Gandavensis in nummis. Penningen die betrekking hebben op de Gentse Universiteit*, (Uit het verleden van de RUG, nr. 39), Gent, 1997, 340 blz. Geïllustreerd naslagwerk met alle medailles, plaketten en draagpenningen vervaardigd voor en door de universiteit. Per medaille wordt een exacte, technische beschrijving gegeven, de bewaarplaats, bibliografische referenties, het productietelier, een biografische schets van de medailleur en beknopte historische gegevens omtrent de afbeelding of de afgebeelde figuur.
847. GYSSELING M., *Inventaris van het archief van Sint-Baafs en Bisdom Gent tot eind 1801. Deel 1. Sint-Baafsabdij en Sint-Baafskapittel als instelling (nr. 1-7534)*, (Rijksarchief te Gent, toegangen in beperkte oplage, nr. 64), Brussel, 1997, 505 blz. Een historisch overzicht van het archief gaat vooraf aan de eigenlijke inventaris. Deze probeert de her en der verspreide archiefstukken en delen van verzamelingen in de oorspronkelijke structuur van de de Sint-Baafsabdij en van het -kapittel te reconstrueren. De structuur van de inventaris is als volgt: na een hoofdstuk over archief en bibliotheek, volgt een gedeelte historiografie en cartularia van Sint-Baafs; de verhouding met allerlei andere instanties wordt afzonderlijk behandeld, gevolgd door stukken betreffende de regel en de kloostergebruiker, waarna de stukken per abt worden geordend. Een ander hoofdstuk groepeerde de stukken inzake het alge-

- meen centraal beheer van abdij en kapittel. Ook aan de stukken betreffende de afgeschafte abdijgebouwen van Sint-Baafs wordt aandacht besteed. Het kapittel neemt na de afschaffing enkele functies van de abdij over en verwerft ook nieuwe functies en waardigheden. Tenslotte gaat aandacht naar de diensten in de Sint-Janskerk, nu Sint-Baafskathedraal. Het instrument als geheel is nuttig als structurerend overzicht van beschrijvingen van stukken maar verliest aan praktische waarde door het momenteel nog ontbreken van een handige persoons- en plaatsnamenindex of trefwoordenindex.
848. GYSSELING M., *Toelichting bij de inventaris van het oud archief van het bisdom*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 3, p. 288-291.
849. LAMARCQ D., *Bibliografie van het Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis*, in LAMARCQ D. (red.), *Kringen voor Geschiedenis*, Zottegem, 1997, p. 57-74. In 1949 stelde Prof. Dr. J. Dhondt, voorzitter van het Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis, de eerste publicatie voor van een nieuw opgestarte voorlichtingsreeks, bestemd om plaatselijke vorsers te ondersteunen. Deze bijdrage geeft een overzicht van alle publicaties die door de vermelde vereniging werden uitgegeven.
850. LEHOUCQ N. & T. VALCKE, *De fonteinen van de Oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen van 1830 tot nu. Deel 2 Biografisch repertorium*, Gent, 1997, 452 blz. In 1993 verscheen het eerste deel met klemtoon op het institutionele aspect en het kiesgebeuren. In deel twee staan de personen centraal. In een eerste deel wordt een analyse geboden van de provincieraadsverkiezingen sinds 1836. Het leeuwendeel van het werk verschaft op basis van oorspronkelijk onderzoekswerk de biografieën van 18 gouverneurs, 80 gedeputeerden, 18 voorzitters van de Provincieraad, 1335 provincieraadsleden en 9 provinciegriffiers. Met bibliografie en Franse, Engelse en Duitse samenvatting. Geïllustreerd.
851. LIEVIJNS L., *Repertorium van de periodieken, boeken en brochures uit het archief van de Belgische afdeling van de Vierde internationale*, (AMSAB), Gent, 1997, 265 blz.
852. LUST J., E. MARECHAL, W. STEENHAUT & M. VERMOTE, *Een zoektocht naar archieven. Van NISG naar AMSAB*, (AMSAB), Gent, 1997, 177 blz. De archieven van het Nationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, dat kort voor de Tweede Wereldoorlog werd opgericht, werden door de nationaal-socialisten geroofd. Dit instituut had bij zijn leden onder anderen de Gentse professor Alfons Van Werveke. Het originele Belgische archiefmateriaal van dit instituut bevindt zich nog

steeds te Moskou. De studie behandelt de beginjaren van het NSIG (1937-1940) op basis van bronnenmateriaal uit Moskou. De geschiedenis wordt verteld van de cultuurroof (1940-1944) van de nationaal-socialisten en van de zoektocht van de Belgische overheid om deze cultuurgoederen te recuperen (1944-1967). Amsab tenslotte is erin geslaagd deze archieven te lokaliseren en deels op microfilm in België ter beschikking te stellen.

853. REYNAERT J., *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de Bibliotheek van de Universiteit te Gent. II/1 De Handschriften verworven na 1852 (deel 1)*, (Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, aflevering 182), Gent, 1996, 369 blz. Na een korte historiek van de verwerving van de handschriften, worden 72 handschriften uitvoerig besproken. Het geheel wordt afgerond met een codicologisch register op kopieerwerk en decoratie, papier, banden en bezitters, een register op de gebeden en op de overige teksten en tenslotte met een index op de initia of de eerste zinnen van de diverse teksten.
854. SCHOKKAERT L. (ed.), *Biografisch repertorium van de priesters van het Bisdom Gent 1802-1997*, (Kadoc, Reeks inventarissen en repertoria, nr. 53/1), 1997, 2 dln. Tot op heden ontbrak een repertorium met biografische nota's van meer dan 7000 seculieren die in functie waren in het Bisdom Gent vanaf het Concordaat van 1802 en overleden voor 1997. De opgenomen notities bevatten gegevens omtrent geboorte, opleiding, loopbaan en overlijden. Met drie kaarten en uitgebreide index van plaatsnamen.
855. VAN DE WIEL C., *Acta Vicariatus in het Aartsbisschoppelijk archief in Mechelen 1380-1900*, (Belgisch Historisch Instituut te Rome. Bibliotheek, XL), Brussel, 1996, 148 blz. Dit werk biedt een inventaris van het vicariaat. Die verzameling omvat alle akten van de aartsbisschoppelijke curie die de juridische aangelegenheden van de gelovigen regelt en oplost, onder voorzitterschap van de vicaris-generaal. Hierbij zijn tevens alle dispensaties, exempties en privileges opgenomen waaraan het vicariaat zijn toestemming moest verlenen. Het Legervicariaat is ondergebracht in een afzonderlijk fonds.
856. VAN MINGROOT E., *Liste provisoire des actes des évêques de Cambrai de 1031 à 1120*, in VERBEKE W., M. HAVERALS, R. DE KEYSER & J. GOOSSENS (eds.), *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux. Pars Posterior: Cultura Mediaevalis*, Leuven, 1995, p. 13-55. Publicatie van een voorlopige lijst van bisschopsakten; per akte: datum, bestemming, juridische synthese, beste versie (indien mogelijk: origineel) en bemerkingen over authenticiteit. Zeven bisschoppen

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1996-97

- komen aan bod: Gerard I van Florennes (1012-1051), Liebert van Lessines (1051-1076), Gerard II van Lessines (1076-1092), Gaucher van Oisy-Inchy (1093-1096/1100), Manasses van Ecu-Soissons (1096-1103), Odo van Orléans of van Tournai (1105-1113) en Burchard van Aix-la-Chapelle (1116-1130). Bevat akten voor de Sint-Baafsabdij, Ename en Affligem.
857. VAN SYNGHEL G.A.M. (red.), *Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in de negentiende en twintigste eeuw*, (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Bronnencommentaren 3), Den Haag, 1997, 272 blz. Bronnencommentaar over de Nederlandse kadastrale documenten uit de 19de en de 20ste eeuw. Gezien de nauwe verwantschap tussen het Belgische en het Nederlandse kadaster, bevat dit werk diverse verwijzingen naar het Gentse huizenonderzoek.
858. VIAENE P., *Bibliografie Industriële Archeologie en Industrieel Erfgoed in België (6)*, in *Tijdschrift voor Industriële cultuur*, 14, (1996), nr. 4, p. 15-32.
859. VIAENEP., *Bibliografie industriële archeologie & industrieel erfgoed in België (7)*, in *Tijdschrift voor Industrieel Cultuur*, (1997), nr. 3, bijlage. Met verwijzing naar publicaties over Gent of over aspecten van het Gentse industriële verleden. Met index op auteursnamen.

Archeologische kronieken

860. BAUTERS L., *Terreinconflict in de stad*, in: *Scarabee*, (1997), nr. 29, p. 50-52. Korte bijdrage over de verhouding tussen archeologie en bouwbedrijf, met onder meer verwijzing naar het in het restauratieproject geïntegreerd archeologisch onderzoek in het Gravensteen. Geïllustreerd.
861. DEMETER S., J. DE MEULEMEESTER, A. DE POORTER, M.C. LALEMAN & A. MATTHYS (eds.), *Archeologia Mediaevalis*, Brussel, nr. 20, 1997, 100 blz., met bijhorend bibliografisch overzicht. Samenvattingen van de middeleeuwse en post-middeleeuwse archeologie in België en enkele aangrenzende streken op basis van terreinwerk en onderzoeksprojecten in 1996.
862. DEMETER S., J. DE MEULEMEESTER, A. DE POORTER, M.C. LALEMAN & A. MATTHYS (ed.), *Archaeologia Mediaevalis 20. Colloquium Bruxellensis II*, Brussel, 1997, 24 blz. Samenvatting van de referaten van het colloquium over middeleeuwse archeologie naar aanleiding van de twintigste uitgave van *Archaeologia Mediaevalis*.

Enkele notities houden verband met archeologisch onderzoek in België, onder meer in Gent.

863. DEMETER S., J. DE MEULEMEESTER, A. DE POORTER, M.C. LALEMAN en A. MATTHYS (ed.), *Archaeologia Mediaevalis* 20, Brussel, 1997, 100 blz. Samenvattingen van de middeleeuwse en post-middeleeuwse archeologie in België en enkele aangrenzende streken op basis van terreinwerk en onderzoeksprojecten in 1996, met algemeen bibliografisch overzicht. Met verwijzingen naar Gent.
864. DOBNEY K. & A. ERVYNCK, *Hypoplasie op tanden van het varken: een methodologische en interpretatieve studie*, in *Archaeologia Mediaevalis*, (1997), nr. 20, p. 4. Korte notitie over de eerste resultaten van dergelijk archeozoologisch onderzoek.
865. HOFFSUMMER P., *Archéologie du bâti: l'exemple des charpentes*, in *Archaeologia Mediaevalis* 20. *Colloquium bruxellensis II*, Brussel, 1997, p. 3-4. Beknopt overzicht van wat de dendrochronologie de jongste twee decennia heeft bijgebracht tot de kennis van dakconstructies en vakwerkbouw.
866. HOFFSUMMER P., *L'archéologie des pans-de-bois*, in *Archaeologia Mediaevalis*, (1997), nr. 20, p. 14-15. Beknopte notitie over het onderzoek van vakwerkhout in België, met verwijzing naar de kaftillustratie van de uitgave.
867. LALEMAN M.C., *Vingt années d'archéologie urbaine en Belgique*, in *Archaeologia Mediaevalis* 20. *Colloquium bruxellensis II*, Brussel, 1997, p. 5. Beknopte nota over twee decennia stadsarcheologie en archeologisch onderzoek in stedelijk milieu in België, met verwijzing naar Gent.
868. HOUBRECHTS D. & P. HOFFSUMMER, *Dendrochronologie en Belgique et régions limitrophes*, in *Archaeologia Mediaevalis*, (1997), nr. 20, p. 12-14. Overzicht van het onderzoek dat het *Laboratoire de Dendrochronologie de l'Université de Liège* in 1996 uitvoerde, onder meer in het huis De Spiegel, Goudenleeuwplein 1-2.
869. LALEMAN M.C. & P. MONSIEUR, *Archeologie en stad: op zoek naar een tastbaar verleden*, in *Scarabee*, (1997), nr. 29, p. 22-24. Beknopte schets over de ontwikkeling van archeologisch onderzoek in Vlaamse steden, onder meer in Gent. Geïllustreerd.
870. MARTENS L., *Archeologie in Vlaamse steden*, in *Scarabee*, (1997), nr. 29, p. 21. Inleiding tot de speciale uitgave van het Nederlandse tijdschrift *Scarabee* over archeologie in Vlaamse steden. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1996-97

871. MONSIEUR P., *Blijven wonen of opnieuw bewonen ?*, in *Scarabee*, (1997), nr. 29, p. 25-26. Over de resultaten en problemen van archeologisch onderzoek in Vlaamse steden, met verwijzing naar Gent. Geïllustreerd.
872. ONGENAE C., *De zwarte laag*, in *Stadsmagazine*, 1, (1997), nr. 5, p. 16-18. Beknopte schets over de historische achtergrond van de opgravingen die in 1996 en 1997 op het Emile Braunplein werden uitgevoerd. Geïllustreerd.
873. *Panorama Archeologie in de Vlaamse steden*, in *Scarabee*, (1997), nr. 29, p. 27-35 en p. 53-54. Met een beknopte voorstelling van recent archeologisch onderzoek in Gent door M.C. LALEMAN en G. STOOPS. Met een literatuuroverzicht, samengesteld door P. MONSIEUR op p. 53-54. Geïllustreerd.
874. VAN DORMAEL B., *Gent: Touring kantoor in middeleeuws handelspand. De rijke geschiedenis van "De Spiegel"*, in *Touring*, (1997), nr. 45, p. 43-45. Beknopte schets van dit middeleeuwse huis zoals die kan opgemaakt worden op basis van recent archeologisch, bouw- en kunst-historisch onderzoek. Geïllustreerd.
875. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 20, (1996), nr. 2, p. 27-42. Mededelingen van archeologische bevindingen en vondsten: post-middeleeuwse huisjes in de Bijlokesite (Bijlokekaai), tegels in aardewerk met tinglazuur uit het Dominicanenklooster (Hoogstraat), post-middeleeuwse bouwsculpturen (Isabellakaai), stratigrafische opbouw van het bodemarchief op de Kouter vanaf de 13de tot de 20ste eeuw (Kouter), een fragment van beschilderd houten plankengewelf uit de Karmelietenkerk (Lange Steenstraat), muurresten, mogelijk horend bij de stadsfortificatie uit het tweede kwart van de 14de eeuw aan de Vijfwindgaten (Lange Violettenstraat), post-middeleeuwse bouwfasen van de hoosmolen of het ontwateringsgemaal in de Bourgoyen (Mahatma Gandhistraat), middeleeuwse stenen huisresten (Onderbergen), huisresten in de oostelijke langshevel van de Lakenhalle (Sint-Baafsplein), laat-middeleeuwse huisresten van Doornikse steen en baksteen (Sint-Baafsplein), een post-middeleeuwse waterput in het Hotel d'Hane Steenhuyse (Veldstraat). Geïllustreerd.
876. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 20, (1996), nr. 3, p. 56-64. Mededeling van archeologische bevindingen en vondsten: een omheiningmuur van het Bijlokehospitaal (Bijlokekaai), post-middeleeuwse gebouwresten, middeleeuwse houten wegstructuren, een middeleeuws ophogingspakket en middeleeuwse sporen op de plaats van de vroegere Korte Ridderstraat (Emile Braunplein),

wellicht een restant van een laat-middeleeuwse stadsmuur (Isabellakaai), gebouwsporen van het voormalige Baudelooocomplex, bruggen, kaaimuren en huissporen (Ottogracht), een post-middeleeuwse waterput (Prinsenhof) en een middeleeuwse muurrest (Werregarenstraat). Geïllustreerd.

Algemeen

877. CAUCHIES J.M. (ed.), *Images et représentations princières et nobiliaires dans les Pays-Bas Bourguignons et quelques régions voisines (XIVe-XVIe s.)*, (Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes XIVe-XVIe s., nr. 37), *Rencontres de Nivelles-Bruxelles (26 au 29 septembre 1996)*, Neuchatêl, 1997.
878. CHARLES L. & M. VANDER BEKE, *Dulle Griet: het archiefbeheerssysteem van de Stad Gent*, in *Bibliotheek- en Archiefgids*, 73, (1997), nr. 5, p. 177-188. Het archiefbeheerssysteem van de Stad Gent is ontworpen door het Stadsarchief en de Coördinatie dienst en is bedoeld zowel voor de hedendaagse stedelijke administratie als voor de archiefdienst zelf. Beheer van overdrachten, vernietigingen, restauraties, bruiklenen aan de administratie en aan derden voor tentoonstellingen verloopt automatisch; inventarisatiemodules voor zowel archiefbescheiden als documentaire bestanden zijn voorzien; een krachtige zoekmodule vergemakkelijkt het raadplegen van zowel archief- als beeldmateriaal.
879. DECAVELE J., *1350 jaar Gent, de Gentenaars en hun rijke verleden*, (Waar is de tijd, nr. 1), Zwolle, 1997, 30 blz.
880. DE KRAKER A.M.J., *Landschap uit balans. De invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap van de Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe tussen 1488 en 1609*, Utrecht, 1997, 464 blz. Vernieuwende kijk voor historisch-geografisch onderzoek naar kustpoldergebieden. Behandelt fundamenteel de invloed van natuurkrachten en van de werking van de mens op de ondergang van het gebied van het Land van Saeftinghe en van de Vier Ambachten. De combinatie van een oprukkende zee, oorlogsgeweld en een falend dijkbeheer bezegelden het lot van deze polderstreek. Maakt gebruik van rijk bronnenmateriaal, waaronder veel Gentse bronnen. Rijk geïllustreerd, met grafieken, kaarten en een kritisch apparaat.
881. DE SMIDT J.T., J.M. GRADUS, S.G.A. KATEE & J. DE VRIES, *Van tesorier tot Thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager*, Hilversum, 1996, 556 blz. Geïllustreerd werk over de geschiedenis en de functie van schat-

- bewaarder in Nederland, met belangrijke verwijzingen naar de Zuidelijke Nederlanden, vooral voor de periode voor de Republiek (1588). Meer in het bijzonder voor Vlaanderen en Gent zijn van belang de bijdragen van J. BOS-ROPS, *Kamerheer, kanselier, trossier. Financieel beheer in de Nederlandse gewesten voor de overgang naar het Bourgondisch-Habsburgse statencomplex* (p. 3-15) en H. DE SCHEPPER, *Beleid en bestuur inzake de hoge overheidsfinanciën in het Bourgondisch-Habsburgse Nederland* (p. 17-52).
882. DECAVELE J., *Archivaris versus historicus*, in *Bibliotheek- en Archiefgids*, 73, (1997), nr. 3, p. 82-86. Bijdrage uitgesproken ter gelegenheid van de feestzitting bij de viering van J. Decavele, 25 jaar stadsarchivaris. Zie ook de bijdrage van G. MARECHAL, *Archivaris versus historicus: antithese of synthese? Beschouwingen bij het Liber Amicorum aangeboden aan Johan Decavele, en bij zijn dankwoord*, in *Bibliotheek- en Archiefgids*, 73, (1997), nr. 3, p. 113-116. Voor een integrale uitgave van de toespraken, zie *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, L, (1996), p. 237-251.
883. LEIJSEN L., M. CLOET & K. DOBBELAERE (red.), *Levensrituelen. Geboorte en doopsel*, (KADOC-Studies 20), 1996, 336 blz. Bundel opstellen rond geboorte en doopsel, met een beeld van de rituelen daar omheen, zowel gezien doorheen de tijd, van de vroeg-kristelijke kerken tot vandaag, als in de verschillende religies en culturen. Geïllustreerd.
884. MEROT C., *Les écoles centrales: recrutement et fréquentation*, in *Revue du Nord*, dl. LXXVIII, (1996), nr. 317, p. 797-808. De Centrale Scholen werden opgericht na de Franse Revolutie, met de bedoeling de opheffing van de colleges en onderwijsinstellingen van het Ancien Régime, te ondervangen. Deze bijdrage geeft een algemeen beeld over de lesroosters en het recruterende van de leerlingen, binnen het wettelijk bepaald kader. Ook te Gent werd in deze periode een Centrale School opgericht. We verwijzen hiervoor naar EVERAERT C. & G. FABREMEEUS, *Liber Magistrorum 1797-1997. Van Ecole Centrale du Département de l'Escaut tot Koninklijk Atheneum te Gent*, Gent, 1997, 553 blz.
885. STOCKMAN P. & P. EVERAERS, "Frontier Steden en Sterckten". *Vestingwerken in Oost-Vlaanderen en Oost-Zeeuws-Vlaanderen 1584-1839*, Hulst, 1997, 144 blz. + losse kaart. Beschrijft de vestingwerken die merendeels aangelegd zijn gedurende de Tachtigjarige oorlog; een afzonderlijk hoofdstuk is integraal gewijd aan de versterkingen in noordoostelijk Oost-Vlaanderen (Sassevaart, Terneuzen) tot 1839. Rijk geïllustreerd, met verklarende woordenlijst van vestingstermen en ruime bibliografie.

Prehistorische, Romeinse en Merovingische tijden

886. MONSIEUR P., *De jagers van Verrebroek*, in *Scarabee*, (1997), nr. 28, p. 50-52. Korte schets over het recent archeologisch onderzoek in Verrebroek door de Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa van de Gentse Universiteit. Deze bewoningsresten van jagers-verzamelaars uit de Midden-Steentijd of het Mesolithicum worden beschreven als de best bewaarde in de Nederlanden. Geïllustreerd.
887. THOEN H. & R. NOUWEN, *De productie van Gallo-Romeins aardewerk bij de Tungri, de Nervii en de Menapii*, in *Vlaanderen. Uit aarde en vuur. keramiek in Vlaanderen*, 46, (1997), nr. 3, p. 7-12. Beknopt overzicht van de Gallo-Romeinse keramiek in Vlaanderen. Geïllustreerd.
888. VAN DER HAEGEN G., *Catalogus van het Europese prehistorische materiaal*, (Schoolmuseum Michel Thiery), Gent, 1997, 81 blz. Catalogus van het prehistorische vondstengoed dat uit vroeger archeologisch onderzoek maar vooral als los verzamelobject in het Schoolmuseum Michel Thiery in Gent terecht kwam. De inventaris volgt een chronologische opsplitsing volgens de grote prehistorische periodes, met name Paleolithicum, Mesolithicum en Neolithicum. Binnen deze opdeling wordt een geografische rangschikking gehanteerd per land, provincie en gemeente. De meeste artefacten werden ook getekend. Te midden van een verzameling die hoofdzakelijk stukken van buitenlandse herkomst en uit de Waalse provincies bevat, is Oost-Vlaanderen eerder bescheiden vertegenwoordigd. Voor Gent kunnen archeologica worden vermeld die in Drongen (Mesolithicum), Gentbrugge (Midden- en Laat-Neolithicum), Meulestede (Midden- en Laat-Neolithicum) en Sint-Denijs-Westrem (Mesolithicum, Midden- en Laat-Neolithicum) werden aangetroffen. Het eigenlijke inventarisdeel wordt voorafgegaan door twee chronologische tabellen, met een overzicht van respectievelijk de prehistorische en klimatologische periodes. Geïllustreerd.
889. VAN IMPEL., *Aardewerk uit onze voorgeschiedenis: enkele voorbeelden*, in *Vlaanderen. Uit aarde en vuur. Keramiek in Vlaanderen*, 46, (1997), nr. 3, p. 2-6. Beknopt overzicht van de keramiek in het Neolithicum, de Bronstijd en de IJzertijd in Vlaanderen. Geïllustreerd.
890. VERLAECKT K. m.m.v. R. PROOS, *Laat-romeinse Wijster-spelden uit de Schelde nabij Wichelen. Inleiding tot de problematiek van de Romeinse en middeleeuwse riviervondsten*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, L, (1996), p. 1-21.

Middeleeuwen

891. ARNADE P., *Urban elites and the politics of public culture in the Late-Medieval Low Countries*, in CARLIER M., A. GREVE, W. PREVENIER & P. STABEL (eds.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)*, (*Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Modern Low Countries*, 7), Leuven-Apeldoorn, 1997, p. 33-50.
892. BOONE M., *Droit de bourgeoisie et particularisme urbain dans la Flandre bourguignonne et habsbourgeoise (1384-1584)*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 74, (1996), nr. 3-4, p. 707-726. Analyse van de regionale aspiraties en de politieke rol van de Vlaamse steden, toegelicht aan de hand van het voorbeeld van het Gentse poorterschap
893. BOONE M., *Les juristes et la construction de l'Etat bourguignon aux Pays-Bas. Etat de question, pistes de recherches*, in DUVOSQUEL J.M., J. NAZET & A. VANRIE (red.), *Les Pays-Bas Bourguignons. Histoire et Institutions. Mélanges André Uytiebrouck*, (*Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer*, 53), Brussel, 1996, p. 105-120.
894. BOUSMARE., *Du marché aux bordiaux. Hommes, femmes et rapports de sexe (gender) dans les villes des Pays-Bas au bas moyen âge. Etat de nos connaissances et perspectives de recherche*, in CARLIER M., A. GREVE, W. PREVENIER & P. STABEL (eds.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)*, (*Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Modern Low Countries*, 7), Leuven-Apeldoorn, 1997, p. 51-70.
895. CARLIER M., A. GREVE, W. PREVENIER & P. STABEL (eds.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)*, (*Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Modern Low Countries*, 7), Leuven-Apeldoorn, 1997, 203 blz. Bundel bijdragen van specialisten uit binnen- en buitenland die licht werpen op de complexiteit van de maatschappelijke organisatie in de laat-middeleeuwse stad in de Nederlanden.
896. CARLIER M., *Solidariteit of sociale controle? De rol van vrienden en mages en burens in een middeleeuwse stad*, in CARLIER M., A. GREVE, W. PREVENIER & P. STABEL (eds.), *Hart en marge in de*

laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996), (*Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Modern Low Countries*, 7), Leuven-Apeldoorn, 1997, p. 71-92.

897. CASTELAIN R., *Het heerlijk regime en het feodaal stelsel in Binnen-Vlaanderen*, in *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XXXIV, (1997), p. 65-105. Hoewel in oriëntatie gericht op de streek rond Oudenaarde en Gavere, verschaft deze bijdrage niettemin een helder inzicht in de feodale structuur in Binnen-Vlaanderen; ook de terminologie uit de archiefbronnen wordt er grondig uitgelegd. Met kritisch apparaat.
898. DE HEMPTINNE T., *De landsheren van de zuidelijke gewesten: de gravinnen en graven van Vlaanderen/Henegouwen, Namen en Luxemburg, de hertog van Brabant, de prins-bisschop van Luik*, in DE BOER D.E.H., E.H.P. CORDFUNKE & H. SARFATIJ, *Wi Florens ... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*, Utrecht, 1996, p. 68-78.
899. DE RIDDER-SYMOENS H., *Stad en kennis*, in CARLIER M., A. GREVE, W. PREVENIER & P. STABEL (eds.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)*, (*Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Modern Low Countries*, 7), Leuven-Apeldoorn, 1997, p. 131-151. Stand van zaken betreffende de diverse instellingen en niveaus waar onderwijs werd verstrekt; tevens peiling naar de aanwezigheid van geschoolde burgers in Gent.
900. DE WILDE J., *De enclave Ertbuur van de vroege Middeleeuwen tot ca 1600: peiling naar het ontstaan en de ontwikkeling van een plattelandsgehucht*, in *Castellum*, 13, 1996, nr. 3-4, p. 10-80. De auteur behandelt omstandig de diverse bronnen, nl. het kaartenmateriaal, de rentenboeken en de toponymie. Met bijlagen, kritisch apparaat, bibliografie en geïllustreerd met diverse kaarten en grafieken.
901. DUPONT G., *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten. Prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)*, (*Vlaamse Historische Studies*, 10), Brugge, 1996, 243 blz. Hoewel het hier gaat om een basispublicatie over de Brugse middeleeuwse prostitutie, biedt het werk omwille van de vele relaties met Gent toch een bijzonder boeiend beeld van dit "marginaal" leven. De auteur wijdde tevens een bijdrage aan dit onderwerp onder de titel *Des filles de legiere vie. De draaglijke lichtheid van het bestaan als prostituee in het laat-*

- middeleeuwse Brugge*, in CARLIER M., A. GREVE, W. PREVENIER & P. STABEL (eds.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)*, (*Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Modern Low Countries*, 7), Leuven-Apeldoorn, 1997, p. 93-103. In het kader van de algemene belangstelling voor dit thema, kan ook worden verwezen naar de Nederlandse publicatie VAN DE POL L.C., *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam, 1996, 493 blz.
902. DUVOSQUEL J.-M., J. NAZET & A. VANRIE (red.), *Les Pays-Bas Bourguignons. Histoire et Institutions. Mélanges André Uyttebrouck*, (*Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer*, 53), Brussel, 1996, 473 blz. Gedenkboek uitgebracht na het overlijden van André Uyttebrouck, gestart bij het Algemeen Rijksarchief te Brussel en al snel professor geschiedenis geworden aan de Université Libre de Bruxelles. Zijn groot specialisme was de geschiedenis van de Bourgondische Nederlanden. Het werk bevat tal van bijdragen hierover van eminente wetenschappers. Het werk vangt aan met een biografische schets door G. DESPY (p. 9-17); het bevat tevens een exhaustieve bibliografie van het werk van de overledene.
903. JANSE A., *Ridderslag en ridderlijkheid in laat-middeleeuws Holland*, in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 112, (1997), afl. 1, p. 317-335. Terwijl de ridderstand omstreeks 1400 nog een groei vertoonde in Holland, valt deze groei spectaculair terug omstreeks het midden van de 15de eeuw. Dit zou samenhangen met het dalend belang van ridders op het slagveld onder invloed van veranderende oorlogsvoering. Opvallend is het nagenoeg onbestaande aandeel van de Hollandse ridders in de Bourgondische legers van Filips de Goede en de zeer koele houding van de vorst tegenover Holland. Er was dan ook geen bloeiend hofleven in Den Haag dat de vergelijking met Vlaanderen kon doorstaan.
904. MILIS L., V. LAMBERT & A. KELDERS, *Verhalende bronnen. Repertoriëring, editie en commercialisering*, (*Studia Historica Gandensia*), Gent, 1996, 125 blz. Deze gebundelde bijdragen van het gelijknamige colloquium (Gent, 1995) verschaffen fundamentele teksten over de uitgave van allerlei verhalende bronnen. Met teksten van de hand van L. MILIS, *Vooruitblikken naar het verleden: over eruditie en de informatiesnelweg* (p. 5-15), V. LAMBERT, *Pothast, Pirenne en de anderen: historici repertoriëren historici* (p. 17-33), A. KELDERS, *"Tot verbreiding der kennis en ontwikkeling der vaderlandsliefde"*. *Kronieken ter perse* (p. 35-49), P. TOMBEUR, *Ptatiques éditoriales et critères scientifiques?* (p. 51-66), J. RIDER, *Galbert of Bruges'*

'Journal': *From medieval flop to modern bestseller* (p. 67-95), P. ARNADE, *Writing and social experience: narratives of urban life in the Burgundian Netherlands* (p. 95-118) en J. GOOSSENS, *Met een achteruitblik naar de toekomst. Slotbeschouwingen* (p. 119-123).

905. OKUNISHI T., *Grain price fluctuation in fifteenth century Ghent*, in *Kobe University Economic Review*, 41, (1995), p. 31-57. Gedetailleerde studie van de schommelingen in de graanprijs te Gent in de 15de eeuw. De auteur onderscheidt verschillende patronen in deze schommelingen, zowel in periodes van hoge als van normale prijzen. Hij brengt deze schommelingen in verband met structurele veranderingen in de graancirculatie. Voor het bronnenmateriaal steunt hij zich op het archiefmateriaal van de Sint-Pietersabdij, het Hebberechtshospitaal, het Sint-Annahospitaal, het Sint-Janshospitaal, het Sint-Jacobshospitaal, het Wolweversgodshuis, het Voldersgodshuis, het Godshuis van Sint-Jan en Sint-Pauwel en het Wenemaershospitaal. Met grafieken.
906. RAMAKERS B.A.M., *Spelen en figuren. Toneelkunst en processie-cultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd*, 1996, 507 blz. Midden zestiende eeuw is Oudenaarde met zijn 8.000 inwoners een stadje met een grote adellijke bevolking. Met bijlagen, uitgebreid trefwoordenregister en bibliografie. Geïllustreerd.
907. SMALL G., *George Chastelain and the shaping of Valois Burgundy. Political and historical culture at court in the fifteenth century*, (*The Royal Historical Society. Studies in History. New Series*), Suffolk, 1997, 302 blz. Vernieuwende studie over George Chastelain (ca. 1414-1475), de officiële kroniekschrijver van Filips de Goede en Karel de Stoute, gebaseerd op origineel archiefonderzoek. Chastelain wordt gesitueerd binnen de politieke en historische cultuur waarvan zijn werk een directe weerspiegeling vormt. Met kritisch apparaat en omstandige bibliografie. Omtrent de Gentse wortels van deze auteur verwijzen we naar een bijdrage van G. SMALL & D. LIEVOIS, *Les origines du chroniqueur George Chastelain (ca. 1414-ca. 1441)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLVIII, (1994), p. 121-177.
908. SOMME M., *Vie itinérante et résidences d'Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne (1430-1471)*, in *Revue du Nord*, LXXIX, (1997), nr. 319, p. 7-43. Zeer gedetailleerd overzicht van de reizen en de verblijfplaatsen van Isabella van Portugal, hertogin van Bourgondië tussen 1430 en 1457. In de loop van deze jaren deed zij met haar gevolg 11 keer Gent aan. Haar voornaamste verblijfplaatsen in de Nederlanden waren Brussel (Kasteel Coudenberg) en Brugge (Prinsenhof).

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1996-97

909. TOORIAN L., *Flemish settlements in Twelfth-Century Scotland*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 74, (1996), nr. 3-4, p. 359-693. Wetenschappelijke bijdrage over de "Vlaamse" nederzettingen in Schotland in de loop van de 12de eeuw. Hoewel "Vlaams" in de meest ruime betekenis dient te worden gezien als afkomstig uit Artois, Cambrai, Henegouwen, Brabant, Zeeland, Holland en Vlaanderen, is een wezenlijke inbreng vanuit Gent niet uit te sluiten. De bijdrage wordt afgesloten met een biografisch overzicht van de "Vlaamse" stichters van nederzettingen uit de 12de eeuw, waaronder een Walter of Ghent (Gaultere de Gaunt, Waltere de Gant). Hij trad in 1128 tweemaal op als getuige op bij de bekrachtiging van een oorkonde waarbij Robert of St Andrews tot bisschop wordt gewijd. Het biografisch overzicht geeft de bronnen weer waarin de informatie werd aangetroffen.
910. VAN SCHAÏK R., *On the social position of Jews and Lombards in the towns of the Low Countries and neighbouring German territories during the Late Middle Ages*, in CARLIER M., A. GREVE, W. PREVENIER & P. STABEL (eds.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)*, (*Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Modern Low Countries*, 7), Leuven-Apeldoorn, 1997, p. 165-191. Bevat ook interessante gegevens over Gent.
911. VAN TWEMBEKE J., *De kasselrijgrenzen op het grondgebied van Nazareth*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, (1997), nr. 26, p. 23-34. Het werkgebied van de Heemkring Scheldeveld omvat onder meer de deelgemeenten Afsnee, Sint-Denijs-Westrem en Zwijnaarde. Het Scheldeveld werd doorkruist door de kasselrijen van de Oudburg (Gent), Oudenaarde en Kortrijk, waarvan de grenzen samenkwamen op het grondgebied van Nazareth. De auteur belicht het ontstaan van kasselrijen en parochies waarbij oudere relictten van bestuurlijke, geografische of infrastructurele aard mogelijk een rol speelden. Geïllustreerd.
912. VAN UYTVEN R., *La conjoncture commerciale et industrielle aux Pays-Bas bourguignons: une récapitulation*, in DUVOSQUEL J.M., J. NAZET & A. VANRIE (red.), *Les Pays-Bas Bourguignons. Histoire et Institutions. Mélanges André Uyttebrouck*, (*Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer*, 53), Brussel, 1996, p.435-468.
913. WEGMAN R., *From Maker to Composer: Improvisation and Musical Authorship in the Low Countries, 1450-1500*, in *Journal of the American Musicological Society*, XLIX, (1996), nr. 3, p. 409-479.

Moderne tijden

914. BACKHOUSE M., *Documenten betreffende de geschiedenis van de Vlaamse en Waalse vluchtelingen in Sandwich tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw, deel IV*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, (1996), dl. 162, p. 1-47. Uittreksels van teksten uit *The New Red Book* betreffende de Vlaamse en Waalse vluchtelingen te Sandwich.
915. BAUWENS W.E.M., *Het Hulsterambacht en de Oostenrijkse Successieoorlog, 1747-1749*, in *De Vier Ambachten. Jaarboek*, 1994-1995, p. 75-86.
916. BOGAERSL., *Geleund over de onderdeur. Doorkijkjes in het Utrechtse buurtleven van de vroege Middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 112, (1997), afl. 3, p. 336-363. Het Utrechtse buurtleven kan uitzonderlijk lang bestudeerd worden, nl. van omstreeks 1391 tot 1657. Op basis van de huidige stand van de historische wetenschap blijkt dat er grote parallellen te trekken zijn tussen het Gentse en Utrechtse buurtleven. Voor de situatie te Gent verwijzen we graag naar de publicaties van H. DECEULAER.
917. BRAEKMAN W.L., *Suspecte boeken, liederen en refreinen te Gent omstreeks 1573*, in *Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica "De Fontaine" te Gent. Jaarboek*, XLIII-XLIV, (1993-1994), nr. 35-36, p. 149-159.
918. BRAND J.P.M., *De Franse invallen in Staats-Vlaanderen in 1794*, in *De Vier Ambachten. Jaarboek*, 1994-1995, p. 87-100.
919. DAMBRUYNE J., *Sociale mobiliteit en status in het zestiende-eeuwse Gentse ambachtswezen*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, L, (1996), p. 73-120.
920. DE KRAKER A., *De Tachtigjarige oorlog in noordoost-Vlaanderen eind zestiende eeuw. Nieuwe feiten en gezichtspunten omtrent de belegering van Hulst in 1591 en 1596*, in *De Vier Ambachten. Jaarboek*, 1994-1995, p. 9-38.
921. DE KRAKER A., *De verovering van Sas van Gent in 1644 en het verdere verloop van de strijd in Noordoost-Vlaanderen op het einde van de Tachtigjarige oorlog*, in *De Vier Ambachten. Jaarboek*, 1994-1995, p. 39-74.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1996-97

922. DECAVELE J., *Ketterse baljuws voor de rechter in de 16de eeuw, in Liber amicorum Herman Maes, (Kunst- en Oudheidkundige Kring van Deinze en van het Land aan Leie en Schelde)*, Deinze, 1996, p. 128.
923. DECEULAER H., *Implicaties van de straat: rechten, plichten en conflicten in Gentse gebuurten (17e-18de eeuw)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, L, (1996), p. 121-147.
924. DUERLOO L., *Pietas Albertina. Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijk gezag*, in *Bijdragen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 112, (1997), afl. 1, p. 1-18. Basisstudie over de devotie van de aartshertogen Albrecht en Isabella; aandacht gaat o.m. naar de diverse bedevaartplaatsen die zij bezochten en naar de heiligen die ze vereerden in de verschillende bidplaatsen van het land. De streng religieuze houding van de vorsten wordt geplaatst tegen de recuperatiepolitiek van onze gewesten na de politiek-religieuze troebelen van de 16de eeuw en de afscheiding van de Noordelijke Nederlanden.
925. GOOSENS A., *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas Meridionaux 1520-1633. Tome I. La législation, (Spiritualités et pensées libres)*, Bruxelles, 1997, 215 blz. Basisstudie van de wetgeving die het kader leverde voor de inquisitie en de vervolging van ketteren. In bijlage: chronologisch overzicht van de wetteksten betreffende de inquisitie tussen 1519 en 1633. Met selectieve bibliografie en kritisch apparaat.
926. GORTER-VAN ROYEN L., *De regentessen van Karel V in de Nederlanden. Beeld en werkelijkheid*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 110, (1997), nr. 2, p. 167-197. Betreffende het bestuur van Margareta van Oostenrijk (1480-1530) en Maria van Hongarije (1505-1558). De aandacht gaat naar de beeldvorming over beide regentessen in relatie tot de keizer en de hen omringende raadslieden.
927. LENDERS P., *Arbitrage bij geschillen tussen leden van de Gentse Kamer van Koophandel in de 18de eeuw*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, L, (1996), p. 149-153.
928. MONBALLYU J., *Van hekserij beschuldigd. Heksenprocessen in Vlaanderen tijdens de 16de en 17de eeuw*, Kortrijk, 1996, 128 blz. Het hoogtepunt van de heksenjacht in het graafschap Vlaanderen situeerde zich tussen 1596 en 1660. De repressie was hard en genadeloos en honderden vrouwen zijn er het slachtoffer van geworden. De studie analyseert de methodiek die werd gebruikt om heksen op te sporen, te

identificeren, te verhoren en terecht te stellen. Ook de positie van de Raad van Vlaanderen, als hoogste Hof van Beroep, komt uitgebreid aan bod. Met kritisch apparaat. Geïllustreerd.

929. SCHRANS G., *Vrijmetselaars te Gent in de 18de eeuw*, (*Reeks Verhandelingen Liberaal Archief nr. 13*), Gent, 1997, 814 blz. Handig werk-instrument over de Gentse burgerij en omvangrijke basispublicatie waarin het portret wordt geschetst van 215 gekende Gentse vrijmetselaars in hun familiaal, sociaal-economisch en cultureel milieu. Er bestonden acht loges: La Discrète Impériale et Royale, La Candeur, La Bienfaisante, La Félicité, La Constante Union, La Félicité Bienfaisante, Les Frères Zélés en La Parfaite Amitié. Boeiend is de situering van de problematiek tegen de sociaal-politieke, institutionele, economische en culturele geschiedenis van Gent in een periode met ingrijpende veranderingen (industriële revolutie, Verlichting, de Brabantse Omwenteling en de Franse Revolutie). Met uitgebreide bibliografie, zaak- en plaatsnamenregister. Lijst van logeleden (met beroepen) in bijlage.
930. STROOBANTS A., *De Gentse wapenmakers en hun privileges*, in *Militaria Belgica*, 1995-1996, p. 5-37. Historisch overzicht van het ambacht van de wapenmakers, met een analyse van de werking en samenstelling van het bestuur; met aandacht voor de busmakers die officieel ressorteerden onder het smedenambacht. Geïllustreerd.
931. VAN HEESVELDE P., *Pruimen, roken en snuiven. Tabak en tabaksverwerking te Gent tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XXXIII, (1996), p. 31-54. Toenemend tabaksverbruik deed een levendige detailhandel ontstaan. De producenten streefden er tegelijk naar de kostprijs zo laag mogelijk te houden. Bijdrage met aandacht voor de zogenaamd "geneeskrachtige" werking van de tabak, voor de verspreiding van het tabaksgebruik in de Oostenrijkse Nederlanden in het algemeen en voor de lokale Gentse situatie. In bijlage een lijst van *fabriqueurs* van tabak in Gent (1795).
932. VAN STRIEN C. D. (ed.), *Joseph Taylor. A relation of a voyage to the Army. In several letters from a gentleman to his friend in the year 1707*, Leiden, 1997, 143 blz. Terwijl de Spaanse Successieoorlog volop aan de gang was, besloot de jurist Joseph Taylor (1679-1759) uit London (Engeland) een reis te maken naar het geallieerde leger. Hierbij deed hij de Zuidelijke Nederlanden aan, meer bepaald Antwerpen, Brussel, Gent en Brugge. Hij stuurde zijn reisbrieven naar zijn vriend Thomas D'Aeth of Knowlton and North Cray (Kent). Dit werk geeft *in extenso* de elf brieven weer en vormt daarmee een bijzonder boeiende bron voor het leven in onze gewesten in die oorlogsperiode. Met bibliografie en kritisch apparaat.

933. WATERSCHOOT W., *De rederijerskamers en de doorbraak van de reformatie in de Zuidelijke Nederlanden*, in *Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica "de Fonteine" te Gent. Jaarboek*, (1995-1996), p. 141-153.

Hedendaagse tijd

934. DE SMAELE H., *Determinanten van kiesgedrag. Electorale verhoudingen in een Gentse arbeiderswijk aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXVII, 1997, nr. 1-2, p. 135-185. Case study van het kiesgedrag in een Gentse arbeiderswijk, op basis van een kiezerslijst (1914) in het archief van de Sint-Stefanusparochie, waarop de politieke voorkeur van de stemgerechtigden is aangeduid. Met plattegrond van de parochie, tabellen, grafieken en bibliografisch overzicht.
935. DE WILDE B., *Witte boorden, blauwe kielen. Patroons en arbeiders in de Belgische textielnijverheid in de 19e en 20e eeuw*, Gent, 1997, 403 blz. In deze rijk geïllustreerde studie wordt gepeild naar de veranderende relaties tussen werkgevers en werknemers in de Belgische textielnijverheid. In een eerste deel wordt de evolutie van deze nijverheidstak geschetst tussen 1800 en 1975. In een tweede deel worden een vijfhonderdtal biografieën van textielwerkgevers gebruikt om een beeld te krijgen van hun afkomst, hun opleiding, politieke loopbaan en beroepsloopbaan. Het derde deel belicht de zijde van de werknemers en de invloed van de industriële ontwikkeling op hun leven. Het vierde deel brengt beide partijen samen en schetst de verhouding tussen werkgevers en werknemers gedurende de twee voorbije eeuwen. Met tabellen. Zie van dezelfde auteur ook *Een sociografisch onderzoek van Belgische textielpatroons in de 19de en 20ste eeuw*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 74, (1996), nr. 3-4, p. 840-884.
936. DENECKERE G., *De resurrectie van Jacob Van Artevelde in de 19de-eeuwse Gentse arbeidersbeweging. Over het verlangen naar 'de Grote Man'*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, L, (1996), p. 155-187.
937. DESEYN G., *In 't Patershol was 't alle dagen zondag. Sociale schets van het Patershol tot 1950*, in VANHOVE A. en S. DHAENE (red.), *De muren weten ervan, (Museum voor Volkskunde)*, Gent, 1997, p. 75-111. Geïllustreerd.

938. EVERAERT C. & G. FABRE-MEEUS, *Liber Magistrorum 1797-1997. Van Ecole Centrale du Departement de l'Escaut tot Koninklijk Atheneum te Gent*, Gent, 1997, 553 blz. Geschiedenis van de school, gevolgd door interviews met enkele bekende oud-leerlingen en afgesloten met een register van de leerkrachten van 1797 tot 1997.
939. FILARSKI R., *Kanalen van de koning-koopman. Goederenvervoer, binnenscheepvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw*, (NEHA-Series III), Amsterdam, 1995, 490 blz. Basiswerk dat, naast technische gegevens, veel informatie verschaft over het ontstaan van het waterwegennet in België en Noord-Frankrijk. Geïllustreerd, met uitgebreid kritisch apparaat, bibliografie en indices.
940. FONTEYN G. & J. BLAVIER, *De gemeente. Anekdoten en instellingen*, in *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 51 (1997) nr. 200, p. 3-181. Speciale uitgave voor het tweehonderste nummer van dit tijdschrift. Er zijn drie onderdelen. In de eerste reeks hoofdstukken over 'De gemeente, dagelijks' komen onder meer de burgerwacht, de berg van barmhartigheid en de veldwachter aan bod. Een tweede deel omvat hoofdstukken over mensen en instellingen met onder andere aandacht voor de functie van de burgemeester, de begrippen gemeente, stad en hoofdstad alsook voor de gemeentelijke democratie in beweging. Het derde deel onder de titel 'mensen en middelen' heeft het onder meer over de financiële, culturele, sociale en economische aspecten. Met vermelding van Gent en met een excursie over Ghent in de Minnesota (USA). Geïllustreerd.
941. GUBINE. & P. SCHOLLIERS, *La crise linière des Flandres. Ouvriers à domicile et prolétariat urbain (1840-1900)*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 74, (1996), afl. 2, p. 365-401.
942. MARTIN D., *Regimecrisis en lokaal bestuur in het Interbellum. Een comparatief sociaal profiel van Antwerpse en Gentse collegeleden, 1921-1938*, in *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, 1, (1996), nr. 1, p. 163-191.
943. PEE L., *Vijftig jaar geschiedenis van het Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis (1947-1997)* in LAMARCQ D. (red.), *50 jaar Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis*, Zottegem, 1997, p. 9-56. Overzicht van de stichting en de werking van het samenwerkingsverband dat in 1903 werd opgericht om de krachten te bundelen van alle kringen van Geschied- en Oudheidkunde in Oost-Vlaanderen en om tevens coördinerend op te treden.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1996-97

944. VAN CAENEGHEM, Baron, *De Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent. Een historisch overzicht*, in LAMARCQ D. (red.), *50 jaar Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis*, Zottegem, 1997, p. 119-128. Beknopt historisch overzicht van de vermelde vereniging.
945. VAN DE PERRE M., *Redt & Helpt u zelve & elkander of hoe de daensistische beweging de sociale problemen bestreed*, (*Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd*), 1997, 303 blz. Geïllustreerd overzicht van de werking van de sociale organisaties die onder impuls van de daensistische partij tot stand zijn gekomen. Het werk biedt tevens een inzicht in de integratie van deze partij en haar sociale verenigingen in het Vlaamsche Front en later in het Vlaamsch Nationaal Verbond.
946. VANDER HERTEN B., *De ontwikkeling van de Belgische Post (1830-1913)*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 74, (1996), nr. 3-4, p.805-837. Wetenschappelijke bijdrage van ruimer Belgisch belang, met niettemin diverse verwijzingen naar de toestand in Oost-Vlaanderen en Gent. Met grafieken.
947. VAN MEULDER G., *Vrouwenmutualiteiten of familiemutualiteiten? De betekenis van het mutualisme voor vrouwen rond de eeuwwisseling (1885-1914)*, in *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, (1997), nr. 3, p. 38-49.
948. VANNESTE D.A.G., *Rural economy and indigence in mid-nineteenth-century Belgium*, in *Journal of Historical Geography*, 23, (1997), nr. 1, p. 3-15. Studie van de ongelijke geografische spreiding van de armoede in de periode 1846-1848, in relatie tot de kenmerken van de landelijke economie.

Industriële archeologie

949. DE HERDT R., *Ons industrieel verleden 1750-1900. De vrouw achter de schermen en op de barricade*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (1997), nr. 4, 25 blz.
950. DESEYN G., *Werk & vertier in het havenkwartier*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (1997), nr. 3, p. 1-24. Het industriële verleden van de Voorhaven vormt het onderwerp van een uitgebreide routebeschrijving die per fiets of auto kan worden afgelegd. In bijlage een dubbele kaart met bewegwijzering en situering, en twee posterfoto's. Geïllustreerd.

951. DESEYN G., *Werk & Vertier in het havenkwartier. Een boeiende autotocht in de geklasseerde voorhaven van Gent*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur. Cahier 3*, (1997), nr. 3, p. 1-24.
952. DEVOGELAERE A., *Huishoudelijk comfort in de 19de & begin 20ste eeuw. Zo leefde overgrootmoeder...*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (1997), nr. 1, p. 4-20. Met in bijlage een herdruk van *Le gaz économise santé, temps, argent*. Geïllustreerd.
953. VANBRAECKEL H., *Een vergelijkende studie van afrikadruk uit Gent en gereserveerde doeken uit West-Afrika*, in VAN BRAECKEL H. (red.) *Echt, namaak en vals, (Vlaamse Vereniging voor Oud en Hedendaags Textiel)*, 1996, p. 52-73. Behandelt de afrikadruk geproduceerd in de katoendrukkerijen NV Texas (1876) en UCB (1898). De *indiennerie* (oorspronkelijke naam van de katoendrukkerijen) zoals door Abraham Voortman in 1790 in Gent opgericht, lag aan de basis van deze industrietak en behoorde tot de vroegste in onze streken.
954. VIAENE P., *Het industrieel erfgoed in Vlaanderen*, in *De Woonstede door de eeuwen heen*, (1996), nr. 112, p. 20-35. Rijk geïllustreerde stand van zaken en overzicht van de groei van de aandacht voor industrieel erfgoed in Vlaanderen.

Kerkgeschiedenis en kloosters

955. CLOET M., *Het doopsel in de Nieuwe Tijd (ca. 1550-ca. 1800)*, in LEIJSSEN L., M. CLOET & K. DOBBELAERE (red.), *Levensrituelen. Geboorte en doopsel, (KADOC-Studies, 20)*, 1996, p. 75-94.
956. DE BAERE G., *De Middelnederlandse mystieke literatuur en de Moderne Devotie*, in *Trajecta*, 6, (1997), nr. 1, p. 3-18. Belicht voor Gent in hoofdzaak de rol van Alijt Bake (1415-ca. 1455), priorin van het klooster Galilea te Gent, dat vanaf 1438 behoorde tot het Kapittel van Windesheim.
957. DE REU M., *De geschiedenis en de rijkdommen van de Bibliothecae Dominicae*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, L, (1996), p. 189-215.
958. DE REU M., *La parole du Seigneur. Moines et chanoines médiévaux prêchant l'Ascension et le Royaume des Cieux*, (Belgisch Historisch Instituut te Rome), Brussel, 1996, 419 blz. Basiswerk voor de studie van het middeleeuwse "prediken", waarin, na een methodologisch gedeelte

en de formulering van een status quaestionis, de betekenis van de Hemelvaart wordt geanalyseerd. De hoofdbrok behandelt de prediking tussen 500 en 1200, waarbij telkens aandacht wordt besteed aan het sociale milieu waarbinnen gepredikt wordt, aan de preken en sermoenen zelf, het publiek en de persoon van de prediker. De preken en sermoenen worden geïdentificeerd en per periode besproken. Een uitgebreid kritisch en bibliografisch apparaat sluiten dit basiswerk af.

959. DE VROEDE M., *Religieuses et Béguines enseignantes dans les Pays-Bas Méridionaux et la Principauté de Liège aux XVIIe-XVIIIe siècles*, (*Studia Paedagogica, New Series 20*), Leuven, 1996, 236 blz. Basiswerk over onderwijzende begijnen en religieuzen in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de en de 18de eeuw. Behandelt voor Gent de situatie in het Sint-Elisabethbegijnhof en in het begijnhof O.-L.-Vrouw ter Hooie. Met zeer uitgebreid kritisch apparaat en bibliografie; het werk bevat ook handige indices op persoonsnamen, religieuze instellingen, begijnhoven, plaatsnamen en trefwoorden. In dit zelfde kader verwijzen wij graag naar een gelijkaardige Noordnederlandse studie MONTEIRO M., *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw*, Hilversum, 1996, 415 blz. waarin de rol van deze zogenaamde geestelijke maagden in de wederopbouw van de katholieke eredienst binnen de Republiek wordt belicht. De belijdenis van het katholicisme was immers sinds 1581 van overheidswege verboden. Zij vormden een maatschappelijk aanvaarde schakel tussen de clerus en de leken. Met uitgebreide bibliografie en bijlagen.
960. DECLERCQ G. (red.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, 232 blz. De uitgave bundelt een aantal wetenschappelijke bijdragen over geschiedenis, architectuur en kunstleven in de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs, uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Ganda & Blandinium: Kunst en andere schatten uit twee Vlaamse abdijen' die van 11 oktober 1997 tot 4 januari 1998 in de Gentse Sint-Pietersabdij te zien was. In een eerste reeks hoofdstukken wordt een beknopt historisch overzicht gegeven. G. DE CLERCQ behandelt de periode van de 7de tot de 12de eeuw en licht de meest recente inzichten toe over het missioneringswerk van Amandus in Gent. P. TRIO bespreekt de late Middeleeuwen (13de-15de eeuw). J. VAN DE WIELE gaat dieper in op de 16de eeuw toen Sint-Baafs werd afgeschaft en Sint-Pieters door beeldenstormers werd verwoest. De twee daaropvolgende hoofdstukken belichten de verder geschiedenis van Sint-Pieters tot na de afschaffing in de Franse tijd, aspecten die door D. LIEVOIS en L. COLLIN worden samengevat. Een beknopt biografisch overzicht van alle monniken die op 1 september 1796 Sint-Pieters bevolkten, sluit deze hoofdstukken af. Een tweede

reeks bijdragen zijn thematisch opgevat. A. VERHULST heeft het over de bezittingen en inkomsten van beide abdijen. M.C. LALEMAN gaat onder de titel 'Het stenen verleden' beknopt in op bouwactiviteiten, bouwkundige ontwikkeling en monastieke architectuur. A. DEROLEZ beschrijft de middeleeuwse scriptoria en bibliotheken. Twee artikels behouden het thema muziek, met name B. HAGGH over muziekhandschriften en B. BOUCKAERT over het muziekleven tussen 1500 en 1797 in de Sint-Pietersabdij. De afsluitende hoofdstukken bespreken kunstaspecten in beide abdijen: schilderkunst door E. DHANENS, beeldhouwkunst door J. BALDEWIJNS, metaalkunsten door A. VAN DEN KERKHOVE en textiel door E. DUVERGER. De bundel wordt afgesloten met een lijst van alle abten en met een beknopte beredeneerde bibliografie. Geïllustreerd.

961. DENAUX A., *De (kinder)doop in de vroege Kerk*, in LEIJSSSEN L., M. CLOET & K. DOBBELAERE (red.), *Levensrituelen. Geboorte en doopsel*, (KADOC-Studies, 20), 1996, p. 57-69.
962. GEVERS L. m.m.v. D. VAN BELLEGHEM, *Het doopsel in de Nieuwste Tijd (1830-1960)*, in LEIJSSSEN L., M. CLOET & K. DOBBELAERE (red.), *Levensrituelen. Geboorte en doopsel*, (KADOC-Studies, 20), 1996, p. 95-122.
963. HOSTE A., M. NUYTTENS & G. VAN BOCKSTAELE, *De glans van Cîteaux in de Nederlanden. 900 jaar cisterciënzerabdijen 1098-1998*, Brugge, 1997, 191 blz. Geïllustreerd (kunst-)historisch overzicht van de vestigingen van de orde van Cîteaux in de Nederlanden. Besteedt voor Gent aandacht aan Onze-Lieve-Vrouw Ten Bos ca. 1215 (Lokeren, Heusden en Gent), de abdij van Baudelo ca. 1197 (Sinaai-Waas en Gent), het "Aurea Cella" klooster ca. 1226 (Doornzele en Gent), de abdij ter Hagen ca. 1230, de abdij van Oosteeklo ca. 1217, de abdij van de Bijloke ca. 1204, de priorij van Waarschoot ca. 1444.
964. LALEMAN M.C., *Monastieke architectuur in Gent. Over Ganda en Blandinium*, in *Vlaanderen*, Tielt, 46, (1997), nr. 4, p. 323-326. Beknopt overzicht van de hoogtepunten in de bouwgeschiedenis van de Sint-Baafsabdij en van de Sint-Pietersabdij. Geïllustreerd.
965. LAMBERTS J., *De doopviering tijdens de Middeleeuwen*, in LEIJSSSEN L., M. CLOET & K. DOBBELAERE (red.), *Levensrituelen. Geboorte en doopsel*, (KADOC-Studies, 20), 1996, p. 70-74.

Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

966. AERNOUT K., *Esthetische controle op architectuur en stedenbouw door Henry van de Velde (1940-1943)*, in MARTIND. & N. POULAIN, *Planning en contingentie: aspecten van stedenbouw, planologie en architectuur tijdens de tweede wereldoorlog, (Interbellum-cahier, 9-10)*, Gent, 1997, p. 37-54.
967. BAELUS J. & J. VAN DEN BROEK, *ROM-aanpak in de Gentse Kanaalzone: leiden alle wegen naar Rome?*, in *Ruimtelijke Planning*, Diegem, 1997, nr. 1, p. 101-117. Toelichting over het Ruimtelijk Ordenings- en Milieuproject (ROM) voor de Gentse Kanaalzone en evaluatie van dit plan ten opzichte van andere ontwerpen voor de ruimtelijke ontwikkeling van dit deelgebied. Geïllustreerd.
968. BAILLIEUL B. & G. DESMET, *Schatten in de Sleepstraat Gent. Basisschool Dr. Jean Herrel Sleepstraat 167-169, (Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 1997, 35 blz. Geïllustreerde geschiedenis van de school waarbij tevens een poging wordt ondernomen om de voorgeschiedenis, m.a.w. de oudere eigenaars van en beroepsactiviteiten in het gebouw te achterhalen.
969. BALTHAU E., *De aankoop van de oude torenspits van de Gentse Sint-Janskerk door de kerkmeesters van de Laarnse Sint-Machariuskerk in 1518*, in *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde. Jaarboek, 15, (1996)*, p. 125-132.
970. BALTHAZAR H., *Monumentenzorg, gedeelde zorg, (Provincie Oost-Vlaanderen)*, Gent, 1997, 88 blz. Uitgave van een toespraak tot de provincieraad op 30 september 1997. De auteur vangt aan met een terugblik naar 1963, schetst de beleidsontwikkeling sedert 1970 en verwijst naar de Nederlandse monumentenzorg. Het verdere betoog omvat drie onderscheiden onderdelen: de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen in Oost-Vlaanderen, monumentenzorg op het provinciale en op het gemeentelijke niveau. Het overzicht eindigt met conclusies, aanbevelingen, enkele belangrijke aandachtspunten en tot slot enkele grafieken betreffende de ontwikkeling van de monumentenzorg in Oost-Vlaanderen.
971. BAUWENS M., *Restauratie en recente geschiedenis van enkele van onze monumenten. Het Alijnsgodshuis*, in *G.O.V.-Heraut, 32, (1997)*, nr. 6, p. 27-43. Na een beknopte inleiding met een overzicht van de belangrijkste bouwfases gaat de auteur nader in op de renovatie- en restauratiewerken van de 20ste eeuw. De verscheidene hoofdstukken omvatten de studie van architect Valentin Vaerwijck, de ingrijpende

renovatie die in de jaren '50 in opdracht van de Stad Gent werd uitgevoerd en meer recente herstellingswerken. De auteur sluit af met een kritische evaluatie van de uitgevoerde werken en toetst die aan de voorschriften van het weliswaar jongere Charter van Venetië, de leidraad voor de Europese monumentenzorg, voor het eerst uitgegeven in 1964. De tekst van dit document wordt in bijlage weergegeven. Geïllustreerd.

972. CALLAERT G., W. DE VUYST, P. JACOBS, L. MARIEN, E. VANHOVE & D. VIEREN, *Huizen langs de Lange Steenstraat: voorstelling van de resultaten van drie huisonderzoeken*, Gent, 1997, 29 blz. Voorstelling van de onderzoeksresultaten in het kader van de opleiding Postgraduaat Monumenten- en Landschapszorg Antwerpen, van het huis Bisschoppelijke Huishoudleergangen, het Hotel de Looze en het Hotel Dons de Lovendeghem, ter gelegenheid van de lessenreeks *Huisonderzoek in Gent*. De brochure biedt een overzicht van de historische en de materieel-bouwkundige bevindingen. Geïllustreerd.
973. CAVINESS M.H., *Stained Glass Windows, (Typologie des Sources du Moyen Age Occidental, 76)*, 1996, 86 blz. Behandelt de glasramen als bron voor de studie van de geschiedenis. Bevattelijk overzicht van de technieken gebruikt bij de productie van glasramen, in de periode 500-1480. Analyseert tevens de diverse houdingen doorheen de tijd ten opzichte van glasramen en sluit af met een overzicht van de historische betekenis van het glasraam, vanuit het standpunt van de schenkers, het economisch procédé, techniek en handel. Besteedt ook aandacht aan de teksten op glasramen. Maakt voor Gent melding van glasfragmenten van het Pand van het Dominicanenklooster. Geïllustreerd.
974. CHARLES L. & D. LIEVOIS, *Straatnaamborden en huisnummers in Gent uit de 18de eeuw*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 20, (1996), nr. 2, p. 5-9. Met verwijzingen naar geschreven bronnen, iconografie en materiële getuigen die in het stadsbeeld bewaard bleven zoals bij het huis Hoogpoort 15 en in de Komijnstraat. Geïllustreerd.
975. COGEN H., *De neogotiek tussen Leie en Coupure*, in *G.O.V.-Heraut*, 32, (1997), nr. 3, p. 1-19. Geïllustreerde bijdrage met aandacht voor o.m. het Bijlokecomplex en de gebouwen van de Bijlokecampus.
976. *Dag van het park. 25 mei 1997. Landgoed "De Campagne" te Drongen/Gent*, Gent, 1997, z. blz. Geïllustreerd.
977. DE BLOCK J., *Tour d'horizon. Het Pand van het voormalig klooster der Geschoeide Karmelieten*, in VANHOVE A. & S. DHAENE (red.),

- De muren weten ervan, (Museum van Volkskunde), Gent, 1997, p. 66-73. Beknopt overzicht van enkele hoogtepunten uit de bouwgeschiedenis van het voormalige klooster der geschoeide karmelieten tussen Lange Steenstraat en Trommelstraat, aangevuld met een sfeerbeeld over het gerenoveerde tweede pandhof. Geïllustreerd.*
978. DE BUCK R., *Enkele oude balustradekolommetjes van Gentse balies, in Ghendtsche Tydinghen, 26, (1997), nr. 6, p. 316-320. Geïllustreerde bijdrage over een detail in het Gentse straatbeeld: de versieringselementen aan balustrades van bruggen.*
979. DE CLERCQ L., *De toepassing van het geschilderde textiel als constituerend element in de scenografie van het interieur, in VANBRAECKEL H. (red.) Echt, namaak en vals, (Vlaamse Vereniging voor Oud en Hedendaags Textiel), 1996, p. 35-41. Behandelt enkele Gentse voorbeelden, waaronder het zogenaamde Oud Huys (klooster Geschoeide Karmelieten), het Hotel Hamelinck en het interieur van het Grand Théâtre of de Opera naar ontwerp van Philastre en Cambon.*
980. DE KEGEL A., A. DEMEY & M. PIETERAERENS (red.), *Monumentenzorg en cultuspatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 1996, Gent, 1997, 341 blz. Deze publicatie die in verschillende thematische onderdelen is opgesplitst, biedt een overzicht van de werking van de provincie Oost-Vlaanderen over 1996 inzake monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Het eerste deel, gewijd aan het wettelijke kader van het Vlaamse beleid in zake monumenten en landschappen, bevat bijdragen van M. FIERLAFIJN, L. DAELS en A. VERHOEVE. Beide laatsten verwoorden bedenkingen bij het nieuwe landschapsdecreet, met verwijzingen naar landschapsrelicten in het Gentse. Een tweede deel heeft het over het monumentenbeleid. A. DE KEGEL bespreekt daarin de provinciale subsidie voor onderhoudswerken aan niet als monument beschermde waardevolle gebouwen, met publicatie van de officiële tekst, en P. DEVOS behandelt enkele aanvragen waaronder een 19de-eeuws pand gelegen aan de Keizersvest. In een derde deel worden preventieve maatregelen inzake het behoud van monumentaal patrimonium aangekaart. Daarin bespreken A. DE KEGEL en M. ADAMS de werkzaamheden van de Monumentenwacht en de door hen geïnspecteerde gebouwen, onder meer in Gent. M. PIETERAERENS licht inspectie van roerend kerkelijk patrimonium toe en verwijst daarbij onder andere naar het orgel in de Sint-Michielskerk, gebouwd door De Volder, en het kunstpatrimonium van de Sint-Annakerk. In een vierde deel van het betreffende overzichtswerk komen onderzoek en restauratie aan bod. Daarin zijn beknopte kroniektteksten opgenomen van L. ROBYNS en P. DEVOS over de Sint-Baafskathedraal, de Sint-Niklaaskerk, het begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie (Lange*

Violettenstraat), het Bisschopshuis (Bisdomplein), het klooster van de geschoeide karmelieten (Lange Steenstraat), de kerk van Onze-Lieve-Vrouw Presentatie (Lange Violettenstraat), de Onze-Lieve-Vrouw Sint-Pieterskerk (Sint-Pietersplein), evenals de kerken van Afsnee en Sint-Denijs-Westrem. Verder gaat P. HUYS in op kunsthistorische aspecten met betrekking tot de Sint-Baafskathedraal en bespreekt M. PIETERAERENS de Heilig-Kruiskerk van Sint-Kruis-Winkel. In hun bijdrage over luchtfotografisch onderzoek omtrent grafheuvels uit de Bronstijd verwijzen M. MEGANCK en L. BAUTERS naar de archeologische site van de Hogeweg. Het vijfde deel biedt een overzicht van het wettelijk beschermd patrimonium. Daarin worden de volgende Gentse gebouwen en gebouwencomplexen beknopt behandeld: huizen aan de Begijnengracht, het Sint-Elisabethbegijnhof, het Bisschopshuis (Bisdomplein), het Museum voor Schone Kunsten (Citadelpark), de Refugekapel (Coupure), het voormalige Kartuizerklooster (Fratersplein), de Gordunakaai, de woning Carpentier (Groot-Brittanniëlaan/Godshuizenlaan), het huis Samson (Hoogpoort), de omgeving van de Sint-Pietersabdij (Hoveniersberg/Sint-Pietersnieuwstraat) en verscheidene huizen (Ingelandgat, Wilderoosstraat, Jan Botermanstraat, Koning Albertlaan, Opgeëistenlaan, Plotersgracht, Savaanstraat, Sint-Amandstraat, Terneuzenlaan, Voldersstraat, Kortemeer. Verder zijn er kroniektteksten over de voormalige Cinema Rex (Koningin Hendrikaplein), het voormalige Hotel Vanden Meersche (Nederpolder), het fabriekscomplex Vynckier-Vyncolit (Nieuwevaart), de Westerbegraafplaats (Palinghuizen), de Patijntjesstraat en de Aaigemstraat, de voormalige brouwerij 'Het Sleutelken' (Tichelrei) en de Voorhaven (Tolhuiskaai, Wiedauwkaai). Voor Afsnee komen de pastorie (Afsneedorp) en het Hof ten Broecke (Broekkantstraat) met hun omgeving aan bod. Vervolgens wordt het kasteel Coninxdonck (Koningsdonkstraat) in Gentbrugge toegelicht. Voor Mariakerke bespreekt men de dorpskom met de kerk van Onze-Lieve-Vrouw Geboorte, de kerkhofgalerij, de pastorie en het kasteel Claeys Bouüaert (Mariakerkeplein). Ook het voormalige station van Oostakker (Lourdesstraat) wordt besproken. Daarna volgt de voorstelling van het Campo Santo, het voormalige gemeentehuis en de villa 'les Gnomes' (Carelshof) in Sint-Amandsberg. De Gentse items worden afgerond met de parochiekerk, de pastorie, een linde en kapel 't Putje op Sint-Denijs-Westrem (Kerkdreef, Kerkwegel, Pastoriedreef en Putkapelstraat). In het overzichtswerk volgt daarop een lijst met de ontwerpen van voor bescherming vatbare monumenten, stads- en dorpsgezichten en landschappen. In deze opsomming werden ook Gentse items opgenomen. Tenslotte wordt nog een survey gegeven van de publicaties, manifestaties, tentoonstellingen en studiedagen waaraan de provinciale dienst voor monumentenzorg en cultuurpatrimonium participeerde. Een index op plaatsnamen sluit het geheel af. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1996-97

981. DE KEYSER B., o.l.v. J. DE MAEYER & L. VERPOEST, *De ingenieuze neogotiek. Techniek & Kunst. 1852-1925*, Leuven, 1997, 103 blz. Omstreeks het midden van de 19de eeuw wordt de vormentaal van de neogotiek definitief vastgelegd, onder impuls van Jean-Baptiste Bethune en van de Sint-Lucasscholen. De 'ingenieuze' neogotiek op het einde van de 19de eeuw verzoent de neogotische bouwstijl met nieuwe materialen en nieuwe productiemethodes. Toonaangevende figuren in dit verband waren Joris Helleputte en Louis Cloquet. Rijk geïllustreerd, met selectieve bibliografie.
982. DE MEULEMEESTER J., *Quelques réflexions sur les résidences des princes territoriaux dans les anciens Pays-Bas méridionaux*, in *Archéologie médiévale*, Caen, (1995), nr. 25, p. 87-113. De auteur brengt een samenvatting van archeologische en historische gegevens over heerlijke residenties in verschillende streken van de zuidelijke Nederlanden. Deze data vormen het uitgangspunt voor een evolutieschets waarbij zowel de Karolingische residenties als de latere middeleeuwse kastelen, waaronder castrale mottekastelen, worden toegelicht. De bijdrage schenkt ook ruime aandacht aan de inplanting van de kasteelsites en hun topografische situatie ten opzichte van de prestedelijke en stedelijke nederzettingkernen waarop ze ongetwijfeld invloed hebben uitgeoefend. Gent kon in dit overzicht niet ontbreken. Zowel de portuskern aan de Schelde, het Geraard de Duivelsteen als het Gravensteen en de Oudburg worden in deze bijdrage vanuit archeologisch-historisch oogpunt en in functie van een veel ruimere context (Scheldevallei, graafschap Vlaanderen, Brabant, Loon en Luxemburg) geëvalueerd. Geïllustreerd.
983. DE VOS J., "Architecture parlante" of follies in het interbellum: *Café De Ton en Hotel Normandie*, in *Interbellum*, 17, (1997), nr. 4, p. 11-15. Behandelt Café De Ton (1932) aan de Brusselsesteenweg in Gentbrugge. Geïllustreerd.
984. DEMEY A. (red.), *Interbellumarchitectuur en monumentenzorg*, Gent, 1997, 78 blz. Uitgave van de lezingen van de gelijknamige studiedag. Bevat enkele belangrijke bijdragen waaronder L. MEGANCK, *De studie van interbellumarchitectuur: mogelijkheden en problemen* (p. 13-22), A. DEMEY, *Interbellumpatrimonium: wettelijke/werkelijke bescherming* (p. 23-30), M. DUBOIS, *Witte doos in klassiek bouwblok. Woonhuis Gaston Eysselinck in Gent (1930-1931)* en N. POULAIN, *'Le cabinet des horreurs', of het Spitznarmuseum van de straat* (p. 45-50). De brochure bevat ook de teksten van de bezoeken aan diverse Gentse interbellumgebouwen, nl. de Universiteitsbibliotheek en Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde (1933-1942), de redactie van het dagblad Vooruit en de drukkerij Het Licht (1930-1931),

de voormalige Bank van de Arbeid (1920-1923), de gewezen Veeartsenijschool en het Miljoenenkwartier.

985. DEMEY A., *Het Provinciehuis van Oost-Vlaanderen te Gent*, in *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 4, (1996), nr. 198, p. 5-21. De auteur geeft de bouwgeschiedenis van het Provinciehuis aan de Gouvernmentstraat, met een beknopte schets van de architecten die daaraan hebben meegewerkt zoals August Van Assche (1826-1901), Valentin Vaerwyck (1882-1959) en Jean Hebbelynck (1892-1971). De bouwhistoriek van het huidige gebouwencomplex wordt voorafgegaan door een situering van deze plaats in de oudste middeleeuwse portus van Gent en door een overzicht van alle belangrijke gebouwen en eigenaars die een betekenis hebben gehad op dit terrein tussen Gouvernmentstraat en Schelde. Geïllustreerd.
986. DEMOOR J., *Stadsvernieuwing in de 19de-eeuwse gordel. Kroniek van een twintigjarige zoektocht naar antwoorden*, in *Ruimtelijke Planning*, Diegem, 1997, nr. 1, p. 67-99. Na een situering en bondige historische duiding worden de stedenbouwkundige problemen van de betrokken stadszone doorgelicht. Daarbij wordt ook verwezen naar het wisselende succes van de stadsvernieuwingsprojecten gedurende de twee jongste decennia. Geïllustreerd.
987. DEROM S., *Het Belfort Gent, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 1997, 31 blz. De nieuwe brochure voor bezoekers aan het Belfort omvat een beknopt historisch overzicht en duidingen bij de verscheidene te bezoeken onderdelen van de toren, met toelichtingen over het secreet, de torenwachters, de draak, de klokken en de beiaard. Geïllustreerd.
988. DE SUTTER C. & G. VAN DOORNE, *Verdwenen hoekjes van het oude Gent. Uit de fotoverzameling van de Commissie van Monumenten en Stadsgezichten*, Gent, 1995, z. blz. Tweede selectie uit deze bijzonder rijke en boeiende fotoverzameling.
989. DEVRIESE L., *Zeventiende-eeuwse huisgevels in de Gentse Waterwijk. Lokalisatie en datering aan de hand van de 17de-eeuwse bouwsubsidies*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 20 (1996), nr. 2, p. 10-24. Studie over de 17de-eeuwse bouwers en gebouwen in de Waterwijk op basis van geschreven bronnen, iconografie en materiële resten, met ook een globale evaluatie van het 17de-eeuwse gebouwenbestand in dat stadsareaal. Geïllustreerd.
990. DHOOGHE L., *Theaterarchitectuur in Vlaanderen. Een reflectie over de spelregels*, in *Architectuur (A+147)*, Brussel, 1997, nr. 4, p. 32-39.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1996-97

Over de restauratie en renovatie van historisch en bouwkundig merkwaardige theaters. Met verwijzing naar de Koninklijke Opera (Schouwburgstraat), de Minardschouwburg (Walpoortstraat) en het Kunstencentrum Vooruit (Sint-Pietersnieuwstraat) in Gent. Geïllustreerd.

991. GELDOF C., A. PISMAN & S. DE VOS, *Een vallei in bescherming genomen*, in *Ruimte in zicht, (Architectuur als Buur)*, Gent, 1997, jg. 2 nr. 1, p. 3-7. Over de betekenis om landschappelijke, cultuurhistorische en ecologische redenen van de Bovenschelde tussen Gent en Kluisbergen. Geïllustreerd.
992. *Huizenonderzoek in Gent 2 Het Elisabethhuis, (Stad Gent, Stadsarchieff)*, Gent, 1997, 208 blz. Deze studie belicht de resultaten van een zo volledig mogelijk materieel en historisch huizenonderzoek verricht op het Elisabethhuis, Rabotstraat 9. Een groep belangstellenden bestudeerde dit wooncomplex onder begeleiding van de Dienst Stadsarcheologie (M.C. LALEMAN) de Dienst Monumentenzorg (G. EVERAERT), het Stadsarchieff (L. CHARLES) en historicus D. LIEVOIS. De teksten worden visueel verduidelijkt met foto's, tekeningen, plannen, plattegronden en stambomen. Het geheel wordt afgesloten met een bibliografisch overzicht, een verklarende woordenlijst en een index op persoonsnamen. Geïllustreerd.
993. *Inventaire archéologique - fiche nr. 391 - Kelder van de Hoogpoort, nr. 37*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 5, p. 251-252. Heruitgave van een bijdrage van Armand HEINS over een middeleeuwse kelder.
994. JACQUE B. & G. WISSE, *Stemmen uit het behang. Vier eeuwen geschiedenis van het behangpapier*, Brussel, 1997, 96 blz. Rijk gestoffeerd overzicht van de geschiedenis van het behangpapier in onze gewesten vanaf de 16de eeuw, naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling. Geïllustreerd.
995. KRUIDENIER M., *Kunst-bouw-kunst, tien jaar museumbouw in Nederland en Duitsland*, in *Architectuur (A+145)*, Brussel, 1997, nr. 2, p. 33-37. Met verwijzing naar de uitbreiding van het Museum Boijmans-Van Beuningen in Rotterdam door de Gentse architecten Paul Robbrecht en Hilde Daem. Geïllustreerd.
996. LAMARCQ D., *Funerair erfgoed in Oost-Vlaanderen*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 46, (1997), nr. 4, p. 118-120. Pleidooi voor de erkenning van grafmonumenten en kerkhoven. Geïllustreerd.

997. LAPORTE D., *Beknopte bouwhistoriek van het Museum voor Schone Kunsten*, in *Museumkrant*, (*Museum voor Schone Kunsten/Gent*), 7, (1996), nr. 4, p. 1-4. Beknopte bouwgeschiedenis van het Museum voor Schone Kunsten dat in 1898-1900 werd opgericht naar ontwerp van architect Charles Van Rysselberghe (1850-1920). Geïllustreerd.
998. LAUWAERT G. & J. NUIJENS, *Ontwikkelingsplan ontgroeit de pubertijd*, in *Ruimtelijke planning*, Diegem, 1997, nr. 1, p. 191-199. De ruimtelijke ontwikkeling van een deelgebied van Gentbrugge als kenmerkend voorbeeld van een door de nabije stad beïnvloede stadszone en als voorbeeld van buitengebiedsplannen in Vlaanderen.
999. LEFEBURE J., *De idee van Gent. Of het geestelijk beeld van een stad*, in *Ruimtelijke planning*, Diegem, 1997, nr. 1, p. 7-28. Over het 'stad-zijn' en de stedelijkheid van Gent met verwijzing naar de stadsontwikkeling doorheen de tijd en die elementen die daarbij een belangrijke rol hebben gespeeld. De auteur refereert tevens naar stedenbouwkundige en architectonische veranderingen, naar progressief bouwen, monumentenzorg, slopingen, schijnarchitectuur, reconversies, eigentijdse architectuur en stadsvernieuwing. Geïllustreerd.
1000. LEVIS E., *Over stoven en badhuizen. Van cultuurtempels tot hollen van ontucht*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (1997), nr. 2, p. 2-20. Rijk gestoffeerde bijdrage over dit aspect van de laat-middeleeuwse samenleving, met verwijzing naar stoven en badhuizen in Gent. Geïllustreerd. In bijlage een fac-similé-uitgave van het werk *De ontucht in het oude Gent* van A. VAN WERVEKE.
1001. MAES D., *Het Gents Kerkepad (vervolg) O.L.Vrouw Sint-Pieterskerk. Sint-Pietersplein*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 4, p. 209-218.
1002. MAES D., *Het Gents Kerkepad (vervolg) Sint-Annakerk - Sint-Annaplein*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 6, p. 325-330. Geïllustreerd.
1003. MAES D., *Het Gents Kerkepad. Sint-Elisabethkerk-Begijnhofdries*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 3, p. 253-262. Beknopte bouwgeschiedenis en beschrijving van architectuur, interieur en meubilair van de voormalige kerk van het Sint-Elisabethbegijnhof. Geïllustreerd.
1004. MAES D., *Het Gents Kerkepad (vervolg) Sint-Michielskerk - Sint-Michielsplein*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 3, p. 110-121.
1005. MAES D., *Het Gents Kerkepad (vervolg) Sint-Niklaaskerk-Korenmarkt*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 1, p. 2-16.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1996-97

1006. MAES D., *Het Gents Kerkepad (vervolg) Sint-Stefanuskerk - Sint-Magrietstraat*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 2, p. 54-75.
1007. MARTIN D. & N. POULAIN, *Planning en contingentie: aspecten van stedenbouw, planologie en architectuur tijdens de tweede wereldoorlog*, (*Interbellum-cahier*, 9-10), Gent, 1997, 102 blz. Synthesewerk rondom de stedenbouwkundige problematiek tijdens de Tweede Wereldoorlog, met bijdragen van diverse auteurs betreffende Gent, waaronder N. POULAIN en K. AERNOUT.
1008. MEGANCK L., *Architect Emiel De Nil (1902-1982): van art deco naar modernisme*, in *Interbellum*, 17, (1997, nr. 2, p. 10-15. Geïllustreerd overzicht van het oeuvre van deze architect die vooral actief was in en rond Gent.
1009. MILIS-PROOST G., *De Gentse Universiteitsbibliotheek als embleem van moderniteit*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, L, (1996), p. 217-235. Bijdrage over de geschiedenis en de bouw van de Universiteitsbibliotheek naar een ontwerp van Henry Van de Velde. Geïllustreerd.
1010. PISMAN A., C. GELDOLF, J. LAGAE en E. VANZIELEGHEM, *Debattencyclus in Oost-Vlaanderen. Architecten in dialoog met lokale besturen*, in *Ruimte in zicht, (Architectuur als Buur)*, Gent, 1996, jg. 1 nr. 0, p. 11-14. Over stedenbouwkundige aspecten en architectuurproblemen in zeven Oost-Vlaamse steden, waaronder Gent.
1011. POULAIN N., *Bouwen, verbouwen en herbouwen in een gefusioneerde grote stad: Groot-Gent tijdens de Tweede Wereldoorlog*, in MARTIN D. & N. POULAIN, *Planning en contingentie: aspecten van stedenbouw, planologie en architectuur tijdens de tweede wereldoorlog*, (*Interbellum-cahier*, 9-10), Gent, 1997, p. 89-102. Op 15 mei 1942 werd het Distrikt Groot-Gent door de Duitse bezetter ingevoerd; het is bleef bestaan tot 31 januari 1945 wanneer het bij Regentsbesluit werd opgedoekt.
1012. RAMBAUT A., *De koorramen uit de kapel van de meisjescongregatie Onze-Lieve-Vrouw te Zottegem*, in *Monumenten & Landschappen*, 15, (1996), nr. 6, p. 4-17. Het vooronderzoek, de conservering en de restauratie van drie koorramen uit de Congregatiekapel van Zottegem vormen de kern van een bijdrage die tevens dieper ingaat op de betekenis van het glazeniersatelier dat Jean-Baptiste Bethune (1821-1894) eerst in Brugge en daarna vooral aan het Prinsenhof in Gent uitbouwde. De vermelde neogotische glasramen zijn kenschetsend voor de productie van het atelier, maar hun betekenis wordt verhoogd als

onderdeel van een totaal interieurconcept waarvan ook de wandbekleding en het meubilair deel uitmaakten. De bijdrage raakt tevens problemen aan van verwerking, behandeling en conservering van 19de-eeuws vensterglas en het bijhorende loden netwerk. Geïllustreerd.

1013. *Restauratie en reconversie van de oude ziekenzaal en omgeving*, in *Gentse stadsconcerten 7 mei 1997*, Gent, 1997, s.p. (5 blz.). Beknopte schets van het restauratie- en renovatieprogramma rond de middel-eeuwse ziekenzaal van de Bijloke. Geïllustreerd
1014. ROBYNS L., *Gerechtshoven in Oost-Vlaanderen*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 46, (1997), nr. 4, p. 121-124. Geïllustreerd overzicht van de Oostvlaamse gerechtshoven. Ook het Gerechtshof van Gent, gebouwd naar een ontwerp van stadsarchitect Louis Roelandt (1786-1864) komt aan bod.
1015. SALAMAGNE A., *Les fondations sur arcades dans les anciens Pays-Bas*, in *Revue du Nord - Archéologie de la Picardie et du Nord de la France*, LXXVIII, (1996), nr. 318, p. 177-192.
1016. STALENHOEF G., *Gentse (woon)plannen op een rij*, in *Ruimtelijke Planning*, Diegem, 1997, nr. 1, p. 29. De auteur geeft een kritische analyse over de evolutie van de bevolking vanaf 1916 in confrontatie met stadsvernieuwing, ruimtelijke ontwikkeling, structuurplanning en wonen in Gent. Geïllustreerd.
1017. TEERLINCK P. & B. RONDAS, *De vestiging van bedrijven in Gent: een visie vanuit de stad*, in *Ruimtelijke Planning*, Diegem, 1997, nr. 1, p. 149-163. Een visie over bedrijveninplanting in Gent, binnen een stedenbouwkundige context.
1018. *Van adellijk steen tot provinciehuis (Provincie Oost-Vlaanderen)*, Gent, 1997, 28 blz. Tentoonstellingsbrochure over de geschiedenis van het provinciehuis in de Gouvernmentstraat, naar aanleiding van Open Monumentendag 1997.
1019. VAN BRUWAENE C. & J. BALDEWIJNS, *Fresco's en muurschilderingen in openbare en religieuze gebouwen - Bijloke*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 45, (1996), nr. 5, p. 119-123.
1020. VANDOORNE G., *Gentse oude kerken in de kijker*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 46, (1997), nr. 2, p. 57-60. Handelt in hoofdzaak over de Sint-Jacobskerk, de en de Sint-Niklaaskerk. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1996-97

1021. VAN DOORNE G., *Oude stenen, nieuw leven*, in *Ruimtelijke Planning*, Diegem, 1997, nr. 1, p. 119-130. Enkele aspecten van monumentenzorg en stadsvernieuwing in Gent, met verwijzing naar talrijke realisaties.
1022. VAN DOORNE G., *De schoonheid van de schamelheid. De Drongenhofkapel*, in VAN HOVE A. en S. DHAENE (red.), *De muren weten ervan*, (*Museum voor Volkskunde*), Gent, 1997, p. 112-115. Een schets van enkele hoofdlijnen uit de geschiedenis van het Drongenhof, het toevluchtshuis van de norbertijnen van Drongen in Gent, dat tijdelijk als abdij dienst deed in de late 16de en de 17de eeuw. De klemtoon ligt op de kapel van het complex, gelegen aan het Kaatsspelplein. Geïllustreerd.
1023. VAN DOORNE G., *Stadhuis in steigers*, in *G.O.V.-Heraut*, 32, (1997), nr. 5, p. 27-32. Bondige nota over de Gentse schepenhuisen en ruimere toelichting over het 17de-eeuwse schepenhuis van gedele waarvan de monumentale schouwen in restauratie zijn. Geïllustreerd.
1024. VAN DOORNE G. & P. DE ROO, *Pleinen in Gent*, in *Ruimtelijke Planning*, Diegem, 1997, nr. 1, p. 131-147. Over de stedenbouwkundige betekenis van pleinen en open ruimten in het stedelijke Gent. Met situeringsplan.
1025. VAN DOORNE G., (red.), *Open monumentendag 1997*, (*Stad Gent, Dienst Monumentenzorg*), Gent, 1997, 136 blz. Voor de Open Monumentendag Vlaanderen 1997 werden in Gent een dertigtal gebouwen opengesteld die in deze uitgave bondig worden voorgesteld. Bij de toelichtingen, waarvoor verschillende auteurs een medewerking verleenden, ligt de klemtoon op 'arbeid', het officiële thema van de Open Monumentendag 1997. De volgende gebouwen en gebouwencomplexen komen in dit bundel aan bod: de Herryvilletuinwijk van Evergem, de electriciteitscentrale en het Museum Energieia (Langerbruggekaai), de fabrieksgebouwen van Vynckier Nieuwevaart), het huis Fiévé-Dutry (Dok Noord), het Campo Santo (Sint-Amansberg), de gebouwen van de vuurvaste Steenovens Colpaert (Groendreef), de textielfabriek Florida (Molenaarsstraat), het klooster van de augustijnen (Academiestraat), de turbinezaal van de SPE-centrale (Ham), de voormalige spinnerij Desmet-Guequier (Minnemeers), de textielfabriek Van Acker (Bachtenwalle), het Sint-Elisabethhuis (Rabotstraat), Ons huis (Vrijdagmarkt), het Toreken (Vrijdagmarkt), het glazeniersatelier Mestdagh (Koolsteeg), een laat-middeleeuws woonhuis (Jan Botermanstraat), het Burgcentrum gevestigd in een 18de-eeuws woonhuis (Burgstraat), het voormalige Hotel de Jonghe d' Ardoye (Onderstraat), het Hotel De Wulf-de Hemptinne (Koningstraat), het huis Het Volk (Poel), het Stadhuis (Botermarkt), de Koninklijke Nederlandse Schouw-

burg (Sint-Baafsplein), de Sint-Bavohumaniora (Reep), het Geraard de Duivelsteen (Geraard de Duivelstraat), de hogere instuten Sint-Lucas (Zwartzustersstraat), de voormalige Belgische Bank van de Arbeid (Voldersstraat), het Provinciehuis (Gouvernementstraat), het Gerechtshof (Koophandelsplein), het kunstencentrum Vooruit (Sint-Pietersnieuwstraat), het Technicum van de Universiteit Gent (Sint-Pietersnieuwstraat), de Rijbaan Van Vletingen (Lange Violettenstraat), het Schoolmuseum Michel Thiery (Sint-Pietersabdij, Sint-Pietersplein), de Leopoldskazerne (Gaspard De Craeyerstraat) en het gebouw van de liberale vakbonden (Koning Albertlaan). Geïllustreerd.

1026. VANSYNGHEL K., *De Minardschouwborg, of hoe een theater theater maakt*, in *Architectuur (A+147)*, Brussel, 1997, nr. 4, p. 40-43. Over de geschiedenis, de architectuur en de renovatie van dit kenmerkende theatergebouw met hoofdgevel aan de Walpoortstraat. Geïllustreerd.
1027. VAN TWEMBEKE J., *De heerlijkheid van Darupt te Afsnee*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, (1997), nr. 26, p. 35-42. Op basis van een bundel met losse stukken uit het archief van de Gentse Sint-Pietersabdij gaat de auteur nader in op de eigendomsgeschiedenis van de heerlijkheid Darupt, waaraan het speelhof naast de dorpskern van Afsnee, bekend als de Maison Rose waar Cyriel Buysse verbleef, nog herinnert. Geïllustreerd.
1028. VANVAECKM., *Beelden van omhoog. Hansche 17de-eeuwse plafonddecoraties in stucwerk in de kastelen van Horst, Modave en Beaulieu en in het Gentse Brouwershuis*, in *Monumenten en landschappen*, 16, (1997), nr. 5, p. 21-56. Jan Christiaan Hansche realiseerde verscheidene indrukwekkende plafonddecoraties in stucwerk, onder meer in het Gentse Brouwershuis aan de Jonkvrouw Mattestraat. Dit plafond met complexe voorstelling dagtekent van 1679. De realisatie wordt in detail besproken en geëvalueerd ten opzichte van het andere bekende oeuvre van Hansche. Er wordt ook verwezen naar een door Hansche uitgevoerd stucplafond in het verdwenen Canfynhuis aan het Goudenleeuwplein.
1029. VANSEVENANT P. & J. VAN SEVEREN, *Het schoolverkeer nader bekeken: relaas van een experimentele aanpak in Gent*, in *Ruimtelijke Planning*, Diegem, 1997, nr. 1, p. 165-189. Het woon-schoolverkeer neemt een niet onbelangrijke plaats in in de ruimtelijke ontwikkeling van een stad, wat wordt aangetoond met cijfer- en kaartmateriaal. Met voorstelling van het LIFE-project voor Gent. Geïllustreerd.
1030. *Wandelen door de Sint-Martinuswijk, (Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 1997, 35 blz. Geïllustreerde wandelgids met bijdragen van H. COGEN, B. BAILLIEUL & N. POULAIN. Behandelt onder meer de Sint-

Martinuskerk, de Nieuwe Wandeling (gevangenis), de Bijlokeabdij, het Casino, het graven van de Coupure, de universiteitsgebouwen en de Watersportbaan.

Kunst en cultuur

1031. BIERENS L., "Eene goede orgel wel zaemengesteld". *Het Pierre Van Peteghem-orgel Onze-Lieve-Vrouw-Sint-Pieterskerk Gent*, Gent, 1997, 40 blz. Bijdrage over de bouw (1844-1847) en de restauratie (1980-1983) van het orgel.
1032. BONNEURE F., *Galerie van de Vlaamse keramisten*, in *Vlaanderen. Uit aarde en vuur. Keramiek in Vlaanderen*, 46, (1997), nr. 3, p. 70-80. Met vermelding van de Gentse kunstenaars Paul De Bruyne, Carmen Dionyse, Octave Landuyt, Achiel Pauwels, Frank Steyaert, Chris Scholliers en Rik Vandewege. Geïllustreerd.
1033. *Cultureel Jaarboek 1995 Provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1996, 181 blz. Beknopt overzicht van de culturele activiteiten die door de provincie Oost-Vlaanderen werden georganiseerd of mede door toedoen van de provincie tot stand kwamen. Voorafgaand komt een administratief gedeelte over de samenstelling van de bestendige deputatie, de adviescommissies en de situering van de provinciale diensten die met cultuur begaan zijn. Na een overzicht van de provinciale prijzen over 1995, met beknopte biografieën van de bekroonden, worden de volgende cultuursectoren vanuit de provinciale werking toegelicht: taal- en letterkunde, bibliotheekwezen, toneel, muziek, geschiedenis, beeldende kunsten, cultuurpatrimonium, fotografie en film, musea, algemene culturele werking, sociaal-culturele werking en culturele uitwisseling. Het boek wordt afgesloten met een *In memoriam* van Gilbert MARTENS, Leo VERTONGEN en Marcel BRAUNS.
1034. DE GEEST J., *De kunstverzameling van het Gemeentekrediet*, in *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 50 (1996) nr. 196/2, p. 63-71. Beknopte geschiedenis over het ontstaan, de ontwikkeling en de samenstelling van de verzameling schilderkunst en van de belangrijke tentoonstellingen die daaruit zijn voortgevloeid. Een bijzondere passage wordt gewijd aan de aanwinst van de collectie Georges De Graeve met belangrijk werk van onder meer Emile Claus, Gustave en Leon De Smet, Theo Van Rysselberghe en Gustave Van de Woestyne. Geïllustreerd.

1035. DE KEYZER L., *De schaduw van Jan Delvin. De Koninklijke Academie voor Schone Kunsten*, in VANHOVE A. & S. DHAENE (red.), *De muren weten ervan, (Museum voor Volkskunde)*, Gent, 1997, p. 57-65. Bijdrage over de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten in de eerste helft van de 20ste eeuw. Met de aanstelling van Jan Delvin als directeur kon de instelling zich ten volle in opvoedkundig en artistiek opzicht ontplooiën. Geïllustreerd.
1036. DE MEÛTER I., *Imitatie en/of vervalsing van historische wandtapijten*, in VAN BRAECKEL H. (red.) *Echt, namaak en vals, (Vlaamse Vereniging voor Oud en Hedendaags Textiel)*, 1996, p. 20-34.
1037. DHAENE S., *De muren weten ervan. Kunstenaars in het Patershol*, in VANHOVE A. & S. DHAENE (red.), *De muren weten ervan, (Museum voor Volkskunde)*, Gent, 1997, p. 15-56. Over het kunstgebeuren in een rond het voormalige klooster der geschoeide karmelieten in het Patershol. De studie overbrugt de periode van de late 19de eeuw tot de Tweede Wereldoorlog. Menig bekend schilder, beeldhouwer, graficus, glaszilder of schrijver komt in dit overzicht aan bod. Onder hen bevinden zich Hippolyte Le Roy (1857-1943), Frans Coppejans (1867-1947), Henri Coppejans (1866-1941), George Minne (1866-1941), Valerius de Saedeleer (1867-1941), Karel Van de Woestijne (1878-1929), Gustave Van de Woestijne (1881-1949), Jules De Bruycker (1870-1945), Frans Masereel (1889-1972), Fritz Masereel (1889-1972), Frits Van de Berghe (1873-1939), Constant Permeke (1886-1952), Gust De Smet (1877-1943), Leon De Smet (1881-1966), Oscar Colbrandt (1879-1959), Cecile Cauterman (1882-1957) en tal van anderen. Geïllustreerd.
1038. FONTIER J., *Van art deco tot installatie. Tachtig jaar keramiëkkunst in Vlaanderen*, in *Vlaanderen. Uit aarde en vuur. Keramiek in Vlaanderen*, 46, (1997), nr. 3, p. 64-69.
1039. HAGG B., *Sources for plainchant and ritual from Ghent and London: a survey and comparison*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, L, (1996), p. 23-72. Een verzameling van 76 Gentse handschriften vormen één van de voornaamste collecties in de Lage Landen. Het materiaal dat in London ter vergelijking ter beschikking staat is in verhouding eerder gering te noemen. Basisbijdrage voor de studie van de evolutie en geschiedenis van de Gentse polyfonie.
1040. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 1 - Oorkonde van Lodewijk de Vrome*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 6, p. 315-316. De oorkonde van 13 april 819 wordt bewaard in het Rijksarchief te Gent; heruitgave van bijdrage van Henri PIRENNE.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1996-97

1041. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 129 - Wandtapijten van de gewezen Baudeloo-abdij*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 4, p. 189-190. Heruitgave van een bijdrage van GILLEMANN Ch.
1042. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 29 - Deurklopper*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 3, p. 121-122. Heruitgave van een bijdrage van VAN DUYSE Hermann (1897).
1043. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 32 - Collectebus van de 16de eeuw*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 2, p. 75. Heruitgave van een bijdrage van Hermann VAN DUYSE, toenmalig conservator van het Oudheidkundig Museum.
1044. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 7 - Het eerste boek gedrukt in Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 1, p. 16-17. Heruitgave van een bijdrage van BERGMANS Paul (1897).
1045. MATTHU R., *Het nieuwe Museum van Moderne Kunst te Gent. Een gesprek van Robert Courtois en Roland Matthu met Jan Hoet*, in *Architectuur (A+145)*, Brussel, 1997, nr. 2, p. 58-60. Geïllustreerd.
1046. NIEUWDORP H. & B. DEKEYZER, *Breviarium Mayer Van den Bergh. Alle miniaturen*, Antwerpen, 1997, 96 blz. Uitgave van het rijk verluchte handschrift (1495-1521) dat volledig thuishoort in de "Gents-Brugse school" van miniaturisten. Het wordt toegeschreven aan Simon Bening, Gerard Horenbaut en Jan Provoost, drie kunstenaars actief in het milieu van Brugge en Gent.
1047. PINGEOT A. & R. HOOZEE (red.), *Parijs-Brussel. Brussel-Parijs. Realisme, impressionisme, symbolisme, art nouveau. De artistieke dialoog tussen Frankrijk en België, 1848-1914*, Brugge, 1997, 539 blz. Geïllustreerde publicatie bij de gelijknamige tentoonstelling, met bijdragen van diverse auteurs. Met chronologisch en bibliografisch overzicht.
1048. SIMON H., *Zu Datierung und Ikonographie des "Genter Jahrmarkts" van David Teniers d.j.*, in *Wallraf-Richartz-Jahrbuch*, 57, (1997), p. 195-211.
1049. VAN ELSLANDE R., *Daneel de Rycke, de Gentse schilder (ca. 1415-1474)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 3, p. 140-151.

Materiële cultuur

1050. LALEMAN M.C., *Strijd tegen de concurrentie. Over aardewerk in het 17de-eeuwse Vlaanderen*, in *Vlaanderen. Uit aarde en vuur. Keramiek in Vlaanderen*, 46, (1997), nr. 3, p. 38-43. Beknopt overzicht van de kennis over dit onderwerp, met ruime verwijzing naar Gent. Geïllustreerd.
1051. LALEMAN M.C., D. LIEVOIS, G. STOOFS & P. SWIMBERGHE, *Hollands porselein uit Gent*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 20, (1996), nr. 3, p. 5-55. Een concentratie schervenafval, in 1995 opgegraven in de Bijlokesite, is afkomstig van een keramisch bedrijf dat zowel majolica als faience produceerde. Wellicht is het afval afkomstig van de majolicabakkerij die Gillis van de Vyvere in 1661 oprichtte aan de Tijkstraat, de huidige Kortrijksepoortstraat. De verdere studie van de vondsten en geschreven bronnen maakte het de auteurs mogelijk dieper in te gaan op de vanuit Delft beïnvloede majolicabedrijven Van de Vyvere en Stockholm, die in de tweede helft van de 17de eeuw in Gent bedrijvig waren en op hun betekenis ten opzichte van de keramische nijverheid in de lage landen. Geïllustreerd.
1052. MEULEMEESTER J.L., *Barok en rococo tieren welig in de Vlaamse keramiek van de achttiende eeuw*, in *Vlaanderen. Uit aarde en vuur. Keramiek in Vlaanderen*, 46, (1997), nr. 3, p. 44-50. Geïllustreerd.
1053. MEULEMEESTER J.L., *De Gentse pottenbakkers steunden hun collega's in Brugge*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 20 (1996), nr. 2, p. 25-26. In 1699 richtte het Brugse ambacht van de pottenbakkers een rekest aan koning Karel II om de verkoop van vreemde keramiek in Brugge te verbieden. Ze verwezen daarbij naar vrijheden en statuten van het Gentse ambacht.
1054. SWIMBERGHE P., *Volksaardewerk in de 19de en 20ste eeuw*, in *Vlaanderen. Uit aarde en vuur. Keramiek in Vlaanderen*, 46, (1997), nr. 3, p. 59-63. Geïllustreerd.
1055. VAN CLEVEN J.F., *Neogotische keramiek in Vlaanderen*, in *Vlaanderen. Uit aarde en vuur. keramiek in Vlaanderen*, 46, (1997), nr. 3, p. 54-58. Geïllustreerd.
1056. VANNOPPEN H., *De knoop als historisch document in de geschiedenis van mode en streekdracht*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 71, (1996), nr. 1, p. 59-67. Schetsmatig overzicht van de geschiedenis van de mode in onze gewesten sinds de Romeinen.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1996-97

1057. VERHAEGHE F., *Middeleeuwse keramiek in Vlaanderen. Productie en consumptie*, in *Vlaanderen. Uit aarde en vuur. keramiek in Vlaanderen*, 46, (1997), nr. 3, p. 13-29. Algemeen, beknopt overzicht over de middeleeuwse keramiek in Vlaanderen. Met verwijzing naar Gent. Geïllustreerd.

Heemkunde, volkskunde, genealogie

1058. ADRIAAN M., *Wassen ex-voto's in Vlaanderen: Waar kon men een wasofferande aanbieden? Door wie en hoe werden de beeldjes vervaardigd?*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 72, (1997), nr. 1, p. 63-68.
1059. BORRE L., *Buurtfeesten en dekenijfeesten*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 2, p. 86-87. Het eerste buurtfeest na de oorlog op het Prinsenhof in 1948.
1060. BRAEKMAN W.L., *Kindermishandeling: Een kleine "Martelares van Gent" (1897)*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 71, (1996), nr. 4, p. 225-236. Verslag van een geval van kindermishandeling in de eigen huiskring: Charlotte Eichberger, 7 jaar oud en slechts 60 centimer groot, werd door haar eigen moeder zwaar mishandeld en met gloeiend ijzer verbrand aan de voeten. Geïllustreerd.
1061. BRAEKMAN W. L., *Kwakzalvers te Gent (17de eeuw)*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 71, (1996), nr. 4, p. 259-261. Verslag van het onderzoek van een medische commissie over de geneeskraft van de hoorn van de "eenhoorn", een fabelachtig Indisch dier dat door een Oostindiëvaarder in 1649 in Gent was binnengebracht; hij bood de hoorn voor 6000 gulden te koop aan aan de stadsmagistraat. De bijdrage bevat ook het relaas over Jan Potagie, een kwakzalver die op de Korenmarkt "orvitaan" trachtte aan de man te brengen, een mengsel van meer dan twintig giftige planten en wortelen, verpulverd en gezoet met honing. De auteur baseert zich op een handschrift in de Universiteitsbibliotheek (hs 1816).
1062. BRAEKMAN W.L., *De sekte van de Gezanten Gods. Exorcisten te Heusden (1804-1806)*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 72, (1997), nr. 1, p. 37-38.
1063. BRAEKMAN W.L., *Verjongingsingrepen: marktliederen over herbakkers, herslijpers en hergieters*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 72, (1997), nr. 2, p. 81-94. Behandelt ook Gentse volksliederen over de strijd tegen het verouderingsproces; met tekstuitgaven.

1064. BRAET A., *De Braetroute*, 1996, 192 blz. en 1 losbladige kaart. De auteur benadert op een originele wijze de familiegeschiedenis of het wedervaren van de afstammelingen Braet, aan de hand van een routebeschrijving die de belangrijkste punten uit het familieverleden aandoeft. Met bibliografisch overzicht. Geïllustreerd.
1065. COLLUMBIEN H., *Enkele herinneringen aan de stadsschool in de Onderstraat (1922-1932)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 6, p. 299-315. Geïllustreerd.
1066. CORNELIS-DE VOS G., *Afstamming Pernot ex Blévaincourt*, 1996, 30 blz.
1067. DAEM M., *De verering van Onze-Lieve-Vrouw ter Zwaluwen*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 72, (1997), nr. 1, p. 17-29. Het beeld van Onze-Lieve-Vrouw ter Zwaluwen werd vereerd in het Tempelhof en in het Sint-Jacobsgodshuis te Gent. Poging om legende en feiten te scheiden.
1068. DE BAETS H., *Een halve eeuw geleden...voetbalclub 'Sparta Zwijn-aarde'*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, (1997), nr. 26, p. 159-165. Beknopte schets over een voetbalclub uit de jaren '40 van deze eeuw en situering van de club in de ruimere voetbalgeschiedenis van Zwijn-aarde. Geïllustreerd.
1069. DE BAETS J., *50 jaar toneelbond "Nut en Vermaak" Mariakerke 1946-1996*, (Marka. Notulenblad. nr. 117-118, Speciale uitgave), 1996, 75 blz. Behandelt in een gedeelte "Historiek" en een gedeelte "Memoires" het wel en wee van 50 jaar bloeiend toneelleven in Mariakerke. Bevat veel foto's en uittreksels uit programmaboekjes.
1070. DE BLEECKER F., *De heilige Simon en Judas. De Kerk van Gentbrugge*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 24, (1996), nr. 96, p. 24-27.
1071. DE BUCK R., *La (sur)prise de Gand: Louis XIV bezet Gent onverhoeds (1678-1679)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 1, p. 18-23.
1072. DE BUCK R., *De bezetting van Gent in 1708 door Louis XIV*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 3, p. 134-139. Op basis van het bekende werk van J. E. Nève (1929).
1073. DE BUCK R., *De Franse bezetting van 1701-1706 door Louis XIV*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 2, p. 79-82. Op basis van het bekende werk van J. E. Nève (1929).

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1996-97

1074. DE BUCK R., *Gentse memoriedagen: 7-8-9-10 maart*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 2, p. 87-90; *11-12-13 maart*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 3, p. 157-159; *14-15-16-17 maart*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 4, p. 228-230; *18-19-20 maart*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 5, p. 283-285; *21-22-23 maart*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 6, p. 343-345.
1075. DE BUCK R., *Herontdek Gentse doopnamen als familienaam (1280-1336)*, in *Gendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 3, p. 273-278.
1076. DE BUCK W., *Over kiekenvreters, sinjoren en stropdragers*, in *Ruimtelijke Ontwikkeling*, Diegem, 1997, nr. 1, p. 209-212.
1077. DE CLERCQ R., *De inwoners van Zwijnaarde in de commerciële repertoria van de 19de eeuw*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, (1997), nr. 26, p. 74-141. De auteur distilleerde inwoners van Zwijnaarde uit tweeëndertig commerciële repertoria en zes uitgaven van de *Wegwijzer van de Stad Gent*. Met beknopte biografische schetsen van de burgemeesters Pierre Jean Dick (1757-1830), Jean Baptiste Soenens (1756-1850), Edward Antoine Soenens (1797-1880), Charel Joseph Ottoy (1833-1902), Lieven De Schrijver (1819-1892) en Jan Lieven Van Ceulebroeck (1829-1914), van gemeentesecretaris Bruno Blomme (°1799), van veldwachter Henri Jean Collette (°1851), van onderwijzer Henri Veys, van de pastoors Jean Baptiste De Backer (1795-1871) en Charles Louis Van Acker (1802-1869), van arts Frans Julien Cremers (+1941), van de notarissen Jan Baptist Bekaert (1769-1851) en Jan Van Heuverswijn (+1947), van de brouwers Marie Mathilde De Vos-Blancquaert en Emile Vanden Bossche (°1869), van de landbouwers Augustien Frans De Man (1842-1903), Augustien Vanden Bossche (1864-1945), van de industriëlen en handelaars Camiel Sonnevile (1857-1943), Eugénie Stevens (1848-1923), Constant De Coster (1765-1854), Eugeen-Junius Vervaet (1842-1912), Coleta De Vos-Dick (1826-1856) en Constant Heirbrant (1848-1910), van de kasteelheren baron Théodore Joseph Ghislain Coppens d'Eeckenbrugge (°1798), Louis de Hemptinne (1855-1913), baron Adolf Idesbald della Faille d'Huyssse (1858-1913), graaf Louis Ambroise Amand Goethals (1829-1912), ridder Leon Lefevere de ten Hove (1845-1911), Leon Motte (1845-1928), Alois Ottoy (1847-1914) en baron Frédéric Emile Marie van Crombrugge de Picquendaele (1844-1910), van de caféuitbaters Alfons Bruyneel (1857-1931), Frederik Aloïs Heirbrant (1854-1925), Cyriel Van de(n) Veegaete (1869-1960) en Jan Baptist Vander Meersch (1869-1950), en verder nog van Karel Sonnevile (1801-1871), Marie Thérèse Vander Haeg(h)en (1819-1886), Augustien Frans He(i)rbrant (1851-1915) en Augustien Vanden Broecke (1856-1937). De bijdrage toont niet alleen beeldmateriaal betreffende de besproken personen zoals

portretten, wapenschilden en doodsprentjes, maar omvat ook talrijke archieffoto's van gebouwen op het grondgebied van de deelgemeente Zwijnaarde. Geïllustreerd.

1078. DE VRIENDT R., B. BAILLIEUL, A. EVRARD & R. VAN DE WALLE, *Een wonder-medecijn in Gent. Sint-Fiacre: Sint-Baafskathedraal - Klooster Groenen Briel - Sint-Martinuskerk*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 23, (1997), nr. 4, p. 190-204. Sint-Fiacrius (ca. 590-670) werd te Gent aanbeden als "wonderheilige" voor de genezing van cholera, dysenterie, nier- of blaasziekten, venerische ziekten en de "oude man", progerie waarbij een jong kind al op zeer vroege leeftijd ouderdomsverschijnselen krijgt.
1079. DISCART-AUDENAERDE J., *De stam Audenaerde*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr.1, p.37-41. De auteur behandelt hier Philip van Audenaerde, hofman en schepen van de keure van Gent (midden 14de eeuw). Vervolg op eerdere bijdragen: *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 2, p. 74-82 en *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 4, p. 187-189.
1080. GEERINCKX F., *Nog eens de "garde civique"*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 2, p. 95-99.
1081. HESTERS P., *Geschiedenis van de parochie Wachtebeke-Overslag en het kerkgebouw*, (*Heemkundige Kring "Oud-Wachtebeke" Jaarboek 1995*), 1996, 298 blz. Studie integraal gewijd aan de geschiedenis van Overslag en van het kerkgebouw in al zijn bouwfases; met biografisch overzicht van de pastoors en parochiepriesters en het lager geestelijk personeel. Een afzonderlijk hoofdstuk behandelt de diverse confrerïën, gilden, bonden en verenigingen. Met bijlagen.
1082. LAMARCQ D., *Seksueel afwijkend gedrag*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 72, (1997), nr. 2, p. 70-80. Algemene bijdrage over bastaarden, trouwen zonder toestemming, samenlevingscontracten *avant la lettre*, seksueel misbruik van personeel, bestialiteit, voorhuwelijkse betrekkingen en vondelingen.
1083. LEVISE E. & G. VANGEERT, *Gentsche woorde en uitdrukkinge. Deel XXXIII*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 1, p. 44-47; *Deel XXXIV*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 2, p. 92-94; *Deel XXXV*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 3, p. 154-157; *Deel XXXVI*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 4, p. 231-234; *Deel XXXVIII (slot)*, nr. 6, p. 331-342.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1996-97

1084. LEVIS E., *'t Gentsch spant de Kruune*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 4, p. 218-222; nr. 5, p. 265-272.
1085. LEVIS E., *Kaak, kaak, nen lobal! Einde van de Gentschen twiedekker?*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 1, p. 24-35.
1086. LEVIS E., *Over rispenplagen, dollen hoornebeesten en andere perrykeleuze siekten*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 3, p. 122-133. Bijdrage over de runderpest in Vlaanderen (1769-1777) en over de vele edicten en ordonnanties die ter bestrijding ervan werden uitgevaardigd. Geïllustreerd.
1087. MAES D., *Drongense pleegouders voor Gentse vondelingen en verlaten kinderen*, in *Dronghine. Jaarboek*, 1997, p. 20-51. Deze bijdrage levert een overzicht van de geschiedenis van de opvang van vondelingen in de omgeving van Gent, meer in het bijzonder te Drogen in de 19de eeuw, met namenlijsten in bijlage; met grafieken.
1088. OSSIEUR E., *De reanimatie van drenkelingen in de Hollandse tijd te Gent*, in *Tijdschrift voor Geneeskunde*, 53, 1997, nr. 11, p. 763-766. In 1817 stelde het stadsbestuur een bijzondere commissie aan om het fenomeen van schijndood te bestuderen en te definiëren. Twee dokters J.F. Kluyskens en J.B. Van Lokeren stonden de commissie bij. Zij formuleerde tevens aanbevelingen ter reanimatie van de vele drenkelingen.
1089. OSSIEUR E., *Requiemmissen voor misdadigers*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 4, p. 222-228. Bijdrage over herdenkingsmissen voor enkele misdadigers in de 17de eeuw te Gent, op basis van de stadsrekeningen.
1090. POELMAN R., *Genealogie van Alfons en Victor Braeckman, de eerste burgemeesters van Sint-Amandsberg*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XXXIII, (1996), p. 19-30. Geïllustreerd en met stambomen in bijlage.
1091. POELMAN R., *Terugblik op Sint-Amandsberg*, 1996, 715 blz. De auteur brengt een basisgeschiedenis van de Gentse randgemeente Sint-Amandsberg vanuit een heemkundig, lokaal historisch standpunt. Met kritisch apparaat. Geïllustreerd.
1092. ROETS E., *Verbeurd verklaarde Franse goederen te Aalster en omgeving tussen 1635 en 1640*, in *Vlaamse Stam*, 33, (1997), nr. 3-4, p. 119-122. Met verwijzingen naar Gent.

1093. SCHEPENS E.L., *De broederschap van de H. Moeder Gods en van Sint-Gerulfus te Drongen, voor 1475-1805*, in *Dronghine. Jaarboek*, 1997, p. 145-176. Geschiedenis van dit genootschap, op basis onder meer van het bewaarde resolutieboek; reglement wordt in extenso weergegeven samen met een omstandige namenlijst van gildebreeders- en zusters.
1094. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Meulestede (1542-1796)*, in *Heemkundig Nieuws*, 25, (1997), nr. 2, p. 14; *Gentse buitenpoorters uit Meulestede in de 15de eeuw*, in *Heemkundig Nieuws*, 25, (1997), nr. 4, p. 14; *Gentse poorters uit Antwerpen (1542-1796)*, in *Vlaamse Stam*, 32, (1996), nr. 11-12, p. 465-474; *Gentse poorters uit Baarle (1542-1796)*, in *Dronghine. Jaarboek*, 1997, p. 17; *Gentse poorters uit Kaprijke (1542-1796)*, in *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek*, 47, (1996), p. 184; *Gentse poorters uit Lembeke (1542-1796)*, in *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek*, 47, (1996), p. 183; *Gentse poorters uit Leuven (1542-1796)*, in *Vlaamse Stam*, 32, (1996), nr. 10, p. 453-454; *Gentse poorters uit Watervliet (1542-1796)*, in *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek*, 47, (1996), p. 186; *15de eeuwse Gentse buitenpoorters uit Kortrijk*, in *Vlaamse Stam*, 33, (1997), nr. 5, p. 205-208; *15de eeuwse Gentse buitenpoorters uit Dendermonde*, in *Vlaamse Stam*, 33, (1997), nr. 6, p. 257-260.
1095. TOP S., *Als de ooievaar komt ... Volksculturele facetten van zwangerschap, geboorte en doop (1900-1950)*, in LEIJSSSEN L., M. CLOET & K. DOBBELAERE (red.), *Levensrituelen. Geboorte en doopsel*, (KADOC-Studies 20), 1996, p. 123-146.
1096. VAN BOSTF., *Gentse volksprenten (vervolg)*, in *Oostvlaamse Zanten*, 71, (1996), nr. 4, p. 242-258. Vervolg op *Oostvlaamse Zanten*, 71, (1996), nr. 3, p. 173-192. Geïllustreerd.
1097. VAN WERVEKE A., *Geschiedenis van een teerling huizen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 2, p. 101-103. De huizen Het Look, De Meermin, Het Haantje en De Berrie op de Groentenmarkt.
1098. VERMEIREM., *Wandeling te Oostakker*, in *G.O.V.-Heraut*, 32, (1997), nr. 2, 5 blz.

Biografieën

1099. BALTHAU E., *In memoriam Roger De Bondt*, in *Castellum*, 13, 1996, nr. 3-4, p. 3-4. Roger De Bondt (1921-1996) stond bekend als een gedreven verteller van allerlei historische gebeurtenissen uit de streek

- Laarne en Kalken. Hij is één van de medeoprichters van Castellum en de Vereniging voor Lokale Geschiedenis van Kalken en Laarne (1989). Met foto van de overledene.
1100. BRACKE N., *Honderd jaar geleden stierf Edmond Van Beveren. Een biografische schets van een socialistisch voorman*, in *Brood & Brood. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, (1997), nr. 3, p. 50-54.
1101. DANCKAERT L., *Ferraris: een man, een gebouw, twee kaarten*, in *Monumenten en Landschappen*, 16, (1997), nr. 5, p. 6-20. De bijdrage gaat dieper in op het leven en het werk van graaf **Joseph Jean François de Ferraris** (1726-1814), vooral bekend om de grootschalige en zeer gedetailleerde manuscriptkaart van de Zuidelijke Nederlanden, de zogenoemde Kabinetskaart, die onder leiding van deze generaal werd opgemaakt. Geïllustreerd.
1102. DEBUCK R., *37 blazoenen van ridders in de orde van het Gulden Vlies (1445)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 3, p. 242-251. Boven het koorgestoelte in het koor van de Sint-Baafskathedralen hangen de geschilderde wapenborden van de ridders van het Gulden Vlies die in 1445 hun zevende kapittel in Gent hielden. Van elk personage geeft de auteur een beknopte biografische schets: Filips III de Goede, hertog van Bourgondië (1396-1516); Charles, hertog van Orléans en Valois (1391-1465); Roeland van Uitkerke, heer van Hemsrode (+1442); David de Brimeu, heer van Ligny (ca. +1451); Jean van de Clyte, heer van Komen (+1442); Guillebert de Lannoy (1386-1462); Antoine, heer van Croij en Renty (ca. 1385-1475); Jacques de Brimeu, heer van Guigny (+1451); Philippe, heer van Ternant (ca. 1400-1456); Jean, heer van Créquy (ca. 1397-ca. 1473); Frederic, graaf van Meurs (1392-ca. 1451); Jean de Melun, heer van Antoing (ca. 1398-1484); Baudot de Noyelles-Wion (+1468); Jan van Luxemburg (+ ca. 1466); Jean de Neufchatel (+ 1433); Jean II, hertog van Alençon (1409-1476); Frank van Borsele (1395-1471); Hendrik van Borsele (1405-1474); Drieu, heer van Humières (ca. 1403-ca. 1460); Alfons V, koning van Aragon en Napels (1394-1458); Jean, heer van Robeke (ca. 1369-1449); Antoine de Vergy, graaf van Dammartin (+1439); Hugo de Lannoy (ca. 1384-1456); Jean de la Tremoille (ca. 1377-ca. 1449); Jan van Luxemburg, graaf van Ligny (1385-ca. 1440); Florimond de Brimeu (+1441); Baudouin de Lannoy (ca. 1388-1474); Pierre de Bauffremont (+1473); Jean de Croij (1380-1473); Simon de Lalaing (ca. 1405-1476); Jean de Vergy (ca. 1378-1460); Karel de Stoute (1433-1477); Ruprecht, graaf van Virnenburg (+1443); Jean V, hertog van Bretagne (1389-1442); Mathieu de Foix, graaf van Comminges (1385-1456); Reinoud II, heer van Brederode (1415-1473) en Jean IV, heer van Auxy (ca. 1396-1474).

1103. DEFOORT H., *Amand Simoens (1884-1963). Het begon met socialisme*, in *Brood & Brood. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, (1997), nr. 2, p. 19-33. Portret van een socialistisch 'dissident', die na zeven jaar socialistisch militantisme vruchteloos zijn heil in andere politieke bewegingen probeerde te maken. Geïllustreerd.
1104. DEMEY A., *Oscar Van de Voorde. Architect (1871-1938)*, (*Kleine Cultuurgidsen Provincie Oost-Vlaanderen*), Gent, 1997, 79 blz. Rijk geïllustreerd werk over deze interbellumarchitect, tijdgenoot van Victor Horta en Henry Van de Velde; hij was tevens de voornaamste architect van de Wereldtentoonstelling van 1913 te Gent. Het werk biedt een overzicht van zijn architectonisch oeuvre en wijdt een hoofdstuk aan de bouw van de Belgische Bank van de Arbeid.
1105. *In Memoriam*, in *Cultureel Jaarboek 1995 Provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1996, p. 179-181. Beknopte biografische schets van **Gilbert Martens**, **Leo Vertongen** en **Marcel Brauns**.
1106. KLUYSKENS P., *Ferdinand Snellaert*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 4, p. 205-209. Herpublicatie van de bijdrage naar aanleiding van de 125ste verjaardag van het overlijden van Ferdinand Snellaert (Kortrijk 1809-1872). Hij werd als één van de voorvechters van de Vlaamse beweging in de loop van die 125 jaar diverse keren herdacht en gevierd. Een bronzen borstbeeld op het Campo Santo is slechts één van de herinneringen aan deze figuur in Gent.
1107. KLUYSKENS P., *Hippoliet Lippens*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 6, p. 320-324. Herpublicatie van de levensbeschrijving van Hippoliet Lippens (1847-1906) die de eerste burgemeester van Gent werd onder het Belgisch bewind en opvolger van Karel de Kerchove.
1108. KLUYSKENS P., *Jean Delvin*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 2, p. 76-79. Tekenaar en schilder Jean Jozef Delvin (Gent, 1853-1922) is directeur (1902-1913) geweest van de Gentse Academie voor Schone Kunsten.
1109. *Nationaal Biografisch Woordenboek 15, (Koninklijke Academiën van België)*, Brussel, 1996, XIII en 863 blz. Betreffende Gent zijn opgenomen: de radioloog Paul de Backer, 1883-1956 (19-21), de chirurg Fritz de Beule, 1880-1949 (30-33), de psycholoog Jules van Biervliet, 1859-1945 (43-47), de verloskundige Josephus Boddaert, 1793-1866 (65-71), de dichter Daniël Boens, 1893-1977 (72-77), de botanicus en arts Caesar de Bruyker, 1878-1924 (84-89), de historicus en archivaris Jan Baptist Buntinx, 1911-1991, (94-99), de medicus Adolphe Burggraeve, 1806-1902 (99-106), de neuroloog Jacques de Busscher, 1902-1966

(109-112), de arts André van Cauwenberghe, 1879-1955 (116-118), de vrouwenarts Charles van Cauwenberghe, 1841-1911, (118-121), de geneesheer Charles van Coetsem, 1788-1865 (128-130), de kunstschilder Felix Cogen, 1838-1907, (130-132), Vlaams voorman en arts Frans Daels, 1882-1974 (137-149), de vrouwenarts Firmin Derom, 1893-1979 (175-178), de kunstschilder Pieter-Emmanuel Dielman jr., 1821-1893, (178-180), de arts Eugène Eeman, 1856-1933 (219-221), de arts, schrijver en politicus César Fredericq, 1817-1887 (275-277), de arts en letterkundige Simon Fredericq, 1857-1934 (277-280), de hoogleraar en aartsdiaken van Sint-Baafs Judocus Goethals, 1662-1742 (299-306), de arts Maurice Goetghebuer, 1876-1962 (297-299), de abdis en cisterciënzerin Isabelle Houchin de Longastre, 1629-1722 (358-365), de verloskundige Alexis Lados de Beaulincourt, 1801-1879 (415-419), de medicus Honoré Lams, 1883-1978 (423-425), de geneesheer Frédéric Lutens, 1790-1862 (440-443), de Vlaams-nationalistische politicus Boudewijn Maes, 1873-1946 (456-459), de componist en directeur van het conservatorium te Gent Martin Mengal, 1784-1851 (490-497), de natuurkundige Gustavus Mensbrugghe, 1835-1911 (502-504), de pionier van de Belgische radiodiagnostiek Jules de Nobele, 1865-1946 (555-558), de componist Jacob Obrecht, 1457/1458-1505 (575-580), de natuurkundige Joseph Plateau, 1801-1883 (598-603), de arts Charles Poelman, 1815-1874, (603-606), de kunstschilder Pieter Poelman, 1801-1826 (606-608), de medicus en hervormer van het medisch onderwijs Guillaume Rommelaere, 1836-1916 (624-628), de medicus en schrijver Urbain Thiry, 1904-1982 (714-715), de bisschop van Brugge, later van Gent Antonius Triest, 1577-1657 (721-732), de beeldhouwer Georges Verbanck, 1881-1961 (759-766), de vicaris-generaal Felix Vercruyssen, 1892-1952 (772-776), de hygiënist en politicus Numa Vlaeyen, 1888-1960 (824-826) en de chirurg August van Wetter, 1831-1878 (840-842).

1110. SCHEPENS E.L., *Gentile Comhaire, leverancier van "t Zal wel Gaan"*, in *Gendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 3, p. 263-265. De slager Gentile Comhaire (°1880) uit de Dampoortstraat leverde aan het taalminnend studentengenootschap 't Zal wel gaan, dat beknopt wordt toegelicht. Dit geldt ook voor Adriaan Martens (1885-1968) die toen voorzitter was van het genootschap. Geïllustreerd.
1111. STOCKMAN R., *Prof. Dr. Joseph Guislain: zijn leven en zijn werken*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 26, (1997), nr. 4, p. 170-188. Joseph Guislain (Gent 1797-1860) speelde een vooraanstaande rol in de hervorming van de psychiatrische zorg, maar ook als wetenschapper en bouwheer van een "modelinstelling" verdient de herdenking van de 200ste verjaardag van zijn geboorte de aandacht. Geïllustreerd.

1112. THIERY M., *Jan Palfijn 1650-1730*, in *De Leiegouw*, XXXIX, (1997), nr. 2, p. 193-199.
1113. VAN CAMP B., *J.E. Verschaffelt (1870-1955) en de Vlaamse Beweging*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 55, (1996), nr. 4, p. 265-269. Biografische bijdrage over Jules Emile Verschaffelt (° Gent - + Den Haag) één van de belangrijkste Vlaamse natuurkundigen, gespecialiseerd in het wetenschappelijk onderzoek én het onderwijs in de fysica. Als liberaal flamingant was hij betrokken bij de strijd om de vernedderlandsing van de Gentse universiteit.
1114. VAN CLEVEN J., *Het Gemeentehuis van Ruiselede Pronkjuweel van profane neogotiek*, in *Monumenten & Landschappen*, 15, (1996), nr. 6, p. 43-58. De uitgebreide behandeling van het merkwaardige neogotische gemeentehuis van Ruiselede omvat een beknopte biografische schets van notaris en politicus **Benoît Van Outrive** (1805-1881) die burgemeester van Ruiselede en provincieraadslid was. Het grafmonument op de Westerbegraafplaats in Gent in kenschetsend voor de Vlaamse zinde, vrijzinnige levensingesteldheid van deze in meer dan één opzicht merkwaardige politicus. Geïllustreerd.
1115. VAN DER LINDEN R., *In memoriam Gabriel Haelman weduwnaar van Jenny Van Petegem, Gent 21 juli 1898-17 maart 1997*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 71, (1997), nr. 2, p. 52.
1116. VERCAMER A., L. CHARLES, J. DE ZUTTER, E. VAN DER HAEGHEN & J. DECAVELE, *Huldiging Johan Decavele, 25 jaar stadsarchivaris van Gent (teksten der toespraken)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, L, (1996), p. 237-251.
1117. WILS L., *Honderdvijftig jaar geleden overleed Jan Frans Willems*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 55, (1996), nr. 4, p. 271-275. Beknopt overzicht van het leven en het literair werk van Jan Frans Willems (° Boechout, 1793), vader van de Vlaamse Beweging. Hij overleed op 24 juni 1846 aan een beroerte ten gevolge van een hoogopgelopen discussie in het Gentse stadhuis, waar hij met vuur de belangen van het Nederlandstalig toneel verdedigd had.

Index op auteursnamen

ADAMS M.	980	DE BAETS H.	1068
ADRIAAN M.	1058	DE BLEECKER F.	1070
AERNOUW K.	966, 1007	DE BLOCK J.	977
ARNADE P.	891, 904	DE BOER D.E.H.	898
BACKHOUSE M.	914	DE BUCK R.	978, 1071, 1075, 1102
BAELUS J.	967	DE BUCK W.	1076
BAILLIEUL B.	968, 1030, 1078	DE CLERCQ L.	979
BALDEWIJNS J.	960, 1019	DE CLERCQ R.	1077
BALTHAU E.	969, 1099	DE CONINCK R.	844
BALTHAZAR H.	970	DE GEEST J.	1034
BAUTERS L.	860, 980	DE HEMPTINNE T.	898
BAUWENS M.	971	DE HERDT R.	842-843, 949
BAUWENS W.E.M.	915	DE KEGEL A.	980
BERGMANS P.	1044	DE KEYSER B.	981
BIERENS L.	1031	DE KEYSER R.	856
BLAVIER J.	940	DE KEYZER L.	1035
BOGAERS L.	916	DE KRAKER A.	920-921
BONDA J.W.	840	DE KRAKER A.M.J.	880
BONNEURE F.	1032	DE MAEYER J.	981
BOONE M.	892-893	DE MEULEMEESTER J.	861-863, 982
BORRE L.	1059	DE MEÛTER I.	1036
BOS-ROPS J.	881	DE PAEPE J.-L.	845
BOUCKAERT B.	960	DE POORTER A.	861-863
BOUSMAR E.	894	DE REU M.	957-958
BRACKE N.	1100	DE RIDDER-SYMOENS H.	899
BRAEKMAN W.L.	917, 1060-1063	DE ROO P.	1024
BRAET A.	1064	DE SCHEPPER H.	881
BRAND J.P.M.	918	DE SMAELE H.	934
BRAUNS M.	1033, 1105	DE SMIDT J.T.	881
BRION R.	845	DE SUTTER C.	988
BUISMAN J.	841	DE VOS J.	983
CALLAERT G.	972	DE VOS S.	991
CARLIER M.	891, 894-896, 899, 901, 910	DE VRIENDT R.	1078
CASTELAIN R.	897	DE VRIES J.	881
CAUCHIES J.M.	877	DE VROEDE M.	959
CAVINESS M.H.	973	DE VUYST W.	972
CHARLES L.	842-843, 878, 974, 992, 1116	DE WILDE B.	935
CLOET M.	883, 955, 961-962, 965, 1095	DE WILDE J.	900
COGEN H.	975, 1030	DE ZUTTER J.	1116
COLLIN L.	960	DECAVELE J.	879, 882, 922, 1116
COLLUMBIEN H.	1065	DECEULAER H.	916, 923
CORDFUNKE E.H.P.	898	DECLERCQ G.	960
CORNELIS-DE VOS G.	1066	DEFOORT H.	1103
DAELS L.	980	DEKEYZER B.	1046
DAEM M.	1067	DEMETER S.	861-863
DAMBRUYNE J.	919	DEMEY A.	980, 984-985, 1104
DANCKAERT L.	1101	DEMOOR J.	986
DE BAERE G.	956	DENAUX A.	961
DE BAETS J.	1069	DENECKERE G.	936
		DEROLEZ A.	960
		DEROM S.	987
		DESEYN G.	937, 950-951

L. CHARLES, R. DE HERDT, M.C. LALEMAN

DESMET G.	968	KLUYSKENS P.	1106-1108
DESPRETZ A.	846	KRUIDENIER M.	995
DESPY G.	902	LAGAE J.	1010
DEVOGELAERE A.	952	LALEMAN M.C.	842-843, 861-863, 867, 869, 873, 960, 964, 992, 1050-1051
DEVOS P.	980	LAMARCQ D.	849, 943-944, 996, 1082
DEVRIESE L.	989	LAMBERT V.	904
DHAENE S.	937, 977, 1022, 1035, 1037	LAMBERTS J.	965
DHANENS E.	960	LAPORTE D.	997
DHOOGHE L.	990	LAUWAERT G.	998
DISCART-AUDENAERDE J.	1079	LEFEBURE J.	999
DOBBELAERE K.	883, 955, 961-962, 965, 1095	LEHOUCQ N.	850
DOBNEY K.	864	LEIJSSSEN L.	883, 955, 961-962, 965, 1095
DUBOIS M.	984	LENDERS P.	927
DUERLOO L.	924	LEVIS E.	1000, 1083-1086
DUPONT G.	901	LIEVIJNS L.	851
DUVERGER E.	960	LIEVOIS D.	907, 960, 974, 992, 1051
DUVOSQUEL J.M.	893, 902, 912	LUST J.	852
ERVYNCK A.	864	MAES D.	1001-1006, 1087
EVERAERS P.	885	MARECHAL E.	852
EVERAERT C.	884, 938	MARECHAL G.	882
EVERAERT G.	992	MARIEN L.	972
EVRARD A.	1078	MARTENS G.	1033, 1105
FABRE-MEUS	884, 938	MARTENS L.	870
FIERLAFIJN M.	980	MARTIN D.	942, 966, 1007, 1011
FILARSKI R.	939	MATTHU R.	1045
FONTEYN G.	940	MATTHYS A.	861-863
FONTIER J.	1038	MEGANCK L.	984, 1008
GEERINCKX F.	1080	MEGANCK M.	980
GELDOF C.	991, 1010	MEROT C.	884
GEVERS L.	962	MEULEMEESTER J.L.	1052-1053
GILLARD P.	845	MILIS L.	904
GILLEMEN Ch.	1041	MILIS-PROOST G.	1009
GOOSSENS A.	925	MONBALLYU J.	928
GOOSSENS J.	856, 904	MONSIEUR P.	869, 871, 873, 886
GORTER-VAN ROYEN L.	926	MONTEIRO M.	959
GRADUS J.M.	881	NAZET J.	893, 902, 912
GREVE A.	891, 894-896, 899, 901, 910	NIEUWDORP H.	1046
GUBIN E.	941	NOUWEN R.	887
GYSSELING M.	847-848	NUIJENS J.	998
HAGGH B.	960, 1039	NUYTTENS M.	963
HAVERALS M.	856	OKUNISHI T.	905
HEINS A.	993	ONGENAE C.	872
HESTERS P.	1081	OSSIEUR E.	1088-1089
HOFFSUMMER P.	865-866, 868	PEE L.	943
HOOZEE R.	1047	PIETERAERENS M.	980
HOSTE A.	963	PINGEOT A.	1047
HOUBRECHTS D.	868	PIRENNE H.	1040
HUYS P.	980	PISMAN A.	991, 1010
JACOBS P.	972	POELMAN R.	1090-1091
JACQUE B.	994	POULAIN N.	966, 984, 1007, 1011, 1030
JANSE A.	903	PREVENIER W.	891, 894-896, 899, 901, 910
KATEE S.G.A.	881		
KELDERS A.	904		

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1996-97

PROOS R.	890	VAN DOORNE G.	988, 1020-1025
RAINENDORF-GERARD C.	845	VAN DORMAEL B.	874
RAMAKERS B.A.M.	906	VAN DUYSE H.	1042-1043
RAMBAUT A.	1012	VAN ELSLANDE R.	1049
REYNAERT J.	853	VAN GEERT G.	1083
RIDER J.	904	VAN HEESVELDE P.	931
ROBYNS L.	980, 1014	VAN IMPE L.	889
ROETS E.	1092	VAN MEULDER G.	947
RONDAS B.	1017	VAN MINGROOT E.	856
SALAMAGNE A.	1015	VAN SCHAÏK R.	910
SARFATIJ H.	898	VAN SEVEREN J.	1030
SCHEPENS E.L.	1093, 1110	VAN STRIEN C.D.	932
SCHOKKAERT L.	854	VAN SYNGHEL G.A.M.	857
SCHOLLIERS P.	941	VAN SYNGHEL K.	1026
SCHRANS G.	929	VAN TWEMBEKE J.	911, 1027
SIMON H.	1048	VAN UYTVEN R.	912
SMALL G.	907	VAN VAECK M.	1028
SOMME M.	908	VAN WERVEKE A.	1000, 1097
STABEL P.	891, 894-896, 899, 901, 910	VANHOVE A.	937, 977, 1022, 1035, 1037
STALENHOF G.	1016	VANHOVE E.	972
STEEGHERS W.	1094	VANNESTE D.A.G.	948
STEENHAUT W.	852	VANNOPPEN H.	1056
STOCKMAN P.	885	VANRIE A.	893, 902, 912
STOCKMAN R.	1111	VANSEVENANT P.	1029
STOOPS G.	873, 1051	VANZIELEGHEM E.	1010
STROOBANTS A.	930	VERBEKE W.	856
SWIMBERGHE P.	1051, 1054	VERCAMER A.	1116
TEERLINCK P.	1017	VERHAEGHE F.	1057
THIERY M.	1112	VERHOEVE A.	980
THOEN H.	887	VERHULST A.	960
TOMBEUR P.	904	VERLAECKT K.	890
TOORIANS L.	909	VERMEIRE M.	1098
TOP S.	1095	VERMOTE M.	852
TRIO P.	960	VERPOEST L.	981
VALCKE T.	850	VERTONGEN L.	1033, 1105
VAN BELLEGHEM D.	962	VIAENE P.	858-859, 954
VAN BOCKSTAELE G.	963	VIEREN D.	972
VAN BOST F.	1096	WATERSCHOOT W.	933
VAN BRAECKEL H.	953, 979, 1036	WEGMAN R.	913
VAN BRUWAENE C.	1019	WILS L.	1117
VAN CAENEGHEM Baron	944	WISSE G.	994
VAN CAMP B.	1113		
VAN CLEVEN J.F.	1055, 1114		
VAN DE PERRE M.	945		
VAN DE POL L.C.	901		
VAN DE WALLE R.	1078		
VAN DE WIEL C.	855		
VAN DE WIELE J.	960		
VAN DEN BROEK J.	967		
VAN DEN KERKHOVE A.	960		
VAN DER BEKE M.	878		
VAN DER HAEGEN G.	888		
VAN DER HAEGHEN E.	1116		
VAN DER HERTEN B.	946		
VAN DER LINDEN R.	1115		

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij Dr. M. Boone, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

HANDELINGEN, nieuwe reeks

I - 1944 tot en met L - 1996
(onvolledig in de jaren '50 en '60)

VERHANDELINGEN

- H. PIRENNE, *Chronique rimée des troubles de Flandre 1379-1380* (1902) 250 Fr.
- L. CLOQUET, *Les maisons anciennes en Belgique* (1907), 250 Fr.
- H. KOEHLIN, *Chapelle de la Leugemeute* (1936), 250 Fr.
- G. VAN DEN GHEYN, *L'Odyssée de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), 250 Fr.
- *Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België* (1956), 600 Fr.
- A. DE VOS, *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 dln. (1958), samen 600 Fr.
- C. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut* (1960), 600 Fr.
- F. VANDENHOLE, *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen* (Publikatie in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek te Gent) (1967), 600 Fr.
- K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Korenlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1967), 600 Fr.
- J. ART, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), 600 Fr.
- R. VAN DRIESSCHE, *De Sint-Pietersabdij te Gent* (1980), 600 Fr.
- M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, (1990), 600 Fr.
- P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580)* (1990), 600 Fr.
- M. CHERRETTÉ, *Instellingen Land van Aalst* (1992), 350 fr.
- M. BERCKMOES, M. STRUYFS, *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij - Indices* (1993), 600 Fr.
- V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders 1200-1500* (1993), 600 Fr.
- K. DEVOLDER, *De Gentse gemeenteraad 1830-1914* (1994), 900 Fr.
- H. CAILLIAU, *Het begijnhof OLV-Ter Hooie 1584-1792* (1995), 600 Fr.
- A.L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken* (1997), 700 Fr.

Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten.

INHOUD

Jaap H. VAN DER WERFF, HUGO THOEN, Robert M. VAN DIERENDONCK, Scheldevallei-amforen. Belgisch bier voor Bataven en Cananefaten?	1
Wim DE CLERCQ, Onbekend is onbemind. De vroege Middeleeuwen in het westen en het noordwesten van Oost-Vlaanderen gezien vanuit archeologisch perspectief	21
Dirk HEIRBAUT, De procedure tot overdracht van onroerende goederen in het Oud-Vlaamse recht: enkele feudale voorbeelden uit de dertiende eeuw	37
Bryce LYON, 'The Infrastructure and Purpose of an English Medieval Fleet in the first Phase of the Hundred Years' War (1338-1340.)	61
Els DE PAERMENTIER, Architecturale ruimte en bewegingsvrijheid van de vrouw in de laatmiddeleeuwse Gentse religieuze en caritatieve instellingen	77
Peter STABEL, ' <i>Dmeeste, oirboirlixste ende proffitelixste let ende neringhe</i> '. Een kwantitatieve benadering van de lakenproductie in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Vlaanderen	113
Emmanuel MEERSSCHAUT, Textielaanbod in het achttiende-eeuwse Gent	155
Paul BEGHEYN, Onbekende toneelstukken en dichtwerken van het Jezuietencollege te Gent, 1742-1773	181
Piet LENDERS, Vrije geleerde genootschappen voor geneeskunde in de Oostenrijkse Nederlanden	187
Luc FRANÇOIS, De politieke evolutie onder het Directoire (1795-1799) en de impact op de Gentse situatie	219
Leen CHARLES, René DE HERDT, Marie Christine LALEMAN, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1996-1997	229